

МАРИЙ ЛИТЕРАТУР 10 КЛАСС

*ЛИТЕРАТУР КРИТИКЕ ДА ЛИТЕРАТУР ИСТОРИЙ
ДЕНЕ МАТЕРИАЛ-ВЛАК ХРЕСТОМАТИЙ*

Р.А.КУДРЯВЦЕВА ямдылен

Марий Эл Республикысе образований
министерстве темлен

ЙОШКАР-ОЛА
Марий книга савыктыш
2003

83.3 Мар
К 88

Рецензент -
педагогика наука кандидат
Л.И.СТЕПАНОВА.

Марий литератур: 10-11 класс. Литератур критике да
К88 литератур историй дене материал-влак хрестоматий /
Р.А.Кудрявцева ямдылен — Йошкар-Ола: Марий кни-
га савыктыш, 2003. с.

ISBN

Тиде хрестоматий 10—11-ше класслаште тунемше-влак-
лан пӧлеклалтеш; тудо марий литератур дене кугурак клас-
слан тымарте лукмо программе ден тунемме книга-влак-
лан келшен толеш да нунылан ешартыш лиеш.

Тыште тӱрлӧ жапыште возымо тӱн да эн онгай литера-
турно-критический да историко-литературный паша-влакым
иктыш чумырымо.

83.3 Мар
Р.А.Кудрявцева ямдылен, 2003.

ТҰҢАЛТЫШ МУТ

Пагалыме самырык таң!

Тыйын ончылнет - тыглай огыл, шкешотан книга. Ты-марте тунемше-влаклан тыгай книга эше иканат лектын огыл. Мо дене тудо ойыртемалтеш? Тиде хрестоматийышке марий литератур наука гыч түрлө материалым чумырымо. Автор кумдан палыме писатель, поэт, драматург-влакын возымо негызеш марий литературын виянгме корныжым почын пуа. Садлан книгаг *хрестоматий* манаш йӱнан.

Молан книгаг кокымшо вуймутшо - литератур критике ден литератур историй дене материал-влак хрестоматий?

Тый палет, очыни, сылнымутым шымлыше наука кум ужаш гыч шога.

Икымше ужаш - литератур теорий; тудо сылнымут литературын шкешотан улмыжым, сылнымут произведенийын ойыртемжым ончыкта да нуным лончылымо корным, принципым палемда.

Кокымшо ужаш - литератур историй; тудо чумыр литературын але сылнымут мастер-влакын кушкын толмо корныштым рашемда, посна этаплаште палдырныше закономерный явлений-влакым, икте-весым вашталтыше стиль, направлений, метод-влакым, түрлө калык-влакын литератур коклазе кылым шымла.

Кумшо ужаш - тиде литератур критике, тудыжо тока гына шочшо сылнымутым тачысе кечылан келшыше шинчаончалтыш дене акла. Критик лудшылан у произведенийын содержанияжым келгынрак умылаш, тудын сай могыржым да ситыдымашыже-влакым ужаш полша.

Литератур наукин чыла ужашыже-влак пеш чак кылдалтыныт. Поснак теве мом палемдыман: литератур историй да литератур критике литератур теорийлан энертат, а литератур критике, литератур историйын сенгымашыжым шотыш налын гына, сайын виянг кертеш. Чыла тидым шотыш налын, хрестоматийыш литератур критике ден кылдалтыше материалым веле огыл, а эше марий литератур, посна писатель-влак нерген тӱнг историко-литературный паша-влакымат кӱчыкемден пуртымо.

Литератур историйым шымлыше да критик-влакын пашашт деч посна тиде книгаште журналист, историк-публицист да писатель-влакын шонкалымашыштымат лудын керташ. Нунат шочмо сылнымут нерген шинчымашетым келгемдаш полшат манын шонымо шуэш. Вет шукуж годым нуно писатель-влакын биографийышт гыч налме ты-

марте палыдыме факт-влак нерген каласкалат; 30-шо ийласе туткар нергенат шагал огыл статья-влакым лудын кертат.

Хрестоматийыште ондакысе да кызытсе жапыште возымо шымлымаш-влакым муат - тугеже, тый произведений-влакым тошто да тачысе шинчаончалтыш дене аклет. Марий сылнымут классикын шке жапысе верже да тачысе кечылан келшымыже нерген шоналташат амал лектеш.

Сылнымут нерген возышо автор-влакын йылмыштым вашталтыме огыл; орфографийымат тоштымак кодымо (1992 ий марте кучылтым).

Марий литератур наука кужу корным эртен. Тудын тўнгалтышыже нерген революций деч ончычак возымо статьялаште муат. Марий литератур наука да литератур критике 20—30-шо ийлаште кузе виян толмым келгынрак пален налнет гын, “Тўнгалтыш ошкыл: 20—30-шо ийласе марий литературоведений ден критика” (Йошкар-Ола, 1975) лўман книга ончал кертат. 70—90-шо ийлаште сылнымутым умылтарыме да аклыме паша-влакым тыгай статьялаште лудын кертат:

Александров А. Марий литературоведенийын тачысе кечыже НН Ончыко. 1972. 1 N. 97—100 с.;

Куликов В.И. Вчерашние и сегодняшние проблемы марийского литературоведения и критики НН Проблемы жанра в марийской литературе . Йошкар-Ола, 1981. С.3—19;

Черных С. Сылнымут, тудым кузе аклыман? НН Марий коммуна. 1988. 3 янв.;

Васинкин А. Тихий критик сегодня не в почете НН Марийская правда. 1988. 25 окт.;

Логинович В. Критике поро лийшаш НН Ончыко. 1997. 2 N. 131—141 с.

Тиде хрестоматий тыйым, самырык йолташ, литератур процессын кокымшо кўлешан йыжынже (ик йыжынже писательын пашаже, произведенийым шочыктымаш дене кылдалтын) дене палдара. Тиде — сылнымутым шымлыме паша. Ты книга лудмеке, тый марий шымлызе, критик, публицист-влакын лўмыштым пален налат; нунын возымыштым лудын, марий сылнымутым, тудын пошкудо да родо-тукым калык литератур дене кылжым, шымлыме пашан кузе каен шогымыжым, ойыртемыже-влакым умылет.

Поро кумылын сылнымутым шымлыме тўняш ўжам!

A decorative rectangular border with a repeating floral or scrollwork pattern, enclosing the central text.

10 класс

Калык ойпого да сылнымутан литератур

В.Акцорин.

СЫЛНЫМУТЫН САДВЕЧЫЖЕ: ЛИТЕРАТУРА ДА ФОЛЬКЛОР.

Кажне литературын сылнымут садвечыже уло. Тудо литераторым шке саскаж дене сийла. Писатель тушеч ордыжкӧ корангеш гын, тудын калык чон деке вончен коштмо кўварже шаланен кертеш. <...> могай тыгай сылнымут садвечыже? Молан тудын деч посна огеш лий?

Вигак вашештена: тиде калыкын мастарлыкше, мурыжо, йомакше, тоштыенгын ойжо, куштымашыже, сӧрастарен ыштыме тўржӧ, окна ковраже, мотор дечат мотор ыштышкучышыжо. Вет чыла тидыжак огыл мо тўням, калык илышым умылаш кажне посна еным туныкта, шке ешыжым, ялжым, кундемжым йӧратыме шонанпыл гай кыл дене ушен шога, ойган жап годым кумыланда, куан годым чоныштыжо у мурым, илыш вийым, пашаште мастарлыкым шочыкта

Калыкын сылнымут садвечыж дене пайдаланыше самырык писатель ден поэт-влак, шўдӧ ий дене радамлалтше, вожым колтышо поро йўлалан энгертен, кугезына-влакын илышыштым чын аклаш тунемыт, шкеныштын возымо пашаштым калык илыш, калык шонымаш дене кылдат да илышыште, рвезе калык коклаште осал койышлан шочаш корным петырат...

Марий коммуна. 1987. 11 июнь.

К.А.Четкарев.

БОГАТЫРЬ НЕРГЕН МАРИЙ КАЛЫКЫН ПРЕДАНИЙЖЕ-ШАМЫЧ.

Шкенжын героический переживанийжым марий калык преданий ден легенда гоч, варакшым йомак гоч ончыктен. <...>.

Чыла <...> героический фольклорым тыге радамлаш лиеш: ик могырым - богатырь (онар)-шамыч нерген, мутлан: “Туллат патыр”, “Маршан патыр”, “Шуран-тўкан-Шур марий”, тулеч моло нергенат преданий ден легенда-шамыч; вес ве-

лым - “Курык кугыза” нерген преданий ден легенда-шамыч, нине преданий ден легендылаште марий-шамычын шукертсе языческий представленийышт раш коеш; кумшо велым - пеш кумдан шарлыше, но моткоч сложный племенной герой-богатырь Акпатырын образше; нылымше велым - марий-шамычын шке создаватлыме але руш сюжетла гоч национальный фольклорыш пурышо, но кугун вашталтше йомакысе герой-шамыч. Мутлан, тыгай герой-шамычым ончыкташ лиеш: Нөнчык патыр, Пүнчө патыр, Кү патыр, Вүльö эрге Вүлемыр, Кечамыж, Тылчак, адакшым йомакысе герой “Кокшан” национальный образше, тулеч молат.

Марий-шамычын героический эпосышт нерген ойлымо годым эн ончычак Чоткар патырын образешыже шогалына. <...>.

Марий-шамычын ойлымышт гыч Чоткар пеш кугу капан, моткоч виян улмаш. Садланак тудым “патыр” маныныт. Марий йылмыште “вий” мут уло гынат, богатыр-шамычым эре “патыр” гына маныт. “Патыр” мут кугу куатан еным але вольыкым ончыкташ кучылталтеш. <...>.

Чоткар патыр нерген пүтынекшат кок сюжет гына уло, но нуно икте-весеыштым ешарен шогат. Кок сюжетыштыжат Чоткар марий-шамычын кугезышт семын, калык интересым кугун аралыше семын ончыкталтеш. Садланак калык тудын нерген шке преданийлаштыже кутешнен ойла. Нине ойлымашлаштыже Чоткарын шүгарыш вочмыжо да марий-шамыч дек толын кертдымыже верч чаманымаш, чон корштымаш шижалтеш.

Преданийын первый сюжетыштыже Чоткар тале, виян, но эше самырык, чодра ден пасулаште коштеш, ылышым тунемеш. Преданий тыге каласкала: икана Чоткар, пасушто коштмыжла, шогавуй дене куралше еным ужын да палыдыме янлыклан шотлен, имныжге, шогавуйжыге күсеныш пыштен. Мөнгыш кондымекше, куралше еным аважлан ончыктен ойла: “Ончо, авай, мый ала-могай янлыкым муынам”. Аваже тудлан манеш: “Эргым, тиде янлык огыл, а куралше ен. Тудо мландым куралеш, киндым ўда, тудым кушеч конденат, тушкак намиен кодо”. Чоткар тудым намиен кода да каш ўмбак шогалта.

Великан ден айдеме вашлийме нерген легенда тўнясе шуко калык-шамычынат уло. Мутлан, тиде мотив карело-финский эпосын - “Калевалан” 21-ше мурыштыжо, Я.Гриммын немецкий сказанийыштыже уло: великанын ўдыржө ончылансакышеш, янлыклан але карликлан шотлен, куралше еным

плугшыге да ўшкыжшыге конда. <...> Чоткарын куралше дене вашлиймыже, очыни, матриархатым патриархатын сеныме жапыште, марий племена-шамычын мланде пашам ышташ тўнгалме жапыште, лектын.

Чоткар патыр нерген вес сюжетшат исторический шотышто онгай. Тушто Чоткар шўгарыш каналташ возеш да тусаак йўршылан кодеш. Тиде сказаний Марийский республикысе посна вер-шамыч дене кылдалтеш, мутлан, “Чоткар чонга”, пуйто тушто Чоткар патыр кия. Легендыште тыге ойлалтеш: ала-кунам ожно марий патыр - Чоткар патыр - илен улмаш. Тудо татаро-монгольский орда деч калыкым арален. Татар-шамыч марий-шамычым ик жаплан тўкалтен огытыл, садланак Чоткар мландыш каналташ возын. Вочмыжо годым тудо марий-шамычлан ойлен коден: “Родо-шамычем, марий-шамыч, мый каналташ возам, осал татар орда-шамыч толыт да тендам орландараш тўнгалыт гын, тунам мийыза да кычкыралза: “Мемнам аралышына, Чоткар, кынел, мемнам татар-шамыч орландараш толыныт, кынел да утаре орлык гыч!” Тиде мут дене Чоткар мален колтен. Тылеч вара ик полдалге марий, Чоткарын мутшым тергаш шонен, Чоткар малыме чонга дек миен да кычкыралын: “Чоткар, Чоткар, татар-шамыч толыныт - утаре мемнам!” Чоткар шўгар гыч кынелеш, йыр ончалеш, татар-шамыч огыт кой. Чоткар тидлан пеш чот сырен да угыч мландышке вочшыжла тыге ойлен: “Те мыйым тыге ондаледа да арамлан тарватеда гын, тендан ўжмыланда тетла нигунамат ом кынел!” Тылеч вара пеш кугу шучкылык годым марий-шамыч Чоткарым шуко гана кычкыреныт гынат, тудо кынелын огыл.

<...>

Посна верлаште марий богатырь-шамыч пеш шукын улыт, кажне ялын гаяк шке богатырьже уло, тудыжо иктаж-могай паша дене гынат чапланен да шарнымашеш кодын. <...>

“Куп-Сола покшечын кугу памаш йоген лектеш. Куп-Соласе вате ден ўдыр-шамыч тиде памаш деке тувыр-йолаш мушкаш волат, тушечын вўдым нумалыт. Тиде памашым Тулат памаш маныт. Тулат пеш виян улмаш маныт. Малаш вочмекше пеш чот мала улмаш. Моло патыр-шамыч тудым йўратен огытыл да эре пушташ тўченыт. Икана кенгежым Тулат патыр Элексей патырлан ойла: “Элексей, мыйым пушташ толыт гын, вуй гычем ўш дене шел, мый тунам помыжалтам”. Тулат эре чот мала улмаш, вуй гычшо ўш дене шелмеке гына помыжалтын.

Тулат патыр чот мален колтен. Тудым пушташ моло па-

тыр-шамыч толыныт. Нуно кугу пырням конденит да ик мучашыжым пушенге вож йымак керыныт, а вес мучашышке шке пижныт, тыге Тулатым темдаш тўнгалыныт. Тулат пулвуй ўмбақ шогалын да тыгай мутым ойлен шуктен: “Эх, тетла ом керт, йол ўмбақ шогал кертэм ыле гын, Элексейым кўрышт пытарем ыле. Калыклан памашым почнем”. Тыге мане да кидше дене курык тўрым шўкалын; тшеч вўд йогаш тўнгалын”.

... Элексейын лўмжў дене вес памаш лўмдымў, тудыжо Тулат памаш деч километр тораште гына. Но Элексей нерген вес преданий тыге ойла: тудо ятыр тукум-шамычын виан, чоя патырже улмаш. <...>

Кировский область, Шурминский районысо колхозник Иван Семенович Еликов <...> кунам кузе марий-шамыч верангыныт, 1937 ийыште каласкалыш. Тудо кум родоначальник Шуран-Шур марий, Болтуш да Кугурак нерген каласкалыш. Первый родоначальник шке тукумжым Шурминский районеш, весыже - Малмыжскиеш, кумшыжо - Советский районеш веранден. Преданий почеш нунын кажныштын поян биографийышт уло. Эн онгай Шуран-Шур марийын образше. Тудын тўкыжў улмаш, тудо шўшкан ваптар ече дене коштын, тыге тудо ик-кок минутышто тўжем менгым кая улмаш. Вес онгай образ - Кугурак (Курык кугу ен), тудо родоначальник гыч тукум юмыш савырнен, тудын шуко слугаже улмаш, нуныжо чинан лийыныт да пўртўсыштў тўрлў лиймашым вуйлатеныт. Лачак Болтушын гына тугай кугу вийже лийын огыл.

... Но каласаш кўлеш: марий-шамыч чынжымак шуко жап Кече ава ден Тылзе авалан кумалыныт, жертвым моло юмыланат пуэныт. Туге гынат марий-шамыч языческий юмо-шамычлан, эн ончычак эн тўн юмылан - Кугураклан — кумалыныт да жертвым пуэныт. Марий-шамычын преданийышт почеш Кугурак Немда энгер серысе курыкышто илен да ила. Тиде верым “Немда курык” маныт, а исследователь Кузнецов тудым “Чумбулат кў” манын лўмден. <...>

Кугурак нерген преданийыште марий-шамыч тудым юмын шольыжлан але юмо дек калыкын колтымо енжылан шотлат. Кугурак - юмын виан: тудо черле енгом тўрлатен, илышым саемден кертеш, тулеч молымат ыштен сенга. Кузе Кугурак тыгай кугу виан лийымат преданий-шамыч умылтарат. Ик преданийыште тыге ойлалтеш: Кугуракын ача-аваже тўрлў вере илен коштмылан кўра тудо йочаж годымак чодраш йомын, вара тудым ик руш апшат нангаен, апшат деч тудо

мастарлыклан тунемын. Кушкын шумекше, тудым апшат колтен, корныланже товарым, чӧгытым, кӱртнӧ кольмым да моло кӱртнӧ ўзгарым пуэн. Тиде самырык апшат марий-шамыч дек миен да апшаткудым ыштен, шкеак кольмым, тореш товарым, молымат тапташ тўнгалын. Чыла тидым тудо марий-шамычлан пуэден, кажне ўзгарлан пуштмо янлык коваштым але илыше янлыкым наледен. Кӱртнӧ тарман марий-шамычын илышыштым куштылемден, садланак нуно ик верыште мланде пашам ыштен илаш тўнгалыныт. Вара Кугурак шонгемын да колен. Тылеч вара тудын илыме верышкыже миен, марий-шамыч тудлан вольыкым пуаш тўнгалыныт <...>

... Тудо чын богатырь гай качестван: ушан, кредал моштышо, виян. Тылеч посна, калык фантазийыште тудо калык интересым арала, калыкын пиалже да эрыкше верч кредалеш. Очнине, варарак гына Кугурак осал да осалым ушышо божество лийын. Ойлаш кӱлеш, тудын ешыштыже 17 еҥ лийын, нунышт паша ыштыме шот дене лӱмдалтыныт, мутлан: кусарыше, вӱден коштышо, капка орол, ўстел орол, учитель, утарыше, орландарыше, тулеч молат. Кугуракын “Курый ава” лӱман аважат уло. Южо преданийыште тудым “Пиамбарын ватыже” маныт. Жертвым, ынышт сыре манын, 17-лан пуат.

Марий фольклорышто эше ик богатырь - Акпатыр уло <...>

Марий-шамычын шонымышт почеш, Акпатырат пеш виян улмаш: эн кӱжгӱ пушентым пикш дене шӱтен кертын. Моло богатырь-шамыч самынак тудат удмурт патыр-шамыч дене ўчаша. Но тудо - чын патыр, садлан мӧдывуйым ончылгоч огеш пӱч да йол дене ок чумал, а пикш дене лӱя, пикшыже Вятка гоч пеш умбаке чонешта. <...> Тушто кызыт тудым “Ўлӱмшӧ кугыза” (“Пиал кугыза”) маныт. Адакшым, тудо кум Пиал кугыза гыч изиже, кокытшо вес калык-шамыч дек каеныт: иктыже - татар-шамыч дек, весыже - удмурт-шамыч дек. Тыге Акпатыр - калык характеран герой, вет шке онышт вуйлатыме дене моло калык-шамычат пиалышт верч марий самынак кредалыт.

... Акпатыр - моло калыкын пызырыме ваштареш кучедалше герой. Акпатыр - тиде иктаж посна енын шке лӱмжӧ огыл, а пӱтынӧ калыкым ончыктышо лӱм.

Чоткар патыр самынак, Акпатыр олык марий коклаште чыла вере - кугу куатым ончыктышо символ. <...>

Тыгай йодышым шындаш лиеш: олык марий Акпатыр

ден курык марий Акпарс коклаште ала иктаж-могай кыл уло? Лўмышт нунын икгайрак. “Ак” ужаш тыштат, туштат “ош” але “ошо” манмым ончыкта. Тиде “ак” ужашым марий-шамыч тюркский йылме гыч налыныт; татар, алтаец да моло калык-шамычнат “ак” ужаш “ошо” манмымак ончыкта. <...>. Марий йылмыште “ошо” мут тыглай ойлымо годым кучылталтеш, а “ак” ужашыже айдемын кугурак да виянрак, морально кўкшырак улмыжым ончыкташ полша. Мутлан, “ака” мут изи йоча деч кугурак да виянрак улмыжым ончыкта...

Курык марий преданийыште кум изак-шоляк - Акаж, Ковяж, Яныгыт - нерген ойлалтеш. Нуно курык марий-шамычын Московский государствыш ушнаш шонымышт нерген доложитлаш Иван Грозный дек Москваш миеныт. Очыни, эн кугу изашт Акаж (Аназ) курык марий-шамыч ончылно пеш кугу заслугым ыштымыжлан легендарный Акпарс лўмым налын.

Мут тўнгыш ешаралтше “ак” ужаш тиде тукум вуйлатышын сарызе улмыжым, тукумлан ўшанле улмыжым <...> ончыкта. Мутлан: Акпатыр, Акпарс, Акмазик, Актыгаш, акрет годсо марий йомакын геройжо Актавай. Но нунын коклаште Акпатыр - общий, исторический чын илыме шотышто безличный герой, вет “патыр” мут рушла - богатырь, тюркскийла “батыр” мут дене икгаяк. “Ак” терминат “патыр” семянак тюркский йылме гыч налме, сандене “Акпатыр” марла “Ош патыр” лиеш...

“Марий литература: Литературно-критический статья-шамыч: (Йошкар-Ола, 1950. 9—20 с.)

Аркадий Васинкин.

ШУКЕРТСЕК ВУЧЫМО КНИГА

Марий сьлнымут мастар-влак коклаште национальный эпосым возаш кўлмō нерген шомак шукертсек коштеш. Тидын шотышто эн ончычак мемнан сьлнымутлан негызым пыштыше-влак чон вургыж ойленыт. Эше эртыше курымын 30-шо ийлаштыже С.Чавайн, О.Шабдар да Олык Ипай “Чоткар патыр мур” поэмым возеныт да тудын рушла подстрочникшым ямдылен шуктеныт, нунын пашашт Москваште савыкталт лекшаш улмаш; шкешт тиде произведенийым марий эпосын ик ужашыжлан шотленыт да, илен-толын, тичмаш эпосым чумыраш шоненыт. Изиш варарак марий эпосым во-

заш тўнгалмыж нерген Иван Смирнов (Плешаков), почеламут дене возымо “Асан ден Кансыл” исторический драмын авторжо, лудшо-влакым палдарен. Тиде паша гыч изи ужашыже, “Сасканай” йомак-поэме, ятыр пагыт эртымеке, “Ончыко” журналеш 1997 ийыште (7—12 номерла) савыкталтын (автор тудым шкеже марий эпос манын палемден).

Колымшо курым мучашыште национальный эпосым возаш кумылан улмышт нерген шукын ойленят: А.Юзикайн, Сем.Николаев, В.Любимов да молат. Ты күлешан сомылым шуктымаште поснак кугу да пайдале надыр семын В.Колумбын фольклор циклыш пурышо легендыже да поэмыже-влакым аклыман.

Теве ончылнем А.Спиридоновын “Югорго. Песнь о везем пути. Эпос мари. Опыт синтеза” у книгаже. Тудо иканаште руш да марий йылме дене савыкталтын да Марий кундемым Руш кугыжанышышке ушымылан 450 ий теммылан пӧлеклалтын. Руш сылнымут мастарын тиде пашажым марий литератур историеш келге кышам кодышо, мемнан писательна-влакын шукертсе шонымашыштым илышыш пуртым ошкыл семын ончыде нигузе огеш лий. <...>

...Мутмастарын илыш корныжо, пӱрымашыже, творчестве ойыртемеже тӱрысnek марий историй, культур, йӱла да марий сылнымут дене кылдалтыныт. Тудо 1950 ий 8 июнышто Медведево районсо Краснооктябрьский поселкышто шочын. Жапше годым шлифовщик, бетонщик, журналист сомылым шуктен. 1982 ий годсек - Марий книга савыктышын редакторжо (сылнымут шлифовщикат манын кертына), “Запах родного дома” (1984) да “Золотое дно” (1997) повесть ден ойлымаш книга-влакын, шуко моло творческий пашан авторжо.

...Самырыкше годсекак марий сылнымут деке мелын шога. Тудын кусарымаштыжат тӱнг верым марий йомак, легенде ден преданий, икманаш, марий писатель-влакын калык ойпого негызеш возымо произведенийышт налыт. <...>

“Югорнын” чоңалтмыже моткочак онгай. Тудо тӱнг шотышто марий легенде да преданий-влак негызеш сералтын. Автор тӱрлӧ сынан ойпогым кучылтын да тудым ик эпический йогыныш моштен виктарен кертын. Сказаний коло кум муро, ончылмут, иктешлымаш, почешмут да умылтарымаш гыч шога. Ёмбач ончалмаште тыгела чучеш, пуйто “Йӱкталче”, “Парнякай”, “Поро Сарманай”, “Ервундаш ял” да “Рывыж ден тумна” ужаш-влак тыште йӱршынат уто улыт. Икымше гана лудмо годым нуно “ковайын шондыкшо” гыч

шўдырен лукмо посна произведений семынрак чучыт. Арам-лан огыл автор шкежат нуным “Из ларчика “Изимвате” манын лўмден. <...>

...Тўнлан, негызлан А.Спиридонов марий мууро-влакым налын. “Путеводной звездой мне были песни! Что за чудо эти марийские песни! Как просты они внешне и как глубоко и богаты внутри! Все восемь лет работы именно они вели меня за собой, поддерживали, создавая необыкновенно высокий и устойчивый лирический настрой; они заставляли работать, они подсказывали, они учили простоте и сложности - они учили писать в новом для меня ключе!” - рашемда автор <...>

Произведенийын кугытшым, содержанияжым ды сылнымут ойыртежым шотыш налын, тудым марий эпосын тўналтышыже, негызше, моткоч кўлешан ужашыж семын аклаш чыла амалат уло, шонем. Адакшым А.Спиридонов шкежат ончыланже лач тыгай задачымак шынден. Тудо мучашлен шуктым марий эпос нерген мутым огеш лук. “Трудно загадывать вперед, но все же надеюсь, что вслед за мной придут другие, более талантливые авторы и продолжат работу, ведь за пределами поэмы осталось множество интересных сюжетов марийских легенд и преданий” <...> Тугеже мемнан ончылнына - эпический поэме, марий эпосын ик тўн да кугу ужашыже.

...А.Спиридонов марий мурым ятырже годым шке семынже вестўрлемден кучылтеш. Теве, мутлан, чылалан палыме калык мурышто, колын улына, шинчена, тыге каласыме:

Куку мурым колнеда гын,
Куэрыш лекса,
Шўшпык мурым колнеда гын,
Ломберыш толза!

Автор нине строка-влакым эпослан келшышын вашталта веле огыл, эше марий мурышко шке гычат ешартышым мастарын пурта:

Если вы хотите слушать
Кукование кукушки,
Шелест шелковой березы,
Родниковый звон хрустальный —
В край березовый торъяльский
На реку Немду ступайте.
Если вам по сердцу щебет
Вольной ласточки касатки,

Свежих ветров дуновенье
И дыхание простора -
Стройте дом на самой круче,
Над обрывистым откосом
Берегов широкой Йылге (33—34 с.).

А.Спиридонов эпический поэмыштыже түрлө сынан фольклор материалым кучылтын гынат, произведенийын пенгыде сюжет рудыжө уло. Содержаний түн шотышто Салий ден Пампалчын йоратымаш историйышт кышкареш негызлалтеш. Эше тидат шинчаш перныде огеш код: поэмыште акрет годсо пагыт нерген каласкалалтеш, но тудо мемнан тачысе кечына дене ойыраш лийдымын кылдалтын. Тидым ме кажне мурышто манме гаяк колына:

А теперь к себе примерьте:
Коль жена шипит частенько
Или лает без разбору —
Знайте, чьей она породы! (64 с.)

Тыгай иктешлымашым ышта поэт ик ожнысо легендым каласкалыме почеш. Калык “ик имнылан кок омытам огыт чикте” манын ойла. Ачаж ден аваже ик ўдырыштым, кушкын шумекше, иканаште кум качылан сөрат. Сўан кече лишемме семын нуно, нигуш пураш, кузе лияш огыт палат, ушан уста мужанче кува дек кангашым йодын мият. Тудыжо шепкашке аза семын пырысиге ден пинегым вўдыл пышташ темла. Нунышт варажым, изиш жап эртымек, шке шочшышт гаяк сынан чапле ўдыр лийын шогалыт, но пий ден пырыс койышышт огеш йом.

А.Спиридоновын поэмыштыже тыгай тыгыде сюжет йогын-влак ситышынак улыт, но нуно чыланат произведенийын түн содержанийже дене чак кылдалтыныт, авторын могой-гынат шонымашыжым рашемдат. Тыште ме сөраллан гына пуртымо ик уто строкамат огына вашлий.

Поэмыште моткочак кўлешан ик идей чўчкыдынак йонга, тудо тачысе кечылан келшыдымыла чучеш гынат, келгынрак шоналташ гын, тўрыс ончымаште моткочак чын. “Айдемым поянлык огыл чапландара, тўняште йоратымаш, порылык, икте-весеылан ўшанле лийме, пенгыде уш-акыл, койыш-шоктыш, чын верч шогаш эре ямде улмо утларак шергакан”, - каласынеже автор. Чын огыл мо? Вет поянлык дене йыгыре сутланымаш, икте-весым мыскылымаш, ондалкалымаш, чоялык да торжалык эреак коштыт. Тыгай келге шонымаш-влак поэтический корнылаште моткоч сылнын да раш каласалтыт:

Видно, так уж мир устроен,
Что всего для нас дороже
Не сама холстина жизни,
А такая вроде малость,
Как узор на уголочке,
Кем-то вышитый любовно,
Что и холст весь украшает
И ласкает нашу душу (37 с.).

Мутат уке, А.Спиридонов мутым пешак чот шижын мошта, тудын произведенийже сылнын возалтын, но А.Мокеев эшеат чот мастарын кусарен. <...>

Эн ончыч мыйым А.Мокеевын марий йылмым моткочак келгын палымыже öрыктара, тудын сылнымут йылмыже пешак поян да чатка. <...>

А.Мокеевын кусарымыже А.Спиридоновын рушла текстше дек моткочак лишыл, но тыгодымак йöршынат подстрочник огыл, а чылт яндарын, простан да сылнын йонгалтше марий шомак. <...> Кузе тыге лийын кертын? Тыште тунлан кок амалым ончыкташ лиеш. Эн ончычак <...> нунын, авторжынат, кусарышыжынат, творческий шижмашышт, опытышт да ойыртемашышт икгайрак. Тиде икте, а весыже - нуно коктынат шочмо йылмыштым пешак сайын палат да шомакым переген, аныклен кучылтыт, тудым пешак пусын шижын моштат. Туге гынат А.Мокеевын текстше утларак проста да чонлан лишыл. <...> Тидын шотышто шуко кутыраш огыл манын, пример шотеш А.Мокеевын кусарымыж гыч ик изи ужашым гына лудшо-влаккан шканышт таңгастарен ончаш темлем:

Остальные отказались,
Поклялись Великим Юмо,
Что обиды не имеют,
Что руки невесты дивной
Никогда уж не попросят
И препятствовать не станут
Справедливому решению.
Мольшт чарнышт кучедалмым,
Юмо ончылно товатышт:
Нимогай öпкем да шыдым
Помыш кўла огыт кучо,
Шонашат чарна Пампалчым;
Кö сена таңгасымаште —
Ўдырат тудланак лийже (67 с.).

Ончыко. 2002. 11N. 179—186 с.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Акцорин В. Сылнымутын садвечыже ННГ Марий коммуна. 1987. 11 июнь.

Акцорин В.А. Фольклор гыч мом палаш лиеш? ННГ Ончыко. 1985. 6 №. 64—65 с.

Акцорин В.А. Мировоззренческие представления финно-угорских народов по данным фольклора ННГ. Современные проблемы развития марийского фольклора и искусства. Йошкар-Ола, 1994. С.5—18.

Акцорин В.А. Фольклор как один из видов национального культурного комплекса марийского народа ННГ. Историко-культурный комплекс Республики Марий Эл. Йошкар-Ола, 1996. С.11—35.

Васинкин Аркадий. Шукертсек вучымо книга ННГ Ончыко. 2002. 11 № 179—186 с.

Калиев Ю.А. Сылнымут да тоштой: Чимарий авыл тоштыш негызеш туныктымаш. Йошкар-Ола, 1999.

Марий фольклор ден литература. Йошкар-Ола, 1945.

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. С.25—52. (Глава первая. Устное народное творчество — источник и составной элемент марийской литературы).

Марий литературын шочмыжо

А.Е.Иванов.

МАРИЙ КНИГАН ИСТОРИЙЖЕ. XVIII КУРЫМ.

Марий письменностьлан тунгалтышым пыштыше книга 1775 ийыште рушла лектеш. Тудо “Сочинения, принадлежащие к грамматике марийского языка” маналтеш. Тиде первый марий грамматика. Авторжым ончыктым огыл. Но мемнан жапысе шымлыше-влак книга *<...>* Вениамин Пуцек-Григорович возен манын шонат. Тудыжым, 1733 ийыште Киевысе духовный академийым пытарымекше, Озан новокрещенский школыш туныкташ колтеныт улмаш. А саде школышто марий йоча-влакат лийыныт.

Грамматика рушла сералтын гынат, пример шотеш ятыр марий мутым, ойым кучылтмо. А книга мучаште тужем угла мутан марла-рушла мутерым пуымо. *<...>*

300 мутан марий мутерым тыгак Герард Фридрих Милле-

рын 1756 ийыште немьчла, а 1791 ийыште рушла лекше “Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков...” книгаштыжат ужина.

Марий да удмурт-влакын письменностьышт нерген Миллер тыге воза: “Нунын письмаштат, книгаштат уке. Тидын нерген иктаже йодеш гын, нуно, “мемнан книга ушкал кочкын” манын, воштыл каласат.

Деловой, торговой да моло обязательством оформитлыме нерген Миллер воза: “Вучымеш пуымо-налме годым парымеш пуышо да парымеш налше кок тоям налыт да нуным пырля ушен пыштат. Тыге ушен пыштыме кок тояш мыняр ырым пуымо-налме нерген ыресым але лодемым ыштат. Кажныже шке тояштыже кид пыштыме олмеш иктаж-могай палым ышта. Варажым тояштым нуно икте-весьштлан пуат. Нине тоя мемнан возымо письма гаяк улыт”.

Тыште Миллер тамга нерген сера. А тамга марий коклаште чот шарлен улмаш. Теве эрвел марий-влакын тамга дене пайдаланымышт нерген марий просветитель Ерусланов тыге возен: “Тамга кызытсе жап мартеат могай тукым улмым ончыкта... Ме түрлө марий ялыште 200 наре палым поген улына. Тамга дене чыла ўзгар, пого палемдалтыт... Озанлык ўзгарлаште, погылаште, мланде пүчкышлаште тамга күзö але товар дене лоден ышталтеш. Письма да возымо документлаштат кид пыштыме да печать олмеш тамга денак пайдаланат”.

Миллерын книгаштыже “Отче наш” молитва текстым марлаш савырен пуртымо. Но начар кусарымылан көра тудым умылаш пеш йöсö.

XVIII курым мучаште марий мутер-влакат возалтыныт - “Словарь языка черемисского”(1783), “Словарь черемисского языка” (1784), но ала-могай амал дене печатлалтын огытыл. Кызыт нуно Санкт-Петербургысо М.Е.Салтыков-Щедрин лүмеш библиотекекыште аралалтыт. Первый мутерышкыже 3000 чоло, весышкыже 6000 наре мутым пуртымо.

А икмынар тыгай мутер XVIII курым мучаште савыкталтын лектын, нине мутерыш марий мут-влакымат пуртымо. Тиде П.Палласын 200 йылман мутерже да “Сравнительный словарь всех языков и наречий, по азбучному порядку расположенный” манме книга. Тунамак Дамаскин “Словарь языков разных народов, в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис” книга ямдылен, но тудо савыкталтде кодын.

XVIII курымышто марла первый почеламут-влак печатлалтыт. 1767 ийыште Озангыш Екатерина II толын улмаш.

Тудо Новокрещенский школаштат лийын. Императрицын Озангыш толмыж лўмеш 1769 ийыште Петербургышто тыгай книгаг луктыныт - “Духовная церемония, производившаяся во время всевозделейнашаго присутствия ея императорского величества государыни премудрейшия монархини и попечительнейшия матери Екатерины втория, в Казани с приложением при том словом о несравненном великодушии августейшия императрицы самодержцы всероссийския, получившие благородное прививание оспы выздоровление”. Тиде книгаште Новокрещенский школышто тунемше-влакын шке шочмо йылмышт дене Екатерина II-м моктен возымо ныл корнан почеламутышт савыкталтын. Тышкак курык марла возымо кўчык почеламут пурен:

Тынь мямнам моц куце ямше эдемкане,
Тынь мямнам тумтушец куце тинин эргец кане,
Тынь мямнам шиц кодо шкемя сталан туменена,
Тыделянлин пуже юма шулкм тлянет келесена.

Почеламутым рушла гыч кусарыме, орфографий шотышто йонгылышат ятыр. Почеламут пешыжак ок йонгалт гынат, марла возымо первый сылнымутан произведений семын онгай.

Екатерина II-н “поро” пашажым кокымшо марла почеламутыштат моктен каласыме. Тудо 1782 ийыште Москваште лекше тыгай книгаште печатлалтын: “Сочинения в прозе и стихах, на случай открытия казанского наместничества, в публичном собрании на разных языках говоренные в тамошней семинарии декабря 26 дня, 1781 г.” Тиде книгаште речь, ода, почеламут-влак латин, грек, татар, немыч, калмык да мари йылме дене лектыныт, тыгак нуным рушлаш кусарен печатлыме. Тиде гана почеламут олык марла возалтын. Кўн возымыжым ончыктым огыл:

Тјорам пјална верец уум
Тенее луктун кугужа,
Меже юбур тумдене юум
Сорбалена пеш едыжа.
Лиш тыже кужу куруманым
Ты Екатеринан шашкыжге,
Тынь цоном вет ужат мемнаным,
Ме илишь кючена дене.

Тиде почеламутым орфографий шотышто изиш тўрлаташ гын, умылашат лиеш.

Кумшо почеламутым адакат олык марла возымо. Тудо 1797

ийыште лекше тыгай книгашке пурен: “Торжество Казанския семинарии, приносящей святейшаго правительствующаго синода члену, великому господину высокопреосвященному Амвросию, архиепископу казанскому и свияжскому, милостивому архипастырю, отцу и покровителю своему, в день тезоименитства его высокопреосвященства, усерднейшее поздравление 1795 года”.

Тиде гана почеламут кугыжалан огыл, а архиепископлан пӧлеклалтын, тыште Амвросийым моктен каласыме:

Пеш пура мемнан атя
Кузе ме таче кече воштылна
Кунам шыде сае ишт ашич кудо
Ўжылнам поян мекше кючена
Пуен талат кугум мемнан атя,
Пеш кугу сае талат аляш.

Нине кум почеламутын сылнымут акышт кугужак огыл гынат, нуно XVIII курымыштак марла возымо литератур памятник семын шерге улыт.

ХІХ КУРЫМЫН ИКЫМШЕ ПЕЛЫЖЕ.

... Озангысе духовный семинарийыште, южо оласе уездный училищылаште марий, чуваш да Юл кундемысе моло калык йылмым туныкташ тӱнгалыт. Садлан религиозный книга-влакым кусараш пижыт. 1804 ийыште Нижний Новгород-дысо архиепископ Вениамин, мутлан, марий йылмыш катехизисым кусарен савыкта. Тылеч вара 1808 ийыште катехизис угыч марла печатлалтеш. Но тиде книгам марий йылме фонетикым шотыш налде, марий морфологий ойыртемным умылен шуктыде кусарыме, садлан текстым умылаш йӧсӧ лийын.

1821 ийыште Петербургышто марла лекше евангелийымат начар кусарыме улмаш, садлан тыгай книга калык коклаш шарлен кертын огыл.

Ты жапыштак марий йылмыш святой апостол-влак нерген книгам (1827), олык марий да курык марий наречийыш священный историйым (1832, 1841) кусарен савыктыме. Но кусарыше-влак, очыни, шкештак марла сайын кутырен моштен огытыл, садлан марий йылме ойыртемным шотыш налде, руш мут-влакым руш йылмысе семынак поче-поче кусарен каеныт: “Юмо пюрен Евам ӧрдыж лугыч кудомь налень Адам лечень малэмo годомь але Юмо пюрень айдемь-шамычимь

туганемокь, могане шке тудо уло”.

1837 ийыште Озангыште Андрей Альбинскийын “Черемисская грамматика” учебникше лектеш. Автор шкеже курык марий коклаште поплан ыштен, садлан грамматикыжат курык марий наречий негызеш сералтын.

Чумыржо XIX курымын тунгалтыш пельштыже марла улыжат шым книга гына савыкталтын.

ХІХ КУРЫМЫН КОКЫМШО ПЕЛЫЖЕ. МАРИЙ ЛИТЕРАТОР-ПРОСВЕТИТЕЛЬ-ВЛАКЫН ПАШАШТ.

XIX курымын кокымшо пельштыже марий калык да тудын илышыже, озанлык пашаже, йўла ойыртемеже, историйже нерген Юл кундемсе руш просветитель-влак возаш тунгалыт. Шке шонымашышт дене нуно тўрлө ег лийыныт. Иктышт либеральный демократизм корно дене каеныт, миссионер идеологий деч ялтше ойырленат шуктен огытыл улмаш (С.Кузнецов, А.Риттих, Н.Золотницкий); весышт чумыр шонымашышт дене демократ лийыныт (В.Магницкий, И.Дерюжев); а кумшыштым революционный народник-влакын идейышт кумылан ден шоген (В.Короленко, Н.Флеровский, С.Елпатьевский, молат). Но нуно чыланат просвещенный паша, наука туныктымо верч вуйын шогеныт, Юл кундемсе руш огыл калык-влакын илышыштым куштылемдаш тыршеныт. Шукыж годым нуно тўрлө научный обществын заданийже почеш пашам ыштеныт, шке возымыштым Озан университет пеленсе Археологий, историй да этнографий обществын, Руш георгафический обществын, Вятский да Нижегородский статистический комитет-влакын изданийлаштышт савыктеныт.

Кодшо курымын 60-шо ийлаштыже шке пашажым педагог-просветитель Н.И.Золотницкий тунгалын. Ондак тудо Вяткыште уездный училищын смотрительжылан да “Вятские губернские ведомости” газетын редакторжылан ыштен. Тудын тыршымыж дене тунам Вятка губерний мучко ятыр воскресный школым почмо. Варажым тудо Озан губернийысе калык училище-влакын инспекторжо лийын, “Невидимый мир по шаманским воззрениям черемис” (Казань, 1877) пашам возен. Тудо фактический материал шотышто поян. Автор марий калыкын эртыше историйжым умылен налаш тырша, тудым моло калыкын историйже дене кылден умылтара. Н.Золотницкийын тыршымыж денак марла первый школ

учебник-влак лектыныт. Теве 1867 ийыште тудын вуйлатымыш почеш ялысе учитель И.Кедров “Упрощенный способ обучения чтению черемисских детей” книгам савыктен луктын. Тиде курык марла первый букварь улмаш. Тылеч вара марий букварь олык, эрвел да курык марий наречий дене 1900 ий марте 24 гана лектын.

И.Кедровын книгаштыже азбука, лудаш йӧрышӧ текст-влак, арифметика гыч тӱнгалтыш сведений-влак лийыныт. А тиде книга деч ончыч марий йоча-влак религиозный текст почеш веле тунемыныт...

Книгам палыше марий-влакын кумылыштым нӧлталын, шочмо йылмым, шке калыкым йӧраташ таратен Федор Васильевын 1887 ийыште Озангыште лекше марий грамматикыжат. Тудо “Пособие к изучению черемисского языка на луговом наречии” маналтын. Книган авторжо протоиерей звание лийын гынат, специальностьшо дене йылмызе улмаш. Тудо марий йылмын тӱн ойыртемеже-влакым ончыктен пуэн, книгаш кӱлеш грамматический правил-влакым пуртен. А книга мучаште приложений семын йылме материалым - 70 чоло марий калык мурым — пуртен. Тынар кумдан марий фольклор але марте йӧршын савыкталтын огыл.

Марий кундем дене чак кылдалтын педагог да этнограф С.А.Нурминскийын просветитель пашаже. Нурминский черке пашаен-влак тукум гыч лектын. Ачаже Нурма села гыч марий улмаш, аваже руш лийын. <...> 1873 ийыште Вяткыште “Букварь для начального обучения черемисских детей русской грамоте” книгам луктын.

С.А.Нурминский марий культур ылышыште литератор-этнограф семынат кышам коден. Тудо марий ылыш раданым, йӱлам, калык ойпогым эскерыме-шымлыме негызеш “Религиозные верования черемис”, “К вопросу о религиозных верованиях и культе черемис”, “Секта Кугу-сорга среди черемис Яранского уезда” этнографический очерклам серен...

Марий калыкын историйже, этнографийже нерген шуко возен Озан университетын профессоржо Иван Николаевич Смирнов. Тудат, С.А.Нурминский семынак, пеле марий, пеле руш улмаш.<...> Арын селаште шочын, йоча пагытшым марий коклаште эртарен. Варажым Озангыште духовный училищым, семинарийым да университетым тунем лектын, тыштак наука пашалан пижын, Юл кундеммысе кугу историк улмыш дене чапланен. <...>

Смирновын марий калык нерген возымо эн кугу пашаже - “Черемисы” (1889) монографий. <...> Автор тыште марий

мер илыш виянғын толмым радамла, <...> калыкын тўня умылымашыже кушкын толмымат почын пуаш тырша. Тиде книгаште первый гана марий калык ойпого материалым лончылен аклыме, тудын ойыртэмжым почын пуаш тыршыме, марий фолькорлан лўмын посна главам ойырымо.

Руш просветитель-влакын пашашт марий мер илышыште, культур историйыште поро пашам коден. Нунын влиянийышт денак марий туныктышо, священник, семинарист кокла гыч первый литератор-публицист-влак лектыт. Ниньшт калык коклаште грамотым шараш, шочмо калыкын чон илышыжым умылен налаш тыршат. <...> нуно просвещенийын, книган вийжылан чот ўшаненыт, грамотым шарыме дене шочмо калыкым волгыдыш лукташ, тудын илышыжым сәемдаш тыршенит.

Марий кокла гыч лекше эн первый тыгай просветитель Козьмодемьянск уезд Пайгусово селасе кресаньык Михаил Герасимов лийын. Калыкым волгыдыш лукташ шонен, тудо ял гыч ялыш коштын, пычкемыш марий-влакым лудаш-возаш туныктен, тыге кўчык жапыште ныл тўжем чоло енлан грамотым пуэн.

Просвещений паша верч тыгак курык марий кундемсе учитель Григорьев-Михеев, ончыкылык палыме совет художник А.В.Григорьевын кочаже, чот шоген. Марий кресаньык-влакым поген, тудо калык хорым ыштен, калык муро семым нота дене возаш тўнгалын, нине мурым тунемше-влаклан туныктен.

... Юл воктенысе Сидельниково школын туныктышыжо М.П.Давыдов калык коклаште легенде ден преданийлам возен налын <...>. Тудын марий патыр Пашкон нерген возен налме героический преданийже тунам Озангыште печатлалтын.

Педагог да очеркист-этнограф семын Гавриил Яковлев тыршен. Тудо 1843 ийыште Козьмодемьянский уездысе Куликал ялыште кресаньык ешеш шочын (1912 ийыште колен). Озан духовный семинарийыште тунемын. Но тысе илыш да тунемме радам келшен огылат, 1867 ийыште, тунем пытарыдеак, учитель пашаш каен, Варангуж, Унчо, Арын школлаште ыштен. Йоча-влакым шочмо йылмышт дене туныктен, урокышто фольклор материалым кучылтын. 1875 ийыште тудо священник радамыш кусна гынат, просветитель пашам ок кудалте. Золотницкий, Ильминский дене палыме лиеш, школ учебник-влакым воза. 1873 ийыште Кедровын букварьжым олык марлаш кусара. А 1880 ийыште “Букварь для

луговых черемис” лўман у книгам луктеш. Тиде букварь ты-леч вара ятыр гана лектын, пытартыш изданийже 1908 ийыште лийын.

Яковлев географий темылан ойлымаш-влакым возен улмаш, но нунышт савыкталтде кодыныт. Йылме проблеме-влакымат шымлен. МарНИИ-ште аралалтше архивыште тудын ямдылыме рушла-марла мутерын рукописыше кодын. Яковлевын “Религиозные обряды черемис” (Казань, 1887) книгаже кумдан палыме. <...> Марий вера нерген ойлышыжла, <...> түрлө марий юмын (кава юмо, кече юмо, мланде ава, мардеж ава, перке юмо да молат) лекмыштым айдемын паша процессше, пүртүс илыш дене кылда. Марий пайрем-влак шочмымат ял озанлык календарь дене кылден умылтара.

Шочмо калыкым волгыдыш лукташ чот тыршен И.Я.Молляров. Туныктышылан ыштымыж годым тудо букварьым, руш йылме учебникым, марий йылме мутерым ямдылен, руш йылме гыч марлаш икмыняр йоча ойлымашым кусарен. <...> Марий культур историеш тудо ятыр историко-этнографический статья ден очеркын авторжо семын кодын. <...>

XIX курым мучаште эрвел марий коклаште просветитель семын изак-шоляк Дмитрий ден Алексей Аптриевмыт тыр-паша тўнгалыт. Дмитрийже 1879 ийыште тўнгалтыш школлан марла хрестоматийым ямдылен улмаш, но верысе чиновник тўшкан шыгыремдымыжлан көра книга савыкталтде кодын. А Алексей варарак, 1908 ийыште, Озангыште эрвел марий муру сборникым луктын.

Эрвел марий коклаште марий просветитель П.И.Ерусланов пашам ыштен. Тудо Вятка губерний, Сарапул уезд, Ныргында ял гыч улмаш. Озан учительский семинарийым тунем пытарымек, 80—90-ше ийлаште Бирскысе инородческий школышто ыштен, эрвел марий школлан учебник-влакым печатлен луктын - “Букварь для восточных черемис” (Казань, 1892), “Первая учебная книга для совместного обучения черемис и русских” (Казань, 1892). Варажым нине книга-влакым угычат савыктыме. Ерусланов тыгак Бирск да Белебей уездлазе марий коклаште легенде ден преданийлам ятыр поген, саде фольклор материал негызеш лу дене статьям, этнографический очеркым возен. Нуно Руш географический обществом изданийлаштыже, “Этнографическое обозрение” журналыште печатлалтыныт (“Очерк быта и преданий восточных черемис”, “Родственный союз по понятиям восточных черемис”, “Жертвоприношение черемис по поводу неурожая” да молат). Еруслановын возымаштыже легенде,

преданий текст-влакымат ужаш лиеш. Южо событий нерген возымыжо литературный репортаж семын чонгалтеш, илыш-йўла сўретым ушештара.

Тале просветитель лийын Тимофей Семенович Семенов (1865—1907). Тудо Шернур воктенысе Нурвел ялыште марий кресаньык ешеш шочын. Йочаж годымак Озангыш логалын, тыште ондак тўнгалтыш школым, вара учительский семинарийым тунем лектын. Семинарий пеленсе школышто туныктен, варажым священниклан ыштен. <...> Черке ваштареш ойлымылан тудым паша гыч поктен колтеныт. Йўсланен, пеле шужен илен. Тыгай илышым чытен кертде, 1907 ийыште шкенжым шке пытарен.

XIX курым мучаште Семенов историко-этнографический паша-влакым печатла (“Черемисы”, “К вопросу о родстве и связи мери с черемисами” да молат). Нине пашаште марий калыкын кушеч лекмыжым, этногенезшым рашемдаш тырша, тудын тошто годсо материальный культурыж нерген воза. Шке шонымыжым пенгыдемдаш манын, марий йылме, фольклор да этнографий гыч ятыр фактым конда.

Марий письменность историйыште Семеновын вес пашажат кышам коден. 1897 ийыште тудо Озангысе Археологий, этнографий да историй обществын “Известиешыже” “Кузе марий иям ондален” лўман йомак текстым марла печатлен. Тудым Шернур селаште возен налын улмаш. Йомакын идеяже тыгай: тўняште айдеме, тудын уш-акылже, усталыкше эн виян, тыгай вийым нимогай осал, юзо вият сенген ок керт. Икманаш, тўн шонымашыж дене произведений А.С.-Пушкинын “Поп да тудын тарзыже Балда нерген” да Г.Тукайын “Шурале” йомакыштым ушештара. Семенов йомакын йылмыжымат шке кельштарен, лывырген, сылнымут чурыйым пуртен. Садлан йомак ойлымаш, новелле гай чучеш. Тудым сылнымутан марий произведенийым возаш тўчымō семынат аклаш лиеш. Лачак тыгай паша гыч — фольклор негызеш оригинальный произведений чонгымо гыч — 1905—1907 ийласе революций пагытыште марий литератор-влакын вес тукумжо шочмо сылнымутышто первый ошкылжым ышта.

1900 _ 1917 ИЙЛА.

Марла книгаг лукмо паша XX курым тўнгалтыште утларак воранен кая. Октябрь революций деч ончыч марла чумыржо 250 чоло книгаг лукмо гын, тышечын 150-жым

1900—1917 ийлаште савыктыме. Тиде пашам виянгден колташ Озан учебный округ пелен 1907 ийыште ыштыме переводческий комиссий полшен. 1900—1914 ийлаште комиссий марий школлам букварьым, лудаш да шотлаш тунемме книга-влакым савыктен луктын. Нуным марий литератор да туньктышо-влак В.М.Васильев, Г.Кармазин, П.Глезденев, С.Чавайн, В.Ипатов ямдыленыт. Нине изданий кокла гыч кум книга дене савыктыме лудшаш книгаг поснак палемдыман: П.Глезденевын “Тунгалтыш марла книгаже” (1907), П.Глезденев ден В.Васильевын “Вес марла книгашт” (1907), С.Григорьев (С.Чавайн) ден В.Ипатовын “Кумшо марла книгашт” (1910). Нуно сылнымутан йоча литературлан тунгалтышым ыштеныт...

Сылнымут мастарлык шотышто “Кумшо марла книгаг” ойыренак ончыктыман. Тудо ныл ужаш гыч шога. Пытартыш кок ужашыш түрлө научно-популярный шотан ойлымаш-влак пуреныт. Нуно янлык ден кайык, насекомый ден түрлө кушкыл, пүртүс ден мемнан элын поянлыкше, Российысе түрлө калыкын илышыж нерген каласкалат. А книгаг тунгалтыш кок ужашышкыже оранек литератур материал пурен. Первый ужашыште рушла гыч кусарыме произведений-влак улыт - А.С.Пушкинын “Зимняя дорога” (“Теле корно”), “Зимний вечер” (“Теле кас”), К.Ушинскийын “Лето” (“Кенгеж”), А.Плещеевын “Ласточка” (“Вараксим”) почеламутышт. Моло произведенийымат илышлан кельштарен кусарыме.

“Марий пүртүс ден илыш” манме кокымшо ужашыш С.Чавайнын шке серыме индеш почеламутшо (“Шошым”, “Кенгеж йүд”, “Шочмо мландым шонымо”, “Кайык-шамыч”, “Теле мардеж”, “Эрдене”, молат) да латик изи ойлымашыже пурен (“Чүчаш руымо годым”, “Изи лум дене”, “Шыже”, “Теле”, “Шошым”, “Ага”, “Кенгеж”, “Шудо”, “Паша” да молат). Нуно изи йоча-влакым шочмо кундемна, пүртүсна, айдеме илыш дене палдарат. Ятыр тыгай произведенийыште герой шотеш кресаньык йоча-влакым налме, нунын илышышт да пашашт нерген каласкалыме...

1907—1914 ийлаште Озангысе переводческий комиссий моло марий книга-влакымат савыктен луктын. Мутлан, 1908 ийыште Икумарин (Г.Л.Леонтьевын) марий тушто сборникше, тиде ийыштак А.Аптриевын марий муро, тушто да йомак сборникше да молат лектыныт. Икмыняр книга гигиен темылан лийын. Ондакысе семынак, ятыр книгаже религиозный содержаниян улмаш.

Озангыштак 1908 ийыште С.Чавайнын “Марий калыкын

тошто годсо илышыже” первый книгаже лектеш. Тиде книгагат йоча-влаклан пӧлеклыме, эпиграфыште тыге каласыме: “Тый изи улат, мом палет: ожно лийын тӱрлыжат”. Тышке “Йыланда”, “Чодыраште” ойлымаш-влак, “Тошто йомак” (Вувер”) поэме, “Кугезе кочай”, “Кугу ен” (“Кугу тумо”) почеламут-влак пуреныт. Кажныжын негызышкыже фольклор материал возын.

1909 ийыште Озангыште Ўпымарийын (В.М.Васильевын) “Марла ойлымаш-влак” сборникше савыкталтын. Тышке йоча-влаклан серыме 67 тыгыде ойлымаш, мыскара да басне пурен. Нуно тӱн шотышто рушла гыч кусарыме улыт <...>. Но южыжым автор шкеак серен. Икшывылан возымо нине произведенийлаште герой шотеш изи йоча-влак але сурт вольык, ир янлык-влак сӱретлалтыт, илыш гыч налме онгай, мыскара сӱрет-влак улыт, южышт анекдотым ушештарат. Нине произведений-влак вольыкым, кайыкым чаманаш, нуным сайын ончаш, ача-ава, кугыен ойлымым колышташ, ару лияш, шкем чер деч аралаш туныктат. А його, мут колыштыдымо йоча-влакым гын воштыл ончыктымо. Икманаш, нине произведений-влак воспитательный, нравоучительный содержаниян улыт.

Октябрь революций деч ончыч “Марла календарь” деч посна марий йылме дене газет-влакымат лукташ тӱнгалме. Ик тыгай газетше “Война увер” лийын. Тудо Вятка олаште П.Глезденевын вуйлатымыж почеш лектын шоген. <...>

“Война увер” тӱнгалтыш жапыште сар каен шогымо нерген официальный материалым гына печатлен гын (тиде материалжат кугыжам пагалыме шӱлышан лийын), вара <...> марий ялысе илыш, тазалыкым аралыме, тунемаш кӱлмӧ, озанлык кучымо нергенат статья ден корреспонденциялам савыкташ тӱнгалын. <...> Тиде газетыштак икмыняр почеламут савыкталтын (тӱн шотышто - Т.Ефремовын). 1918 ийыштат “Марий увер” вуймут дене тиде изданийын икмыняр номерже лектын. А варажым газет “Марий коммунист” лӱм дене савыкталтын.

... Февраль революций деч вара, 1917 ий кенгежым, Бирск олаште марий погынымаш лиеш, тышке марий илыме чыла кундем гыч делегат-влак чумыргат. Моло пунчал коклаште тиде погынымаш марла газетым локмо нергенат пунчалым луктеш. Тиддеч вара 1917 ий 25 август гыч Озан губернский земствын органже семын “Ӱжара” газет савыкталташ тӱнгалеш...

*А.Е.Иванов Марий литератур.
Йошкар-Ола, 1993. 7—23 с.*

А.Е.Иванов.

**“МАРЛА КАЛЕНДАРЬ” ДА СЫЛНЫМУТАН МАРИЙ
ЛИТЕРАТУРЫН ШОЧМЫЖО.**

<...>

“Марла календарь” — первый руш революцийын шочшыжо. Эше 1905 ийыштак Озан учительский семинарий пеленсе тунгалтыш школышто туныктышо П.П.Глезденев да Озан удырамаш земский школын туныктышыжо В.М.Васильев “Марла календарьым” лукташ ямдыленыт улмаш, нуно материалым агроном Шарковын рушла лукмо ял озанлык календарьже гыч налыныт. Но окса уке дене тиде календарь печатлалтдеак кодын.

Вес ийынже В.М.Васильев ден П.П.Глезденев эше ик календарьым ямдылат. Ты гана материалым 1906 ийыште Нижний Новгородышто лекше “Народный календарь” гыч, тыгак Шишкон “Рассказы из русской истории” книгаж гыч налын кусарат. Тыге 1907 ийлан Озангыште 72 странице кугытан “Марла календарь” савыкталтеш. Тылеч вара тиде первый марла периодический изданий идалыклан ик гана 1913 ий марте савыкталт шоген, чылаже шым номер лектын.

Календарьым лукшо-влак шкеныштым “Озангыште ылыше марий-шамыч” манын лумденыт. Нунын чылан гаяк калыкыштым волгыдыш лукташ, тудын культурыжым, озанлык пашажым ворангарен колташ шоненыт. Теве В.М.Васильев календарь лукмо жапыште Озангысе удырамаш семинарийыште марий йылмым туныктен, Озан учительский семинарийын книга склад пашажым виктарен, Озан учебный округ пеленсе переводческий комиссийын членже лийын, калык коклаште фольклор материалым поген, школ книга-влакым ямдылен, первый научный статьяжым серен. А 1913 ий гыч тудо Озан университетын классический йылме отделенийыштыже тунемаш тунгалын.

П.П.Глезденев марий кокла гыч ик эн первый высший образованийым налын, 1906 ийыште вольнослушатель семын Озан духовный академийым тунем лектын.

В.М.Васильев ден П.П.Глезденев деч посна календарь лумаште ялысе туныктышо да семинарист-влак С.Чавайн, К.Алешкин, Г.Кармазин, Ф.Букетов, Г.Леонтьев, Н.Бутенин, А.Афанасьев, Ф.Егоров, Т.Ефремов, И.Коведяев, П.Кунаев да молат тыршенит. Календарьын корреспондентышт марий ялла гыч калык мурым, туштым, йомакым, моло фоль-

клар материалымат колтен шогеныт, шке гычынат почеламутым, басным, очеркым, мыскарам, статьям сереныт. Календарьым лукшо-влак түрлө шонымашан ең лийыныт гынат, <...> нуным чылаштымат просветитель паша ушен шоген.

<...>

1907 ийысе календарь пүсө политический содержанияйже дене ойыртемаптын. Тышке, рушла гыч кусарен, революционно-демократический содержанияй ятыр статьям пуртымо. Тушто кугыжан ешыже, родо-тукымжо, кугыжан чиновникше да генералже-влак калык күшеш илат манын каласыме. <...>

Календарыште рат дене умылтарыме, Россия кӱргысӱ мланде гыч мынярже казналан, уделлан, бояр-влаклан, монастырылан логалеш. А кресаньык-влаклан, ойлалтеш, тиде чумыр мланде гыч кумшо ужашыже веле логалеш.

Тиде номерыштак кугыжан правительстве калык деч пегымо оксам кӱлдымаш сарлан пытара, уто армийым кучен ила, генерал-влак кугу жалованыйым налын кият, манын ойлымо.

<...> книга комеш Николай II-ын портретшым печатленит, а комын вес могырешыже - астрономический календарьым. Ком кагаз вичкыж улмашат, клетке-влак кагаз вошт кугыжан портретше үмба лектыныт, тыге кугыжа тюрьма решотка кӱргыш шындымыла койын.

Календарын первый номерыштыже илыш-йӱла, чер деч аралалтме, мланде пашам ыштыме, икшывым ончымо да моло нергенат материал лийын. Чыла тиде шемер калыкым туныктен шоген, культуржым нӱлташ полшен.

<...>

Календарын первый номерже 1906 ийыште, революций чот талышныме годым, ямдылыме улмаш, садлан тудо содержанияйже дене революционно-демократический шӱлышан лийын. А революций сенгалтмеке, реакция ийлаште “Марла календарят” весемеш. Ӹнде политический содержанияй статьялам печатлаш йӱн петырналтеш. Календарь тӱн шотышто культурно-просветительский сыным налеш. 1908—1910 ийласе номерлаште мландым курал-ӱдымӱ, сад ден пакча паша, мӱкш ончымо, черым эмлыме, йочам ончен куштымо да моло нергенат ойлалтеш. Тыштак тошто марий историй нерген каласыме. Чыла нине статья ден очерк-влак тыглай кресаньыклан возалтыныт, тудым озанлык пашам шот дене ышташ, илыш- йӱлам семдаш, культурым нӱлталаш туныктат. Марий енлан кушко тунемаш пураш лиеш, могай марла

книга-влак лектыныт, тидын нергенат рекламе шотан материал савыкталтын. Тылеч посна тыште почеламут, басне, изи ойлымаш ден мыскара, ятыр фольклор произведений печатлалтын. Культурно-просветительский содержаниян нине кум номер деч 1911—1912 ийласе календарь-влак адак ойыртмалтыт. Нуным Озангыште илыше марий-влак огыл, а Озан учебный округ пеленсе переводческий комиссий луктын. Тыште религиозно-миссионерский шўлышан материал кугу верым налеш, южо статьяште кугыжа ден кугыжан стройым моктен каласыме. Мутлан, кугу княгиня Елизавета Федоровнан Николо-Березовскысо марий монастырьыш кумалаш толмыжо, тўрлө чудотворный икон-влак нерген ойлалтеш, кугыжан министрже Столыпин, <...> педагог Ильминский мокталтын. А сылнымутан произведений гын нине кок номерыште йўршыныт уке. Садлан калык коклаште календарьын чапше вола, тудым налше-влак шагале мыт. Тылеч вара переводческий комиссий календарь лукмо деч корангеш, 1913 ийысе номерым уэш В.М.Васильев ямдыла. Тиде календарыште арака йўмө ваштареш, пакчасаскам ончен куштымо, астрономий нерген статья-влак савыкталтыныт, тылеч посна почеламут, тушто, муро, калыкмут улыт.

<...>

Календарьын икымше номерыштыже, ныл корнан рекламе шотан почеламутым шотлаш огыл гын, нимогай сылнымутан произведеният уке. Нуно 1908 ийысе номер гыч савыкталташ тўналыт. Тыште С.Чавайнын “Юмо деч ю патыр” почеламутшо уло. Тудым марла савыктыме первый сылнымутан произведенийлан шотлыман. Л.Толстойын “Равное наследство” проза дене возымо басныже негызеш серыме почеламутыштыжо С.Чавайн шинчымашын вийжым мокта, тудым юмын вийже деч кўшкө шында. Автор почеламутшым “Тошто енгын мутшо” манын, а шке лўмжым тыге ончыктен - С-ик-эрге.

1909 ийысе номерыште С.Чавайнынак “Ой, кнага” да легенде негызеш серыме “Марий патыр-шамыч” почеламутлажым печатлыме. <...>.1910 ийысе номерыште тудынак “Ўжара” почеламутшо, Г.Эвайнын “Вуверан кува” поэма-йомакше лектыныт: Г.Эвайнын поэмыже - тиде А.С.Пушкинын “Кол ден колызо нерген йомакшым” шочмо йылмыш кусарен, марлан ден серыме произведений. Тудым А.С.Пушкин семынак почеламут формо дене серыме. <...>

Фольклор сюжетым шке гыч келыштарыме негызешак С.Чавайнын “Кузе марий калык тамакым шупшаш да ара-

кам йўаш тўнгалын” легендыже шочын. Тыштак В.М.Васильевын серыме “Пырыс ден шыл”, “Пырыс ден коля” баснь-ылаже, “Венге чоклаш тунемеш”, “Поян венге”, “Пыште” кўчык мыскараже-влак улыт.

1913 ийысе номерыште гын Сайын эрге Сайгельдын (Ф.Букетовын) фольклор негызеш возымо “Кабан ер” сюжетан почеламутшо печатлалтын. Тудо легенде формо дене Озан оласе Кабан ерын кузе лиймыжым умылтара.

“Марла календарыште”, тўрлө йомакым шотлаш огыл гын, сылнымутан прозо уке манашат лиеш. Но озанлык паша, садым ончымо, йочам ончен куштымо да моло темылан возымо научно-популярный очерк-влак формышт дене сылнымутан ойлымаш семын возалтыныт. Теве 1908 ийысе календарыште “Мом ўдет, тудым тўредат, мом шындет, тудым погет” лўман очерк уло. Автор, Вл.Трофимов, Нижегород губернийысе кресаньык коклаш миен коштынат, ужмо-колмыж нерген пеш онгайын, сылнын каласкала, лудшо-влакым садым ончен кушташ ўжеш, ты шотышто ятыр пайдале кангашым пуа.

Чарламарийын (И.Н.Коведяевын) “Сурткўргө пашам, шурно пашам тылзе шот дене пўлен ыштыме нерген” (1909) очеркше эшеат онгай. Очерк тўнгалтыште тылзе-влакын марий лўмышт ончыкталтыт: у ий тылзе (январь), пургыж тылзе (февраль), рошто тылзе (март), вўдшор тылзе (апрель), ага тылзе (май), изи кырлась (июнь), кугу кырлась (июль), шурно погымо тылзе (август), вўд йўкшымў тылзе (сентябрь)... Автор кажне тылзын могай озанлык пашам ыштымым каласкален кая, могай ийыште, кунам да могай ял озанлык культурым ўдаш йўнан улмым ончыкта. Икманаш, тудо лудшо ончылан практический задачым шында. Но тидын нерген сылнымутан произведенийысе семынак возымо. Тыште чылт литературный, шонен лукмо персонаж-влак: Эвай кугыза, тудын уныкаже Атавай, пошкудыжо Миклай, молат - улыт, кутырат, ўчашат. Нине персонаж-влакын чон илышыштат, кўргө шонымашыштат рашеыт. Пўртўсымат ойлымашыште семынак сылнын сўретлыме.

Керебеляк марийын (К.Алешкинын) “Мўкш нерген возымо письма-шамыч” (1909) очеркыштыжат шонен лукмо персонаж-влак улыт, нуно мўкш ончымо нерген ваш-ваш серышым колтен шогат.

Икумарин (Г.Леонтьевын) “Кузе икшывым ончаш туныкташ кўлеш” (1909) очеркшым ойлымаш манашат лиеш. Тудым корнысо дневник семын чонгымо, верын-верын мот-

коч келыштарен серыме. Автор ден улазе, корно дене кудалшыштла, йочам ончымо нерген кутырен кият. Ялыш миен пуратат, Тоймет кугызан унаже лийыт, тудын пöрт көргыжым, еш коклажым ужыт. Нуно кочкаш шинчыт, чайым йўыт, түрлө нерген кутырат. Пүртүс илышымат сылнын сүретлыме. Действий ойлымашыште семынак кая. Но тыгодымак очерк лудшо еглан ой-кагаш-влакым пуа. Тыште түрлө официальный циркуляр гыч цитат-влак улыт, мутлан, инородческий школ-влак нерген да т.м.

“Марла календареш” печатлыме южо почеламут рекламный почеламутшо уло, тудо “Ты кнагам надалат гын, чылажымат муылдалат” маналтеш:

Меат тыгак пеш тыршен,
Календарьым возена.
Возымöнгö ындыже
Лудалмыдам вучална.

1910 ийысе номерыште В.М.Васильевын тыгак рекламный почеламутшо уло, тудо “Ты кнагам надалат гын, чылажымат муылдалат” маналтеш:

Тошто марий илышымат
Ончалат гын, шинчалат,
Түрлө сурт паша ышташат
Күлеш ойым муылдалат.

Икшывымат ончен,
“Кузе-кузе туныктен,
Илаш ыле”,- малдалын,
Тыште ятыр возалтын.

Тошто марий мутымат
Кычалат гын, муылдалат,
Ег ден вольык черымат
Моштен эмлаш тунемат.

Йомакшымат колталтет,
Туштыжымат тушталтет,
Мурышылан мурат уло,
Ойлышылан ой уло.

<...>

“Марла календарь” марий сылнымутан литературлан тўнгалтышым ыштен. Тышан печатлыме произведений кокла гыч южыжо лушкыдо лийын гынат, нуно шочмо литературнан историйыштыже сылнымут памятник семын шерге улыт.

Первый литератур произведенийлам, публицистикым печатлымыж дене календарь марий литератур йылмылан виянгашат сай негызым пыштен.

*А.Е.Ивановын Марий литератур.
Йошкар-Ола, 1993. 25—31 с.*

Р.А.Кудрявцева.

**МАРИЙ СЫЛНЫМУТЫШТО С.Г.ЧАВАЙНЫН
ТҮНГАЛТЫШ ОШКЫЛЖО
(Революций деч ончычсо ойлымашыже-влак).**

... Сергей Григорьевичын возымаштыже - марий калыкын историйже, көргө чон шижмашыже.<...>

Демократ-просветитель Сергей Григорьевич Чавайн первый произведенийлам возымыж годымак негызлан илыш гыч лекше эн онгай да лудшын кумылжым савырен кертше материалым налеш. Садлан тудо илышым чын, нимогай чиялтыш деч посна ончыкта, ойлымашлажым калык илыш дене чак кылда. Тидын нерген Чавайн “Автобиографийыштыже” (1934) палемда, шочмо марий калыкым чот йӱратымыжым, тудлан полшаш шонымыжым луктын каласа да тыге воза: “... марий литературышто мый пионер улам. Мыланем каяш ямде корно уке ыле. Шем пич чодыра вошт <...> корным эрыктен лекташ мыланем тӱкнен. Мыйын возымаштем мо сайже, мо осалже уло - тиде чыла марий шемерым йӱратыма гыч, марий шемерлан сылнымутан литературым шке марий йылмыж дене пуаш шоныма гыч, марий шемерын у, сай, социализм илыш ыштымаште геройла күчедалмыжым сӱретлен, муралтен пуаш шоныма гыч, марий шемерлан социализмышке куштылгынак вончаш полшаш шоныма гыч лектын”.

Авторын лудшо еным умылаш, тудым шке веке савыраш тыршымыже эше 1906 ийыште возымо “Изи лум дене” ойлымаштыжак раш коеш. Пиалан сонар да йӱнеш толшо ужалымаш нерген каласкалыше изи ойлымаш очерклан келшен толеш. Тиде - сонарзын каласкалымыже; “чын лиймаш”. Авторын “Сонарзын каласкалымыже” манын ешарымыжат тыгай шонымашымак пенгыдемда. Ойлымаш калык кутырымо йылме дене возалтын, тудо куштылгын лудалтеш.

Чавайн тӱнгалтыштак йол ӱмбак шогалаш пенгыде негызым кычалеш. Тыгай энгертышым тудо марий калыкын устный творчествыштыже да кугу руш литературышто муын. Фольклорын влиянийже нерген тудо “Автобиографийыш-

тыже” тыге воза: “Моло ўдыр коклаште Плагий лўман ик ўдыр (Метрий кугызан ўдыржө) йомак колташ путырак мастар ыле. Шкеже чокрак (сонгыра) гынат, ала-мо түрлө йомакымат шинча ыле. Мый Плагийын йомакшым пеш йөратен колыштынам, южгунам пелйўд марте мален омыл. Плагийын йомакшым мый шкат кечывалым йолташем-влак-лан ойлем ыле. Южгунам изиш вестүрлемден але ешаренат ойленам. Тыгеракын калык мут сылне литературым йөраташ туныктен” <...>

Автор геройын көргө чон моторлыкшым, историйжым, илыш-йўлам келгын, кумдан почын пуышо легенда ден преданийлам (“Чодыраште”, “Йыланда”), муру-влакым пеш мастарын, радамлен, нунын сюжетыштым, образыштым, темыштым, ойсавыртышлаштым моштен кучылтеш. Писательын кумылжым, очыни, легенда ден йомакын онгай, сылне формышт савыреныт. “Автобиографийыште” тудо йомак семын сералтше книга-влак келшат манын палемден. <...>

“Марий калыкын тошто илышыж гыч” (Казань, 1908) сборникеш савыктыме “Чодыраште” ойлымашым ончалына. Чавайн тыште татаро-монгольский пызырымаш, куллыкышто илыше калыкын ойгыжо, йөсланымыж нерген легендым кучылтеш. Ойлымаште шонго Тойкан кугызан ўдыржө ден эргыжын кочо, шучко илышышт ончыкталтеш. Тиде ойлымаш калык устный творчество деке пеш лишыл. Йылмыжат куштылго.

Каласаш күлеш, национальный литературын традицийжым пенгыдемдымаште писатель семын Чавайн литературный йылме деке калык мутланыме ой гоч толын. Тидын нерген тудо 1937 ийыште возымо “Писатель йылме яндар лийман” статьяштыже ойлен: “... А.С.Пушкин руш йылмым канцелярийлаште, дворянство ден чиновник-влак коклаште кычалын огыл. Тудо калыкын йылмыжым тунемын, калыкын йылмыжым поген. Тудо крепостной служанка деч тунемын.

Мемнан марий литератор-влакланат йылмым массыште тунемман. Тидлан фольклор материал пеш шуко полша... Калыкын йылмыжым тунемына да тудым кучылтына гын, ме эпохылан келшыше сай произведенийым пуэн кертына” <...>.

“Чодыраште” ойлымашыште автор герой-влакын пўрымашышт нерген өпкелен каласкалыше енгын рольжым шукта. Шке геройжо деке тудын отношенийже ритмический повтор (“Вўдшө йога чарныде, колжо модеш каныде, шўшпык йўклан куанен!”), түрлө междометий (“йылт-йолт”, “йор-

йор”, “шыве-шово”, “йыл-йыл”), кокланже герой-влак деке обращений (“Ой, Чазиэм, Озиэм! Вашке тышеч те кайыза, шенгек ончалде куржса! Вашке гына ачада дек пörтылза! Чодыраште суас ханын сарзе енге-влак коштыт... Ох, Чазиэм, Озиэм, мыйын йүкем ода кол, чакракат ода тол!”) гоч рашемеш. Притяжательный форман мут-влак (Чазиэм, Озиэм) авторым орланыше марий калыкын да посна герой-влакын илышышт дек эше утларак лишемдат. Герой-влак деке вияш обращенийлаште авторын тургыжланымыже раш палдырна, произведенийын лиризмже виянгеш. <...> Авторский отступлений-влак ойлымаш-влакым утларак ныжыландат. Лач тидыже тудын возымыжым моло писатель деч ойыра. Тыге Чавайн марий прозышто лирический шўлышан произведений-влаклан тўналтышым пышта.

Фольклор сюжетан “Чодыраште” ойлымаш раш палдырныше кум ужашлан шелалтеш. Икымше ден кокымшо ужашлаште ожнысо, эртыше событий-влак сўретлалтыт, а кумшо ужаш возымо жапысе илыш дене кылдалтын: колызо-влак вўд ўмбалан ўдырамашла койшым ужыт да Чазин илышыжым шарнат. Ойлымаш чаткан, пенгыде радам дене чоңгалтын. Лач тидыжак варажым писательын возымаштыже ик тўн ойыртемеш савырна.

“Йыланда” ойлымашыште (1908) Чавайн Морко кундемшыште кумдан палыме Йыланда князь нерген легендым кучылтын. Тиде легенда курык марий-влакын Акпарс нерген преданийышт деч шке мучашыж дене гына ойыртемайтеш. Тидлан көрак ойлымашым возымыж годым писатель ала Акпарс преданийымат шотыш налын манме шонымаш шочеш.

Чавайн тиде ойлымашыште Йыланда нерген преданийын сюжет линийжым кучылтеш. Ордыж гыч толшо-влак икте-весым йöратыше Чачавий ден Йыландам ойырат. Йыланда шке йолташыже Мустай ден Чавай дене пырля руш кугыжа деч полышым вуча. Тудо крепость йымаке пураш мландым кўнчаш ойым пуа да шкежат тиде пашашке ушна, но пыртатыш минутлаште кола. <...> произведенийже дене Чавайн Марий калыкын национальный самосознанийжым, шке вийжылан ўшанжым нöталаш шонен. Тиде ойлымашыште легендын верже нерген марий исследователь В.Акцорин тыге воза: “С.Чавайн вашталтыш деч посна Йыланда князын идеализироватлыме образшым налеш”. <...> Йыландам идеализироватлыме герой манаш ок лий; вет тудо утыжденак мут колыштшо, торешланыдыме. <...> Герой Иван Грозный-

ын кид йымалныже крепость пудештме деч изишлан веле ончычрак кола. Тидыже геройын шкенжым чыныш луктын кертдымыжлан көра лиеш; вет яндар южышто сорта мланде йымалсе деч вашкерак йўла. <...>

... Автор руш ден марий кокласе кылым келгын сўретла. Чавайн руш калыкым йолташ манеш, тушман деч аралышылан, марий-влакым эрыкыш лукшылан шотла. Но тидын дене пырля Иван Грозный пеш шыде, марий-влакын вуйлатыштым пуштшо да тидын годымак шке йонгылышыжым умылышо кугыжа семын ончыкталтеш: “Ик руш кугыжа гына Йыландан капше деран кодеш. Шуко жап тудо вуйжым нөлталде шонен шога, варажым омашышке пура” <...>

Акпарс нерген преданийыште Иван Грозный марий-влакым кугун пагала, нунылан чўчкыдынак пөлекым пуэда, а “Йыланда” преданийыште ме тидым она уж.

Иван Грозныйын пеш осал кугыжа улмыжым Чавайн, очыни, шке гыч ешарен, вет писатель марий калыкын, тугак руш калыкынат историйыштым сай пален <...>. Кугыжан образшым Чавайн шке семынже сўретла, преданий кышкар дене гына ок серлаге. Тудо фольклорлан чот энгерта гынат, событий-влакым шке ужмыжо, шке аклымыже семын умылтаращ тырша.

Ойлымаш изирак исторический справка дене тўнгалеш. Тушто автор марий калыкын татар кид йымалне пызырналт илимыж нерген каласкала. Варажым калык легендым пурта. Лач тидлан көрак документальный стиль чон почын каласкалымашыш савырна. Автор герой-влак дене пырля ойгыра, шона, Йыландан йолташыж-влак деч полышым йодеш: “Мустай ден Чавай, вашкерак кудалза, Йыландан чевер моторжым хан дек нангаяш толын улыт. Ойган, ойган Йыланда, ойган Чачавий, ойган марий калык, тендам хан тўрлын мыс-кылаш төча!” <...>.

Чавайн калык поэзийын тўрлө жанржым кумдан кучылтеш. Чўчкыдын калык мурым ужаш лиеш. Изи огыл верым нуно “Чодыраште”, “Теле пайрем”, “Йыланда” ойлымашлаште налыт. Мутлан, Чачавийын хан дене йөсланен илимыжым муро гоч пеш раш сўретлыме. Тидымак “Шылше” ойлымаште ужнына, произведенийын темыже да идеяже лач муро гоч почылтыт.

С.Г.Чавайн ойлымашышкыже тулык да рекрут мурым пуртен. Тудо нунын семыштым, тўнг ойыртемыштым арален коден да йылме шотышто шке семынже келыштарен. “Салымсола покшелне...”, “Пурен лекшаш мемнан суртшо...”

муро-влак тыге шочыныт. А молыштым Чавайн, очыни, калык муро традицийлан да руш поэзийлан энгертен возен. <...>

Чавайнын первый ойлымашлаштыже руш классикын вликийжат шижалтеш. Писатель поснак поэзий деке пеш кугу кумылан лийын. “Эн чотшо Пушкин, Гоголь, Никитин, Кольцов мыланем келшенит. Вараракше Лермонтовым йораташ тунгалым <...>”, - возен тудо.

Тидым ме 1908-ше ийыште возымо “Шылше” ойлымаш гыч раш ужына. <...>

С.Г.Чавайн “Шылше” ойлымаштыже руш да йот эл литературышто шарлыше “бродячий сюжетлан” энгерта. Тиде сюжетым шке жапыштышт Пушкинат, Лермонтоват кучылтыныт. Эше семинарист улмыж годымак Чавайн нине поэт-влакым йоратен да, очыни, Пушкинын “Тазит” да Лермонтовын “Беглец” поэмыштымат лудын. Кок поэмыштыжат общество гыч куржшо, ойган да шкет кодшо ен нерген каласкалалтеш. Ала тидланак писатель почеламут формым ойырен налын.

<...>

А.С. Пушкинын шылшыже - тиде ачаже поктен колтымо Тазит луман рвезе. Тудын илышыже пеш ойган <...>.

Тудо шке тукымжылан энгекем кондышо енлан учым шукташ, кўсыным пюртылташ ок тырше. “Изатым пуштшо енлан ушым пуртынет мо, учым шуктенат мо?” - ачажын йодмылан Тазит вашешта:

“Пуштшо лийын

Шкетын, сусыргышо, куралдыме...”

Горец-влакын осал койышышт, вўрым йоктарен учым шуктымашт ваштареш Пушкин шылшын - поро шўман, илышым у семын ончышо енгын - образшым ончыкта. Чавайн лач тиде сай койышым шке ойлымаштыже почаш тырша. Тыгеже, Пушкинын поэмыже ден Чавайнын ойлымашыже идейно-художественный йонгалтме да стихийный торешланымаш темым аклыме шотышто икгай улыт.

М.Ю.Лермонтовын “Беглец” поэмыж гыч Гарун лўдшө, шке порысшым, намысшым йомдарыше айдеме. Йолташыже-влакат, аважат тудын деч корангыныт <...>

Гарунын аваж дене вашлийме сцена “Шылше” ойлымашыште кучылтмо калык мурын содержанияйжым ушештара:

Салымсола покшелнет

Лаштра писте шога.

“Авий” манын мийышымат,

“Эргым, тол-ян”, - ыш ман.

Эн неле пагытыш шумекышт, герой-влак аваштым шарналтат, тудын деч полышым йодыт. Лермонтовын Гарунжо аваж дек толеш, Чавайнын шылшыже аважым ушештара. Ава - тиде кажне енын ылышыштыже эн шерге, йӱсӱ годым эн кӱлешан энгертыш. Нине кум произведенийыште лач тиде шонымашым вашлийына. <...>

Лермонтов ден Пушкинын шылшышт гаяк Чавайнын тюрма гыч куржшо да чодыраште шылын ылыше геройжат шкетак йӱслана да чон вургыжын ойгыра.

Но Чавайнын шылшыже - национальный шӱлышан герой, тудо кугыжан Российыште кок пачаш пызырналт ылыше марий калыкын эргыже. Марий калыкын национальный самосознанийжым помыжалтараш уло чон дене тыршыше писатель шылше марийын образше гоч стихийный торешланымашым, кучедалаш шонымо вийым ончыктен. Утыж дене пызырналтше, шужен ий годым шуко йӱсым, мыскылтым чытыше йорло ег, йоча-влакым да шкем арален кодаш манын, осал пашам ышта:

Шкенам дек толым да
Кугу кӱзым шумышым.
Пычкемыш йӱдшӱ тольо да,
Поян клатыш кайышым,
Тувыраш онгам тӱргалтен,
Клат кӱргыш пурышым...

Герой тунамсе ылышыште чынын укелыкшым шижеш:

Мый винамат улам мо,
Кочкашемже уке гын?
Мый винамат улам мо,
Клат кӱргыш пуренам гын?
Мый винамат улам мо,
Кидеш кӱзым кученам гын?

Автор шылшын образше гоч калыкын неле ылышым кондышо-влаклан ӱчим шукташ праваж нерген ойла. Эн чотшо ме тидым пӱгыр марийын репликыште колына: “Мыйымат ӱмаште Япык кугыза тыгак ыштыш... Эх, кунам гына тиде ӱчим савырем!”

<...>

Чавайнын ятыр ойлымашыже очерковый сӱретлымашлан, эскиз-влаклан келшен толеш. <...> Очерковый зарсисовка коклаште ме шочмо пӱртӱс нерген лирический этюдмат ятыр муына. Нунын кокла гыч шукышт лӱмынак кумшо луд-

шаш марла книгалан возалтыныт. Марий литературовед-влак ойлымо семын, нине ойлымаш-влак просветительский характеран улыт, пүртүсысö чыла пагытынат тўсшым почын пуат. Марий калыкын илыш-йўлаже шочмо пүртүс дене чак кылдалтын (“Теле”, “Шыже”, “Кенже”, “Шошым”, “Памаш”). Кресаньыкын пасу паша куанже “Шудо солымаш”, “Паша” ойлымашлаште раш сўретлалтеш. <...>

Нине ойлымаш гоч Чавайнын художник семын кушмыжым, тудын поэтический мастарлыкше, йылмыже вияным, мутланыме йылмын литературысо формо дене пойдаралтмыжым раш шижащ лиеш.

Писатель простой, кўчык предложений-влакым чоҥа, но тунамак эпитетым, олицетворенийым, повторым, марий йылмыште кумдан шарлыше фразеологизмым кучылташ тырша. Мутлан, “Шыже” ойлымаш. Тыште автор шыже пүртүсысö вашталтыш-влакым фактический материал, кукшырак описаний дене тўнгалеш: “Сентябрь тылзе мучаштырак йўд ден кече тўр лийыт. Тиде кече - шыжын тўнгалтышыже. Тылеч вара йўд эре кужемеш. Декабрын 22-шылан кече дечын йўд кум гана кужурак лиеш” <...> Чавайн эркын-эркын шке эскерымашыжым сылнын сўретлаш тўнгалеш, тидын годым онгай таҥастарымаш-влакым кучылтеш: “Уржа озым гына ужар бархатла койын кия”, “лавыран, ночно шыже годым мланде, пушенте шуко пашам ыштен нойышо егла койыт”. Пүртүсын моторлыкшым, авторын поэтический чон шижмашыжым каласаш сылне йылме утларак келша. Тыгаяк рольым “Кенже” ойлымашыште эпитет-влакат (“чевер вишня”), олицетворений (“мурышо писте”, “нугыдо ош пеледыш тўшкаште шинчалан койдымо хор шокта”), повтор-влак (“тўрлө-тўрлө”, “мурен-мурен”), таҥастарымаш (“шемшыдан аҥа чевер ылычкан ош вынерла коеш”, “шемшыдангат мўйла ўпша”, “шертне мама гае игыштым”), фразеологизм (“Мом тўнгалын иктыже, тудым пытара весыже”) шуктат. Шуко таҥастарымаш марий калык устный поэзий гыч пурен: “комбыла опымо кылта-влак”, “папка гае койшо копна-влак”, “шудыжо пырдыж гае шога”. Произведенийыш посна лирический шўлышым пурташлан онартыш мут-влакымат автор шагал огыл кучылтеш. Нуно “Шудо” ойлымашыште (“Сава-влак йыл-йол, йыл-йол”, “кыжик-кыжик, кыжик-гожик”) риторический восклицаний-влак дене пырля (“Ах! Могай куштылго южшо! Могай тамле ўпшан пеледыш-влак солымо кият пеш мотор, пеш сай, пеш куштылго чонлан шудолыкышто!” “Сылнын-сылнын коеш олык!”) авто-

рын возымо деке отношенийжым ончыкташ полшат. Чавайн поэтический кумыл нӧлталтмашым шке калыкше деке тӱшкан пырля ыштыме пашаште, сылне пӱртӱсыштӧ муэш.

Чавайнын “Кумшо марла книга” гыч шуко ойлымашыже проза дене возымо почеламутлан келшен толеш. <...> Проза дене возымо эн сай почеламутлан Чавайнын “Памаш” ойлымашыжым шотлыман. Тиде марий пӱртӱс, тудын поянлыкше нерген гына каласкалымаш огыл. Ойлымаш символический сынан. Тыште поро кумылан айдеме памаш дене тагастаралтеш. Шочмо мланде (памаш) айдемым поро пашашке кумыланда. “Поро еҥ-влак! Ончалза мыйым! Йӱмӧ кеч-кӧнат шуэш... Кеч-могай айдемынат сай мутым колмыжо, поро пашам ужмыжо шуэш... Садлан тендан деч поро шомакым колде иктат ынже кай. Тендан дене вашлиймеке, кеч-кӧнат чонжо каныже, шӱмжӧ ырыже, куанен, тазалыкан лийын, умбаке кайыже...”- тыгай мут дене памаш айдеме дене мутлана.

Уым ужын да ойырен моштымыжлан кӧра С.Г.Чавайн марий прозылан негызым пыштыше айдеме лийын. Тудын первый ойлымашлаже, калык илыш-йӱлам сылнын сӱретлен кертмыже, ожнысо легендым сылнымутан произведенийлан келыштарымыже мыланна пеш шерге. Нуным лудатат, пуйто шке ончылнет чодыра кокла гыч йоген лекше энгер-влакын кугу вӱдыш ушнымыштым ужат. Вет кугу энгерже лач нине кумдан палыдыме изи памаш-влак кӱшеш ила, кугу энгер вий нунын деч тӱнгалеш.

Первый ойлымашым савыктыме деч вара кумло идалык веле эрта, С.Чавайн “Элнет” романын помышешыже чонеш пижше марий ӱдырамаш Чачин образшым моткоч сылнын, келгын сӱретла. Чачин характерже психологий могырымат, социальный могырымат пеш чын сӱретлыме, но “Йыланда” ойлымашыш пуртымо легенда гыч налме Чачавий шкенжым чыла шотыштат Чачин акажлан шотлен кертеш: вет нуно коктынат пеш поэтичный, йымыжа кӧргӧ чонан, поро улыт.

Илыш-йӱлам ончыктышо эскиз-влак гыч тӱнгалын, 20—30-шо ийласе повесть ден роман марте писатель кужу корным эртен. Повесть ден романыште тудо еҥ-влак коклам, нунын молан туге ыштымыштым келгын, чыла велымат негызлен умылтарен пуа. Первый ойлымашлаштыже писатель марий калыкын социальный правдымылыкшым ӱмбач гына ончыктен гын, совет власть жапысе произведенийлаштыже ме пӱсӧ класс <...> кучедалмашым ужына.

Чыла тидын дене пырля Чавайн калык йылмым пеш ара-

лен, моштен кучылтмо примерым ончыктен. Марий литературный йылмым вияндыме корнышто тудын кугу пашажым кызыт мемнан литератор-влакна умбакыже шуят...

*Живое наследие.
Йошкар-Ола, 1992. 102—112 с.*

Сергей Эман.

МИКАЙ (МИХАИЛ СТЕПАНОВИЧ ГЕРАСИМОВ).

I

Кугыжан Российын пеш йӱсӱ жапыштыже марий калыкын эн сай эргышт ден ӱдырышт волгыдо ылышыш лекташ тыршенит, ойган шочмо калыкым туныкташ уло вийыштым пыштеныт. Марий калыкын тыгай сай эргыж кокла гыч иктыже - Михаил Степанович Герасимов. Тудо ӱмыржӱ мучко школышто пашам йӱратен ыштен. Калык ылыш дене илен, калык ойго тудынат ойго лийын, калыкын куанже тудынат кумылжым нӱлтен. Вет тудо шкежат йорло кресаньык ешеш 1885 ий 14 апрельыште Элнет ялыште шочын (кызыт Татарский АССР, Бондюжский район).

Элнет тӱнгалтыш школым тунем лекмек, тудо, лучко ияш рвезе, 1900 ийыште школышто пашам ышташ тӱнгалеш. Самырык туныктышо шкежат кугунрак тунемаш шона да вес ийжылан Алабога олесе второклассный учительский школыш тунемаш пура. Тушто тунеммыж нерген Михаил Степанович тыге воза: “Тунеммылан ачам-авам тӱлат ыле. Поянлыкышт уке, да тунеммаште мылам пеш йӱсӱ ыле... Туге гынат 1903 ийыште тунем лектым”. Тиддеч вара Михаил Степанович адак Элнет тӱнгалтыш школыштак пашам ышта. Туныктышо лӱмым налаш шке вужа ямдылалтеш да 1905 ийыште Озангысе учительский семинарийыште экзаменым куча.

1904 ийыште тӱнгалше русско-японский сар Российысе калыкын тыгакат йӱсӱ ылышыжым утларак нелемда. <...> 1905 ийыште первый руш революцийын кӱдырчыжӱ рашкалта. <...>

Тунамсе ылышыжым шарнен, Михаил Степанович Герасимов тыге воза: “1905—1908 ий кокла пеш неле жап. Тӱрлӱ вере арест, тюрьма; забастовка-влакым кугыжан-власть вийыт темдале - кошташат, шонашат, илашат шыгыр. <...> Ме, рвезе калык, нимо деч лӱдмаш уке, митингышке эн ончык миена ыле.

Шучко вийлан ӱчым ыштен, 1905 ийыште икана кенез

пазарышке нылытын йошкар картуз дене мийышна. Ту кас-тенак урядник толшаш увер тольо. Ик йолташем дене йӱд-вошт чыла нелегальный книга, листовка-влакым шылтен пытарышна. Урядниклан нимат ыш код. Адак, ик митингыш погынен, шаланен гына пытенна ыле - 42 конный стражник толын шуын, авырен ыш керт”.

<...>

Самырык туныктышын революций тул дене ылыжше ойжо тӱжвак лекде кертын огыл. Элнет попын вуйшижмылан кӧра Михаил Степановичлан 1906 ийыште, шочмо ялжым коден, Марий-Возжай школыш каяш верештеш. Тушто тудо 1912 ий марте пашам ышта. “Калык дене Элнетысе ганяк Возжайыште мотор илыш лие”, - воза Микай шке илышыж нерген.

... 1915 ий гыч 1917 ий марте Михаил Степанович, рядовой салтак лийын, первый империалист сарыште коштеш.

1918 ийыште М.С.Герасимов фронт гыч мӱнгыжӧ пӧртылеш да школыштак пашам ышташ тӱнгалеш. <...> Туныктышо чыла верышкат шуаш тыршен: шке йырже туныктышо ден тунемше-влакым чумырен, драмкружокым почеш, концертлаште почеламут ден баснылажым лудеш.

<...>

Но Михаил Степанович Герасимов марий калык ончылно туныктышо улмыж дене гына огыл мыланна шерге. Тудо С.Чавайн, Н.Мухин да моло дене пырля марий литературым чонгаш полша, тудын творчеством марий литературышто посна верым налын шога.

II

Микай - марий поэт да первый баснописец.

Кугу Октябрь революций марте тудо почеламут ден баснылажым нигушанат печатлен кертын огыл. Совет власть лиймек веле тудын возымыжо тӱрлӧ газетыште тӱням ужеш.

<...>

Почеламутым возаш Микай эше 1904 ийыштак кумылангын. Шке илышыж нерген возымаштыже почеламутым молан возаш тӱнгалмыж нерген тудо тыге умылтара:

“1904 ийыште япон сӱйыш ял гыч кайше-влакын ойгышт мыйын шинчам почо... Япон сӱй тӱнгалмек, декабрьыште, правительство ваштареш почеламутым серышымат, шкат лӱдым, тунамак кушкед йӱлалтышым. Чылажым кызыт раш ом шарне, тыгай тӱнгалтышан:

Еш гыч мемнам ойыркалет,
Вара сӱеш лӱйкалет.

Кола калык, эмгана,
Шужен, кылмен черлана...”

Тыге Микай, шемер марийын эргыже, көргө чонжо дене калыкым кугу энгекиш кондышо япон сар тўналмылан кугыжам титакла. Но тыгай шонымаш ден шўм шижмаш поэтын чоныштыжо ылыжын гынат, тўжвак лектын, волгыдын йўлен кертын огыл. <...>

Поэтын первый почеламутшо 1905 ийысе руш революцийын толкынешыже шочын.

Поэт “Рестан” почеламутыштыжо пўтынь кугыжан Российым тюрма семын ончыкта. Тушеч тюрмаште илыше калыкын неле ойгыжым лудшо уло шўмжө дене шижеш.

Чумыр эл тюрма улмо годым чыла калыкланат илаш моткоч неле лийын. Тыгай неле илыш гыч кузе углаш, тунам поэт шкат пален огыл. Но ойго ваштареш шогаш шке шўм-чоныштыжо вийым муын. Вет тудын шўмыштыжө кумыл нөлтшышө кугу ўшан лийын; вий-патыр толшашым, кўртнө воштыр шаланышашым поэт уло шўм-кылже дене шижын шоген. Но тидын годымак, шке манмыжла, кө көм утарышашым эше раш пален огыл, вет тудо вес вий, вес ең утарымым вучен. “Вучен гына, ўжын огыл”, - тыге акла поэт шке почеламутшым.

1905—1908 ийлаште возымо почеламутлаштыже Микай кучедалаш да пашам ышташ ўжеш. Теве “Ўмыр” (1907) почеламутышто поэт айдемын ўмыржым пычкемыш пөрт көргым волгалтарыше изи сорта тул дене таңастара. Сорта тул, йўлен пытымешкыже, пөрт көргым волгалтара, айде-мат ўмыржө мучко нимо деч лўдде илышаш, тўням пашаж дене волгалтарышаш.

Айдемын чын илышыже - пашаште, кугыжан Российын реакционный вийже дене кучедалме корнышто. Тыгай илыш веле айдемын чонжылан куаным пуа, тунам веле тудын ўмыржө арам ок эрте, тунам веле тудо, шонгылыкым вашлийын, тыге каласен кертеш:

“Тугай ылым вет мые!” -
Манын шинчет көргет ден.

Тыгай ой дене көргө шўм-чон шижмаш Микайын моло почеламутыштыжат уло. Теве “Илыш ой” (1908) почеламутым налына. Тыште поэт айдемын илышыже, ўмыржө нерген шона. Тудо айдемын илыш корныжым вўд ўмбалсе пуш корно дене таңастара. Но айдемын ўмыржө тымык эрдене пушеш шинчын кайыме вўд корно огыл, поэт таул марде-

жан игечым да кугу толкынан тенгызым сүретла. Тиде сүретлаште первый революций жапым, түрлө социальный вийын ваш тўкнымыжым ужына.

Айдемылан шке ўмыржым кузе эртараш, кузе тудлан илаш - самырык поэт нойыде шона, шке почеламутлаштыже тиде йодышлан вашмутым пуаш тырша. Тидым ме “Илыш корно” (1916) почеламутыштыжат ужына. Вучен илыме жапын ваш-ке толшашыжым поэт шижынак шижеш:

Йўр лийшаш пыл кавам левед толеш гынат,
Лаштык канде вер кодын гын, ояр лийшашым вучо <...>.

Тиде почеламутын чумыр содержанияйжат, чонгалтмыжат моткоч онгай. Но поэт тыште дидактика деч ок коранг. Почеламутын тўнг ойжо тыгай: айдемылан ойго деч лўдман огыл, уке гын “изи гына ойгыжат тунам тыным кормыжта”... “Мўндырч койшо ойго дека онгет дене ваш мие”, - туныкта поэт.

... Поэт марий калыкым <...> лўдын-вожыл, чытырен илыме деч утлаш ўжеш.

Тиде почеламутыштыжо Микай куатле шомакым каласаш самырык шўмыштыжō вийым муын кертын:

Ойгын кугужым ужын, ок йōралт гын йол гычын,
Вашке эрта, асат сенет ойгым ямде улмет ден...
...Илыш кокла йōсō манмым она пурто чонышкат.
Ушет уло, сайын шоно, кертат тыге ойленат:
...Мемнан илыме кугу тўнча вигак сўмырла гынат,
Мый тунамат ом чытыре, омак шоно лўдашат...

... Микайын 1905 ийысе революцийын толкынешыже шочшо поэзийже кугу ўшаным шижтара гынат, тиде ўшан революцийын сенген кертдымыжлан кōра кумда корныш лектын огыл. Но поэт, шке манмыжла, неле жап толмылан черланымешке огеш ойгыро, тудо сай илыш толшашлан ўшанен шога. Тидым ме 1910 ийыште возымо “Эр кече” почеламутыштыжо ужына. 1905 ийысе революцийым Микай тылзе волгыдылан гына шотла, а айдемылан “эрык кече гае чын волгыдыжо кўлеш”. Тиде волгыдо толшашым поэтын шўмжō кугу ўшан дене вуча. <...>.

... Микай тунамсе поэзийлан келшен толшо символический образым кучылтеш. <...>. Микайын символический образше олицетворений гоч реалистический образыш савырна. Тидыже “Шем пыл” (1912) почеламутышто раш коеш.

“Эр кече” почеламутысо самынак, “Шем пыл” почела-

мутыштат Микай первый руш революцийын урокшо нерген шона. <...>. Шем пылын шаланымыже курымешлан йӧсӧ деч утаралтмым ончыкта. <...>.

Революцийын у толкынжым чактараш кугыжан власть ден буржуазий 1914 ийыште первый империалист сарым ылыжатат. <...>. Микаят тиде сарыште кум ий коштеш, садлан тудо сар ваштареш возыде кертын огыл. Тидын нерген поэтын “Йолташ” (1915), “Сӧйын пӧлекше” (1917) почеламутшо-влак ойлат.

Нине почеламутышто поэт сарын шучко сӱретшым, айдемын мучашдыме ойгыжым ончыкта. <...> “Йолташ” почеламутыштыжо сарым тарватыше, “сӧеш еным шуркалаш, чаманыде пушташ” шӱдышӧ “осал еным” титакла. Тыште “осал ен” нерген абстрактно гына каласыме, “Сӧйын пӧлекше” почеламутышто тудын чурийже рашемеш. “Рвезылай ужар вуем кугыжа деч лийме ден шыде сӧй тул коклаште ялт шонгеме ойгырен”, - манеш поэт.

Тышеч умылаш йӧсӧ огыл: сарым тарватыше “осал ен” кокла гыч эн осалже - кугыжа.

Кӧлан йӧрыш гын вием?

Ой, пеш коршта вет чонем! -

шым гана каласыме тиде рефрен сарын чоныш витарен шуктымыжым пеш сай почын пуа.

Тыге, Кугу Октябрь революций деч ончыч возымо почеламутлаштыже ме Микайын революционно-демократический идеологийжым раш ужнына.

<...>

III

Каласаш кӱлеш: Микайын ятыр почеламутшо поро ойлан, сай койышлан туныктымо семын возымо. Тидыже утларакшым баснылаштыже раш коеш.

Басным Микай столыпинский реакция талышныме жапыште возаш тӱнгалеш. Арам огыл вет басня жанр эрык мутым каласен кертдыме жапыште шочын.

Микайын ятыр басныже, эн первыак, калык вӱрым йӱын илыше поян тӱшкам пӱшкылеш (“Ӱвра”, 1908; “Шынга”, 1912; “Пормо”, 1914). Нине баснын содержанияштыкт икгайрак йонга.

Но тушманын вийжым Микай пеш иземден сӱретла, тудо эше опкын тӱшкам сенгаш кугу вий кӱлешым шотыш ок нал. Мутлан, “Ӱвра” басныште натуралистический сӱрет дене Ӱвран “рожын йолаш” вошт пурымыжым, “чодр” чучыктен

“поньжмыжым” ончыкта. Варажым баснын геройжо, “тий” шонен, тудым кычалаш тўнгалеш да “йошкаргалын кўжгемше”, “куанен” вўрым йўын шинчыше Ўврам ужеш. Тиддеч вара баснын геройжылан “изи опкыным”, парняж дене чымен, вес тўняш колташ веле кодеш.

Тыгай сўретымак ме “Шынга” басныште ужына:”пыйпый” манын, ег кидыш шинчын, вўрым йўшө Шындамат герой эше куштылгын кидше дене темдалеш:

“Пыет” мочет шыпланыш,
Капшым ўлкө пуалыым.

“Пормо” басныште шонго Куралшын нерышкыже опкын толын шинчешат, вўрым йўаш тўнгалеш. Тудым поктен колтымек, Пормо Имне тупыш миен шинчеш да Куралше дене “каргашаш” пижеш. Тыште Микай вўрйўшө Пормын ой савыртышыжым, тудын “логикыжым” пеш онгай почын пуа. Вўрйўшө тыгеракын шотла: айдеме тудлан вўржым шке кумылжо дене пуышаш: “Шер теммешке йўамат, ок кўл тыйын нимочат”, – манеш Пормо Куралшылан. Но тушманын мучашыжат Ўвра ден Шындамат гаяк.

“Маска иге” (1910) басныште Микай шкенжым гына аклыше еным, молын ойгыжым умылдымо индивидуалистым ончыкта.

Шокшо пыжашыште, ава помышто илен тунемше Маска иге нимогай ойгым огеш пале. Маска иге кийыме чарашке толын, моло чонанат кече шокшеш ырынеже, но Маска иге нуным шокшо верыш огеш пурто:

Поро дене коранга,
Мылам эрыкым пуыза
Йыштак мален кияшем.

Маска игын мален киймыж годым, воштыр дене кылтам ыштен, тўрлө чонан-влак тудын йыр оптат да тулым пийжыктат.

Баснын тўн ойжым мучашыже раш почын пуа:

“Мые улам, мылам лийже.
Тылат кеч-кузеат йбра,
Йөсө тылатак лийже”,—
Манын, тупшым савыра.

Тыге, баснописец вўрйўшын, але шкенжым гына йоратыше Маска игын вийжым олян-олян паленак толеш, тудын опкын улмыжым умылаш тўнгалеш. <...>.

Южо басныйжым Михай шемер марий кокла гыч лекше да шке калыкшым мондышо интеллигент-влак ваштареш возен. Тиде шотышто “Водывычыранге” (1917) басным ончаш келша.

Водывычыранге - коля деч шочшо, шулдыранге иге.

Игыже писе лиймылан, тудын чонгештен моштымжлан аваже “мыйым онча манын шонен”. Но Водфвычыранге чонгештен моштымжлан көра чыла шочшыж дечат, аваже дечат йотышна. Тукумжо верч вожылмыж дене шочмо суртыштыжат илен огеш керт, аваже воктенат шинчаш намысын чучеш, шочмо йылмыж дене кутырашат аймана. Варажым пыжаш гычат йӱдым гына лекташ тӱнгалеш.

Чын, культурым, искусствым ӱмбач гына палыше южо марий интеллигентат шке калыкше деч корангаш тыршен. Тыгай ег ваштареш поэтын каласыме мутшо пеш лач лийын.

Микайын ятыр басныже айдемын түрлө ситыдымашыже, уда койыш-шоктышыже ваштареш возымо. Тудын баснылаштыже йолагай, вор, моктаныше да тулеч молат шке верыштым муыныт.

Мутлан, “Корак” (1914) басным налына. Ик Корак муным шолышташ тунемын. Оза вате икана тудым кучат, Корак сӱрвалаш тӱнгалеш, “мыйым... осалышке итак пурто” манеш.

Тыге сӱрвалымылан оза вате каласа:

“Тынар зияным ужым,
Пыкше мутым ынгайжым”,—
Манын, вате муклештарыш
Шемкоракын шулдыржым.

Тиде баснын тӱнг ойжымат почын пуымо, вор егымат шӱктарен каласыме.

Моктаныше, көраныше але копшо (кугешныше) егым тудо “Йӱштымужо” (1915), “Тумо ден Энгжвондо” (1911) басныштыже ончыкта. Нине басныштыже Михай шке оян образ-влакым кучылтеш. “Йӱштымужо” басныште тыгай моральым ончылгочак пуымо:

Укеланак южо ег,
“Мый вел шинчем” манылден,
Копшыланен, моктанен
Толаша шке вуйжо ден.

Йӱштымужо энгыремышвотеш илана, кушкын шумек, мландыш “пӱртылден волен”.

Чын, илышыште ниногоай йўштымужат энгыремышвотеш огеш илане, тушак огешат куш, мландышкат “пёртылден” ок воч. Тышеч ме пален кертына: Йўштымужо - абстрактный, шке шонен лукмо, шке оян образ. Тиде абстрактный, фантастический образ пеш вашке айдемын чын койышыжым ончыкташ тўналеш. Молан манаш гын, Йўштымужын илаш вержат пыта, тудо лўдеш, лўдын өртшө лектеш, кылмыше гай чытыра, вара черлана, т.м.

Илыш шолынак шолеш. Йўштымужо йыр чыла чонан шокшешт, пўжалт коштеш.

Теве лач тидыже тудлан ок келше. Енғын йомартле улмышлан тудо кўрана, кўрана да шыдешка, моло енғымат шкеж гайымак ыштынеже: молан тудлан гына кылмен, чытырен йўсланаш? Молан тудын семынак илынеже! Теве тыгай осал ой дене Йўштымужо ег коклаш кая да енғым нелшаш гай коштеш.

Йўштымужын койыш-шоктышыжо нимоланат ок йөрө, тудын ниго сайжат уке. Но тудо шкенжым ушанлан шотла, копшыланен ила. Чынжым гын, тудын чыла моштымыжо чытырыкташ, кылмыкташ гына сита, чумыр койышыжо калыклан зияным гына конда. Садлан тудым поктен гына колтыман.

<...>

Микайын южо почеламутшат содержания ден чоғалтме шотышто басня гаяк. Мутлан, “Рыскал” (1915) почеламутым налына.

Ош тўняште сокыр да сонра кўчызө йўсланен илен. Ик ег тудым чаманенат, шөртнө оксам пуэн, кўчызө куанымыш дене төрштылаш тўнгалын: вет тудо шке “рыскалжым” муын. Но тудо мумо оксажым тунамак йомдарен. А, ончет гын, тудын “кас марте кычалмыже помыш көргыштак улмаш”. Тышеч могай ойыш лектеш поэт? “Рыскал лишным шинчыде, кушто киймыжым ужде, йодаш йылме уке ден икгай улына йорло ден”, - манеш поэт.

Тыгай ужын-колын моштыдымо ег дене марий калыкын илышыжым тағастараш Микайлан Октябрь революций деч ожно кугу амал лийын.

Тыгеракын, эше Кугу Октябрь революций деч ончычак, марий калыкын шке литературыжо уке годымак, Микайлан поэт-баснописец лияш верештын. Садлан тудо шке творчеством нерген 1916 ийыштак тыге каласен кертын:

Илен-толын жап шуэш —
Саскамже мыйын пеледеш.

IV

... Октябрь революций деч ожно Микай шке произведе-нийлажым нигуштат печатлен кертын огыл. Совет власть лий-мек веле, түрлө олаште түрлө газет лекташ тунгалмек, марий поэт-влак шке возымыштым печатлен кертыныт. Тыге, Микайынат “Йолташ” почеламутшо, “Тумо ден Эңыжвондо” басныже первый гана “Ўжара” газетеш 1918 ийыште лек-тыт <...>. “Совет умыландарымаш” газетыште “Маска иге” басныже, “Тагемлан” почеламутшо печатлалтыт.

1920 ий тунгалтыште Алабога олаште “Тул” газет лекташ тунгалеш. Газетым лукташ Микай шкежат шуко тыршен. Газет лукташ ойым эн первыак тудо пуа, лумжымат тудак шонен луктеш. <...>.

Микай шкежат почеламут ден басныжым тиде газетеш печатлен шога.

Шке возымышым поген, 1920 ийыште поэт “Сескем-влак” луман посна изи книга луктеш.

Тиде книгаште “Пире” басным палемдыде огеш лий, молан манаш гын, тудын чумыр содержанияже ден тунг ойжо граждан сар жапыште Микайын сылнымут оружий дене <...> тушман ваштареш активно кучедалмышым ончыкта. Первый гана тиде басня “Тул” газетеш печатлалтын. <...>.

Пирын койышыжо чылалан пале. Но илен-толын саман чодраштат весе лийын. Чыла кожла чонанлан Указ лектеш: “Виеш чоным налмылан закон чоткыдо лиеш”.

Тыгай указ толмылан кожласе чыла чонан куана. А тиде жапыште пире шке семынже осалым шона гынат, түсшым вашкерак вашталташ тырша: почшым пүчкыкта, межшым түредыкта.

Түжвал түсым вестүрлемден, вольык коклаш “у” Пире толын лектеш. “Почем, межем уке дене тендан түсанак улам”, - манеш. Ятыр погымо ушкал, шорык да имне коваштатымат нунылан пуаш сөра.

Ушан вольык-влак пирын түжвал түсшө вашталтмым ужыт гынат, пире умшан ожнысыж гаяк улмышым пеш палат да пирым поктен колтат.

Пире, пүйым колткыктен,
Савырналын кудале;
Почшым, межшым чаманен,
Шкенжымак шудале.

<...>

Кугу Октябрь революцийын сенгымышым Микай “Революцийым моктымо муро” дене 1918 ийыште саламла. Тиде

мурым поэт 1920 ий 12 мартыште лекше “Тул” газетын первый номерешыже “Сескем” псевдоним дене печатлен. Очыни, Микайын почеламут ден басня-влак сборникшын лўмжат тышеч лектын. <...>

“Революцийым моктымо муро” дене поэт марий калыкын волгыдо да эрыкан илышыш лекмыжым вургыжшо шўмчон дене почын пуэн. Тидын годымак калык мурын образше да ойсавыртышыж дене сайын пайдаланен моштен.

Шочмо ялжын сōраллыкшым, тудын пўртўсшым поэт “Элнет” мурышто мокта. Элнет марийын тошто пычкемыш илышыже у, волгыдо илыш дене вашталтеш, а ончыкылык илыш эше сайрак лийшашым поэт уло шўмжō дене саламла.

Микайын эн сай мурьжо - “Кўсле”.

Пале, Микай икана Палантайым поездыште вашлийын, поэт “Кўсле” мурьжым композиторлан мурен ончыктен. Тиде муро Палантайлан пеш келшен, да тудо тунамак “Кўсле” мурым возен налын да гармонизироватлен, тиддеч вара “Кўсле” мурым марий калык гына огыл, моло калыкат кумыл нōлтын мур. Тиде мурышто Микай илышын куанжым палаш да тушманым сēгаш ўжеш.

Мурын пытаргыш ныл корныжо тыге йонга:

Логар нōрыш, вуйыш кайыш,
Кўслезыже лупшалтара.
Теве Маркай шўшкалтыш,
Кушташ лектеш - тўтыра.

Кō вара тиде Маркай?

“Ўжара” газетыште <...> Микайын “Кенгеж йўдым” почеламутшо печатлалтын. Тиде почеламут “Сескем-влак” книгаш пурен да тудым “Маркай гыч” манме. Поэт тиде почеламутышто шемер кресаньыкын шурно погымыжым, пашам йōратыше еным “яра йылмылан”, вес семын манаш гын, яра кийшылан ваштареш шогалтен ончыкта. Маркай - тиде тыгай лўманак поэмын тўн геройжо. Но ме але кызытат раш пален шуктен огынал - поэмыжым Микай тичмашын возен пытарен але уке. Кўшнō ончыктымo пример-влак гоч пале: “Маркай” поэма гыч Микай южо ужашыжым веле поснапосна почеламут да муро семын печатлен. Тыге, каласаш лиеш, Микайын “Кўсле” мурьжат - “Маркай” поэма гыч ужаш.

“Сескем-влак” книгаш Микайын кок лирический почеламутшым пуртымo. Нуно когынекат дидактический шўлышан улыт. Тиде шотышто “К-лан” (1918) почеламутым он-

чыкташ лиеш. Тушто поэт ожно йӧратыме ўдыржым шала ушан улмыжлан ӧпкела, шылтала.

<...>

V

Тыге, Микайын творчествомже Октябрь революций ден граждан сар жапыште виянгеш да колымшо ден кумлымшо ийлаште пенгыдем шуэш.

Оригинальный почеламут ден басня-влак деч посна поэт И.А.Крыловын баснылажым, М.Ю.Лермонтовын почеламутлажым марлаш кусарен. Но тиде жапыште возымо произведенийлаж гыч шагалже гына “Марий ял” газетыште, “У илыш”, “У вий” журналлаште лектын, ятырже рукописеш кодын. Тудын чумыр творчествомж гыч <...> у илышлан куанымыжым, тиде илышым ышташ чыла вийым пыштымыжым ужнына.

Игече эрген, вашталтын толеш.

Эреак ужнына - илыш саемеш...

Яндар деч яндар у йўла шочеш...-

манеш поэт “Эрык” (1921) почеламутыштыжо. А “Октябрь” (1922) почеламутышто Микай марий калыкын ожнысо йӧсӧ илышыжым ушештара. Октябрь вий дене гына “Кў курык тюрмаже тыгыде окнаж ден сўмырлыш йӧршешак” да “раш койо тўня”.

<...>

“Шошо” (1923) почеламутышто Микай пўртўсын мотор улмыжлан куана. Тиде почеламутышто шошо кечын образше мемнан Совет элым, совет илышым ончыкта. <...>. Тыге, Микай шке почеламутлаштыже шочмо элым йӧратыме темым нӧлталеш. Тидымак ме “Куанымаш” (1928) почеламутышто ужнына. Калыкын веселан, тыныс илыш дене куанен илымыже, тудын тўрлӧ-тўрлӧ шонымашыже, мурыжо - чыла тиде Совет виянгмаш, шемер калыкын куанже...

Сергей Эман. Сылнымут нерген мут.

Йошкар-Ола, 1971. 279—304 с..

Н.А. Александров, К.К. Васин.

ПОЭТ Н.МУХИН. ИЛЫШЫЖЕ ДА ТВОРЧЕСТВЫЖЕ.

Марий сылнымут шке калыклан порым шоныма гыч, тудым моло калык ешыш лукташ тыршыма гыч шочын. С.Чавайнын творчествомже “Марий калыкат моло калык гаяк,

марий калыкынат шке историйже уло, шке культурыжат, литературыжат лийын кертеш” манме гыч лектын. <...> Н.Мухин, шочмо калыкше, шочмо кундемже верч ойганен, 1917 ий ончычак шўм шомакшым каласен.

С.Чавайнын, Г.Микайын, Н.Мухинын почмо корнышт дене 1907—1916 ийлаште марий сылнымутыш П.Глезденев, Г.Эвайн (Кармазин), Сайн Эрге Сайгельде (Ф.Букетов), Ф.Корканмарий (Ф.Егоров), А.Керебелякмарий, И.Коведяев, А.Конаков, К.Манькаев да молат толыныт. <...> Н.Мухинын уло мурпашаже нунын деч шке шотан, радамле <...>. Шке йўкшö, шке темыже, образный чияже, поэтикыж дене толын лектын тудо марий сылнымут садвечыш. <...>

Поэзийже калык нерген шонымаш гыч шочмым ушештарен, поэт шке почеламутыштыжо тыге ойла:

Тыланда верч, иза-шольо,
Чечен мурым мый мурем,
Тыланда верч - ида мондо -
Чечен мутым кутырем...

Тудо шке чечен шомакшым, чон мурыжым шемер калыклан пöлеклен. Николай Семеновичын чумыр поэзий пашаже эреак калык илыш дене кылдалт шоген. Тудо - чынже денак калык мурызо, калык шонымым, калык вучымым ончыктен мурышо поэт.

<...>

Николай Семенович Мухин 1890 ий 12 ноябрьште (у стиль дене 25 ноябрьште) Чарла уездысе Олыкъялеш шочын (кызыт... Морко район, Шале сельсовет). Ачаже, Семен Алексеевич <...>, ялысе учитель улмаш. Аваже - лудын-возен моштыдымо ўдырамаш.

XIX курымышто марий кокла гыч грамотым палыше ег пеш шагал лийын. Семен Алексеевич моло деч кугурак грамотан улмыж дене ойыртегалтын: тудо Озан олесе учительский семинарийым тунем пытарен.

... Ялысе туныктышын пашадарже тунам изи улмаш. Мухин Семен, ешым ашнен лукташ манын, кресаньык пашамыштен. Моло ег семынак мландым курал-ўден, нужналык гыч лекташ тўрлö семынат тыршен. Кресаньык пашашак нелын черланен да, шонго лийын шудеак, 1895 ийыште ўмыр лугыч колен. <...>.

Поэтын аваже кум изи ньога дене тулыкеш кодмеке, вес марийым пуртен. Ача лийше пеш осал логалын. Тудо кече еда

гаяк йўын, ешыжым кырен. Миклайлан - эн кугурак икшы-
вылан - шуко орлыкым ужашыже верештын.

<...>

Изи Миклай тунемаш, тунемме гоч волгыдо корныш лек-
таш шонен пыштен. Кандаш ияш йоча, изачаж деч шылын,
йыштак Арын школыш каен. Тиде тунемме жапше нерген
поэт тыге шарна: “Кум менге коклаш, шўкшө, тумышан
айзям мыжерым чиен, йыдалым пидын, шўкшө картуз дене
чатлама йўштыштө коштым. Тунемме годым арнялан ик су-
кыр киндым чыкен каемат, куд ужашлан күзө дене пайлен
кочкам ыле. Кинде деч моло, эсогыл паренгыжат ыш лий...”

Тулык жапшым Н.Мухин уло ўмыржө мучко шўм йўлен
шарнен илен да варажым ятыр почеламутыштыжо тиде жа-
пым шарналтен (“Кўчызө”, “Соқыр-тулык”, “Йорло”, “Ача-
мын шўгарже”, “Ото”). <...>. А Унчо школышто тунеммыж
годым изи Миклай кнага шомак деке, книгаш савыктыме
поэзий деке шўмештын. <...>.

Николай Мухин почеламут серыме йөннм, фольклор ден
письменный поэзий кокла ойыртемем эн ондак Петр Эмяш
(педагог, поэт, революционер П.Г.Григорьев. - *Р.К.*) деч па-
лен налын. <...>.

Йöратыме учительжым кенета арестоватлыме тулык рве-
зын шўмжылан кугу ойгым конден. Тудо тыге манеш: “Уке
лиймыже көргемлан пеш йöсын, пеш жалын чучо...” Садлан
шўм-чонжым паремдыше эмым тудо ынде пўртўсын сылне
чурийыштыже муэш.

<...>

Вучыдымо ойгыш логалын, шўлыкангше рвезе мотор шошо
кечым, яндар канде кавам нарашта ужар шудым йöратен
онча, а кава помыш гыч чылдыри турий тудлан куанле му-
рыжым мура, рвезын кумылжым нёлта. Пуйто кайык рве-
зым куандараш мўндыр-мўндыр вер гыч тышке лўмын то-
лын.

<...>

Миклай шкежат ок шиж - шонымо мутшо шижде сти-
хыш савырна. Поэзий кумыл чонжым авалта. Сылне пўртўс
семым ончен, кайык мурым колыштын, рвезе марий шўм-
чонышкыжо яндар вий пурымым шижеш, пўртўс мурым эн
чапле эм гае ужеш:

Теве кушто сай эмже,
Мыйын чоным эмлыше.
Уэш шошо толмо ден
Кўлеш вийым муалам...

Тудо шкенжым кўшнӧ турий дене иктӧр ужеш:

Шулдыран гай лийылден,
Мыят кўшнӧ турий ден,
Чеве́р шошым мо́кталтен,
Чонештылам шошо ден.
Орлыкемы́м мондалын,
Угыч шошо гай лия́м,
Турий мурым колыштын,
Чонештылам, муралам...

Строка почеш строка ушнен толын. Вучыдымын марла почеламут шочын. <...>. Тыгеракын революций тургым жапыште Николай Семенович Мухин эн первый поэтический шомакшым каласен.

Шошо жаплан куаныше эрык саманым туркен кертде вучышо рвезе поэтын умбакыже серыме “Турийын мурыжо” (1906) почеламутыштат раш коеш.

* * *

... Унчо школым тунем пытарымекыже, поэт, шке манмыжла, “вич тенгеаш учительлан шогалеш”.

... Кок ий наре жапыште изиш вийым погымекыже, тудо 1909 ийыште Озан семинарийыш каен да учитель правам налаш экзаменым экстерн шот дене кучен. <...>. Самырык туныктышо Турун школышто икшыве-влакым шочмо йылмышт дене туныкташ тўнгалын. <...>. Туныктышын просветитель пашажым чиновник ден поп-влак пален налынытат, тудым шыгыремдылаш тўнгалыныт. 1912 ийыште тудлан марла туныкташ чареныт, варажым поп Темин уло марла книга-влакымат школ библиотека гыч луктын кышкен. <...>.

* * *

Поэтын 1917 ий деч ончычсо творчествыштыже пўртўсым мо́ктымо ик тўн верым налын шога. Николай Семенович тунам, марий элын сылне пўртўсшым мо́ктен, ятыр почеламутым возен (“Шошо”- 1906 ий, “Ото” - 1912 ий, “Шўшпык”, “Шарвак тумо” - 1914 ий, Пушкин гыч кусарыме “Эр” - 1916 ий). <...>. Тудо, С.Чавайн семынак, шочмо пўртўсым, шочмо кундемым ныжылге, чечен шомакше дене чапландарен, марий поэзийым кугун пойдарен. <...>. Н.С.Мухин пўртўсым ончыктымыж годым калыкын орланен илымыжым, ойгыжым ок мондо. Пўртўс сыным сўрет-

лыме тудын творчествоштыже эреак калык ойгым ончык-
тымо дене ушнен толеш. Тулык - нужнан орлыкшо нерген
возен тудо “Шошо” (1906 ий) почеламутыштыжо. Ойго -
орлык деч утлаш төчышö незер ег - “Ото” почеламутын
геройжо (1912 ий). Пүртүсым поэт орлыкан нужна егын
шинчаж дене онча, сандене тудын произведенийыштыже
пүртүс ятырже годым незер айдеме гаяк сынан. Мутлан,
йүштö мардеж, йүр чаманыде лупша, вольык күтүм, кайы-
кым покта (“Ото”), пасу покшел тумо шкет шоген йöслана,
тудо чылт тулык семын койылда (“Шарвак тумо”), тўня -
осал, шем йүд гае пычкемыш (“Кече огыл, ўмыр эрта”).

Марий поэтын пейзажный лирикыже санденак шукуж
годым элегий сынан.

<...>

Поэт сылне пүртүс лонгаште эрыкым, чон паремдыме
кумылым кычалын. 1912 ийыште возымо “Ото” почеламут
вигак тыгай шомакла дене пыта:

Ужар отем ончыкшат
Сыным пуал пасулан!
Мый гай незер егланжат
Луш чучалже чонжылан...

Мотор пүртүсым ончалмеке, поэт манеш: “Шижде йо-
меш ойгемат, почылт кая ушемат...” (“Шүшпык”, 1914 ий).
<...>. Пүртүсын куатше, курымаш вийже тыршаш, чыла не-
лым сенгаш поэтым кумылангда:

Могай сылне шып кас годым
Шүшпык мурым колышташ!
.....
Шижде йомеш ойгемат,
Почылт кая ушемат;
Кўлеш вийым муамат,
Ушна мыйын пашамат...

<...>

Пашам ыштыде, пүртүсын саскажым куштылгын налаш
шоньшо його айдемым поэт игылт воштылеш (“Йолагай
ден Пулагай” - 1910 ий). Тудын кумылжо - пўжвўд лекмеш
пасушто куралше, йүд омым монден, шўртым шўдырышö
кожмак айдеме велне (Никитинлан келыштарыме “Курал-
ше” — 1912 ий, “Кўнчылам шўдырышö” - 1914 ий). Тудын
куралшыже, йыжын пытен, эр кас марте шем мландым
савыра. А ватыже, йўдыштö малыде, шўртым шўдыра (“вы-
нер ышташ пеш вашка - төрак лийнеже ег дене”).

... Нужна кресаньык еш гыч лекше поэт калыкын йӱсын, незерын илымыжлан пӱртӱсым огыл, а социальный илышым титаклен. “Кенгеж мучко ноен, ярнен пашам ыштыше кресаньык молан нужнан ила?”- манын, поэт шӱм йӱлен шона да тиде йодышлан тыгай вашмутым пуа (“Куралше” - 1912 ий):

Кинде сай шуэшат,
Роскот шотлан ужаленыт;
Кугу мӱшкыр, толешат,
Пуа шулдын тыланет...

* * *

... Поэт калык ойлымо гыч, фольклор гыч эн сайжым ойырен налын моштен; сылнештарыме йӱнжӱ гын, эре гаяк калык муру, йомак гыч налме. Тудын ятыр строфаже калык муру гыч налме параллелизм йӱн негызеш чоҥалтын. Мутлан, теве “Турийын мурыжо” почеламут гыч ик ужашым ончыктена:

Шем чодыра ӱмбачын
Чевер кече лекталеш,
Ош тӱвыра лоп гычын
Пылла койын кӱзалеш.
Яндар йӱкан турийже
Кӱза пӱрдын пылышке...

Сылне тангастарымаш, эпитет, метафора тудын почеламутлашкыже шукуж годым фольклор гыч налме. Мутлан, икмыняр примерым ончыктена: шокте гай мыжер; чинче гай вӱд; мамык гай шудо, ӱй шинча гай ер, лӱйышаш гай ончалтыш, кӱргӱ чон, яндар йӱкан турий, ужар-канде олык, чечен кава, лыкым-лакым нур, пелнен пытыше чон да т.м. Марий йылме йӱк онгарен моштымо, междометийым сылне образ шотеш кучылтмо дене онгай. Рвезе поэт тиде йӱным вигак шотыш налын да тудын почеламутлаштыже эпитетыш савырныше междометийым чӱчкыдынак вашлийына (“Буж шоктен, вараш тольо чоҥештен!”, “Ик пӱртыштӱ йыли-юли тул коеш”, “Лыч-лач шоктен, чыраже эркын йӱлен пудештеш” да молат). Почеламутышто слогым шуйдарен каласыме йӱнат “Титак паша, иге-эм, эре лиеш йӱмӱ ден”) тудын деке фольклор гыч куснен. <...>.

Фольклор традиций почеш каен, поэт эреак ласкательный форман глаголым кучылтеш (“Турий мурым колыштын, чоҥештылам, муралам”, “Ош тӱтыра... пылла койын

күзалеш”, “Ала кернак сай кочшашым шоналеш?”, “Малыше деч шыпак конга деке нушкалеш”, “Кече... курык шенгек волалеш”).

...А стихосложения шотышто гын, поэт марий мурын ритмикыжым классический стихлан кельштарен, сандене раш размер дене возымо почеламутшо шукуж годым калык мурым шарныкта. Теве “Нимодымын мурыжо” гыч ик ужашым налына:

Уке пöртат, волькыат,
Шупшал колташ ватемат...
Лачак уло үмбалнем
Шокте гае мыжерем...

Тыште литературный стих рүдö верым налын. Калык мурын ритмикыжат шокта.

<...>

1915 ийыште тудын тыныс пашаже лугыч күрылтын. Поэтым кугыжаныш власть империалист сарын тулышкыжо намиен чыкен. <...>.

Сарыш кайымыж деч ончыч тудо “Салтак муру” почеламутым воза:

“Айдеме вүр йоктарымашке мый каем,
Садлан шортде мый ом турко”, -

ойгырен манеш поэт.

Сарым шке шинча дене ужмо, шужен-колен орланыше салтак коклаште илыме, поэтын шүмжым тулла йўлалтара, тудын ушыштыжо кугу шыдым тарвата. Тиде шыде “Ойго үмбалам ойго” почеламутыштыжо (1916 ий) раш коеш. Тиде произведенийыште чыташ лийдыме шўлыкан сўрет ончыкталтын: пычкемыш йўд, ик пöртыштö тул пыкше йўла. Тушто ойган марий, мален кертде, шкет шинча. Олымбалне, тöшакыште, кум йочаже шып малат. Марий вуй сакен ойгыра: эрла тудо салтакыш кайышаш. Кайымыж деч ончыч тудо шона:

Шке ачада кайымекеже,
Кузе вара иледа?
Моло ен гай ончашыже
Уке тендан авада.
Йўштö годым ты пöртшымат
Кö тыланда ырыкта?
Шужеда гын, киндыжымат
Кö деч вара йодыда?..

Почеламут гыч раш коеш: вўран сар шемер калыклан кугу орлыкым конден. Поэт сар тўнгалмылан, калык орланымылан общественный стройым, илыш саманым титакла (“Саман пужлен ыштыме дене пернен тудо кугу орлыклар”; “Ты саманлан каем вет ойгырал”).

<...> Поэт-демократ Кугу Октябрьым кугун куанен, уло шўм дене йывырген вашлийын. Социалистический революцийым тудо шўм гыч лекше поро шомак дене саламлен. Поэт-фронтвик куатле кечылаште шке калыкшым Революцийын знамяже йыр чумыргаш, социализм идеал верч крдалаш ўжын:

Кө незер пўжвўдан,
Толза тыш!
Пўртдам коден те чылан
Лекса выж!
Завод, фабрик, нур гычат,—
Чылан вашке!
Йошкар тулан у куат
Улына шке.
Шўч тоштым шарнена,
Рўзальна,
Социализмым шкаланна
Ыштена...

1918 ий тўнгалтышыште поэт, салтак гыч пўртылешат, угыч Турун школышко пашаш шогалеш, марий калыкын ончыл енге-влак дене кылым куча. <...>. Н.С.Мухин туныктым программ, учебный пособий да моло книга-влакымат ямдылен. Тўнгалтыш школлан “Рвезе вий” лўман лудшаш кигам 1926 ийыште возен. <...>. 1932 ийыште “Марий йылме грамматикым” (4 класслан) ямдылен да Учпедгизеш савыктен луктын. <...>. Николай Семенович ушан-шўман педагог улмаш. Тудо рвезе-влакым йўратен, нуным эре тунемаш ўжын.

... Тунемде ида код изи-кугу - чылан.
Тунемме - волгыдо - шанче каласа.
Тунемдыме - пычкемыш - Совет кыл ойла,-

возен тудо революций жапыште ик почеламутыштыжо.

<...>

Н.С.Мухинын у илыш саман годым виянше творчествыже тўрлў йыжыган, тўрлў ойыртемешан. Первый жапыште поэт тошто илыш орлык сўретлымылан кугу верым ойырен, сокыр, кўчызў да тулык нерген, марий кресаньыкын ойгы-

жо нерген пуштыланен возен (“Куэ” - 1917 ий; “Күчызö“, “Ачамын шүгарже” - 1918 ий; “Шүгар”, “Соқыр тулык” - 1919 ий). <...>.

Изинеке ойгым, орлыкым ужшо поэт, эрык саманыш вончымо годым чон утен ойгыра. Тудын поэзий кумылжо, туням вигак кенеташте поремден кертде, шортеш. Ятыр шымлышыже чыла тидым поэтын мировоззренийже революций пагытыште кўлынак вийнен шудымо дене умылтара, шке жапыштыже южо “тергызыже” тудым “индивидуалистышкат”, “саманым орлышышкат” лукташ төчен.

... шўлыкан, кочо сўрет Н.Мухинын поэзийыштыже социальный оптимизман агитстих дене йыгыре иланен.

Социалистический революций лиймеке, жап шукат окэрте, поэт кумыл нўлтын воза:

Чевер кече раш ончале
Мемнан гае шемерлан:
Вучен илыме эрык тольо
Йомын шушо марийлан...

Пайрем, 1918 ий.

...Аллегорий шот дене возымаштыже ынде тудо, осалым сенен, кумда, эрыкан корныш лекше вийым чапландарен мокта. Кў лончо гыч, нойымашым шинчыде, чечен памаш йога. Ты памашын вўдшў пўртўсланат, айдемыланат патыр вийым пуа (“Памаш” - 1917 ий). Мўндыр вер гыч марий калык деке чулым вараксим кайык толын. Мурызо кайык, йывырген вычымалтен, у мурыжым мура, шемер калыкым нўлта (“Вараксим” - 1917 ий).

Боевой, агитационный почеламутла дене пырляк, уста марий мурызо лирический содержаниян поэтический произведенийым шуко возен. Нине произведенийла коклаште пейзажный лирика адакат кугу верым налын шога. Поэт сылне марий пўртўсым: шем чодырам, ужар отым, ший гай ерым, мотор Элнет вўдым моктен мура, кече лекмым, кече шичмым куанен сўретла. “Кас” вуймутан почеламутым гына тудо лу наре возен. Но ик почеламутшат моло возымым ок ушештаре, кажне ганажат поэт кенгеж касым сўретлаш чылт у поэтический образым, у чиям муын кертын, тўрлў-тўрлў ойыртемьшан пўртўсым сўретлен. Ик почеламутыштыжо тудо тымык-ныжылге умыр касым сўретла (“Ужар-кандын койылден, кас ўжара волгалтеш, кўшыч пеш сўрал тылзе мландыш ончалеш”). А вес почеламутыштыжо тиде сўретымак мўндырч лишем толшо кўдырчан йўр фонеш ончыкта (“Той

курыкла койылден, күшнө-күшнө пыл эрта, ала-кушто, пеш тумбалне, мұндыр күдырчө шокта”).

Чүчкыдынак тудо, шочмо пүртүс нерген возымыж годым, руш поэзий гыч посна поэтический мотивым, южо образым налын, шке гыч йөршеш у почеламутым шочыктен. Николай Семенович А.С.Пушкинын “Кавказ” почеламуто негызеш “Овда курык” почеламутым возен. Тыште поэтический интонацийже, тўналмыже чылт Пушкинын гае:

Овда курык йымалнем -
Кү серыште мый шогем.

Варажым автор але тымарте лийдыме сўретым ешара. Сўретше Морко вел илыш гыч налме (“Шочмо ялем вес велныже - Ер курык ден Макаря, Чонгаталаште, лопла воктен, палыме ял-влак шинчедат” да т.м.). Күшнө, пыл лонгаште, орел олмеш турий мурен пёрдын, вўдлан вола ош шовыран марий ўдыр. Сылне тангастарымаш ден эпитет пўтынек марий фольклор гыч налме (“Вачренге памаш”, “Ший гай вўд”, “Пич чашкер”, “Чевер ото”, “Ойго - орлык” да т.м.)

Шочмо-кушмо элым йўратымаш, патриотизм кумыл Н.Мухинын лирикыштыже раш койын шога. Чыла тидым шотыш налын, моло марий поэт-влак (мутлан, Олык Ипай, И.Осмин, М.Казаков, В.Рожкин, В.Чалай, И.Антонов) Мухин деч поэтический мастарлыклан тунемыныт, пүртүс нерген возымышт годым Николай Мухинын творческий опытшымат шотыш налыныт. <...>.

Эрык кечым моктымаш, илышлан куанымаш Н.С. Мухинын 20-шо да 30-шо ийласе поэзийыштыже памаш вўдла ташлен шога. Тудо молгунамсе гае ок ойгыро, утарыше вийым ала-кушеч ордыж гыч ок вучо, а шемер калыкым шкенжым илыш саман озалан шотла.

Тудо ынде совет илышым, тиде илышын сенген толмыжым кумыл нўлтын сўретла. Тыге “Кўслече” (1919 ий), “Чарла” (1921 ий), “Морко велысе нужналан” (1923 ий) почеламутлам воза. Поэт марий калыкын Совет автономийжым моктен мура (“Увер-аңар”, “Куанымаш” - 1920 ий).

Коммунист шонымаш дене кумылангын, поэт у тўням чонгышо патыр айдемым - шемерым, йорлым - чапландара. Каласаш кўлеш, тўналтыш жапыште тудо утларакше у айдемын плакат койышан сынжым сўретлен ончыкта. Тидын шотышто марий поэт тунамсе пўтын совет поэзийын корныжо дене кая. Совет поэзий романтика койышан иктешлыше образым, образ-символым сўретлыма гыч реализм кор-

ныжым тўнгалын. Колымшо ийлесе совет поэзий шукуж годым посна енгым ойыренат огыл, чумыр калык, тўшка вий нерген возен (мутлан, В.Маяковскийын “150 000 000”, Д.Бедныйын “Главная улица” поэмыже-влак), “ме” манме шомак тунам поэт-влакын эн йўратыме шомакышт лийын. Н.С.Мухинат, тиде традицийлан энгертен, тўшка вийым (йорлым, шемерым, пашачым) ончыкта. Тудат “ме” манме шомакым йўратен кучылтеш:

Ме - ырыктена.
Ме - волгалтарена
Пўтынъ тўням шошо ден,
Ме - шиялтарена,
Ме - чонгештена
Тўня ўмбач у вий ден...

(“Шошо ваитареш”, 1926 ий).

... Романтика кумыл, романтика сынан образ революций тулеш шочшо сълне ойлан шўм-чон вийым, ешартыш шўлышым пуэн. <...>.

Н.Мухинын романтика койышан почеламутлаже кокла гыч “Йошкар салтак” (1919 ий) поснак виян. Тиде произведенийыште Совет власть верч кредалмашеш геройла колышо йошкар боецын образше сўретлалтеш. Тудо ятыр шотышто условно-романтический сынан. Но тидын годымак йошкар салтак моткоч реальный, илыш гыч налме образ. Тудын шке биографийже уло (“кугу мўшкыр поян дене пел ий утла кредале; фронтыш кайыде южо семын тудо шылын да монь ыш кошт”). Тудо пернен кугу орлыкыш; “газа йолжым топ кўрыштын”. Тале воин, пытартыш шўлышым налын, тушманым сенгыме нерген шона. Йылмыже ок тарване гынат, ушыж дене йолташыже-влакым ончыко ўжеш:

Эй, тыршыза, йолташ-влак!
Ончык-ончык вашкерак!
Ен вўр йўшў сут пояным
Лўйза, руза, пытарыза!
Йошкар шовычым нўлталын,
Эре ончык ошкылза!

<...>

Кугу Октябрь деч вара тудо ятыр поэмым серен (“Илышын ойыртышыжо” — 1918, “Пият коя да, шылже кочкаш ок йўрў” — 1924, “Окса тул” — 1925, “Ивук” — 1927, “Кугу ер” — 1929 да молат). Нине поэма-влакын содержанийыштышт калык творчестволан кугун энгертыме, руш ре-

волюционный поэзий деч тунемме раш коеш. Ойыртемынак “Кугу ер” сӱрале, ямле национальный колоритан тиде изи поэма тӱрлӱ легендым, калык мутым моштен кучылтмо дене онгае. <...>.

Н.С.Мухинын возымо почеламутлаже поэтын илымыже годым кок гана посна книга дене лектыныт. 1928 ийыште тудо 130 почеламут, поэма да йомак-влаклан “Почеламут” лӱман сборникым Йошкар-Оласе Марий издательствеш луктын. Тиде книга поэтын первый кугурак сборникше лийын. 1936 ийыште поэтын творчество пашам ышташ тӱнгалмыжлан 30 ий темын. Тиде дата лӱмеш Москва олаш Н.С.Мухинын “Эрык саска” лӱман ойырен налме почеламут-влак книгаже лектын. Тидын деч посна тудын эн сай произведенийлажым “Чодыра пеледыш” (1925), “Сылнымут аршаш” (1936) антологиеш савыктыме. <...>.

... Николай Семенович коло утла пьесым возен. <...>.

Савыкталт лекше пьеса кокла гыч эн сайже, сылнымут мастарлык шотышто ойыртемалтшыже - “Ӱнгышӱ деч ӱш лектеш”. Тиде пьеса 1926 ийыште лектын, но тудым писатель эше 1919 ийыштак возен. <...>.

Тунамсе печать тиде пьесым просветительский содержания произведенийлан шотлен вашлийын. “Ӱнгышӱ деч ӱш лектеш” - ӱмбач ончымаште чынже денак просветительский содержания произведений. Пьесыште пычкемыш вийын, тунемдымын осаллыкше нерген ойлалтеш: Орина - коштан, умылдымо марий ӱдырамаш; шке ӱдыржым, Тайрам, тунемдыме рвезылан, окмакрак Эчанлан, виеш марлан пуа. Оринан марийже, Метрий, ӱнгышӱ, мыжык улмыж дене тидын ваштареш ик шомакымат каласаш ок тошт. Тудо шке ӱдыржым тунемше рвезылан пуынеже улмаш, но ватыже шыде йӱкым луктешат, мыжык марьет ватыж ой дене кӱна. Тунемдыме, пычкемыш ешыш логалын, Тайра илыш пиалым ок му. Тошто йӱла дене илыше, шкенжым сурт озалан шотлышо марийже тудым кече еда кыра. Тиде ок сите - аракам йӱэш. Йӱшӱ толмекыже, тудо азамым пуштын шуа.

Метрий, чыла тидым пален налын, ватыжым ӱпке мут дене шылтала: “Йылмет пеш тале, да пич ушетше. Тунемшырак лият ыле гын, Ялпан уремыш огыл, Москош шумеш ужат ыле...” Тудын мутшо гыч умылаш лиеш: чыла осаллан тунемдымаш, пычкемыш уш титакан. <...>.

Н.С.Мухин “Ӱнгышӱ деч ӱш лектеш” пьесыж дене тыгай шонымашым пуа: пычкемыш илышым поян кашак шараш тӱча; пычкемышлык тошто илышын социальный тӱрсыр-

лыкшö гыч лектын шога; тошто илыш строй пытыме дене пырля пычкемышлыкат, акрет годсо койыш-кучышат йöршын пытышаш.

<...>

Уло пьеса мучко фольклор материалым моштен кучылтмо, мутлан. калык драма гыч ятыр эпизодым налме (Опанасын ойлымыжым, руслан корным ончыктен колтымым да монь). Ик кыдежше гын - марий сўан. Тиде кыдежым модмо годым самодеятельный артист-влак сценеш шке могыр сўаныштым ончыктеныт.

“Ўнгышö деч ўш лектеш” пьеса муро ден куштымашлан поян, сандене марий драматургийыште музыкальный драма ден музыкальный комедий жанрлан вянгашыже икмочоло полшен. Тиде пьесын тўнгалме традицийжым варажым С.Чавайн, С.Николаев, Н.Арбан, А.Волков да молат умбакыже шуеныт. С.Николаев “Салика” комедийыштыже (1938 ий), “Ўнгышö деч ўш лектеш” пьесын приемжым тўрысnek кучылтын, марий сўаным сценыш вашталтыде луктын.

<...>

Н.С.Мухин <...> тыгак сай прозаик-публицист улмаш. <...> Эше 1918 ийыштак “Ўжара” газетеш ятыр очеркым, ойлымашым, статьям печатлен. Нунын кокла гыч “Кинде арака - моктыдымо паша”, “Тўрлö ой, тўрлö йöн”, “Марий калыкын удан илыме нерген” очеркше-влакым ончыктыман. <...>. Писатель шке публицистикыж дене религий, арака ваштареш кредалаш ўжын, мужангче-влакым вурсен.

<...>

Марий калык ушан, грамотым палыше лийже манын, тудым умбакыже волгалтараш шонен, Николай Семенович газетым, книгам лудаш шемер-влакым таратен шога. 1917—1918 ийлаште возымо шуко статьяже лач тыгай шонымашан. Тудо тунам тыге манеш: “Кö газетым, книгам лудеш гын, кечывал волгыдым вашке ужеш”. Газет налаш ўжмö южо статьяжым тудо почеламут дене кошарта:

... Ты эрыкым вучен-вучен
Теве тольо, кучыза!
Марий родем-шамычем,
Ынде вуйдам нöлтыза!..

Мухин ўмбак шылдымаш 1936 ий шыжым ажгынен. Тиде ий 12 августышто ВКП(б) Морко райкомын бюроштыжо ВКП(б) ЦК гыч толшо письмам - троцкист-зиновьевец, контрреволюционер-влакым пытарыме нерген письмам -

каңашеныт. <...>. Н.С.Мухиным троцкист, буржуазный националист тўшкашке ушымо. <...>.

1937 ий 18 мартыште Морко селасе квартирешыже Н.С.Мухиным арестоватленыт.

“Тудо кечын паша гыч ачам кастене иже пёртыльö, - шарналта поэтын Нина ўдыржö.- Вургемжым кудашын, ўстелтöрыш шинчаш гына ямдылалте, омса кенета почылто, пёртыш кум милиционер пурен шогалыч. Вучыдымо “уна-влакым” ужын, öрмалгышна. “Ну, тебе мылаMAT черет шуын”, - пелештыш ачам, Тунамак шыпланыш, чурийже вашталте.

“Шичса тышке!”- иктыже пўкеным келесырын ончыктыш, а весышт тунамак шкафым пургедаш тўнгалыч. Кажне книгаM почкен-почкен шалатыл опышт, ўстел ўмбачын ачамын возымо рукописыше-влакат шаланен возыч, вара шондыкым вужгыктылаш пижыч. Ме, лўдын, пöлем пусакашты шып шогена, лач кок ийым темыше изи шольына веле нимомат палыде тугак юарла, куржталеш.

“Оружийда кушто? Калык тушман-влакын могай книгаштым араледа?” - саде милиционерак йодыштеш. Кенета кўвар ўмбаке возымо ластык-влак чонгештен возыч, ачам чытен керте пелештыш: “Те мом ыштылыда? Тиде Горькийын романже, “Мать”! Мыйын планем ида тўкö, эрла пашашке мо дене каем?”

— Тыланет тетла ниMOгай планат ок кўл, тый арестоватлыме улат, - шыдын вашештыш милиционер.

Тидым колын, авам вўрлымö гае лие, кўвар ўмбаке шунгалте. Лўдмына дене ме шорташ тўнгална... Вара ачам вургемжым чийыш, мемнам кидышкыже налын, чот öндале, шупшале да ешарыш:

— Ида коляне, мыйын ниMOгай титакемат уке. Терген налытат, палат. Мый вашке пёртылам.

Тиде йўд омо деч посна эртыш, чылан ачанан пёртылмыжым вучышна. Авам, шортын-шортын, мемнам эMраташ тыршыш, но омо ыш тол. Ачанат ыш пёртыл.

Эрлашыжым эрдене, изиш кочкышым налын, авам дене коктын, ачам кычалын, милиций пёрт деке тарванышна. Уремыште шошо вўдшор, лум шула, тер кыша дене вўд чоргыкта. Кенета ваштарешна лу наре ег урем покшечын ошкылыт, нунын шенгечат, ончычат милиционер-влак эскерен толыт. Коклаште кугу капше дене ойыртеMалтше ачамым тора гычак палышна. Мый тудлан ик кленча шöр ден киндым кучыктышым, но милиционер тунамак шўрдыл кычкырале. Ачам шогалаш ыш тошт. Нуным ынде Ронго села гоч Йошкар-Олашке

йолын нангаеныт. Пасушко лекмеке, ик конвоирже авамлан ужатен ошкылаш разрешитлыш, ачам дене кутырен кертын...

Тиде кечынак мемнан пачерыш эше ик “унаен” толын лекте. Тудыжо ик сутка жапыште пачер гыч лектын каяш кўштен. Эрлашыжым ме, ўзгарнам улазе терыш оптен, Олыкьялыш кайышна.

Мемнан вучыдымын шочмо ялышкына толын лекмына пошкудо-влакым лўдыктен. Ончычсо семын ынде иктат огыт саламлалт, огытат кутыро. Ужыт да вигак капка шенгек шылаш вашкат, чыланат уждымо-колдымо лияш тыршат. Мом ыштет, ме ынде “калык тушман” ешышке савырненна.

Авана пелен ме ныл икшыве кодна: мылам 15 ий темын, шўжарем-влак : иктыже 9 ияш, изиракше 6 ийыш тошкалын, а изи шольыланна але 3 ият темын огыл...”

Пелашыжым кучен нангайымек, жап шукат эртен огыл, Мария Степановнам* арестоватленыт да нимогай суд деч посна йўдвелке, лагерыш, колтеныт. Тудо тушто лу ийым шужен, чодырам руэн орланен эртарен...

Арестоватлымеке, Н.С.Мухиным Йошкар-Олдасе тюрьмаште шкет камерыште ятыр жап кучат. Тудын вий-куатшым, ын-акылжым шакше чонан следователь-влак кертмышт семын “мастарын” пунчалаш, почкен лукташ пижыныт, тыршеныт. Йўдет-кечет эре иктымак Ежовын палачше-влак тўеныт: “Тый троцкист-зиновьевец, контрреволюционер, буржуазный националист улат. Морко кундемыште тыгай группым вўден шогенат”. Тудлан малашат, пыртак каналташат эрыкым пуэн огытыл. Йодыштшо-влак смена дене икте-весым алмаштеныт, сут янлыкла тўрштылыныт, шояк амалым муын, титаклен, пижыктен пуашак тыршеныт. Пел ий наре орландарымек, титак деч посна, “троцкист, буржуазный националист да шпион, калык тушман” манын титаклыме енг-влак кокла гыч ик тўшкажым Кугу Октябрь пайрем деч вара НКВД тройкын пунчалже почеш лўен пуштыныт. Нунын коклаште марий калыкын уста эргыже, марий литературылан негызым пыштыше Николай Семенович Мухин лийын. Приговорым шуктымо нерген актыште палач-влакше кидыштым пыштеныт: Цветков, Мокеев, Овчинников. Тиде шучко паша 1937 ий 11 ноябрьште шым шагат кастене ышталтын...

*Н.А.Александров, К.К.Васин Поэт Н.Мухин:
Илышыже да творчествыже. Йошкар-Ола, 1990. 7-103 с.*

* Мария Степановна - Н.С.Мухинын ватыже.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Александров Н.А., Васин К.К. Поэт Н.Мухин: Илышыже да творчествыже. Йошкар-Ола, 1990.

Мухин В. Первые шаги марийской литературы НН Марий Эл. 1928. 12 №. 61-84 с.

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. С.53-100. (Глава вторая. Зарождение и развитие марийской литературы в период 1905—1929 годов).

Сергеев М. Марий журнал-влак: Марий литературынын историйже гыч НН Марий коммуна. 1961. 30 май.

Черных Семен. Николай Мухинынын поэзийже НН Черных Семен. Кум поэт: Литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1973. 3—92 с.

Эман Сергей. Микай (Михаил Степанович Герасимов) НН Эман Сергей. Сылнымут нерген мут: Литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1971. 279—306 с.

Эман С.И. Революций деч ожно марла возымо памятник-шамыч НН Марий фольклор ден литератур: Статья-шамыч. Йошкар-Ола, 1945. 135—192 с.

Октябрь революций да граждан сар жапысе марий литератур.

А.Е.Иванов.

ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЙ ДА ГРАЖДАН САР ЖАПЫСЕ МАРИЙ ЛИТЕРАТУР.

<...>

Октябрь чумыр эл илышыш кугу вашталтышым пуртен, тошто саманлан мучашым пыштен. <...>.

Эше граждан сар каен шогымо годымак Совет Российыште кугу культурный революций тўнгалеш. <...>. Чыла вере школ, культурно-просветительный учреждений-влак почылтыт, марла массовый печать шочеш. Озанг, Уфа, Вятка губернийласе тўрлў олаште 1918—1921 ийлаште марла газет-влак лектын шогат: Озангыште - “Ўжара”, “Йошкар кече”, “Йошкар салтак”, “Незерын шамакшы” (“Тўр”), Вяткыште - “Марий увер” (“Марий илыш”, “Марий коммунист”),

Бирск ден Уфаште - “Совет умландарымаш” (“Маяк”), Алабогышто - “Тул”. Озангыште курык марла “Кыралшы” журналын кум номерже лектын, “Юк” альманахым савыктыме.

Тунамак Озангыште Наркомнац пеленсе Рүдө марий от-делын шке издательствыже пашам ыштен. Тиде издательстве түрлө темылан возымо лу дене марла книга-влакым печатлен. <...>.

Революций деч ончыч марла произведений-влак пеш чүд-дын лектын шогеныт гын, ынде газет ден журналлаште, посна книга денат түрлө произведенийла печатлалтыт. <...>.

Социалистический революций да граждан сар ийлаште марла эн чот поэзий да драматургий кушкыт.

Поэзий.

... Революций деч ончычак сылнымут пашам тўнгалше С.Чавайн, Н.Мухин, Г.Микай, В.Васильев-Ўпымарий дене пырля почеламут ден мурым сераш ынде ятыр моло автор-влак кумылангыныт. Нуно чылан гаяк эрыкан, ласка илыш толмылан революцийым моктен мурат, шўм-чон шижмыштым, көргө шонымыштым сылнымут гоч почын пуат.

Тунамсе самырык поэзий шукыж годым риторика да агитаций шотан лийын. <...>. Кожмак лияш, моло калыкым поктен шуаш, кужу жап малыме деч вара писынрак помыжалташ, у культурым, илышым писынрак чонгаш ўжмө тунамсе чумыр марий поэзийыште эн чот шарлыше идей лийын. Тиде поэзийым агитаций шўлышан гражданский лирика семын аклыман.

Почеламут-влак ошо тўшка, класс тушман ваштареш кучедалме темымат тарватат. Лач тунам С.Сайпетдинован калык муро семын возымо “Марий батальоним моктымо муро” С.Шамшиевын “Салтакыш кайышын мурыжо”, Чолпанын (Сайранов Шуматын) “Ўжара”, А.Юзыкайнын (Александр Юзыкаевын) “Поро шонымаш” почеламутышт шочыныт. Социальный содержаниян тыгай почеламут-влак Уфасе “Совет умландарымаш” газетыште поснак чўчкыдын печатлалтыныт.

... Вяткысе “Марий илыш”, “Марий коммунист” газетлашке Шабдар Осып, Сергей Шубин, “Ўжара” да “Йошкар кечышке” Н.Мухин серен шогеныт. Нунын пейзажный лирикышт эрыкан пашам, у илышым моктымо кумыл дене ушнен толын.

Жанр могырым ончалаш гын, тунамсе марий поэзийыште ятырже публицистический почеламут лийын. Лирический

содержаниян, мутлан, йӧратымаш нерген возымо почеламут шагал. Тыгай произведений радамьш А.Конаковын “Шӱмемлан”, И.Ямбаршевын “Ойгем”, И.Адигановын “Чолга шӱдыр”, “Пасушто”, Шабдар Осыпын, Г.Микайын, М.Шкетанын, Н.Игнатьевын, Н.Мухинын “Тагемлан” але “Йӧратымемлан” манын лӱмдымӧ почеламутыштым пурташ лиеш.

Басне жанрат икмочоло кушкеш. Ик-кок басне гыч тунам Л.Аги, А.Байрамов, Шабдар Осып возат. Но эн чот тиде жанрыште Г.Микай тырша. <...>.

1920 ийыште, чумыр возымыжым иктыш поген, Г.Микай “Сескем-влак” лӱман почеламут, басне да муро сборникшым луктеш. Угыч возымо басне кокла гыч тышке “Водывычыранге”, “Пире”, “Маймыл ден кӱзгӧ” (Крылов семын) пуреныт. <...>.

Тунамсе марий поэзийыште муро жанр изи огыл верым налын. Поэт-влак калык муро негызеш у саманлан келшыше мурым чонгат, шке гычынат мурым, марш-влакым возат (южыжым моктеммур манме), рушла гыч “Интернационалым”, “Варшавянкам”, “Марсельезым”, революционный содержаниян моло мурымат кусарат. 1917 ийыште Уфаште марий батальоным ыштыме лӱмеш С.Сайпетдинова “Марий батальоным моктымо мурым” сера, а С.Шамиев “Салтакыш кайышын мурыштыжо” шемер-влакым Совет властым аралаш ӱжын воза.

Южо мурылан тунамак семым келыштареныт, да нуно калык коклаште кумдан шарленыт. Теве С.Чавайнын “Эрык эр”, “Поро увер”, “Чевер май”, Г.Микайын “Кӱслеже” калыкын йӧратыме мурышкыжо савырненыт. <...>.

Курык марла возен шогышо тунам шагал лийын. Нунын кокла гыч Н.Игнатьев ойыртемалтеш. Тудо тунам “Незерын шамакшы” газетым редактироватлен, ятыр публицистический статьям, “Шык” да “Кужы ӱпанын кужы ыш” пьесылам, тыгак ойлымаш-влакым, кумло чоло почеламутым возен, “Интернационалым” кусарен. <...>. Мурпаша программыжым почын пуышо “Якшар флаг” почеламутыштыжо тудо шкенжым йӱд пычкемышым волгалтарен колтышо, ала-кушто кӱшнӧ, пылпомышто чонгештыл коштышо романтический герой семын сӱретла. Поэт ожно годым орланен илыше шемер-влакым пырля ушнаш ӱжеш, айдемым-гражданиным чапландара, ончыкыжым поянат, йорлат ок лий, волгыдо, сото корно почылтеш манын ойла. Тиде вигак С.Чавайнын “Молан мые шочынам” (1910) почеламутшым шарныкта.

Граждан сар жапысе ятыр почеламутыштыжо Н.Игнатъев ончыкылык волгыдо илышыш ўжын воза (“Кырык марылан”, “Юк”, “Худа улы гынь”, “Хытырымаш”).

<...>

Н.Игнатъев тунам “Вѳрйўшы” лўман изирак поэмымат возен. <...>. Поэме мучаште автор тыгай выводем ышта: тыге ожно, революций деч ончыч лийын, а ынде кажне шемер егшке илышыжым, пиалжым шонымыж семын чонген кертеш.

С.Чавайн, 1919 ий шыжым Казахстан гыч пўртылмекыже, Озангыште Наркомнац пеленсе марий издательствыште редакторлан ышташ тўнгалеш, школ учебник ден сылнымутан литературым редактироватла, “Йошкар кече” газетым лумаште полша. <...>. 1921 ийыште тудын “У саска” сборникше лектеш. Тышке 1905—1921 ийлаште возымо нылле чоло почеламут, басне, легенде да муро пуреныт.

Тунамсе марий поэт кокла гыч С.Чавайн агитатор кумылжо дене, Октябрым да марий калыкын автономийжым моктен мурымыж дене ойыртемайтеш. Нине событийлан тудолу наре почеламутым пўлекла <...>.

Поэтын тунамсе ик эн виан, келге содержаниян произведенийже - “Революций” (1920) почеламут. <...>. Революцийын куатле вийжым шем пыл лонгаште тышке-тушко коштшо волгенчын, шыдын-шыдын мўгырышў кўдырчын аллегорический образышт гоч почеш. <...>.

Октябрь революцийым Н.Мухин кумыл нўлтын вашлиеш. “Ах, кузе рвезе лият...” почеламутыштыжо тудолу ден у жапым тангастарен воза, шемер егдек эрыкан илыш толмылан чот куана. Моло марий поэт семынак, Н.Мухин волгыдыш лекташ, у илышым чонгаш ўжеш (“Революций”, “Пайрем”, “Изак-шоляк”), марий автономийым моктен мура (“Увер-ангар”, “Куанымаш”, “1-ше март”).

... Тунамак Н.Мухин социальный сынан “Илышын ойыртшыжо”, “Пият коя, да шылже кочкаш ок йўрў” первый поэмылажым сера.

* * *

Октябрь революций да граждан сар жапысе марий поэзий тошто ден у тўня кокласе вашпижмаш шўлыш дене шўлен. Поэт-влак социалистический революцийым моктен мурат, шочмо калыкыштым у илыш чонгаш ўжын возат. Поэзийын тўн геройжо - пычкемыш саман деч утлышо, эрыкыш лекше шемер ег, у илышым, культурым чонгышо айдеме.

Тунамсе поэзийыште шагал огыл аллегорий, символ шо-

тан образым ужаш лиеш. Теве шошын, кечын, ўжаран, йошкар тистын образышт гоч эре гаяк эрыкан илыш ончыкталтеш, шем пычкемыш йўд гоч - тошто илыш, кўдырчө, тўтан, волгенче гоч - революций.

Драматургий.

Октябрь революций толкынеш талын виянше жанр-влак радамыште драматургият лийын. Первый марий драматургический сескем-влак - С.Чавайнын “Кайыклюдо” комедийже, Г.Микайын “Суд” да “Пекши кува” пьесыже-влак - эше 1910—1912 ийлаштак сералтыныт гынат, нуно калык дек шуын кертын огытыл.

<...>

1919 ий 29 ноябрьыште Чарла воктенысе Сенькан ялеш первый марий театр почылтын. Тиде кечын туныктышо И.Беляевын (Ошламучаш Йыванын) вуйлатымыж почеш И.Борисовын (Тыныш Осыпын) “Закон шумлык” пьесыжым ончыктымо. Историйыш тиде кече марий театрын шочмо кечыже семын пурен.

... 1919—1921 ийлаште лучко утла шкешотан марий пьесым печатлен лукмо. Тылеч посна, лу дене марий пьесе рукопись денак калык коклаште коштын.

... Илышыште пеш кугу событий, тошто тўням вож гычак кумыктышо революционный вашталтыш лийын <...>, а драматург кокла гыч ятырже тидын нерген огыл, а эртыше, революций деч ожнысо йөсө жап нерген, йөрдымө патриархальный илыш-йўла, илыш-койыш нерген сера.

Тыге, Ошламучаш Йыван ден Арпик “Тупела илыш”, Йогор Пөдыр “Кугыватын ўдыр” пьесыштышт ожнысо йөрдымө еш йўлам вурсат, Н.Игнатьев “Шык”, И.Борисов “Закон шумлык”, А.Конаков “Тулык ўдыр”, “Поран”, “Кунавий”, “Ику”, М.Шкетан “Утышо” пьесылаштышт шемер енгын ожно мерчен-орланен илымыже нерген возат, тоштым каргат.

Ятыр пьесын конфликтше илыш-йўла негызеш шочеш, кушкын толеш. <...>.

Руш классика дечат первый марий драматург-влак шке семынышт тунемыныт. Тунам марий йылмыш эн ончычак А.Н.Островскийын, Л.Н.Толстойын социально-бытовой пьесылаштым кусареныт. Нуные тыглай ег, кресаньык нерген возымышт, еш коклам почын пуымышт марий калыклан лишыл лийын, марий илыш радамым ушештарен. Садланак

марий драматург-влак нунын возымыштым ончен тунемы-
ныт, нунын пьесыштым марий илышлан келыштарен куса-
реныт. <...>.

Архивыште онгай документ аралалт кодын. 1919 ий 5 ян-
варьыште Ошламучаш ялысе кресаньык-влак погынымашым
эртареныт, спектакльым ямдылыме нерген ойланыт. Шын-
даш йӱршӱ марла пьесе лийын огылат, погынышо калык
Иван Беляев (Ошламучаш Йыван) ден Архип Белковлан
кок арня жапыште пьесым возен шукташ шӱден. Нунышт
ялысе туныктышо лийыныт, тылеч ондак нигунамат пьесым
возен огытыл. Садлан нунылан эн ончычак руш драматур-
гийым, А.Островскийын возымыжымшерын лекташ пернен.
Тыге, А.Островскийын возымыжым ончен, тудын “Бедность
не порок” пьесыжын сюжет кышкаржым кучылтын, нуно
“Тупела илыш” пьесым сереныт, шке возымыштышт марий
илыш-йӱлам, тулартымаш да сӱан йӱлам, марий еш коклам
ончыктен пуэныт.

А.Конаковат руш литератур деч тунемын. Тудо “Тулык
ӱдыр” пьесын ончылмутыштыжо “рушын гыч пӱрт пура чо-
нгымыла кышкартыме шотшо... налалтын” манын воза. <...>.
А.Конаковын “Поран” да А.Островскийын “Гроза” пьесышт
сюжет да тӱн образ шотышто лишыл улыт. <...>.

Теве Н.Игнатевын “Шык” пьесыштыже ожнысо илы-
шын типичный сӱретшым ужына.

Пьесым автор шке ужмо-колмо материалже негызеш во-
зен, но тыште М.Горькийын влиянийжат уке огыл.

... Малаш пурымо пӱрт, малаш пурышо еҥ-влак, пьесын
идейжым туштен ойлышо еҥ шотеш эртен кайыше еҥым -
странникым ончыктымаш - тиде, очыни, тыглай случай-
ность гына огыл. Тыште М.Горькийын “На дне” драмыжын
влиянийжат уло.

Первый пьесылам возышо-влак фольклорланат энгерте-
ныт. Нуно фольклор йӱным, чиям тӱрлӱ семын кучылтыныт.
Ятырге годым шке возымышкышт калык койышым, йӱ-
лам, модышым, мурым, куштымашым чылт вашталтыде
пуртеныт. Тыгай этнографический сӱрет-влак пьесылан ма-
рий тӱсым пуэныт, тудым сылнештареныт. Садланат, очы-
ни, драматургий мастарлык шотышто начар чонгымо пьесы-
мат зритель куанен ончен.

Южо годым пьесе оранек драматизироватлыме этногра-
фий сӱретыш савырнен. Мутлан, И.Борисовын “Войнашке”
музыкальный пьесыже салтакыш ужатыме калык йӱлам он-
чыктен. <...>.

А.Конаковын “Тулык үдыр”, “Ику”, Н.Мухинын “Үнгышө деч үш лектеш” пьесылаштат этнографий сүрет кугу верым налеш.

<...>

Калык койышым, илыш-йўлам чылт весемдыде, вашталтыде кучылтмо, <...> тунамсе пьесылаште ончыкылык марий драматургийын национальный ойыртеме палдырнаш тўналеш. Тиде ойыртеме - пьесым муру, куштымаш, музык дене сўрастарымаште, калык творчестве поянлыклан чот энгертымаште.

Революций темылан тунам С.Чавайнын “Шем пыл шула, кече лектеш” да “Автономий” пьесыже-влак сералтыныт. Тиде теме денак Сайран Шуматын “Революций водын”, Н.Мухинын “Ушан дурак” пьесышт кылдалтыныт. Совет жапысе марий ял илыш А.Конаковын “Илыш ваштареш” пьесыштыже сўретлалтеш. <...>. Тыште А.Конаков шке положительный идеалжым ялысе туныктышо Ведатын образше гоч, <...> тудын у культур верч чакныде кучедалмыш гоч сўретлен пуэн. Пьесыште автор марий драматург кокла гыч эн ончыч активный марий ўдырамышым - Анушын образшым чонен.

<...>

В.Савин “Кө винаматше?” публицистический, агитационный пьесе. <...>. Пьесыште конфликт, действий йўршыш уке. Ик геройынат лўмжө уке.

Тыгаяк агитационный задачым И.Борисовын пьесыже-влак шуктен шогеныт. “Ончык лийшаш илыш” стильже дене В.Савин “Кө винаматшым?” ушештара. Тудым тўн геройын драматизироватлыме докладше семын чонгымо. Колышт шинчыше персонаж-влак йодышым пуэдат, докладчик нунылан ончыкылык коммунизм обществе могай лийшаш нерген каласкала.

* * *

Революций ийлаште шочшо марий пьесе-влакын ўмырышт кужу лийын огыл. 20-шо ийлаште южо пьесе эше шындалтын гын, варажым нунат мондалтыныт. Кызытсе лудшо утларакшым С.Чавайнын, А.Конаковын возымышым веле сайын пала. Но шке жапыштыже чыла нине произведений-влак кўлешан рольым шуктеныт. Нуно тошто тўня ваштареш кучедалаш, у обществом, культурым чонгаш, калыкым пычкемыш гыч волгыдо илышыш ўжын шогеныт.

Нине пьесе-влак мастарлык шотышто лудшыдо лийыныт

гынат, ончыкылык драматургийлан негызым пыштеныт, ви-
янгашыже корным ончыктен пуэныт, марий театр искусств-
вым кушташ йоным почыныт.

Прозо.

... Газет страницилаште, тунамсе “Марла календарын”
номерлаштыже, В.М.Васильевын 1917 ийыште лекше “Ма-
рий мут” сборникыштыже, 1920 ийысе курык марла “Ирӱ
жерӱ” альманахыште печатлыме икмыняр тыгыде ойлымаш-
влак оранек гаяк фольклор материалеш негызлалтыныт, нуно
илыш-йӱлам, этнографий сӱретым ончыктат. 1921 ийыште,
мутлан, посна изданий дене Йогор Пӱдырын этнографий
сынан “Сӱрем” ойлымашыже печатлалтын. Автор тыште илы-
шыште ужмо фактым сӱретла <...>, кузе калык сӱрем пай-
ремлан ямдылалтеш, ял марий-влак кузе койыт, йӱлашт
могай, кузе сӱремым пайремлат, кузе сӱан лӱшка. Чыла ти-
дым яндар, лывырге йылме дене, сылнын каласкалыме. Кре-
саньык тип-влакат раш койыт.

Но саде илыш-йӱла сӱрет деч моло ойлымашыште уке
гаяк. Автор ончыланже нимогай социальный задачым ок шын-
де, илыш фактым тыглай гына каласкален кая.

Южо ойлымашым калык преданий, мыскара, анекдот не-
гызеш возымо. Тыгай улыт Г.Микайын “Алдар” (1920), С.Ча-
вайнын “Кӱртньӧ пурса” (1920) ойлымашышт. Г.Микай мот-
коч чоя, пӱсӧ ушан тыглай марий нерген воза гын, С.Чавайн
ялысе кулакын путырак чанга улмыжым воштыл ончыкта.
С.Чавайнын “Микак куклем” (1919) ойлымашыжат калык
легенде почеш шочын. Фольклор негызешак С.Гаврилов-Эпи-
нын “Шыкланыш поп” ойлымаш-йомакше шочын.

Фольклор сынан икмыняр ойлымаш деч посна, тунам
сылнымутан очерк-влак савыкталтыныт. Н.Игнатъев, В.Са-
ви, Вас.Шорин салтакыште коштмо годым ужмыштым, па-
лыдыме вер-шӧрым, граждан сарын посна эпизодлажым,
ялысе тургымым ончыктеныт. Теве “Ӱжара” газетыште В.Са-
вин “Буковина гыч серыш-влак” лӱман кугу очеркше печат-
лалтын.

Шочмо прозынан историйыштыже утларак пале кышам
С.Чавайнын “Язык гыч язык сулыш” (1920) ойлымашыже
коден. Тудо шылше, разбойник-влак нерген тоштыен ой не-
гызеш чоңалтын...

*А.Е.Иванов. Марий литератур.
Йошкар-Ола, 1993. 63—76 с.*

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Иванов А.Е. Марий литератур. Йошкар-Ола, 1993. 63—77 с. (“Октябрь революций да граждан сар жапысе марий литератур”).

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. С.53—100. (Глава вторая. Зарождение и развитие марийской литературы в период 1905—1929 годов).

20—30-шо ийласе марий литератур

К.Васин.

XX КУРЫМЫН ТРАГЕДИЙЖЕ.

Сталинын личность культшо жапысе совет законностьым торжан пудыртылмаш, творческий пашаен-влак коклаште икте-весе умбак лавырам кышкымаш да пуредылмаш, Брежнев годсо застой марий калыкын культурыжлан, марий сылнымутан литературылан пörтылташ лийдыме энгекем конденыт, сылнылык могырым виянмаштышт чот кугун чаракым ыштеныт. Личность култын осал пашаже эн ончычак титакдыме ен-влакым амал деч посна репрессироватлымаште палдырнен шога. <...>. Марий АССР мучко 15 тужем наре енгым репрессироватлыме. Можыч, шуыракат.

Тунам Марий писатель ушем членже, марий писатель организацийште шогышо чыла литераторым кучен нангайыме. Ме нунын спискыштым, арестоватлыме да приговор лукмо чын жапым, реабилитаций годым (кумло идалык ончыч) прокуратурын справкыштыже лумынак “йонгылыш” палемдыме кечым тангастарен ончыктена.

СССР писатель ушем член-влак:

1. Никандр Лекайн (1907—1960). Арестоватлыме 1932 ийыште Марий область ГПУ-н распоряженийже почеш. <...>.

2. В.Сави — Владимир Алексеевич Мухинын сылнымут лумедышыже (псевдонимже, 1888—1938). Поэт, прозаик, литературовед, драматург. Тыгак историк, этнограф, социолог, экономист, йылмызе, искусствовед, туныктышо, методист. Композитор семынат палыме. Граждан сар тунгалтыште румын фронттышто революций верч шогышо салтак-влак корпусын командирже. Варажым Украиныште да Марий кунде-

мыште Совет властым ыштымаште кугун тыршен, Озан губернский Совет пеленсе Марий комиссариатум вуйлатен. Марий ревкомын членже лийын, тидын годымак облонон пашажым виктарен шоген. 1922 ийыште партий Марий обкомын ответственный (первый) секретарже. <...>. 1930 ийыште Москваште аспирантурым пытарымеке, МарНИИ-н директоржылан шогалтеныт. <...>. Проза, поэзий, драматургий дене лу утла книган, “Мекш” романын (1936) авторжо. 1934 ий гыч СССР писатель ушем член. <...>. Октябрь революций почешак Москваште Сталин дене вашлийын да “Калык комиссар И.Джугашвили” очеркым печатлен. 1918 ийыште В.Мухиным Озангыш кенета керылт пурышо ошгвардеец-влак арестоватленыт. Революцийын тушманже-влак тудым лўен пушташ пунчалым луктыныт. Петырымаште шинчымыж годым В.Сави “Ленин” лўман почеламутым серен. Тушто тудо родной Ильичлан, коммунист партийлан пытаргыш кечыж марте ўшанле улмыж нерген товатлен. <...>.

30-шо ийла кыдалне эл кўргысў политический обстановка нелемаш тўналме годым тудын пашажым умылдымылан, тудлан кўранымылан В.Мухиным обществыланна тушманле пашам ыштыше, троцкист манын титаклаш пижыныт. Арестоватлыме 1936 ий августышто. Следствийже идалык пеле эртен. 1938 ий 8 майыште Казаньыште Военный коллегийын пунчалже почеш тудым лўен пушташ ыштыме. Пунчалым кок кече гыч, 10 майыште, шуктымо. <...>. Военный прокуратурын спискыштыже тудо 1938 ий 10 майыште “колен” манын ончыктымо.

3. Эшкинин Андрей Карпович (1891—1938). Сылнымут лўмедышыже - ЭШКНА. Прозаик-публицист, критик. <...>. 1926 ий гыч Марий кундемьсе Писатель-влак ассоциацийын вуйлатышыже. <...>. 1938 ий 8 майыште Озан олаште судитлыме. Военный коллегийын пунчалже почеш лўен пушташ ыштыме. <...>.

4. Карпов Прокопий Карпович (1901—1938). Сылнымут лўмедышыже - ПЎНЧЕРСКИЙ. Драматург, прозаик, публицист, критик. икмыняр пьесын авторжо. Марий йылмышке А.Корнейчукын “Платон Кречет” пьесыжым кусарен. <...>.

Карпов - СССР писатель-влакын I съездыштын решатлыше йўкан делегатше.

Сылнымутан “У вий” журналын 1933-1936 ийлесе редакторжо. ... 1938 ий 8 майыште Озангысе Военный коллегий тудым лўен пушташ ыштен. <...>.

5. Сергей Григорьевич Чавайн (1888—1937). Прозаик, поэт,

драматург, марий сылнымутлан негызым пыштыше да тудын классикше. <...>.

... Марий АССР НКВД тройкын пунчалже почеш тудым лўен пушташ ыштыме да <...> лўен пуштмо. <...>. Чавайнын делажем 1956 ий кенжежым Марий АССР прокуратурышто угыч ончен лекме. Титакше укелан кўра реабилитироватлыме. Писатель ушем членыш угыч шогалтыме.

... 1935 ийыште рўдў оланан ик уремжылан С.Г.Чавайнын лўмжым пуымо улмаш. А 1937 ийыште, кучен нангайымеке,- тидым налын кудалтыме. 1956 ийыште угычын Чавайн бульвар манын лўмдымў. Тыгак Чавайнын лўмжым 30-шо ийлаште нумалше колхоз, школ, библиотека-влаклан мўнгеш пўртылтымў.

6. Шабдар Осып (1898—1937). Поэт, прозаик, литературовед, филологий доцент. Лирический книга-влакын, “Ўдырамаш корно” романын, “Акыр саман”. “Кориш” повесть-влакын, “Империализм саман жапысе марий литература”, “А.С.Пушкин марий литературышто”, “Основные этапы развития марийской литературы” (“За пролетарскую культуру” журнал) да моло шымлымаш-влакын авторжо.

1934 ий гыч СССР писатель ушем член. 1937 ий шошым Марий АССР писатель ушем правлений вуйлатышылан шогалтыме. СССР писатель-влакын I съездыштын совещательный йўкан делегатше. Ёмбакеже шояклен шогымылан, титаклымылан кўра 1937 ий июнышто кучен нангайыме да Марий АССР НКВД тройкын пунчалже почеш пушташ ыштыме. 1937 ий 11 ноябрьыште лўен пуштмо. Титакше укелан кўра 1956 ийыште реабилитироватлыме. СССР писатель ушемыш угыч шогалтыме. Прокуратурын справкыштыже 1943 ий 12 августышто колен манын шояклен ончыктымо.

7. Игнатъев Никон Васильевич (1895- 1937). Сылнымут лўмедышыже - АРГУС.

8. Олык Ипай (1912- 1937).

9. Йыван Кырля (1909- 1943). Поэт, киноартист. “Путевка в жизнь” йўкан икымше совет фильмыште Мустафан рольжым устан модмыж дене уло тўня мучко чапланен. <...>. Кырля тыгак “Наместник Будды” фильмыште сниматлалтын. Соловьевын сценарийже почеш “Насреддин в Бухаре” сўретыште тўн рольым модаш ямдылалтын. Но 1936 ийыште тиде паша вучыдымын кўрылтын.

<...>

Шояклен, амал деч поснак титаклымылан кўра тудым 1937 ий 23 апрельыште 10 ийлан шынденыт. Ончычшым тудо Карелийысе Медведьгора ола воктенысе концлагерь-

ыште да Соловкиште шинчен, вара, сар жапыште, Свердловск воктеке кусареныт. Йыван Кырля колымо ийже шотышто түрлө семын шонымаш уло. Всесоюзный радион ончычсо пашаенже-влак (нуно тудын дене пырля шинченыт), Кырлям 1943 ий тунгалтыште кў лукмо вынемеш лўен пуштво, маныт. Кырля дене иквереш шинчыше эрвел марий-влакын каласкалымышт почеш поэт да киноартист 1943 ийыште лагерешак шужен колен. <...> Колымо кечыжым але мартеат раш пален налаш логалын огыл.

10. Николай Семенович Мухин (1890—1937).

11. Яныш Ялкайн (1906—1938).

12. Мичурин-Ятман - Степанов Сергей Степанович (1904—1972). <...>

Мичурин-Ятманым 1937 ий шошым поген нангаеныт да “тройкын” пунчалже почеш 10 ийлан шынденыт. Тиде жапыште Магадан областысе Дальстройын ик концлагерьыштыже пашам ыштен. 1947 ийыште, пеле парализоватлалтше, мөнгыжө пörтылын. <...>

13. В.Патраш - Петухов Василий Михайлович (1905-1942).

14. Иванов Михаил Максимович (1905-1970). Сылнымут лўмедышыже - БАТРАК.

15. Ал. Эрыкан (1912-1957).

16. Тишин Николай Иванович (1907-1957).

17. Тыныш Осып (1893—1970). <...>

1937 ий августышто кучен нангаеныт да 10 ийлан шынденыт. Мөнгеш 1943 ийыште пörтылын. <...>

18. Калашников Михаил Степанович (1912—1979).

19. М.Шкетан (1898—1937). Прозаик, драматург, марий сылнымутын классикше, мутын эн кугу мастарже. <...>

30-шо ийлаште Шкетаным вульгарный социолог, рапповец, культ верч шогышо чыла моло-влак түрлө семын вурсеныт, шўктареныт, титакленыт. Кōраныше шем чонан ен-влак тудлан националист, класс тушман, совет илышым вўта шенгеч ончен сўретлыше писатель манеме лўмедышым тушкеныт. Мутлан, тыгай улыт У.Васян (В.Голубцовын), А.Айзенвортын, М.Калашниковын, В.Элмарын ятыр статьяшт.

Южгунамже Шкетан нерген порым шонен возымо статьялаштат тудын прогрессивный шонымашыжым тўрыс ужын огытыл, Яков Павловичым “вараш кодын шочшо критический реалистлан”, натуралистлан, произведенийым случайный факт негызеш чонгышылан шотленыт. Тыгай улыт П.Карповын, Ал.Эрыканын, А.Асылбаевын, М.Кузнецовын статьяшт. Тидын годымак лийыныт моло-влакат. Нунышт Шкетаным

араленыт, марий сылнымутышто социалистический идеалым нерештарыше, куштышо семын акленыт: И.Петров, В.Мухин, И.Катаев, П.Скосырев, Н.Бирюков. Чаманаш логалеш, нунын всесоюзный трибуна кўкшыт гыч ойлымыштым верысе критика колышташат шонен огыл. Шкетаным утыждене кўшкō нолтымылан шотленыт. Сандене демагог семын кычкыркалаш, “туныкташ” да титаклаш уло вийын пижыныт.

Палемдаш кўлеш, Шкетан нерген порым шонен ойлымо да возымо материал-влак кокла гыч тунам ятырже марий литератор-влак палыдеак кодыныт, архивлашке логаленыт.

Шкетаным 1937 ийыште поснак чот вурсаш тўнгалыныт. Марий писатель-влакын республиканский совещанийыштышт тудын лўмжым эн шучко калык тушман-влак радамыш шынден ойленыт. Тидын годымак Шкетан поро чонан, поро шонымашан ег-влак деч - облизполком вуйлатыше И.Петров да пропаганда, агитаций шотышто обком секретарь Н.Сапаев деч - лишыл жапыште тудым кучен нангаяш ямдылалтме нерген пален налын. Тидлан кōргō чонжо дене иралтше да сырыше писатель обкомысо пропаганда отделым вуйлатыше И.Кобозевлан серышым возен колтен. Серышлан Кобозев нимом вашештен огыл. Икмыняр жап гыч тудо “Марийская правда” газетеш статьям печатлен, тушто Шкетаным антисоветчик, совет культурылан ваштареш шогышо, тудлан тушманле улшо писатель семын лўмдылын. Чот су-сыртымо чонан писатель нимом ышташат орын. Шочмо ялышкыже пōртылшыжла, вынемысе шошо вўдыш пурен каен, тушанак изиш гына колен огыл (1920 ийыште контрреволюционный пудыранчык годым Яков Павловичым кулак-влак пеле колымешкыже кыреныт, тиддеч вара нервный системыже пужлен, чўчкыдынак ушым йомдарен).

Туткарыш верештмыже эрлашынак шкенжым палдарен: Шкетанын шодыжо пуалаш, вара шўяш тўнгалын. Оршанке селасе больницыште иктаж лу кече наре кийымеке, 1937 ий 17 майыште писательын ўмыржō кўрылтын. <...>.

Кучен нангайыме писатель-влакым йодыштво годым нуным шучкын орландареныт. Игылтмаш, мыскылымаш, кырымаш, следствий, титаклыме заключенийым лукмо годым тўрлō йырынчык ондалчык йōным кучылтмаш, документым чумырымаште юридический производствын законжым торжан пудыртылмаш осал чер семын шарленыт улмаш. В.Мухиным йодыштво годым, мутлан, тудым “кырымаш пўкеныште” шинчыктеныт.

Тынар индырым чытен кертде, южо писательже йолташыж ўмбақ шояк мутым ойлен. Шабдарат икмыняр йолташыжым “амырташ” полшен. Пале: С.Чавайн гын пытаргыш шагатше, минутшо марте шкенжым пенгыдын кучен, янлык семын орландарымашымат, игылтмашымат мучаш марте чытен. Тудым 1937 ий шыже йўдым тюрьман овощехранилищеже приговорын исполнительже Н.Д.Цветков казнитлен пуштын. <...>

1937 ий мучашлан Марий АССР-ыште СССР Писатель ушем членыште шогышо ик писателят кодын огыл, республикысе Писатель ушемна пуйто тўтыра семын шулен йомын. <...> Лач сар деч изиш ончычрак гына Марий кундемыштына Писатель ушем угыч шочын. Тушко 1937 ийысе шыгыремдылмаш деч случайно утлен кодшо самырык литератор-влак С.Николаев, Дим.Орай, Пет Першут, Шадт Булат да икмыняр моло-влак пуреныт. <...> 30-шо ийласе тургымын вакшкў коклашкыже тыгак ушемыште шогыдымо писатель-влакат ятырын логалыныт. Нунат марий мурпогым пойдаращ мыняр ыштен шуктымышт наре гына ыштен коденыт... Тунам национальный письменность шочмо дене пырля возаш тўнгалшыжат, социалистический революций верч илаш-колаш, эсочыл совет власть жапыште шочшо да шинчымашым налше-влакат репрессийын когартыше тул йылмыж деч утлен кертгын огытыл. Тыглай шотлымо почеш гына марий сылнымут талантан шўдў утла енгым пўртылташ лийдымын йомдарен. <...> Революций деч ончыч возаш тўнгалше литератор-влак кокла гычат репрессий деч иктат утлен кодын огыл. Астрахань лагерыште ўмыр лугыч колен прозаик Икумарий, лўеныт поэт, кумдан палыме йылмызе Эвайным (Г.Кармазиным), публицист И.Умшарым (И.Коведяевым), поэт да композитор Т.Ефремовым, поэт да композитор Ныргындышым (М.Токмурзиным), поэт да йылмызе Эпиным (С.Гавриловым), прозаик да этнограф Т.Евсеевым, поэт Эмяшым (П.Григорьевым). Пел ўмыржым тюрьмаште да ссылкыште эртарен публицист да кусарыше, художник А.Григорьев. Нуно чыланат кўкшў эрудициян енг лийыныт, наукана, искусствына да литературына тўзланыже да виянже манын, шкеныштым чаманыде тыршеныт.

<...>

Шучко лийын сылнымутан произведений-влакын пўрымашышт. Ятырже, ош тўням уждеак, пўртылташ лийдымын йомын. Тудо жапыште В.Савин “Мекш”, Н.Игнатье-

вын “Туан сәндәлӣк” (тичмаш текстшым), Ал.Эрыканын “Пеледше мланде”, Хрисам Алдиарын “Патыр кынеле” романыштым, Эсай Чапайын “Посна артиллерийский дивизион”, Василий Патрашын “Овдоч”, Яндушын (А.Яндулинын) “Пӯрымаш”, Яныш Ялкайнын “Чарла - Йошкар-Ола”, “Онго” (кокымшо книгажым), Олык Ипайын почеламут дене возымо “Илыш” романжым, Шабдарын “Шернур” поэмыжым, Г.Микайын “Акай сөй” повестьшым поген налме да йўлатыме. Олык Ипайын “Тул”, Яныш Ялкайнын “Ме рвезе улына” 10 печатный листа) почеламут ден поэма сборникыштым, уже печатлен ямдылымым, пытарыме. Тыгай пӯрымашымак ужыныт Н.Игнатьевын “Кучедалмаш” историко-революционный драмыже, В.Якшовын “Ику” драмыже, С.Чавайнын “Дубровский” инсценировкажын рукописьше (пьесым А.Пушкинын повестьше негызеш серыме), С.Чавайнын кусарыме “Отелло” трагедийже. Тыгак Чавайнын возымыжым куд том дене лукташ ямдылыме рукописят пөртылташ лийдымын йомын. Тушко классикнан ончыч савыкталтдыме ятыр произведенийже пурталтшаш улмаш.

<...>

А.Айзенвортын архивыштыже 1937 ийыште эше репрессироватлен шуктыдымо литератор-влакын спискышт аралалт кодын. Кажне фамилий ваштареш мом-гынат торжан палемдыме: “калык тушман-влакын мурыштым мура”, “националист-влакын тунемшыже да воспитанникше”, “кок түран күзö”, “приспособленец”, “политический йот айдеме” да молат. Списке мучаште шке фамилийжым возен да кум кычкыралтышан знакым пуртен шынден. Кўчыкынрак каласаш гын, доносын озаже шкаланже шке политический ўшаныдымашым луктын да тудо пагытлан келшен толшо йодышым шынден: ала шке ўмбакаат чогаш? <...>.

30-шо ийласе трагедий марий литературынын виянмыжым кенета чарен шогалтен, творческий пашаен-влак коклашке ваш пуредылме шўлышым шындарен, конъюктурщик, графоман, халтурщик, карьерист, түрлө семын ондалкален илаш тунемше-влаклан кумда корным почын. <...>.1937 ий деч варасе ик эн кугу энгек - литературный сокырлык. Тудак пел курым жапыште ятыр писательным локтылын...

1987 ий, декабрь.

*Материалым рушла гыч Лайд Шемҗер кусарен.
Саман. 1989. 2 N. 56—76 с.*

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Асылбаев А. 1920—1940 ийласе марий литературын кушмо корныжо нерген обзор ННГ Марий фольклор ден литератур: Статья-шамыч. Йошкар-Ола, 1945. 231—242 с.

Васин К.К. Просветительство и реализм: К проблеме генезиса социалистического реализма в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1975.

Васин Ким. История и литература: О проблеме историзма в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1980.

Васин К. XX курымын трагедийже ННГ Саман. 1989. 2 №. 56—76 с.

Иванов А. Марийская драматургия: Основные этапы развития. Йошкар-Ола, 1969.

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. (Глава вторая. Зарождение и развитие марийской литературы в период 1905—1929 годов; Глава третья. Марийская литература 30-х годов).

Сануков Ксенофонт. Марий сылнымутын шем кечылаже ННГ Ончыко. 1990. 6 №. 71—87 с.

Сергей Чавайн

Ксенофонт Сануков.

С.Г.ЧАВАЙН: ПÛРЫМАШЫН ТУРА САВЫРТЫШЛАЖЕ.

... Шуко ий годым петырымаште кийыше ятыр архивный фондыв ынде почмо, адакше мемнан ончалтышнат весемын. Чыла тидыже писательын илышыштыже лийше шуко савыртышым у семын радамлаш йöным пуа.

... Кугыжан Российыште шагал енан калык-влакын шочшыштым тÛрлö семын шыгыремдылыныт, поктылыныт, игылыныт. Тыгай саманыште Сергей Григорьевич Чавайн, Валериян Михайлович Васильев, Тихон Ефремович Ефремов-Уньжинский да моло дене пырля марий калыкым нöлтгышаш, тудын шкешотан культуржым ыштышаш верч кугу пашам тÛнгалын. <...>. Тудын творчествыже автономий корныш шогалше марийын пÛтын илышыж дене чак кылдалтын.

1923 ий 1 мартыште Марий автономийын кокымшо идалыкшым пайремлыме годым калыкын эн лÛмлö эргыже-

влакым чапландареныт. Тунам сценыш икте поче весе: С.Г. Чавайн, И.С. Палантай, В.М. Васильев, Ф.Е. Егоров да Т.Е. Ефремов - лектыныт, нуным зал совым кырен саламлен. А пытаргышлан “Ямблат күвар” спектакль лийын. Тудо С.Чавайннын тыгаяк лүман драматический повестьше негызеш шындалтын. Тудо пеш ожнысо пагатыште - XVI курымын кокымшо пелыштыже - марий калыкын эрык верч кучедалмыже сүретлалтын. Сцена гыч йонгымо мут ончышын шүмчонышкыжо тура корным муын. Тўн геройым, Ямблатым, чыланат йōратен шынденыт, вет тудо шке калыкын пиалже ден эрыкше верч кынелын. Но Ямблатым руш сарзе-влак руалтен кучат да Москош нангаят. Ты сүрет ончышын ушакылжым теве-теве гына лийше илыш савыртыш дек пōртылтен. Кодшо 1922 ийыште гына облисполком председатель И.П.Петров ден Моско гыч колтымo тōра Н.И.Ежов коклаште пўсō кучедалмаш ылыжын. Иктыже марийын национальный интересшым арален, весыже верысе калык дек тупынь шогалын. 1923 ий январьыште Петровым паша гыч луктыныт да Москош налыныт. Верысе тале пашаенгым тыге корандымаш марий интеллигенцийын шўмжым чотак сузыртен. Спектакльын идеяже калыкын тыгай кумылжо дене ятыр шотышто келшен толын. Действий ойган сүрет дене пыта: пленыш налме, күртнō кепшылым чиктыме Ямблатым руш салтак-влак Москош нангаят. Тўн рольым модшо Александр Янаев чеверласыме мутшым зальш шуэн-шуэн колта, тушманлан вуйым пуаш огыл, эрык верч пытаргыш шўлыш марте кредалаш кўлеш манын ўжеш.

Тыге акрет годсо илыш йыжын кызытсе сүрет дене келшен толын, да тидыжым ончышо-влак кокла гыч шукышт умыленыт. Историй гыч пале: спектакль пытыме годым И.Петровын ватыже чон йōсыж дене йўкын шорташ тўналын, уло зал кынел шогалын, “Петров!”, “Чавайн!” манын кычкырыме шоктен.

Тылеч вара латныл ий эртымек, П.И.Андреев (шке жапыштыже тудо Ежов командын самырык членже лийын, варажым облисполком вуйлатыше марте кушкын) партий обкомыш да НКВД-ыш возен:

“МАО-н кокымшо идалыкшым пайремлыме годым национализм дене вошт-вошт шындалтыше “Ямблат күвар” пьесым шындышт, чытак националист шўлышан муро-влакым мурышт, националистический лозунг-влакым кычкыркалышт”. Постановкымат, лўмлō ег-влакым совым кырен саламлымымат шарналтымек, Андреев умбакыже серен: *“Торжествен-*

ный погынымашым эртарымаште буржуазный националист-влак тўн фигур лийыныт... Нине элемент-влак да Петровын ватыже туге ўшандарен ончыкташ тўченыт, пўйто Петровым Москош пашам ышташ колтымаш да пленыш налме мариий князь Ямблатым Моско бояр-влакын войскаштын кугыжан судышкыжо наггайыме ик семынак йонгалтыт. <...>

<...>

1925 ий январьыште С.Г.Чавайн Москош, пўтынъ Российысе мариий туныктышо-влакын погынамышышкышт, миен. Тунам “Ямблат кўвар” повестьым пеленже налын да редактор М.В.Кузнецовлан (Апшат Максилан) ончыктен. Тудыжо повестьым вигак савыкташ кумылангын. Манын: тыгайым шочмо калык коклаште кумдан шарыман, вет тидыже мариийын национальный чоншижмашыжым вияндаш полша. “Ямблат кўвар” 1926 ийыште савыкталт лектын. Вес ийжылан мариий театр тудын негызеш спектакльым угыч шынден. Чын, национализмлан титаклыме деч утлаш да партийный идеологий дене танг ошкылшыла кояш манын, Чавайн повестьыш эпилогым тумыш семын тушкалтен шынден: Москон колтымо енге Мариий кундемыш толеш да автономийым ыштыме нерген увертара.

20-шо ийлаште да 30-шо ийла тўнгалтышыште С.Г.Чавайнын творчествоже йўсын виянгын, молан манаш гын, тунам эрыкан творческий шонымашым литературын классовой да партийный шотан улмыж нерген ленинский идей дене келыштарен шогаш кўлын. Чумыр налмаште мариий писательын мурпашаже социалистический реализмын идейно-художественный кышкарыштыже одарланен толын. Туге гынат ме ужына: эрыкан творчеством шыгыремден шогымылан, партийный цензурын шўшкылтмыжлан верчын Чавайн шагал огыл нелылыкым чытен. <...>.

ОГПУ 30-шо ийла тўнгалтышыштак Сергей Григорьевичын могай кумыл-шонымаш дене илымыжым пален. А тиде шонымашыже тунамсе умылымаш почеш “антисоветскийлан” шотлалтын. Арам огыл 1931 ийыште “федералист-влакын делаштышт” С.Г.Чавайн “к-р (контрреволюционный. - Ред.) шпионский группын тале енге” семын ончыкталтын. Но тудым тунам арестоватлен огытыл.

... Историй мыланна ик фотосўретым арален коден, тушто Васильев, Мендияров, Чавайн да Егоров йыгыре шинчат. “Федералист-влакын делашт” почеш нунын кокла гыч кумытшым гына шынденыт улмаш <...>.

2 июльышто (допрос годым. - Р.К.) Л.Я.Мендияров ойлелен: “Партийыште шогыдымо мариий интеллигенций рада-

мыште тугай тўшка уло, кудыжо марий калык верч кучедалше вийлан шотлалтеш да кудыжын мутшым ең-влак колыштыт”. Нине ең радамыш Мендияров шкенжым, Васильевым да Чавайным пуртен. Тудын шомакше почеш, нуно ваш мутланыме годым тўн шотышто тыгай темым тарватеныт: “1. Марий калыкым угыч нўлталмаш, вияндымаш, территория шот дене огыл, кеч национально-культурный шот дене моло угро-финн калык дене чак кылым ыштымаш, тыгодым Финляндийым образец семын налаш. 2. Совет власть ден партий национальность-влакым, тидын шотыштак марийым, тугай условийыш шынденыт, кудыжо национальный шонымашым илышыш пурташ йўным ок пу, санден ты условийым критиковатлен ойлымо. 3. Моло калык-влакын шуымо сенымашыштым кагашымаш. Нунын утларак ончыко лекмыштым палемдыме... 6. Озанлык, культурно-социальный, совет структурлаште тўн верым руш-влакын налын шогымышт нерген ойлымо”.

<...>

Марий АССР НКВД управленийын начальникше А.И.Карачаров <...> эше 1934 ийыштак, ты пашаш шогалмыж деч вара вигак, Чавайнын национализмже нерген “делалан” материалым чумыраш тўналын.

Лач тунам, 1934 ийыште, Москосо финн миссийыш миен коштылан столицысе кинотехникумышто тунемше-влак Гаврил Казаковым да Ипатий Степановым (Олык Ипайым) арестоватленыт. Тунам рашемян: кокымшо ден кумшо гана мийыме коклаште, каникул жапыште, нуно С.Г.Чавайн дене вашлийын мутланеныт. Тудыжо, илышым шукурак умылышо, “федералист-влакын делашт” мо дене пытымым палыше ең, шекланышырак лияш шўден, тушко савыктыман литературым шукурак пуаш темлен, “10 лет МАО” сборникым да Ф.Егоровын “Материалы по истории народа мари” книгажым пуэн колтен. <...>.

Кечывалвелысе южо республикын примерже почеш 1936 ийыште Марий автономный областын вуйлатышыже-влак “калык-влакын оныштан” почеламутан кугу серышым ямдылаш, тушто марий калыкын пиалан социалистический илышыжым сўретлен ончыкташ шонен пыштеныт. Да тыгай моктеммурым сераш тунамсе марий сылнымутын кум мастаржылан: Сергей Чавайнлан, Шабдар Осыплан да Олык Ипайлан - ўшаненыт. Туге гынат ВКП(б) обком бюро заседанийыште Карачаров тунам каласен: “Нине сволочь-влак-лан тыгай сомылым ўшаныман огыл”. <...>

Кум поэт “Чоткар патыр” мурым 1936 ий мучаште возен пытареныт. Тиде пашам Куярыште верланыше обкомовско-правительственный дачыште мучашленыт. Партий обкомын кокымшо секретарже Н.Н.Сапаев поэт-влакын НКВД “кол-пак” йымалне улмыштым шинчен да сандене тушко мийымыж годым тыгерак темлен: “Серышым чаплын возаш күлеш, тендан дек пижедылаш нимогай амал ынже лий”. Садлан өршаш уке: поэмыште тўнгалтыш гыч мучаш марте Лениным, Сталиным, революцийым, совет властым, социализмым моктымо. Чоткар нерген каласкалыше легенде гына сылын возалтын, романтик шўлыш дене ойыртемалтеш.

... 30-шо ийла кыдалне кумдан шонен моштышо южо мари пашаенлан туге чучын, пуйто оперым ямдылаш пижаш жап шуын. <...>. 1936 ий 13 июньышто, исполком “Марий оперым возымо нерген” пунчалым луктеш. Тушто ойлалтын:

“1. Марий оперым возаш тўнгалаш.

2. Оперым возымо шотышто практический мероприятийым шымлен ямдылаш ОблОНО-лан кўшташ, тудо ты пашашке композитор Эшпайым да писатель Чавайным ушышаш, палемдыме мероприятийым облысполком президиумлан 1 июль деч вараш кодде пуышаш”.

<...>

С.Г.Чавайным колхоз илыш, а литератур ден искусствышто партийность принцип пешыжак куандарен огытыл, тудо историй темым утларак келшышылан шотлен. Яков Эшпаят тыгайрак шонымашан улмаш.”А сюжетым могайым налын?” - йодын поэт. “Сюжетым марийын ожнысо илышыж гыч налман, а колхоз илыш негызеш нимом шотаным возаш огеш лий”, - каласен композитор. Тыге нуно коктын икгай шонымашке толын лектыныт: марий калыкын эрык верч кучедалмыж нерген героический оперым возыман, тыгодым калык поэзий ден музыкым кумдан кучылтман.

... Сергей Григорьевич вуймутымат, сюжет корнымат шонен муын улмаш. Тўн героиньын лўмжў дене оперым “Элеви” манаш темлен. А сюжет - марий калыкын эрык верч кучедалме историй гыч.

1936 ий 28 ноябрьыште облысполком пўртыштў заказчик - искусство паша управлений - да С.Г.Чавайн ден Я.А.Эшпай договореш кидым пыштеныт, а тудыжым облысполком президиум тунамак пенгыдемден. Либретто кок тўжем корнан лийшаш улмаш. Договорышто оперым тўрыс ямдылен шуктымо жап ончыкталтын: 1938 ий 1 октябрь. <...>.

1937 ийын могай “саскам” кондымыжым ме кызыт сай-

ын палена. А Сергей Григорьевич тушко кугу ўшан дене, кумыл нўлтын тошкалын (мо гынат, мутшо дене тыге ончыкташ тыршен). 1937 ий 1 январьыште “Рвезе коммунист” газетеш тудо “Марий калыкын ончыл илыш корныжо пиалан лийже” вуймутан сугынь шомакым савыктен. Но тиде мут ала-кўлан (векат, партий обком пашаен-влаклан, вет нуно кажне изданийын “сигнальный” экземпляржым шымлен лудыныт) келшен огыл. Кузе тыге? Писатель “калыкын ончыл илышыже пиалан лийже” манын воза. А тачысе илышна пиалан огыл мо? Тышеч тыге иктешлен шынденыт: Чавайн ленинско-сталинский национальный политикын саскажым кўлын ок акле. <...>

Писательын творчестве пашажлан 30 ий теммым пайремлыме годым тудын возымыжым куд том дене лукташ кутырен келшыме улмаш. 1937 ийыште тиде план илышыш пураш тўнгалын. Мартыште икымше томым поген шуктымо лийын, но лач тиде жапыште Чавайнын, Шабдар Осыпын да Олык Ипайын лўмышт йыр кугу йўк-йўан тарвана. Тидлан кўра Марий издательстве директорын алмаштышыже Г.И.-Голубкин НКВД-ыш Карачаровлан серышым воза да тушто издательстве директор А.К.Эшкининын “тушманле” пашаж нерген увертара: “Эшкининын Чавайн, Олык Ипай да Шабдар верч тыршымыже, путырак чот тыршымыже мыйым путырак чот ўрыктара. Пример: Эшкинин Чавайнын ойпогыжым куд том дене лукташ шонен пыштен. Ты изданийын проектшым печатлен луктын, тушто Чавайнын портретшат уло. Проектыште тудын эн националистический произведенийлаже улыт: “Йыланда”, “Тошто илыш” да молат. Икымше томым тылзат пеле ончычак погымо. Мый печатлаш тўнгалаш чарышым (Эшкинин йолташ уке ыле, тудо “издательстве паша дене” Москошто лийын). Тудо пўртылят, мый каласышым: тыгай сын дене савыкташ ок лий, а можыч, йўршынат савыктыман огыл, тиде йодышым обкомышто шынден. Тудо хамелеон семын кадыргылеш, йодышым решатлаш кажне кечын сўра, а шкеже йўршынак нимом ок ыште. 8 печатный листам погымо, да нуно кызыт тарватыде кият, тушат, шрифат лакемын.

Эшкинин ден Чавайн, шке кабинетеш петыралтын, шолып мутланат. Чавайнын ватыж дене мутланат, Ипай дене мутланат - мо нергенжым ме огына пале. Вывод раш — векат, тудо нунын дене пырля, тудо - нунын.

... Искусство паша шотышто уполномоченный Янаев йолташ куржталеш. Чавайнлан искусствын заслуженный деятельже

лұмым пенгыдемдышашлан, вес семынже, пуышашлан, РСФСР ВЦИК-ыш Киселев йолташ дек колташ Чавайнын “шергакан” произведенийлажым пога. Да чыла тидыже тунам ышталтеш, кунам ме Чавайным могай улмыжым пале-на...”

<...>

Чавайнлан корным чыла велымат петыренит гынат, тудо, уло вийжым погалтен, “Элнет” романын кокымшо ужашыжым мучашке шуктен кертын. Ватыж дене коктын йүдшө-кечыже манме семын пашам ыштеныт. Татьяна Алексеевна марийжын возен шуктымо кажне страницым вигак машинке дене печатлен. Ямде рукописьым папкыш пыштен, писатель тудым Москош намиен кодаш шонен пыштен. Лач тунам, май кыдалне, Искусство паша управлений оперный спектакль-влакым ончен толшашлан Москошко да Ленинградыш каяш командировкым пуэн. Сергей Григорьевичлан 700 тенгем корно роскотлан тўленит. Тудо тыгак Я.Эшпайлан пуаш 4150 тенгем налын. Ты окса музыклан аванс семын, тыгак оперым возымо дене кылдалтше роскотлан <...> ойыралтын. Но Чавайнлан мўндыр олаште ончен кошташат, творческий пашам шуяшат пўралтын огыл улмаш.

Москош миен шумек (тидыже, векат, 19 майыште лийын), Марий представительствыш, тошто палымыже А.М.-Бирюков дек, пурен. Тудыжо шўлыккан, кумыл волышо лийын. Мо тыгай? Могай амал? Чавайнын йодшо шинчашкыже ончалмек, Бирюков тудлан “Марийская правда” газетын 17 майысе номержым шуялтен. Але гына толын шушо номерыште Айзенвортын “Путь предательства и измены” статьяже лектын. Писатель погынымаш гыч отчет семын возымаштыже Айзенворт Чавайн семынак возкалыше “националистмытым” да нунын аралышышт И.П. Петровым осал мут дене поньыжын. Москошто пашам ыштыше Бирюков Йошкар-Олаште утыр-утыр ылыжше трагедийым тымарте ордыж гыч эскерен шоген гын, ынде тудын салымжым шке чурийже денак шижын. “Неужели Иван Петровичмат кочкыт? - йодын тудо. Тунам чылажат пыта”. Кидыштыже газетым пўрдылтыктышө Чавайн пырдыж воктенысе пўкеныш йўк лукде волен шинчын. Тудлан ынде чылажат ош кече семын раш лийын. Сергей Григорьевич умылен: Петровым кочкыт гын, эн ончычак тудо, Чавайн, пыта, вет Иван Петрович писательын вуйжо ўмбака нўлталме товарым ик гана веле огыл коранден.

Тугак лийын: ик кече гыч Чавайным Йошкар-Олашке ўжыктымō нерген увер поктен шуын, тудым налаш эсогыл лўмын еным колтеныт улмаш.

<...>

Икымше марий оперым возаш тōчымō историй Чавайным арестоватлыме дене кўрылтын.

1937 ий 29 июньшто республикысе исполкомын президиумжо “Марий оперым возымо шотышто договор нерген” у пунчалым луктын. Тушто ойлалтын:

“1. Марий оперлан либреттым возымо шотышто Чавайн дене ыштыме договорым шōраш, тидланак кōра договорым композитор Эшпай могырым шуктен толмым ик жаплан чарен шогалташ.

2. Чавайн дене улшо чыла материалым поген налаш <...>”.

<...>

1937 ий 25 майыште Йошкар-Олашке пōртылмеке, Сергей Григорьевичым НКВД пōртыш нангаеныт да тыгай документым ончыктеныт: “Постановление о предъявлении обвинения и избрании меры пресечения. 1937 г. мая 25 дня, г. Йошкар-Ола, УНКВД по МАССР”.

<...>

Пунчалыште ойлалтын: “Мый, УГБ 3-шо отделын оперативный уполномоченныйже Перов, N-ан (номерже ончыкталтын огыл. - К.С.) дела шотышто следственный материалым ончен лектым да Чавайн Сергей Григорьевичым РСФСР УК-ын 58-ше статьяжын 10 да 11 пунктшо-влак почеш титаклыме семын мут кучаш шогалташ пунчалым. Тидын годым тебе мом шотыш налме: Чавайн Сергей Григорьевич контрреволюционный националистический организацийн членже лийын, марий литературышто шкенжын зиянле пащажым шуктен шоген, МАССР-ым СССР деч ойырымо да Финляндийын протекторатше почеш Угро-Финский федерацийым ыштыме нерген идейым илышыш пуртен толын, тидланже угро-финский племена-влакын буржуазный националистышт да финн-фашист-влак дене кылым кучен. Чавайнын ты шотышто титакше ситышынак коеш. Следствий ден суд деч шылын ынже керт манын, петырен шындаш пунчалме”.

Ты пунчалым НКВД управлений начальник Карачаров пентгыдемден, арестоватлаш санкцийым республикын прокуроржо В.Н.Быстряков пуэн.

Тушанак оперуполномоченный Егоров арестоватлыме енлан обыскым ыштен, тыгодем паспортшым да Писатель ушемын членский билетшым поген налын.

4124 N-ан ордер почеш Макаров да кок польшкалышыже - Орехов ден Пономарев - тиде жапыште Чавайнын пачерыштыже (Коммунистический урем, 11 пöрт, кумшо пачер) обыскым ыштеныт. <...>. Обыск годым икмыняр документ <...> дене пырля түрлө серышым (ик могыреш возыман 55 лышташ), 10 фотокарточкым, 9 печатлыме листан автобиографийым, рукописян 6 общий да 12 ученический тетрадьым, возыман 2 блокнотым, Чавайнын рукописьшым оптыман 11 папкым да молымат поген нангаеныт. Мо тушто, папкылаште, лийын? Могай литературно-художественный поянлык тушто аралалтын? Тидым ме нигунамат огына пале, молан манаш гын, чылажымат вара йўлалтеныт. “Элнет” классический романын кокымшо книгаже гына утлен кодын, тудым Чавайн Москош нангаен шуктен. Писательын НКВД кидыш логалмыж нерген пален налмек, Москошто авторын фамилийжым возыман тўнгалтыш лышташым рукопись гыч кушкед луктыныт да пижыктен шындыме газезш “Чыган йылме дене серыме рукопись” манын удыралыныт. Тыге романын кокымшо книгаже мемнан дек толын шуын.

<...>

С.Чавайным икымше гана йодыштво протокол пеш кўчык:

“Йодыш: Тендам УК 58-ше статьян 10 ден 11-ше пунктшо-влак негызеш, вес семынже, контрреволюционный националистический пашалан, титаклат. Те шкендам титаканлан шотледа мо?

Вашмут: Шкемым титаканлан ом шотло”.

Тиде кечынак Сергей Григорьевич “Умылтарымашым” серен да тудым 3-шо отдел начальникын польшкалышыже Воронцовлан (лач тудак допросым эртарен) кучыктен. Писатель возен:

1925 ийыште Москошто чыла вер гыч толио марий тунктышо-влакын съездышкышт мийымым шотлаш огыл гын, марий национальный съездлаште лийын омыл. Марий калык ушемыште шоген омыл. <...>

Мыйым <...> икте öрыктара: совет власть ваштареш шогалме дене молан ўшанаш лиеш? Мый тидым никузе умылен ом керт. Мыйын шонымаште, совет власть пешак пенгыде, тудын ваштареш тыгай изи марий националистический организацийлан огыл кучедалман. Мый тыге шонем: марий кокла гыч чыла кугыен контрреволюционный лиеш гынат (а тыгеже, конешне, лийын ок керт), тиде садиктак теңгызысе чўчалтыш дене иктак. 12

миллион да 170 миллион! Финляндий, ойлат! Мыйын шонымаште, Финляндият - пигмей. Фашист-влак гына кодыт. Но фашист-влак шкеныштын расовый теорийыш денем марий калыкым йӱршынак пытарат (паша тышкак толын шуэш гын). Иктаж-кунам герман я финн фашист-влак Марий АССР марте толын шуыт манын шонаш ушдымо лияш кӱлеш. <...> Тидымат умылем: Коммунист партийын вуйлатыме совет системе гына марий гай шагал еҥан калык-влаклан наций шот денем тӱр праван лияш, национальный форман да социалистический содержаниян культуран ден искусствым вияндаш чыла йӱным пуа.

<...>

Мыйын йонгылышым лиеден, но нуным, шонем, тылеч вара шуктым пашам денем тӱрлатенам. Мый ондалкален ом ойлышты. Мый чыным ойлем. Мендияровын ӱрдыжкӱ кайымыж деч вара националист-влак денем кыл кучымым йӱршын чарненам. Нунын коклаште лийынам гын, моланжым те паледа. А 1934 ий деч вара нигӱ денат лийын омыл. Мый Шабдар денем гына келшен иленам. Мут толмашеш, Шабдар нерген. Тудымат националистический йонгылышыжо лиеден. Тидым шкежат ок шылта. Но ынде тудо - тӱрысnek советский. Мый эсогыл изи провокацийым ышташ тӱченам, но тудо мылам эреак ик семын ойлен: “Уке, мый тӱрысnek совет айдеме улам. Мый умыленат ом керт, мый дечем советскийрак еҥ лиеш мо?”

Мутем кошартем. Но эше ик гана каласем: мый кызыт лӱдмылан кӱра огыл, а совестем кӱштымӱ почеш пашам ыштем. Мый шкемым тичмашnek совет айдемылан шотлем. Мылам нимоат огеш кӱл, мылам ласкан пашам ышташ гына пуыза. Мый шкемым личностем ом чамане. Мый тӱняште ситышылан иленам - 49 ияш улам - ойго ден куаным ужынам.

Мыйын ик кугу шижмашем уло. Тиде - шке марий калык-кем йӱратымаш. Шке калыкым йӱратымаш преступленийлан шотлалтеш гын, мыйым наказатлыза. Те мом ыштышашым утларак паледа. Мый марий калыклан да совет властьюлан эше пайдале лийын кертам манын шонедат гын, мылам пашам ышташ - творчество денем илаш - йӱным пуыза, молан манаш гын, творчестволан йӱн деч посна кодмаш - писательлан колымаш дечат ударак.

1937 ий 25 май.

Сергей Чавайн (подпись)”.

Да, палач-влак шке шочмо калыкым йӱратымым да тудын пайдажлан пашам ыштымым преступленийлан шотленит, сандене писательным наказатленит. Но иканаште огыл. Айдемын поро кумылан, мут колыштшо улмыжым паленалмек, тудым игылтыныт, мыскыленыт.

... Сергей Григорьевич Чавайнат индырымым кужунжак чытен огыл. Но тидлан ме тудым шылталаш огына шоно. Адак ойлена: айдемын йылмыжым рудышашлан палач-влакын могай шучко йӧным кучыльтмыштым ме палена. Туге шонаш лиеш: 26 да 27 майыште писатель шкенжым пенгыжын кучен, Похвалов тудым “сузыктен шынден” кертын огыл. Вара, 28 майыште, ты пашашке Карачаров шкеже ушнен, тудлан Похвалов польшкален. <...>.

<...>

“Йодыш: Икымше допросышто Те МАССР кундемыште шолып организацийыш ушнен омыл манын каласышда. Следствий Тыланда чын показанийым пуаш кўшта.

Вашмут: Икымше допросышто мый шоя показанийым пуэнам, Марий АССР кундемыште шолып националистический организаций уке да мый саде шолып организацийыште шоген омыл манын ойленам. Тиде йодыш нерген шоналтен налмек, мый следствийлан чыным ойлаш шонен пыштышым. Мый палем, Марий АССР кундемыште шолып националистический организаций уло да мый тиде шолып организацийын членже улам. Тушко мыйым 1927 ийыште Мендияров вербоватлен, тудо мыйым “Ямблат кўвар” произведением гыч пален, а тудыжо националист-влакын знамяшт лийын”.

<...>

“Марий АССР НКВД тройкын 1937 ий 10 ноябрьысе заседанийже нерген 21-ше N-ан протокол гыч выписке.

Кольштво: ... 7. Контрреволюционный националистический троцкистско-бухаринский, повстанческо-террористический, диверсионно-вредительский да шпионский организацийым титаклыме шотышто МАССР НКВД-ын 8709 N-ан делажем:

... 25 . Чавайн Сергей Григорьевич, 1888 ийыште шочын, служащий, Маргостеатрын литератур ужашыжым ончысо вуйлатыше, ВКП(б) гыч лукмо, тымарте судитлалтын огыл.

Тидлан титаклалтеш: шолып националистический организацийын вуйлатен шогышӧ рўдыжӧ радамыш пурен, литератур ден искусство гыч марий калык коклашке буржуазно-националистический идеологийым шаркален. ВКП(б)-ын да совет правительствын посна вуйлатышышт ваштареш террористический актым ямдылымаште участвоватлен.

Пунчалме: Чавайн Сергей Григорьевичым лўен пушташ”.

“Делашке” йыгыреак вес кагазым урген шындыме. Тушто ойлалтеш: приговорым 1937 ий 11 ноябрьыште 20 шага тыште шуктым”.

<...>

Ачажын пұрымашыжым рашемдаш Юрий Чавайндын йодын возымыжлан 1956 ий 16 апрельыште вашештеныт, пуйто Сергей Григорьевич Чавайн эрык деч посна илыме верлаште 1942 ий 16 октябрьыште вуйдорыкыш вўр логалме дене колен. Шонен лукмо тиде фактым Йошкар-Оласе загс тудо ийынак 15 августышто регистрироватлен. Тиде шоя датым вара чыла изданийыш пуртымо да писательлан Йошкар-Олаште Чавайн бульвареш шындыме памятникешат “серыме”. 1988 ий 30 апрельыште иже Йошкар-Ола загс Сергей Григорьевичын колымо жапшым чын возен, да классикын шочмыжлан 100 ий темме вашеш памятникын постаментыштыже улшо йонгылышымат тўрлатыме.

Ончыко. 1997. 3 } 109—136 с.

А. Асаев.

“ОТО” НЕРГЕН МУТ.

Изи але кугу кажне энгер памаш гыч тўнгалеш. Тыгак кажне калык сылнымутын йогын памаш гай тўнгалтышыже уло. Марий литературын тыгай тўнгалтышыжлан Сергей Григорьевич Чавайндын “Ото” почеламутшым шотлена. “Ото” - марий сылнымутын икымше шочшыжо.

Ик кечын Озан оласе инородческий учительский семинарийын тунемшыже В.А.Мухин, тусо марий тунемше ден туныктышо-влак ончык лектын, кычкырал увертарен:

— Пагалыме йолташ-влак, кугу куан: марий поэт шочын! Теве тудо - Сергей Григорьев!

Шкеже “Ото” почеламутым возыман кагазым кўш нўлталын.

Тиде лийын <...> 1905 ий декабрьыште. Чавайн почеламутшым тылзе ончыч, ноябрьыште, возаш тўнгалын улмаш. <...>

Почеламутым возаш тудым мо таратен?

<...>

С.Чавайн автобиографийыштыже воза: “1904 ийыште Казань оласе семинарийышке тунемаш пурьшым. Тушто руш поэт-влакын возымыштым марлашке кусараш тўнгальым. Эн чотшым Пушкин, Гоголь, Никитин, Кольцов мыланем келшышт... Кольцовын почеламутшо - шукужо руш калык муро гай. Сандене мыланемат ушышкем пурьш: марий муро семын марий йылме дене почеламутым возен ончаш. Тўчен ончышым - лиеш. Тиде лийын 1905 ийыште, ноябрь тыл-

зыште... Возымо почеламутем кокытшо веле аралалт кодын: иктыже - “Ото”, весыже антик поэт гыч келыштарен кусарыме (“Мүкш”).

<...>

Эртыше ийлаште (1960—1980) С.Чавайн нерген эн шуко Ким Васин возен. <...> Тидлан авторым, мутат уке, порын моктыман.

Но ме таче К.Васины “Ото” почеламут шотышто южо ойжо дене она келше.

<...>

1986 ийысе 3-шо номеран “Ончыко” журналеш печатлалтше статьяштыже лудына: “Сайын шоналтен лудмеке, умылаш лиеш: Чавайнын пүртүс сүретше символика койышан. Икмана, тудын отыжо, ужар чодыраже саман радамым (эпохым. - А.А.), айдеме ылышым ушештара, произведений олицетворений, аллегорий шот дене чоңгалтын. С.Чавайнын поэтический произведенийже “Лес рубят” руш революционный мурын рүдө шонымыжым умбаке шуя”.

“Лес рубят” мурын авторжо - Г.Галина (псевдоним). Мурын рүдөж нерген Васин тыге воза: “Тиде муру ужар чодырам чаманыде руымо ваштареш чот шогаш үжеш. Вес семынже каласаш гын, эрык шонымашан рвезе тукумым виешак пытарымым, кугыжан властын произволжым ятла.

Чавайн тиде почеламутым кусарен, “Элнет” романешыже печатлен. Теве тудо:

Чодырам руат, ужар самырык чодырам!
А шонго пүнчын - пеш неле шонымаш...
Чылт мландыш вуйжым пүгыртен, түкен ошмам,
Ончен огеш керт пүнчө кўшнысө кавам!
Чодырам руат... Молан? Ала пеш чот лўшкалтын,
Пүртүсым тудо ўжын помыжалта эрдене?
Ала лышташы-влак муреныт пеш куатлын,
У кечым, эрыкым моктеныт мурышт дене?
Чодырам руат... Но нўшмыжў мландышке возеш...
Толеш саман. Кынелыт ылыш вий дене мураш
Ужар онар-влак, иланен ава мландеш,
Куатлын угычын тўнгалыт чот лўшкаш!..

1905 ий октябрьысе политический стачке годым Петербургын губернаторжо Д.Ф.Трепов приказым луктын. Тушто ойлалтын: “Патронов не жалеть!” Тыге, моло стачечник-влак дене пырля революционный шўлышан студент-влак

ӱмбак чаманыде лүйкаленыт. Г.Галинан “Лес рубя” почеламутшо чын факт негызеш возалтын да - символ шотан веле лийын гынат - вашке студент-влакын революционный мурышкышт савырнен.

... “Лес рубят” ден “Отым” тагастараш гын, нуным мо лишемда?

Нуно ик жапыште, 1905 ийысе революций саманыште, возалтыныт. Тыштат, туштат пушенгым руат. Кок почеламутшат аллегорий сынан. Но аллегорийын чын содержанияйже йӱршынат икгай огыл. <...>. Теве тидым К.Васин шотыш налде коден <...>. “Ото” почеламутын оригинальный марий негызшым автор ок тӱкӱ.

<...>

“Ото” нерген түрлӱ автор-влакын возымышт гыч ме эн чаплылан, эн сылнылан Шабдар Осыпын статьяжым шотлена. Тудын “Империализм саман жапысе марий литератур” статьяштыже каласыме: “1905 ийыште шыжым С.Г.Чавайн “Ото” лӱман изи почеламутым воза. Тиде почеламут Чавайнын эн первый оригинальный творчестве корнышко вочмыжым ончыкта. Мемнан шонымаште, тидат веле огыл: тыште, ик чӱчалтыш вӱдыштат кугу ер вӱдын тӱсшак коймыла, Чавайнын революций деч ончычсо пӱтынь поэзийжын чын ойыртемеже койын шога. Тиде почеламутын стильштыже илыш дек мечтатель-романтик гай мийымыже раш коеш. Тушто мӱндырнӱ, мемнан элыште, ик тымык ото уло, тушто пушенге-влак путырак мотор улыт, тушто яндар памаш йога... тушто шӱшпык шке сылне мурыжым мура, чевер пеледыш тамлын-тутлын ӱпшалтеш - тушто чылажат мотор. куанымашан, чыла тушто пагалаш-йӱраташ кӱлешан... Чын, тыште чыла уло, революций деч ончычсо поэт Чавайн оранек тиде почеламутеш рашак ойыплалтын. Тудын романтикыже, илышым оптимистла куанен ончымыжо, шке калыкым чаманыме кумылжо, пӱртӱсым йӱратымыже - чыла тыште раш ончыктым. Тыгакшак Сергей Григорьевичын кугу поэт талантшат тышечын раш коеш. Тыгай изи почеламутышто кунар чапле образ-влак лектыт, кунар писе шижмаш тыште почылтеш, могай чот шке шочмо вержым йӱратымаш чучеш. Тыге шке творчествожым чын поэт веле тӱнгал кертеш”.

<...>

Шабдар Осып кӱшнӱ ончыктым статьяжым “Ото” почеламутын 1920 ийысе “Йошкар кече” газетеш печатлыме вариантше негызеш возен.

Ик тымык ото уло мемнан элыште.
Шога тудо ото кугу ер серыште.
Тудо ото гыч ерышке яндар памаш йога.
Ужар лышташ лонгаште шўшпык мура.
Тушто ладыра деч ладыра пушенге кушкеш.
Тушто мотор деч мотор саска шочеш.
Ужар ото ўмбалне кўшнő ик турий
Тўням моктен мура.
Ладыра пушенге лонгаште ош марий
Кава Юмылан кумалын шога.
“Чылт-чылт” кўртным марий пералта,
Ош лум гай пондашыжым пурла кидше дене ниялта.
Кугу Юмо, калыклан ласкалыкым пу!
Чыла тўнялан тыныслыкым пу!
Йырваш пеледыш пеледеш,
Сылнын-тамлын ўпшалтеш.
Тўрлő-тўрлő чонанже куанен тўняште лўшкалтеш.

* * *

Марийын кумалмыже вашке ынде шуэш:
Марий калыкат ушнен, ласкан илаш тўнгалеш.

1905 ийысе вариантыш С.Чавайн тыгай строка-влакым ешарен: “ладыра пушенге лонгаште ош марий Кава Юмылан кумалын шога. “Чылт-Чылт” кўртным марий пералта, ош лум гае пондашыжым пурла кидше дене ниялта. Кугу Юмо, калыклан ласкалыкым пу, чыла тўнялан тыныслыкым пу!”

Чавайн эн мучаште кок корным посна ойырен печатлен.

Тышеч раш коеш: ты вариант Марий обрастым почмылан пőлеклалтын.

1905 ийысе вариантыш К.Васин семын революционный мурылан шотлаш гын, 1920 ийыште С.Чавайн молан кумалтыш сўретыш савырен? Марий областым почмо амал дене веле мо?

<...>

Чавайнын Сотнур ден Чавайнур вельште илыме да пашам ыштыме корныж дене коштымна годым Тыныш Осып мылам тыгай лийшым ойлыш... Кодшо курым мучаш ден кызытсе курым йыжынгыште Азьял, Петьял, Унчо кундемласе марий-влак кугу мер кумалтышым кўсотеш эртареныт. Тиде кечынак, контрмера семын, Озан епархиат Унчо кудывечеш да Петьял ото воктелан шукерте огыл чонгымо чер-

кылашке калыкым кумалаш поген. Тыге кумалше марий-влак кокыте шелалтыныт. Ик тўшкаже кўсотыш ошкылын, весыже - черкыш. Тиде кечын нине кок тўшка коклаште икте-весылан сырымаш веле огыл, изи кредалмашат лийын. Черке велке согышо-влак кўсотым рушат толашеныт.

Тыныш Осыптын ойлымо ойжо тыгай ыле: Чавайнлан “Ото” почеламутым возашыже тўн шотышто тиде случай полшен. Но почеламутысо пўртўсым сўретлаш Чавайн Унчо кўсотым огыл, шке ялысе отын тўсшым кучылтын. <...>

Тыныш Осып дене пырля шымлен коштмына годым С.Чавайнын школышто пырля тунемме йолташыже С.Мичурин денат вашлийна. <...> Мичурин <...> Чавайнын кумалтыш отыш коштмыжо, Юмылан ўшанымыж нерген тыге каласкалыш:

“Ме Юмылан ўшанен кушкынна, Сергей дене пырля Арын черкышкат, шкена отышкат кумалаш коштынна. Мемнан ялыште кок ото ыле: “Юмо ото” да “Кўсото”. Тиде ситен огыл, изи улмына годымак икана ме шымле километр тораште улшо Унчо ялыш мер кумалтышышке йолын коштна. Йыр улшо ялла гыч, шагал огыл, кум тўжем утла ег погынен ыле”.

... Чавайнын тўналтыш почеламутыштыжо кумалтыш ото сўретлалтын. Тыште чонан енла кончышо образ, ужар, самырык революционный вий ок кой. Тыште ото (ужар чодыра) - чоным куандарыше вер, академик Д.С.Лихачев манмыла, священный ландшафт, тыште мотор пеледыш, шўшпык мура, яндар памаш шыргыкта, тыште - марий калыкын йўлаже, вераже, тукум вожшо, культуржо.

... “Отышто” влияний але “подражаний“ тунарак огыл, тиде оригинальный возымаш, тудын вож-парчаже йўршын весе: латиндешымше-колымшо курымла йыжынгысе марий илыш, марий историй; поэтын шке илышыже, ужмыжко-колмыжо, калык илыш верч шолшо шўм-чонжо. Икманаш, тиде почеламут автобиографичный. Арам огыл автор шке возымыжым “Мый тиде отым йўратем, тушто пушенге руышым вурсем” манме ой дене кошарта.

Марий Эл, марий пўртўс, марий вера, йўла, культур - теве ты почеламутын аллегорий сынже. Ото - марий калыкын духовный, святой верже, памятникше. Теве кушто ты почеламутын вожшо, тудын аллегорий сынже, шнуй куатше. Чавайнын шкенжынат ўмырашлык подвижше.

Кушеч лектын икымше произведенийым возымыж годымак С.Чавайнын тыгай мировоззренческий да поэтический вийже, мастарлыкше?

Тидын эн тўнжө — 1905 ийысе революций жап. Тидым нигуш от коранге. Ты почеламут тунамсе прогрессивный марий интеллигент-влакын революционно-демократический шонымашыштым да национальный чоншижмашыштым иктешлен почын каласымаш лийын.

Чоншижмаш нерген ойлымо годым эше теве мом палемдыман. Чавайнын самырыкше годым Унчо школ ончылнат, семинарий ончылнат кок задаче шоген: я туныктышо, я черке пашаен-влакым ямдылен лукташ. Нине кок профессийым иктыш ушен ямдылаш шоненыт. Сандене нине школлаште Чавайнлан руш верам сайынак тушкеныт. Тиде веле огыл, марий верам мондыктараш тыршеныт.

А тыге ыштылмаш айдемын шочын-кушмо национальный шўм-чонжым пижгом гай савырымаш огыл мо? Теве кушеч шочын “Ото” почеламутын национально-утаралтме да революционно-демократический идеян протестше. Теве кушеч погынен ончыклык мурпатырын поэтический вийже...

Ончыко. 1997. 2 } . 142—149 с.

И. Иванов.

ПРОИЗВЕДЕНИЙЫН ИЛЫШ ВИЙЖЕ.

С. Чавайнын прозыштыжо “Элнет” роман эн виян произведений семын ойыртемалтеш. Тудо писательын пытаргыш, калык манмыла, йўксö мурыжо лийын. Усталык шотышто эреак кушкын толшо писатель уло көргö вийжым, илыш йыжынгом нергелен моштымжым тиде романыште шын-дарен. Автор тидын годым совет да шочмо сылнымутын сенымашешышт негызлалтын.

Романыште марий калыкын 1912—1918 ийласе илышыже сўретлалтеш. Эрык, мланде верч кучедалме йодыш произведений мучко вожланен толеш. Тидын дене пырля шемер калык кокла гыч лекше у шонымашан ончыл интеллигенцийын шочмыжым да пашаче калык дене кылым кучымыжым рашемдыме. Самырык ен-влак коклаче ныжылге йöратымашат öрдыжеш кодын огыл. Нуно икте-весьштым ешарен, келгемден шогат.

“Элнет” роман калык муро гыч налме корныла дене почылтеш: “Кенгежым кайышым лышташ йымач, телым кайышым лум йымач”. Эпиграф авторын тўн шонымашыжым рашемда: идалык мучко пўртўс вашталтын шога, ик жап весым покта, молемын толеш, шемерын куатшылан көра илышат уэмшаш.

Ик тўн герой - туныктышо Григорий Петрович Веткан. Тудо - Кугу Октябрь деч ончычсо ончыл марий интеллигент-влакын виан койышыштым иктешлыше образ.

Первый гана Г.П. Веткан дене тўтанан теле игечыште вашлийына. Пўртўсыштō веле огыл, илышыштат тымык огыл. Йōсō илыш саманыште яндар чонан кажне айдеме шемерын эрыкше да пиалже верч кучедалмаште вержым мушаш. Г.П.Веткан тургым илышын, неле жапын йодмыжым чын умыла, пашаче калыкын ўшанле енге лиеш. Политический шонымашыже да илыш йыжынгом умлымыж дене Веткан - социал-демократ. Тудо учительым ямдылыме семинарийыште уш-акылжым пойдарен, шинчымашыжым келгемден, илыш умлымашыжым шарен. Шочмо кундемшыкыже пўртылын, марий кресаньык-влакын икшывыштым туныкташ тўналеш, пашаште уым кычалеш. Рвезе калыкын уш-акылжым пойдарымаште шочмо йылмын кўлешлыкшым чын акла.

Ончыклык нерген шонышо туныктышо йоча-влакын ача-авшт коклаште лиеш, мутлана. умылтара, чыным пален налш полша.

<...>

Романыште Г.П.Ветканым тўналше поэт семынат ончыктымо. Тыште автор, очыни. шке мурпашажымат, моло самырык егынат возымыштым иктешлен. Г.П.Ветканын тўналтыш почеламутшо але илышым келгын шымлыме денге огеш ойыртемалт. Тошто илышын тўрсыржым сайын палыше Василий Александрович лушкыдо могоржым рашемда. <...>.

Веткан туныктышо да поэт веле огыл, тудо - эше уста музыкант. Чонеш логалше сылне марий мурым шуко пала, скрипкам мастарын шокта. Шочмо калыкшын ончыл шонымашан уста эргыж семын марий мурын илыш вийжым да сылнымут куатшым кўкшын акла. Григорий Петрович калык муро нерген тыге ойла: “Могой сылне муро... Кеч мутшым нал, кеч семжым нал - яндар шўртнў”.

Г.П.Ветканын музыкант тўсыштыжō писательын шкенжынат койышыжым шижына. С.Чавайн изинекак аваже да ялысе уста ен-влак деч шуко мурым колын. Курым-курумла дене сылнешт толшо тиде поянлыкым шкежат поген. Нуным возымаштыжат кумдан почылтын. Школлаште туныктышо семын пашам ыштымыж годым самырык тукумым музыкылан шўмандаш тыршен. Шонго ен-влакын шарнымышт почеш, С.Чавайн балалайкым шоктен.

Кўргō куатан, виан шонымаш дене илыше Г.П.Веткан - шочмо калыкшын ўшанле эргыже. Тудын чоныштыжо ше-

мер калыкым йӱратыме тул йӱла, ончыкылыкше верч кучедалаш вийым пуа.

Автор романыште самырык чолга туныктышын йӱратыме кумылжымат, шыма шӱм шижмашыжымат сӱретла. Ончык верысе тӱран ӱдыржӱ Тамара дене келша, но чон куаным огеш шиж. Вет тудо Зверевын, тӱран, венгыже лийын огеш керт. Тамарат ачажын, поян енын, корныж гыч коранг ок сене. Поро шӱман Григорий Петрович нужна кресаньык ӱдырым - Чачим - неле илыш туткар, кугу азап гыч утара. Тудын денак илыш пӱрымашыжым кылда, кушкашыже полша.

“Элнет” романыште марий кресаньык илыш кумдан сӱретлалтын. Кажне кресаньыкын ойыртемалтше шке сынжым ужина. Тидлан автор келшыше мут чиям кычалын. Теве Левентей кугызам налаш. Тудлан шагал огыл нужнам ужаш перна. Кажне шыжым смола заводышто эртарен. <...>

Пашалан гын Левентей кугыза пеш тале: кече мучко шкетак пел важык пуым руэн. Тыгак тудо - уста сонарзе. Маска гае патыр Левентейым мастар пычалзе лияш Янык кугыза туныктен. Тудо икшывыже-влак деке шӱман лийын, но шонго велеш шкетынак кодын, ик йочажат илен шуктен огыл. Левентей кугызак Сакарым шке эргыж гае йӱрата, пычал дене кошташ, тале сонарзе лияш туныкта. Шыман, ныжылгын мулланен мошта. Илалше, шуко йӱштӱ-шокшым ужо ег калык ойпогылан шӱман, йомакым онгайын каласкала. Но юмылан ӱшанымыжлан кӱра южгунамже илыш чыным рашемден огеш керт. Тидлан кӱрак Сакарын азала ончен куштымо талгыдыжым сӱрем отыш луктын нангаяш полша. Тудо тыге ойла: “Мом ойлет, эргым, - ӱрын кайыш Левентей кугыза.- Юмо йӱратен, тый юмо деч кугу лийнет мо?”

<...>

Незер кресаньык-влак кокла гыч Микипыр Яшайымат палемдыман. Нужна енлан йӱсым, нелым шуко чыташ пернен. Яшай эреак неле пашаште гынат, илышыже куштылым огыл. Амызе койышым кучен шогышо кресаньык поян ег дене родо лийнеже - мотор Чачи ӱдыржым Макарлан марлан пуаш кӱна. Яшай шочшыжын шӱм-кумылжым, кӱргӱ шижмашыжым умылаш огеш тырше. Поян дене кылым кучаш шонымыжо тудым торжа койышаным ышта. Ача ӱдыржӱ деке йӱштӱ шӱман лиеш.

Яшай ватат ӱдыржым поян каче Макарлан пуаш толаша. Тудым куан кумыл авалтен: вет Чачи улан ешыште илаш тӱнгалеш. ӱдыржын кумылжым тӱвыт шотыш огеш нал, чон илышыж нерген огешат шоналте, поян венге гына лийже.

Сакар - незер кресаньыкын эргыже. Тудын виян койыш-шоктышыжо, илыш-кунжо, шонымыжо тўн шотышто авторын возымыж гыч почылт толеш. Нужна ача-аван икшы-выже яндар, волгыдо шўм-кылан. Изинекак чолга кушкын, чыным йўратен. Торжа, осал койышым чытен кертын огыл. Тиде амал денак школ гыч кая, тунеммым чарна. Поро кумылжо, лыжга койышж дене Сакар поян-влакын эргышт деч кўшнў шога. Нелыш логалше енгым уло чонжо дене умыла, тудлан полшаш вашка. Теве йўштў теле кечын чодыраште азапыш перныше Чачим вашиеш, ярныше имньжым корныш лукташ полша.

Чачин чот нойышо имньжым верысе тўрам нангайыше улазын перымыжат Сакарын чоныштыжо вольыкым чаманыме кумылым луктеш. Кочкаш налме пытаргыш кинде курикажым имнылан пукша. Ефремовын чон моторлыкшым Чачин ойлымыж гычат шижына. Тудым йомакысе виян, чын верч кучедалше, поро пашаж дене ойыртемалтше Нўнчык-патыр дене тагастара. Нўнчык-патыр семынак Сакарланат осал, шуко вий ваштареш кучедалаш логалеш. Уста сонарзе семын, Элнет чодырам шке пакчаж гаяк пала.

Сакар Ефремов ныжылге шўм кумылжо дене Чачим шыман йўрата, ончыкылык еш пиал нерген шона. Вуеш шушо рвезын чон шижмашыжым почаш омо сўретат полша. <...> Кугыжан армий радамыште лиймыж годым илышым угларак умылаш тунемеш. Пленыш логалмекыжат, саманым нергелаш тырша. Сакарлан кушкашыже Петроград гыч пашазе Волков полша.

Романысе образ аршаш коклаште Чачи поснак шке шотан. Тудын койыш-шоктышыжым виянгын, уэмын толмаште сўретлыме. Латкандаш ияш ўдырын мотор сынжым, лывырге кап-кылжым автор устан сўретла.

Чачи пашалан пеш кожмак. Нимогай кресаньык сомыл деч лўдын огеш шога. Кеч-могай пашажат ушнен толеш.

Тыршыше ўдырын ура чоныштыжо шыма йўратыме кумылат палдырна. Чачилан яндар шўм-чонан Сакар келша. Кок самырык енгын икте-весьшт деке кумылышт ару, мотор. <...>.

Кок йўратыше енгын корнышт иктыш ушнен ок шу. Ешым чонгымо шотышто тошто койышым шотлышо ача-ава Чачим ўкымешак Макарлан пуаш келшат. Айдеме лўмым волтышо амызе кумыл ваштареш чолган, туран каласаш ўдыр але кўргў вийым муын огыл. Неле илыш йыжынгыш логалмыжлан Чачи чот ойгыра. Тидым мурыж гочат шижына. Орлыкш логалше ўдыр шортын-шортын мура, Чачи самырык

илышын пеш вашке эртен каймыжлан чот шўлыканеш, ўдыр илышым пеледыш дене таңастара. Йўратыдыме качылан марлан лекшаш ўдыр кў моклакалан кўрана. Вет “кў моклакан чонжо уке, ойгыжо уке”...

Кўргў вийым муын, Чачи шке эрыкше, шўм пиалже верч кучедалеш. Чонлан келшыдыме сурт гыч углен куржеш, тошто койыш ваштареш шогалеш.

Г.П.Ветканын шўм пелашыже лиймеке, Чачи кыртмен тунемаш пижеш, уш-акылжым виянда. Варажым кресаньык-влак коклаште умылтарыме пашам вияндаш тўнгалеш. Кушкеш, модемеш, Чачи у семын шонышо егыш савырна.

Романыште кугыжан властын верысе тўраже, поян-влакат сўретлалтыныт. Нуным чылаштым шемер калык кўшеш илыме чоялык ушен шога. Койыш-шоктышыштат шканышт келшен толеш. Теве земский начальник Зверев шкенжым пеш торжан куча, кугу тўра-влак ончылно ўедылеш, сай лияш тырша. Пелашыжат - Ольга Павловна - марий калык деке сай кумылан огыл. Тамара ўдырыштат - “олмаже олмапу деч мўндыркў камвозын огыл” манме гай.

Чужган Осып - моткоч чоя, рывыжланен моштышо кулак. Ялысе калык дене лыжган, шыман мутлана, поро кумылан гай кояш тўча. А чынжым пеш осал чонан. Нужна кресаньык-влакым ондален ила. Кў арыме оксам жапыштыже пўртылтен кертын огыл гын, шке поян суртыштыжо пашам ыштыктен.

Чужган Осыпын эргыже-влакат ачажын корныжым тошкат, поянлыкым шукемдаш полшат. А Макар, эн изи эрге, коло ик ийым темен гынат, тудым пеш чаманат. Тудо пашалан тунемын огыл, жапым куштылгын эртара, нечкылана. Кумылжат торжа.

<...>

С.Чавайнын “Элнет” романже - айдеме койыш-шоктышым келгын сўретлыше, герой-влакын шўм шижмашыштым, кумылыштым ўшандарен почын пуышо произведений.

Марий коммуна. 1987. 28 май.

Ахмет Асаев.

“ЭЛНЕТ” РОМАНЕТ, МАРИЙ ЭЛЕТ.

Кажне калыкын литературышто сай произведений коклаште эн сайже лиеш. Тудым шўртнў фонд маныт. Марий сылнымутышто тиде радамыш С.Чавайнын “Элнет” ро-

манжат пура. Тудо кум ужашан - трилогий - лийшаш ул-маш. Икымше книгаже 1936 ийыште Гослитиздатыште лек-тын. Кокымшыжым автор вес ийын апрельыште возен шуктен. Но печатлалтын “Ончыко” журналеш улыжат 1964 ийыште иже.

Мо лийын? 1937 ий майыште С.Г.Чавайным “калык туш-манлан” шотлен арестоватленыт да тудо ийыштак ноябрь тылзыште лўеныт. Тыге романлан савыкталташ корно петыр-налтын. Рукопись 1963 ий марте ЦГАЛИ-ште (литератур ден искусство рўдō архивыште) киен. Юмылан тау, йомын огыл!

Романым шуко марла произведенийым рушлаш кусары-ше москвич Владимир Муравьев муын луктын. Умылтарен возымыж гыч пале: рукопись вичкыж (сур тўсан) кагазеш кокымшо экземпляр шотеш печатлыме. Тудо ЦГАЛИ-шке ГИХЛ-ын (Государственное издательство художественной литературы) архивше гыч логалын.

... 1943 ий мартыште мыйым “Марий коммуна” газет гыч Маргизыш директорлан кусарышт. Типографий кудывечыш-те издательствын складше ыле. Кок пачашан. Ёлылыштыжō (рокан мландыште) ужалалтде кодшо (изъятлыме) книга, рукопись - кеч воз дене оптен лук - шўйын кият ыле. Ала Чавайнын рукописышат тушто киен? Я тунамсе НКВД ки-дыш логалын да 1942 ийыште йўлен. Марий литературыын пўрымашыже тунам тыгай лийын.

“Элнет” романыш пел ўмыраш илыш опытшым пыштен, манаш лиеш. Тыште авторын илыш нерген келгын шонымы-жо шижалтеш. Тыге лийдежат кертын огыл, вет тудо ты произведенийыште шкенжын илен эртарыме жапше нерген воза. Романын икымше книгаштыже 1912—1914 ийласе жа-пым сўретлыме.

Тунам Чавайн Сотнур двухклассный училищыште тунык-чен илен. Сотнур тунам волость рўдō лийын. Сандене Сергей Григорьевич тысе кум волостылан (станлан) оза улшо земс-кий начальникомат, становой приставымат, поп , торговой да служащий-влакымат сайын пален. А ялысе кресаньык илы-шым палымыж нерген ойлымат ок кўл, чыла тудын шинча ончылныжо лийын.

Романын кокымшо книгаже 1914—1918 ийлам, кок сар эртыме жапым, сўретла. Тыште тўн верым ял илыш налеш. Романын тўн геройжо Григорий Петрович Веткан тиде пу-ламыр жапыште калык илыш верч кучедалеш. Тюрьмаш ло-галеш, 1917 ий марте тушто орланен эртарара. Варажым, Совет власть лиймеке, тудлан виян полша, шке пиалжым муэш.

Тыге, “Элнет” роман илышым кумдан авалта. Национальный йодышымат тарватыде кодымо огыл. Тыгеат манаш лиеш: национальный йодыш - тыште ик тўн йодыш. Тиде тыгак лийман, вет кресаньык йодыш ден национальный йодыш эреак кылдалт шогат.

“Элнет” роман мучко чумыр Марий кундемын образше кончен эрта, манаш лиеш. Элнет верысе вер-шөр - романын рўдө фонжо. Элнет чодыра, Элнет вўд, Элнет мланде - романын художественный шөнжө, живой, романтический образше манына гын, йонгылыш она лий. Тыште шочмо вер-шөр нерген куанен шонымаш - романтика сынан патриотический шонымаш.

Кажне гай художественный произведенийын тўнгжө - айдемын шўм-чонжым, характержым, психологийжым келгын почын пуймаште. “Элнет” романыште ныл тесте наре персонаж уло. Нунын кокла гыч шукынжо лудшын шинчажлан тўжвал тўсыштге, көргө чоныштге кончат. Но чыла герой-влакын рольышт икгай огыл. Южыжо иктаж-могай эпизодический событийым але сўретым рашемдаш веле пурталтын.

Автор тўн герой-влакым тўрлө чия дене сўретла, вес семыже манаш гын, - тўрлө кумыл дене. <...>.

Романыште положительный герой-влак утларак кумдан, келгын сўретлыме улыт. Нуным лудшо уло кумылжо дене йөрата, ойго ден куаныштым чонышкыжо пышта (Григорий Петрович, Чачи, Сакар). Теве Григорий Петровичын образшым налына.

Тудо “тўрлыжымат шонышо” айдеме, ялысе учитель. Вет шоныдежат ок лий, жапше “ушдымыла толашыше мардеж” гай, а тудо шкетак, сандене ушыштыжо “вўдтолкынын кокласе шкет карап” сўретлалтеш. “Шучко!” - шона тудо.

...Тудо правдоискатель, эрык ден чын верч кучедалше ег. Тидын годым характерыштыже бунтарь, протестант койышат жапын-жапын палдырна.

Янда завод ден чодыра пашазе-влак коклаште чодыра кондуктор Василий Александрович революционный пашам нангая. Тудо Григорий Петровичын йолташыже. Кондукторын шўдымыж почеш Веткан земский начальник дене палыме лиеш, тудын пачерышкыже кошташ тўнгалеш. Молан? Ик велым, земский начальник мом шона, мом ыштылеш - тудым пален налеш. Вес велым, тыгай тора дене палыме лиймеке, ала школым культурно-просветительный сынаныш савыраш йөн лектеш?

Григорий Петрович шонымашкыже шуэш: Царевokokшай-скысе училище совет школеш религиозно-нравственный мут-

ланымашым (беседым) да лудмашым эртараш разрешенийым пуа.

Но Григорий Петровичын тиде беседым кузе эртарымыж нерген ужашым романыш пуртымо огыл, печатлыме годым (1936 ийыште) луктын шуымо. Тиде ужашым Владимир Козлов (Лайд Шемьер) Марий Эл госархивыште муын, 1990 ий 6 майыште “Марий коммуна” гезетеш печатлен. <...>

Роман гыч корандыме ужаш Чавайным писатель семын веле огыл, историк, политик, этнограф семынат умылаш полша. Садлан “Элнет” романым уэш печатлыме годым тиде ужашым верышкыже пуртен шындыман.

Такше кызыт печатлыме икымше книгаштат ужына: Григорий Петрович кресаньык-влакым школыш погаш тўнгалеш, нунылан книгаг лудеш, историй нерген беседым эртарра. Тидым ужын, уезд школ инспектор Ткаченко Григорий Петровичым шекланаш тўнгалеш. “Мый тыланет религиозно-нравственный беседым ышташ веле разрешенийым пуэнам”, - шижтарен ойла тудо. Историй нерген каласкалаш учительлан ок шўдў, марий калыкын историйже уке, манеш. Григорий Петровичым эше марла туныктымыжлан шылталкала. Каласаш кўлеш, тиде эпизодым Чавайн шке илышыж гыч налын возен.

Григорий Петровичын образшым сўретлымыж годым автор шке биографийже гыч налме фактым ятыр кучылтын. Сандене геройын национальный тўсшў шуко шотышто Чавайнын шкенжын, манаш лиеш. Но тунамак Веткан йўршынак Чавайн шкеже улеш она ман. Вет Григорий Петрович гай марий ег молат лийын. Мутлан, П.Г.Григорьев, Н.М.Орлов, Герасимов-Микай, И.С.Ключников-Палантай. Но геройын образшым сўретлыме годым Чавайн нуным шотыш налын гынат, иктыжат Григорий Петровичын тўнг прототипше огыл.

Григорий Веткан учитель веле огыл, тудо эше поэт. Туныктышын тиде тўсшў Чавайнын биографийже дене ойыраш лийдымын кылдалт шога. Вет вигак коеш: Григорий Петровичын поэзийже - Чавайнын революций деч ончычсо мурпогыжо. Руш поэт Мальшин ден Лохвицкая нерген романыште шонкалымыже, тудын почеламутшым марлашке кельштарен кусарымыже - Чавайнын шкенжын поэтический биографийже (“Шонымаш”, “Илыш”, “Поро эр”).

Кунам Григорий Петрович (Чавайн манына) Лохвицкаялан кельштарен возымо “Илыш” почеламутшым лудеш, Василий Александрович тудлан ойла: “Тиде тыйын стиль огыл,

Гриш... Тиде Лохвицкаялан шотлан толеш. Тиде, милый мой, сентиментализм... Почеламутет мыланем ок келше... Шўлыкын ойлаш мыланна ок келше”. Тыге шылтален ойлымыж годым Василий Александрович класс кучедалмаш нерген верысе факт-влакым ятыр каласкала. Тиддеч вара Григорий Петрович йөршын вес сынан почеламутым воза. Тушто земский начальник ден верысе поян Панкрат Иванычын калыкым индырен илымышт нерген ойла, нунын гай поян-влак ваштареш кучедалаш шемерым ўжеш. Тиде вет - Чавайнын политик сынан почеламутшо. Тудо “Ончо, могай чапле купечын полат” корно дене тўнгалеш. Чын, тыште анахронизм* манме уло. “Элнет” романлан кўлеш лийынат, Чавайн ты почеламутым 1934—1935 ийлаште возен. Но кызыт гына шочшо почеламут семын тудым Григорий Петрович 1912—1913 ийлаште лудеш. Тыге ышташ Чавайнын праваже лийын. Кузе уке гын, авторский вымысел деч посна романым возаш лиеш?

Шке геройжын национальный да революционный сознанийже кушмым Чавайн роман мучко почын толеш. Кунам тушман-влак Григорий Петровичын национальный лўмнержым волташ толашат, тудо чынжымак чадыртанла ылыж кая. Тиде - туныктышын индивидуальный тўс-койышыжо. Тидын гоч автор тудын национальный кугешнымашыжым келгынак ончыкташ тыршен. Тидат - Чавайнын тунамсе характерже, биографийже.

Григорий Петрович марий калыкым, марий культурым моткоч йўрата. Марий улмыжлан южышт игылташ толашат гынат, тудо вуйым пуаш ок шоно.

Марий туныктышо чынжымак бунтарь койышан. Теве земский начальник ончылнак Столыпин нерген уда мутым ойлен кудалта. Тидлан верч шкежат “поднадзорный” шотыш але тюрьмаш изиш веле ок логал. Тамара ден Ольга Павловна верч гына Зверев тудын ты титакшым кудалта. Но шуылан огыл.

Василий Александровичын вуйлатымыж дене школыш революционный шонымашан кресаньык-влак погынаш тўнгалыт. Хуторян-влаккан сай мландым пўчкын пуымышт годым кресаньык-влак бунтым нўлталыт. Василий Александрович, Зоя Ивановна да икмыняр кресаньык арестоватлыме лийыт. Вот тунам Григорий Петровичын ончылыжат Зверев

**Анахронизм* - хронологий (жап) шотышто йонгылыш; иктаж-могай событийым, явленийым лўмынак вес исторический жап дене кылдымаш.

йодышым шында: тудо көн велке лиеш - революционермыт велке але “осал” кресаньык да учитель-влак нерген земский начальниклан доносым возаш тўнгалеш. Григорий Петрович доносым возаш “келша”, подпискым пуа.

Тыге тудо опытышыш пижше шотыш логалеш, сусыр чо-нан егыш савырна. Тидын годымак Григорийын, Тамаран да Чачин коклаше йоратымаш треугольник кугу трагедийыш савырна.

Тамаран тўжвал койыш-тўсшым кугун сўретлыме огыл. Но тудын көргө вийже, романтик натуржо, илыш-койышы-жо, пенгыде характерже икымше книгаште лудшын поро кумылжым ылыжта, тудым Григорий Петровичын йоратен шындымыже ўшандара. <...>

Кокымшо книгаште Тамара ден Григорий коклаше кыл йоршыш вашталтеш. Тиде Чачи ден Сакар коклаше кыл кў-рылтмылан көра лиеш. Сакар тюрьмаш логалеш, Чачим Чуж-ганын эргыже Макарлан виешак марлан шынден колтат. Но ўдыр шке сўанже гыч шылын куржеш, Макарым пуштына-мак шонен, Григорий Петрович дек толын пура. Тылеч вара туныктышо ден Тамара коклаште кыл кўрылтеш.

Роман композиций шотышто онгайын чоңалтын. Первый книгат, кокымшат кум йыжын гыч шогат. Кажне йыжын гыч сюжетше, шке темыже уло. Тыге чоңымылан көра автор илышым кумдан авалта. Тыште нылле угла геройым ужнына. Нуно кө да могай ең улыт, мом ыштат, мо верч кучедалыт, икте-весеышт коклаше отношенийышт могай - романыште раш почын пуымо. Южо сўретше бытовой, южыжо социально-политический, южыжо лирический, трагический, драмати-ческий, эсогыл авантюрный.

<...>

Романын художественный стильже нерген ойлаш гын, тудо келге психологический тўсан эпический произведений. Верын-верын фольклорно-романтический традицийым кучылтмо, тидыже произведенийлан романтический тўсым пуа. Мутлан, тыгерак сўретлыме Григорий Петровичын, Тама-ран, Чачин образышт.

Чавайн <...> герой-влакын, кажне йолтошкалмышт еда, нунын шўм-чоныштым шымла. Сандене романыште ўмбал-нак койын кийыше авторский тенденциозность уке. Тиде роман шкенжын көргө вийже дене тенденциозный да психо-логический. <...>

“Элнет” роман сылне, поян йылме дене возалтын. Тыге лийдежат ок керт. Вет Чавайн чумыр марий литературлан

веле огыл, литератур йылмыланат негызым пыштен. <...>

Чавайнын возаш тўнгалмыж годым марий литературный йылме лийын огыл. Тудлан пўтынек Морко калык йылме негызеш возашыже логалын. Но писатель калык йылмым копироватлен огыл, а тудым саемден, сылнештарен возен. Калык йылме деч тыге тунеммыжым, тудым саемдаш тыршымыжым ўмыржō мучко чарнен огыл.

Книгаште калыкын устный творчествож гыч ятыр шулдыран мутым, мурым, йомакым кучылтмо. Тидат романын йылмыжым калык йылме дек лишемда да лирика ден романтика тўсым ешара. <...>

Кō тугай Григорий Петрович, тудын прототипше уло мо? Уло гын, кō? Ким Васин “Ончыко” журналыште ик гана возен ыле, пуйто тудын прототипше П.Г. Григорьев, курык марий писатель, 1906—1910 ийлаште ссылкыште лийын, я, манын, М.Веткин, семинарийыште революционный вунчылан шотлалтше. Ким Васинлан возымо письмаштыже П.Григорьевын ўдыржō увертарен: Григорий Петрович - мыйын ачам. “Ончыко” журналын 1997 ийысе 3-шо номерыштыже К.Сануков воза: “Элнет” романым Чавайн шке тангаш тукымын биографийжылан кумдан энгертен серен”.

Ме нине кум шонымаш денат она келше да каласена: “Элнет” - Чавайнын автобиографический романже. Келгын шымлен лудат гын, раш коеш: автор тиде романым шке илышыжым, илышыште ужмо-колмыжым шарнен возен. Тидат веле огыл, роман - тудын илышым кузе умылымыжо, тудын философийже.

Изиж годымак смола заводышто ыштымыж нерген, семинарийыш пураш экзаменым кузе кучымыж нерген, семинарий вуйлатыше-влак Воскресенский ден Богданов нерген, “Марла календарь” нерген Григорий Петрович лўм дене каласкалымаш да шуко молат — Чавайнын шке илышыже огыл мо?

<...>

* * *

<...>

Чавайнын творчествоже — историй велымат кугу поянылык. Тудо шке творчествож дене марий калыкын вич курымаш историйжым авалта. <...> Таче, эрлат, весканат, тудын творчествожым лудын, лудшо пален кертеш: марий калык революций деч ожнысо историйыштыже могай шыгыр корным илен эртен. Кузе колониализм жапым илен эртарен,

кузе ылыше кодын, кузе эрыкан ылышышке шуын.

Чавайнын творчествоштыже марий калыкын Совет власть жапысе ылыш историйже эшеат поян. Тиде - шкенжын илен эртарыме, писатель лийме жапше. Творчествоштыже да шке ылышыштыжат могай кўчык-кужу лийын гын, чылажат жапын могай улмыж дене кылдалтын.

... Илыме жап калык ончылан могай задачым шынден - Чавайн тидым эре шижын шоген да калыклан полшашак эреак тыршен.

Писательын ылыш-корныжо шемер калык мировоззренийым умылымаш, кычалмаш корно лийын. Тудын политический кругозоржо, ылыш умылымашыже шемер калыкын классовый самосознанийже, ылыш умылымашыж дене пырля кушкын толын.

... “Элнет” романыштыже, “Акпатыр” пьесыштыже да шуко моло произведенийлаштыжат тудо шочмо элын сылне вер-шөржым, пўртүсшым, шочмо марий калыкшын ылыш-йўлажым, сай характержым, эрыкым йўратымыжым, эрык верч кучедалмыжым, волгыдо, пиалан ылышыш лекташ тыршымыжым моктен сўретлен. <...>. “Мемнан серышаш тулна, манын 1935 ийысе юбилейже годым, - шкенан калыкнам волгалтараш, тудлан ласка ылышым ышташ полшаш шонымо гыч веле чўкталт шоген”.

<...>

Чавайнын чумыр творчествоштыже кок шулдыран <...>. Иктыже руш классический литературын традицийжылан энгертен кушкын гын, вес шулдыржо марий фольклореш негызлалтын. Да нине кок негыз творчествошлан кок түрлө сыным пуэныт: руш литературын традицийже реалистический негызым пенгыдемдаш полшен, марий фольклорын историко-бытовой традицийже (легенде, преданий) романтизмлан корным утларак почын. Нине кок традицийын иктыш ушнымышт Чавайнын творчествошым посна ойыртеман национальный шинчаончыш дене ужмо, посна национальный тема дене сўретлыме корныш луктыт. Лач тыштак Чавайнын творчествошын национальный түсшө, ойыртемайтше вийже.

Чавайн - чынжымак марий национальный писатель. Тудын геройжо-влак марий сынан, марий чонан, марий койыш-шоктышан, марий историй гыч, марий ылыш-йўла гыч лекше улыт. Тыге возен кертын улыжат вуйге-капге марий кокла гыч лекше писатель гына...

Ончыко. 1998. 9}. 118—128 с.

К. Васин.

ТУЛ ГАЙ ЧОНАН АЙДЕМЕ.

...Сергей Чавайн романжын геройжылан арамлан огыл Веткан фамилийым пуэн. Писатель шке илыш корныштыжо тыгай фамилиян енгым чынже денак вашлийын. Тиде енге - Михаил Веткин (марла фамилийже да псевдонимже Веткан).

Михаил Иванович Веткин 1885 ийыште Шернур села деч мўндырнат огыл, Вўрзым корно воктене веранше Веткан (Кокла Мушко) ялеш, кресаньык ешеш шочын. Ондакшым Шернурьшто, варажым Озангысе учительский семинарийыште тунемын. Тудын дене ик жапыштак тиде семинарийыште Чавайн тунемын (тудыжо семинарийым Веткин деч ик идалык варарак пытарен).

Романысе геройын прототипшым тыге туран ончыктен, ме туныктышо бунтарь Ветканын образыштыже илыш гыч налме реальный енгын сынже, койышыжо пўтынек койын шога манын огына шоно. Сылнымутан творчествыште геройын образше нигунамат ямде фактым вашталтыде копироватлыме гыч ок шоч. Ветканын образшым сўретлен ончыктымж годым С.Чавайн шке илышыжымат эреак шарнен, революций деч ончыч чыла ужмыжым-колмыжым произведенийын содержанияшкыже лыгак пуртен. Южо ситуацийжым, онгай эпизодшым тудо тале марий туныктышо-революционер Петр Григорьевич Григорьевын биографийже гыч налын. Тидын годымак “Элнет” романын тале геройжо Сернур могыр туныктышо Ветканымат икмочоло шарныктара.

<...>

Михаил Веткин Озан семинарийыште тунеммыж годым кугыжан власть ваштареш чот шоген. 1905 ий марте семинарий “закрытый учебный заведений” шотышто лийын, тудо “пенгыде” режим дене илен. Семинарист-влакым начальство общественный илыш деч ўрдыжтў ашнаш тыршен. Тунемше-влаклан йодде олашке кошташ, газетым, журналым лудаш эрыкым пуэн огытыл. Чавайн “Элнет” романыштыже тиде учебный заведений нерген тыге ойлалтеш: “Семинарий, тўрлў йылман калык икшывым поген, школышто христос верам шке йылмышт дене туныктен кертышт манын, учитель-влакым ямдылаш тыршен”.

Пўтынъ элым авалтыше революций тул тымарте пич юж дене илыше семинарий кўргымак волгалтарен. <...>

Ик шыже кечын пашазе демонстраций семинарий пöрт декат толын шуын. Семинарист-влак, тунеммым коден, тўшкан уремыш куржын лектыныт. Тиде жапыште лачак семинарий черкыште молебен эрта улмаш. Кычкырлыме, революций мурым мурымо йўк-йўанеш юмылан кумалме лугыч кўрылтын.

Рвезе-влак, демонстрант кашак радамыш шогалын, ончыко ола урем дене ошкылыныт. <...>

Тўшкан чумырген лекше калык, полицейский участкылашке керылт пурен, городской кашак деч оружийым шупшын наледен. РСДРП-н комитетше тиде кечынак у властыым - Коммуным ышташ пунчалым луктын.

Митинг деч пöртылмекышт, семинарист-влак дирекций ончылан тыгай йодмашым шынденыт: нужнан илыше тунемшым тўрысnek казна шотыш налаш; тўрлö газетым, журналым лудаш, погынымашым да монь эртараш эрыкым пуаш; кочкыш ден вургемым саемдаш да монь.

... Веткин семинарист-влакын пудыранчыкыштышт эн ончылно лийын. Шернур могыр рвезе шолып погынымашлашкат эреак коштын, демонстрацийыш нигö деч ончыч лектын. Тунемше-влакын требованийыштым налын, тудо семинарий директор деке пачерышкыже миен. Директор эрлашымак педсоветым поген да М. Веткиным тунемма гыч луктын колташ пунчалыктен. Тиде уверым колын, семинарист-влак утыр лўшкаш тўнгалыныт, луктын колтымо еным угыч пурташ нуно йодыныт.

Ятыр орлыкым сенген, М.Веткин тунемше-влак радамыш пöртылын да 1907 ийыште, семинарийым пытарен, ялысе школышто тунуктышо лўмым налын. Тале рвезе тидын дене чарнен огыл. Умбакыже тудо учительский институтыш кая, империалистический сар жапыште военный училищыште тунемеш.

1917 ийысе революцийым тудо офицер-подпоручик лийын вашлийын. <...>. Веткин саман вашталтме нерген уверым моткоч йывыртен вашлийын да, кумыл нöлтын, у илышым ыштыме пашашке ушнен. Тудо армийыште салтак комитетыш пурен, властыым калык кидыш пуаш кугун полшен. Вўрзымыштö Совет власть лиймеке, тудым калык образований уездный отдел вуйлатышын заместительжылан шогалтеныт. Тудо тунуктымо пашам у корно дене виктарен колтышаш верч чот тырша. Но уездыште тыныс пашам ышташ шуко ок верешт: граждан сар йырым-йыр талышна. Вўрзым олам Степановын бандыже руалтен налеш да совет организа-

цийлам шалатен колта. Степановын вўран кидше деч утлаш манын, Веткин Вўрзым гыч шылын, шке ялышкыже куржын утлен.

Вўрзым ошо кид гыч утлен гына шуктен, Веткин адак образований отдeльште пашам ышта. Ындыжым тудо шке велныже, Шернурьшто, учительский семинарийым почпаш верч тырша. Тўрлў вереат, полшаш йодын, кагазым колтылеш, марий семинарийым почаш кўлмў шотышто совет погынымашыште радамлен, ўшандарен ойла. Вяткыште партий губком ден губисполком тыгай учебный заведенийым почаш полшаш лийыныт.

1918 ий сентябрь тылзыште Наркомнацын марий отделже ден Вятка губисполком “Шернур селаш марий педкурсым почмо нерген” пунчалым луктыныт. Курсышто кок ий наре тунемаш палемдыме улмаш. Тушко педагогический образованийдыме марий рвезе ден ўдырым налаш шонымо. Тушко 80 утла ег тунемаш пурен. Шукышт тымарте Шернурьштак да Тошто Торьялыште тунемыныт, я кок классан школым, я второклассныйым пытареныт (тидыже нунылан 6-7 класс наре шинчымашым пуэн). Педкурс пелен тошто туныктышо-влаккан чўчкыдынак тўрлў погынымаш, лекций эртаралтын. Веткин угыч ыштыме учебный заведенийыште пашам ышташ уста ег-влакым ойырен налын. Педкурсым почмо годым тушто И.Е. Романов (обществоведенийым, марий йылмым), В.П. Мосолов (ял озанлык пашам), Ф.Е. Егоров (историйым, этнографийым), И.С. Ключников-Палантай (музыкым) туныктеныт. Изиш варарак нунын деке А.Ф. Конаков (естествознаний ден химийым туныктышо) ешаралтын.

Педкурс тунамсе жап шот дене ончымаште сай, кўлешан шинчымашым пуэн, тунемше-влакын илыш умылымашыштым чот виянден. Тиде педкурс гыч варажым ятыр тунемшыже тале общественный деятель, уста кугыжаныш пашаен лийыныт (Г. Лихачев, Н. Сапаев, Е. Сидоркина да молат). Шагал огыл тунемшыже, мутлан, И. Ямбаршев, С. Шубин, И. Адиганов, П. Куклин, Д. Иванов, С. Свинцов почеламутым, мурым возеныт; варажым нуно сай журналист, педагог-маровед лийыныт, а Шабдар Осып кугу поэтыш савырнен. <...> Рвезе автор-влак революцийым, у илыш-саманым моктеныт, тунемаш, волгыдыш лекташ шочмо марий калыкыштым ўжыныт. <...> Драматический кружоккан пьесым педкурсын туныктышыжо ден тунемшыже-влак (А. Конаков, Ф. Егоров, О. Шабдар, И.

Ямбаршев) возеныт. Тунемше-влак Шернурешат, моло вереат “Тулык ўдыр”, “Орўенвате”, “Чачавий”, “Кунавий”, “Энгеклан тонгак”, “Шолем”, “Олатай полат” пьесылам модын ончыктеныт. Калык ончыко лектын, Шабдар Осып ден Адиганов Иван почеламутыштым йонгалтарен лудыныт.

<...>

Граждан сар годым ятыр тунемшыже <...> шке кумылышт дене Йошкар Армиийыш каеныт. 1920 ийыште, Шернурым коден, армиийыш каен М.И. Веткин. Тудо тушто ондак взвод командир, варажым рота командир лиеш. Тыныс пагыт толын шуымеке, тудо Москваште Высший научный педагогический курсышто тунемеш, РСФСР Наркомпросышто, Марий облоношто пашам ышта. Тушечын Чарла педагогический техникумыш кусна.

... Колымшо ийлаште тиде учебный заведенийым вуйлатыше, уста педагог Чтамсыр (Иванов Н.) “Чарла марла педтехникумын пашаже” статьяштыже (1927) тыге воза: “Техникум ола йырысе школлаште марий икшыве коклаште кугу пашам ышта. Эн чотшо кид пашалан туныктым, кап-кыл виянгдаш таратыме, политикым умылтарыме. Рвезе ушем ден пионер нергенат мут лекте. Чыла вереат пионер пашам ыштыме. Техникумын педагогшо-влак “Марий кундем” комплексым ямдыленыт. Тиде комплекс почеш ятыр марий школышто туныкташ тўнгалыч. Шкенан илыш дене кылден техникумын туныктымжо эре койын шога” (“Туныктым паша”, 1927. 1 №).

М.И.Веткин техникумышто педагогикым туныктен, <...> педагогика пашаже таза шўлышан, суапле. Уста педагог техникумлан, школан программым, методический пособийым ямдылаш чот полшен, шкеат икмыняр темым лончылен. <...> Каникул годым курсант-влаклан лекцийым лудын, яллашке лектын, туныктышо-влаклан докладым ыштен, 1925—1926 ийлаште кенгеж еда М.И. Веткин Ф. Егоров да Т. Евсеев дене пырля ятыр гана Яран, Шернур, Мари-Турек, Звенигово могырыш калык йўлам, озанлык ўзгарым, йылмым шымлаш миен коштын.

1925 ийыште курык марий ден олык марийым шымлаш Москва гыч наука академийын экспедицийже толын. Тиде экспедицийын шымлыме тўшкаштыже тале руш фольклорист Б. Соколов, мордва этнограф М. Маркелов, удмурт поэт К. Герд лийыныт. Марий кокла гыч тиде экспедицийыште М.И. Веткин участвоватлен.

Кумлымшо ийлаште Михаил Ивановичын педагогика пашаже эше чотрак кумдангеш: 1931 ий гыч тудо Марий педагогический институтын педагогика кафедржым вуйлата, тунамак совместительство шот дене МарНИИ-н калык образований секторыштыжо пашам ышта. <...> М.И. Веткин “Ыштен тунемына” (1932) книга ямдылен. Книга Н.К. Крупская “Совет школ политехнизм школыш савырныже” манме ойжо дене почылтеш да школышто кидпашалан кузе тунемме нерген умылтара. Тыште түрлө материал (металл, пу, текстиль да моло) нерген ойлалтеш, завод, колхоз паша шотышто ятыр онгай очерк уло; ятыр статья ден очеркыштыже тунемше-влакым паровой машина, электричество, трактор да автомашина двигатель дене палдарыме. <...> М.И. Веткинын ой-кангаш польшыжо денак 1934 ийыште Мароблоно “Туныктымо пашаште полшышо сборникым” луктын. <...> Тудын колымыж деч вара марий педагогика наукиш шуко уен ешаралтын. <...> Но чапле тунгалтыш, калык верч уло шум дене йулымö нигунам ок мондалт. Ила Веткинын шонымо пашаже мемнан совет наукин умбакыже виянмаштыже. Ила тудын шум-чонжо, тале кумылжо “Элнет” романын страницыштыже...”

*“Тунгалтыш корно: Очерк-влак сборник.
Йошкар-Ола, 1978. 165—174 с..*

С. ЧАВАЙНЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Асаев А. Йыланда - кугезе патриот НН Ончыко. 1995. 9 №. 151-159 с.

Асаев А. “Ото” нерген мут НН Ончыко. 1997. 2 №. 142-149 с.

Асаев Ахмет. “Элнет” романет, Марий Элет НН Ончыко. 1998. 9 № 118—128 с.

Асылбаев А. С.Г. Чавайн: Илышыже да творчествыже. Йошкар-Ола, 1959.

Асылбаев А. Сергей Чавайн: Очерк жизни и творчества. Йошкар-Ола, 1963.

Васин К. Просветительство и реализм. Йошкар-Ола, 1975.

Васин К. Кө тугай Веткан? НН Марий коммуна. 1974. 18 май.

Васин К. Тул гай чонан айдеме: Очерк НН Тунгалтыш корно. Йошкар-Ола, 1978. 165—174 с.

- Васин К.** Сергей Григорьевич Чавайн: Жизнь и творчество. 2-е, доп. изд. Йошкар-Ола, 1987.
- Живое наследие. Йошкар-Ола, 1992. (С.Г. Чавайнын сылнымут да мер пашаже нерген статья-влак).
- Зайниев Г.** "Марийын шонымыжо шуэш..." С.Г. Чавайн: "Ото" почеламутын кум вариантше: Сылнымут историй гыч НН Марий коммуна. 1991. 25 июнь.
- Зайниев Г.** Шум ойжо кодын курымлан НН **Зайниев Г.** Муро сугынь: Очерк-влак. Йошкар-Ола, 1995. 3—42 с.
- Зайниев Г.** Чавайн йыр: палыме да палыдыме: "Куатле "Элнет", угыч нал чап корнетым!" НН Марий Эл. 1998. 3 дек.
- Захаров П.** Марий Пушкин НН Кугарня. 1995. 16 июнь. ("Элнет" роман нерген).
- Иванов И.С.** Произведенийын илыш вийже НН Марий коммуна. 1887. 28 май.
- Иванов И.С.** С.Г. Чавайн школышто. Йошкар-Ола, 1992.
- Иванов И.С.** Лывырге йылме дене возымо роман НН Иванов И.С. Писательын йылмыже. Йошкар-Ола, 1989. 3—19 с
- Колумб В.** Первооткрыватель НН Дружба народов. 1968. №9. С.263—265.
- Казанцев Ф.К.** С.Г. Чавайнын творчество корныжо: Пүтнынь творчеством лончылымо опыт. Йошкар-Ола, 1936.
- Мухин В.** Сергей Григорьевич Чавайн НН У вий. 1935. 11-12 №. 53—66 с. (Шарнымаш.)
- Очерки истории марийской литературы.** Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С. 5—54.
- Певец народа: Воспоминания и документальные очерки о С.Г. Чавайне: К 100-летию со дня рождения. Йошкар-Ола, 1988.
- Сануков К.** Сылнымут онар да кишке шорга: С.Г. Чавайнын пытартыш кечылаж нерген документ негызеш НН Марий Эл. 1997. 26, 27 февр. (Тиде статья шотышто рашемдыш:
- Асаев А. Чавайнлан кокымшо приговор? НН Марий Эл. 1997. 4, 5 июнь; Федоров Арк.
- Изирак төрлатымашем уло да... НН Марий Эл. 1997. 17 июль.)
- Сануков К.** С.Г. Чавайн: Пүрымашын тура савыртышлаже НН Ончыко. 1997. 3 №. 109—136 с.
- Сануков Ксенофонт.** Погиб поэт... НН Марийская правда. 1997. 13 ноября.

Сануков К. С.Г.Чавайн: Трудные повороты судьбы (К 110-летию со дня рождения) ННГ Финно-угроведение. 1997. № 4. С.3-39.

Сергей Чавайн: “Если любовь к своему народу есть преступление, то карайте меня”: Материалы следствия по делу о С.Г. Чавайне ННГ Трагедия народа: Книга памяти жертв политических репрессий. Т.2. Йошкар-Ола, 1997. 3—20 с.

Черепкин Н. Притоки. М., 1973. С.49—80.

Шабдар О. Империализм саман жапысе марий литератур: 3-шо статья: Сергей Григорьевич Чавайн ННГ У вий. 1935. 11-12 №. 74—84 с.

Шемьер Лайд. С.Г. Чавайным палена мо? ННГ Марий коммуна. 1990. 6 май.

Никон Игнатъев

Н.Кадыков.

Н.В. ИГНАТЬЕВЫН СЫЛНЫМУТШО.

... Олык марий йылме дене литературылан негызым С.Чавайн ден М.Шкетан пыштеныт гын, курык марий йылме дене сылнымутлан виян гаш Никон Васильевич Игнатъев (1895—1941) корным такыртен.

<...>

Первый империалист сар жапыште кугыжан армийыш логалмеке, Игнатъев 1917 ийыште салтак коклаште лийше пудыранчыкыш шупшылалтеш да Кугу Октябрь революцийын первый тылзыштыжак большевик радамыш ушна, а 1918 ийыште тыглай йошкарармеец семын Царицын фронтышто ошо-влак ваштареш кучедалеш. Тудо ийыштак 15 октябрьыште Астрахань олесе партийный организаций тудым Коммунист партий радамышке пурта. <...>

1919 ий тунгалтышыште Озан губнаркомнац пеленсе марий отдел Н.В. Игнатъевым “Незерын шамакшы” курык марла лекше первый газет редакцийыште пашам ышташ ужыкта. Тыште Н. Игнатъев шижын налын: ынде курык марлат сылнымутан литературым ышташ тунгалаш жап шуын. “Незерын шамакшы” газетеш тудын “Пыцкемыш когечы”, “Нигынам мондыдымы” ойлымаш-влак, “Ылам коммунист!”, “Якшар флаг” да моло почеламутлажат лектыт. <...>

Талук гычак Игнатъев Озангыште “Иры жера” луман ку-

рык марий альманахым печатлен луктеш. Тушто эн шуко вержым Н.В. Игнатъевын произведенийлаже налыныт. <...>

Марий калыклан автономийым пуымеке, шочмо йылме дене сылнымутан литературым умбакыже вияндаш эше кум-дарак йӧн почылтын. Н.В. Игнатъев курык марла лекше “Юк” лӱман первый журналым организоватлен. 1920—1922 ийлаште чылаже журналын кум номерже лектын. <...>

Журналист опытшо тудлан шочмо йылме дене сылнымутан произведений-влакым возашыже полшен. Латкандаш ий жапыште Н.В. Игнатъев шочмо литературын чыла тӱрлӧ жанржылан виян гаш негызым пыштен. Тудо почеламутлан, поэмалан, ойлымашлан, повестылан, романлан, драмылан, комедийлан, публицистикылан, сатира ден юморлан, критический статья ден рецензийлан кушкашышт корным такыртен колтен. <...>

Никон Игнатъев — шке шотан уста писатель. Коклан литературовед-критик-влак, тудын южо произведенийже ӧрыктара, манын палемдат. Пример шотеш “Савик” мыскара романым але “Вайсона” ойлымашым ончыкташ лиеш. Тушто Н. Игнатъевын Возрождений эпохысо икмыняр произведений деч тунеммыже шижалтеш, тунамсе самынак тушто утыжым весела кумыл шижалтеш. А чынжым гын тидыже авторын мыскараче койышан улмыж гыч лектын.

Игнатъевын произведенийлаштыже тӱрлӧ перипетиян, вучыдымо савыртышан сюжет писательын шуко тӱрлӧ приключениян шке илыш корныж дене кылдалт шога. Шке илышыжым тудо тӱнямбалсе литературын тӱрлӧ произведенийлаште вашталтше тыгаяк ситуаций-влак дене тагастарен миен. Тудо Я. Гашекын “Похождения бравого солдата Швейка”, Шарль де Костерын “Тиль Уленшпигель” романыштым, Возрождений эпохысо новелла-влакым, Н.В. Гогольын ойлымашлажым шарналтен да шкеат нунын самынак возаш тӧчен...

Ончыко. 1974. 3 }. 102—103 с.

Ксенофонт Сануков.

НИКОН ИГНАТЬЕВ: ИЛЫШ ДА ТРАГЕДИЙ.

... Чолга марий пашаен-влакын 1920 ий февральыште Озангыште лийше погынымашышт курык марла “Тӧр” газетым лукташ да Курык марий издательствым Козьмодемьянск олаш кусараш пунчалын. Но тидым ышташ куштылгак лийын огыл. <...>

Никон Васильевич Курык серыш икмыняр гана толын, уезд вуйлатыше-влак дене мутланен. Нунын коклаште тунам Александр Владимирович Григорьев лийын, тудо ты пашам умылен, Курык марий издательствым да газетым Козьмодемьянскыш кусараш кўлешлан шотлен, келшыше шрифтым тушко кондаш Озангыш лўмын енгым колтен.

Тыге курык марла газет 1920 ий майыште лудшо-влак дек лишке толын.

<...>

1920 ийын Марий автономный областым ыштыме паша кумдан шарлен. Курык марий-влаклан тудо мом пуа, тушто нуно могай верым налыт, нунын ойыртемаштым тушто кузе ончаш тўнгалыт? Чыла тидыже Н.В.Игнатевым да моло курык марий пашаен-влакым тургыжландарен. Погынен кангашымеке, пунчалыныт: Марий областыште, курык марий-влакын ойыртемашт дене келшышын, калык туныктымо да тўвыра шотышто посна подотдел-влакым почаш кўлеш.

Саман тунам пеш неле лийын, кузе, мом да кунам ыштышаш нерген келгын шоналташ кўлын, а жапше ситен огыл. Сандене южгунамже утыждене вашкаш, икте-весым умылен шуктыдеак возаш, погынымаште ойлаш верештын. Игнатевын чонжым теве мо тургыжландарен: оласе руш-шамыч марийым нигунамат шкешт дене иктўр айдемеш ужын огытыл, совет власть годымат чыла тошто семьиак кодын. А марий-шамычше шкешт верч йўкым нўлталаш ончычсылак шекланеныт, лўдыныт, шкеныштым шке кокымшо сорт айдемылан шотлышыла койыныт.

Никон Васильевич Игнатев лўдын-вожылын илыме койыш ваштареш пенгыдын шогалын. Тидын шотышто шонымыжо, пашаже чын лийын, но тудо чояланен моштен огыл, мом шонымыжым вик ойлен.

1921 ий майыште Козьмодемьянск кантонышто (Марий автономный областым ыштымеке, уездым кантон манаш тўнгалыныт) кокымшо партийный конференций эртен <...>. Тылеч икмыняр арня ончыч РКП(б)-н Козьмодемьянский организацийжым вуйлатыше А.В. Григорьев Кавказыш канаш да эмлалташ каен. Конференцийым ўрдыж гыч толшо енг - П.Ф. Лежнев-Финьковский вуйлатен. Тўнг докладымат шукерте огыл тышке толшо руш секретарь ыштен. Тиде жапыште Марий автономный областым чонгым паша йыраваш шарлен толын гынат, верысе тўнг калыкын илышыж дене кылдалтше йодыш доклад да выступленийла деч ўрдыжеш кодын, манаш лиеш. <...> Вара туныктышо Никита Афана-

сьевич Ларков мутым налын да каласен: “Кантоныштына пеле утлаже марий-влак илат, а Торуновын докладыштыже марий калыкын йодышлаж нерген, национальный политика нерген ик шомакат уке”.

Тудын деч вара оласе руш Александров лектын шогалын да Ларковым вурсаш пижын: молан национальный йодышым тарваташыже? Тунам Н.В. Игнатьев шомакым йодын. “Ларковын ойлымыжо пеш чын, тудын мутшо X съездын шындыме задача дене чак кылдалтын,- манын писатель.— Сандене кундемыштына национальный йодышым кузе илышыш пуртышаш нерген кангашаш кӱлеш”.

Тудын ойлымеке, Лежнев ден Виноградов (кантисполком вуйлатыше), национальный йодышым тарваташ кӱлешлыкше уке, маныныт.

<...>

Туге гынат политпросвещения нерген пунчалым пенгыдемдыме годым Игнатьев темлен: марий яллашке колтымо кагаз-влакым марла сераш кӱлеш. Но изиш кангашымек, ты ойым ӧрдыжыш шӱкалыныт.

А кумшо кечын, кантонный комитетым сайлыме годым, марий делегат-влак, иктыш погынен, президиумыш ойым пуэныт: комитетыш Игнатьев ден Пекунькиным сайлаш. Но йӱклым почеш ик марият комитетыш верештын огыл. <...>

Марий автономный областым ыштыме годым калыкнан шке шижмашыже изиш почылташ тӱнгалын. Тидыже чылалана келшен огыл. Мольгунамсе гаяк мыскылым, пагалыдымым ужын, Н.В.Игнатьевын чонжо корштен. Да чон ойгыж дене “Тӧр” газетеш возен шынден: “Василий Ивановичлӓ ида ли!” Тиде мо нерген? Никон Васильевич серен: мемнам - марийым, чувашым — руш-шамыч эре пызыреныт, мыскыленыт, нунын шоньмаште, ме шонен моштыдымо, руш мом шӱдымым веле ыштен моштышо “Василий Иванович” улына; сита, ынде шкена ушна лийшаш, шке уш дене илаш жап шуын.

Тыге возымым “шовинизмлан”, руш калык ваштареш шогалаш ӱжмашлан шотленыт. Да 1922 ий январьыште Н.В.Игнатьевым паша гыч коранденыт, партий гыч луктыныт да “Тӧр” газетшымат петыреныт.

<...>

30-шо ийласе пагыт писательлан кугу лектышан лийын. Тудын творческий сенгымашыже, подвигше - марий литературышто икымше роман (“Вурс мардеж”), “Савик” мыскара роман, героический шӱлышан “Комсомол ӱдыр” повесть да молат. <...>.

1937 ийын пенгыдемдыме планыште ме ужына: 1938 ийыште Игнатьевын ойырен налме произведенийлажым коло вич печатный лист кугытан книга дене савыкташ, тунамак рушла изирак сборникшым лукташ шоненыт. <...> Но...

Тургыжландарыше жап толын шуын. Чыла вере “калык тушманым”, “буржуазный националистым” кычалаш тўнгалыныт. <...>. Кб марла возен, марий йылме, культура верч тыршен - чылаштымат “буржуазный националист” манын лўмденыт. Курык марий коклаште эн ончычак кумдан палыме писатель, учитель-влак Петр Григорьевич Эмяш ден Сергей Гаврилович Эпин ўмбака пижыныт. Эпинже тунам Йошкар-Олаште пашам ыштен, тудым туштак арестоватленыт. Июнь-ышто П.Г.Григорьевым, педтехникумышто туныктышо Поликарп Иванович Ярускиным шындыныт.

Республикысе писатель ушем правлений член-влакым - Карповым, Шабдарым, Чавайным - арестоватлымеке, Ушем вуйлаташ обком курык марий писатель Василий Михайлович Петухов-Патрашым шогалтен. Тудо июль мучаште пашаш толын да писатель-влак коклаште эше кодшо “калык тушман-влакым” пытараш пижын. <...>

10-11 августышто В.М.Патраш Козьмодемьянскыште курык марий писатель-влак дене погынымашым эртарен. Тушто Н.В.Игнатьевым секретарьлан сайленыт. Кызыт мыйын кучылтмо, лончылымо протоколым тудын кидше дене возымо.

“Марий литературышто буржуазный национализм дене кредалмаш да мемнан задачейна” докладым Патраш шке ыштен. Тудо Мухиным, Чавайным, Олык Ипайым, Эмяшым вурсен. Курык марий писатель-влакым чылаштым, манаш лиеш, кырен пуэн. <...>”

Изиш варарак Патраш писатель-влакын вес кугу сулыкышт нерген каласен: “Класс кокла кучедалмашым огыт ончыкто”. Вет тидын шотышто Никон Васильевич шкенжым “сулыкдымеш” шотлен кертын: соцреализмын шўдымыж почеш тидым эре ончыктен. Тыге гынат тудланак эн ончыч пернен. Никон Игнатьевын “Вўр йўшб” поэмыж нерген докладчик поснак каласен: тудо “политически зиянле”, тыште автор кулак ваштареш кредалаш ок ўж.

Игнатьевын погымо да редактироватлыме “Ме пеледына” книгат чылт йордымб улмаш. Докладчикым эн чот теве мо сырыктен: сылне лўман книга мучаште “вредительский клишем” - кўчызын гай нумалтышан ўдырамашын сўретшым - пуртен шындыме. <...>

Никон Васильевичын эн йӱратыме “шочшыжо” - “Савик” нергенат докладчик мутым тарватен: молан романыште большевикым мыскылен ончыктым? Тудо пеле орадыла коеш; автор коммунист-влак ўмба лавырам кышка...

Погынымашын пунчалыштыже нылымше пунктым тыге возымо: “Н.В. Игнатъевын “Савик” романыштыже большевикын, революционерын образшым йонгылыш, политически йӱрдымын, мыскылен ончыктым. <...> Погынымаш Игнатъев йолташын шке политический йонгылышыжым признаватлыме статьям возаш сӱрымыжым шотыш налеш”.

Но тыгай статьям Никон Васильевич серен шуктен огыл <...>.

19 августышто тудым арестоватленыт. Мутым документлан пуэна.

“Постановление о предъявлении обвинения и избрании меры пресечения.

19 августа 1937 г. я, сотрудник Горно-Марийского РО НКВД сержант гНБ Савельев, рассмотрев следственный материал по делу № (номержым ончыктым огыл) и приняв во внимание, что гр. Игнатъев Никон Васильевич, 1895 г.р., происходящий из д.Чаломкино Еласовского района, служащий-литератор, исключенный из чл. ВКП(б), по национальности мари, достаточно изобличается в том, что:

является членом контрреволюционной буржуазно-националистической организации, существующей в МАССР,

постановил:

Игнатъева Н.В. привлечь в качестве обвиняемого по ст.58, п.10 и 11 УК РСФСР, а мерой пресечения способов уклонения от следствия и суда избрать содержание под стражей при Козьмодемьянской тюрьме. Савельев.

Настоящее постановление мне объявлено 19 августа 37 г. Игнатъев”.

Тунамак педтехникумышто туныктышо-влак Федор Данилович Данилов ден Петр Григорьевич Зайцевым, ронон инспекторжо Игнатий Трофимович Митюкым арестоватленыт. Икмыняр жап эртымеке, Изи Шӱндыр школышто туныктышо-влак Василий Гаврилович Сильдяйкин ден Павел Федорович Никитиным, Курык марий издательствын директоржо Петр Тимофеевич Сосновым нунын пелен пуртен шынденыт.

Нине шым ег дене ондакрак арестоватлыме Петр Григорьевич Григорьев-Эмяшым да Поликарп Иванович Ярускиным ушеныт, да тыге 8781 N-ан “делама” почыныт.

Козьмодемьянск олесе тюрьмаште Н.В.Игнатъев да тудын дене ик кечын арестоватлыме ең-влак кум тылзе да шым кече шинченыт.

<...>

НКВД-н “тройкыжо” 8781 №-ан “делам” 20 октябрь-ыште ончен лектын. Кажнын пұрымашыжым ондак палемденыт. Көм лүен пуштшаш лийыныт (Ярускиным, Григорьевым да Сильдяйкиным), нуным ты жаплан Йошкар-Олаш нангаеныт, молыжым Козьмодемьянскешак коденыт. Нунылан приговорым заочно луктыныт. Н.В. Игнатъевлан, Ф.Д. Даниловлан, И.Т. Митюклан да П.Г. Зайцевлан 10 ийым, П.Т. Соснов ден П.Ф. Никитинлан 8 ийым пуэныт.

Ноябрь мучаште Игнатъевым да тудын танже-влакым күртнө корно станций марте нангаеныт, вольк вагоныш шўшкын шындыныт да Сибирьыш колтеныт. <...>. Тайшетыште лагерь капка ончылно веле нунылан приговорым лудын пуэныт.

Н.В.Игнатъев Ф.Д.Данилов дене пырля “Тайшетлагын” “Золотая гора” лўман 3-шо №-ан лагерьышкыже верештын, чодыра пашаште да күртнө корным ыштымаште лийын.

Никон Васильевич, шуко моло гаяк, тудын шотышто йонгылышым Марий республикысе НКВД ыштен, но Москва тиде экшыкым тёрлата манын ўшанен. Сандене столицыш икмыняр серымаш-йодмашым колтен. Но тидыже нимогай вашталтышым конден огыл.

1939 ий кенжежым возымо серышыжым Москва гыч Йошкар-Олашке колтеныт. Да тушечын тыгай вашмут толын:

“Постановление. <...> в пересмотре дела Игнатъеву отказать, о чем сообщить жалобщику”.

Тиде вашмут миен шумо деч ончыч Игнатъевым Тайшет гыч эше умбакырак - Биробиджаныш колтеныт. Ф.Д. Данилов 1939 ий 10 ноябрьыште ватыжлан возен: “Митюк 22 июльышто больницеш колен, Никитин П. дон Зайцев П. лишнак вес лагпунктышто улыт, талук годсек ужын омыл. Игнатъевым Д.Востокуш, Биробиджаныш, колтеныт ты кенжежым. Ойырлымына годым коктынат шортна”.

Биробиджан лагереш (Хабаровский край, Еврей автономный область) Никон Васильевич Игнатъев 1941 ий 4 мартыште колен.

Тунамсе шуко тўжем ончыл енгын пұрымашыже тыгай лийын.

Ончыко. 1995. 3}. 73—16 с.

И.С. Иванов.

МЫСКАРАН МАСТАРЖЕ.

Н.В. Игнатъевын “Савикше” - марий литературышто первый мыскара роман. Тудо шке йылмыже, сылнылыкше дене ойыртегалтеш. Произведений пӱсӱ мыскара шӱлышан лийже манын, писатель тӱрлӱ сылнымут йӱным кучылтын. Теве романыште ял лӱм-влак онгай улыт. Прозаик произведений тӱнгалтыштак Орависола нерген воза. <...> Автор Пӱрткайыксола нерген ойла. Романыште Пыйисола староста нергенат лудына. Староста Пудийсола гыч незер калык кӱшеш илаш тырша. Писатель Мышкындысола нергенат мутым луктеш.

Герой-влакынат фамилийышт, лӱмышт онгай, мыскара сыным вияндаш полша. Теве исправникын фамилийже - Сморкалов. Автор арамланак огыл тыге манын. Кугыжан властын верысе тӱраже шемер калык деч торжа, кӱлеш семын кутырен огеш мошто. Урядник Небейменяткинат торжа койышан, кугешнаш йӱратыше. Тӱран койыш-шоктышыжым фамилийже гычат рашемдаш тыршыме. Ялысе поян-влакынат лӱмышт мыскара сынан. Пазарыште чӱчкыдын лийше, ужалыше еным Кӱсен Пӱтыр манын лӱмденят. Тудо оксам кӱсеншыкже опта. Мӱшкыр Метрий поянлыкшым шукемден толеш, сайын кочкын ила. Ялысе калык тудым воштылын, койдарен шке семынже лӱмден. Тувыртыш Александрат - поян. Пошкудыжо-влак онгай лӱмнерым пуэныт. Йорло кресаньык-влакат онгай лӱмым нумалыт: Шӱрын Вӱдыр, Когыль Петю, Пылыш Йыван, Ыштыр Ондри, Вараксим Миклай, Карасин Яко да молат.

Герой-влакын тӱжвал тӱсышт, чиемышт ойыртегалтше сылнымут чия дене сӱретлалтын. Теве Савикым налаш. Тудо калык пьеса гыч чолга геройым шарныкта, илыш театрыште тале койдарчык герой гай устан модеш. Савикын чиёмжат онгай. Телым картузым упшалын коштеш, а кенезым - упшым. Первый гана вашлиймаште йолыштыжо - йыдал. Вынер йолашын ик мучашыжым йыдал вошт колтен. Вес гана ужмаште Савикын чиёмжат весе. Ик йолышто - межгем, весыштыже - кем. Капыштыже - тошто мыжер. Тӱс гыч кайыше картузым упшалын. Савикын исправник Сморкалов деке мийымыж сӱретыште гын чиёмже вес тӱрлӱ. Йыдал йолан, кӱжгӱ руалтыш вынер дене ургымо пинчак, тошто упш. Ик йолыштыжо - йыдал, весыштыже - кем.

Савик ожнысо калык пьесысе герой самынак вургемым вашталтен чиен. Исправник Сморкаловын йылгыжше, чапле мундирже, пайрем годым гына чийыме костюмжо, яклака кемже, картузшо, перчаткыже Савиклан йӱршын у сыным пуртат. Тудо калык мыскара гыч герой гай веле коеш.

Автор Серге попын тӱжвал тӱсшым сӱретлыме годым калык кутырымо йылме гыч тагастарымаш-влакым кучылтын. Тудо вара гай кужу, вичкыж. <...>. Попын каза гай пондашыж нерген икмыняр гана палемден кодымо. <...> Тудын йӱкшат вичкыж, каза гай чаргыжше. <...> Попын осал чонан улмыжым шинча ончалтышыж гычак ужына. Шемерым ондалыше, религийын вӱрагыштыже кучаш тыршыше енгын шинчажым сӱретлыме годым *шык* эпитетым кучылтмо. Темдыме, опкын шинча. Серге поп ушкыж гай онча. <...>

Исправник Сморкаловын тӱжвал тӱсшӱ кӱчыкын, икмыняр мут дене гына сӱретлалтын. Верысе тӱра кужу капан, шемалгырак шӱргывылышан. Шочмо кечыжым палемдыме сӱретыште исправник нерген сылнымут чиям ешарыме. Иктешлыше тагастарымашым кучылтмо. Сморкаловым садвечыште улшо чевер пеледыш гае манме. <...> Прозаик романыште тыгай тагастарымашым лӱмынак кучылтын. Тудо палемдаш тыршен: тӱжвал тӱсшӱ дене чевер пеледыш гае мотор, а чон кумылжо дене шемерлан осал, контраст манме йӱным ужына. Исправникын кумылжо поро огыл, мӱмӱла анжа манме <...>. Пӱсӱ тагастарымаш Сморкаловын шучко шинча ончалтышыжым палемда. Тӱрам пукшымо ожо дене тагастарыме. (...) Воштылмо сынан тагастарымаш дене пайдаланыме.

Волостной старшина Семен Семонычым налаш гын, пеш чоя, автор тудым рывыж дене тагастарен. <...>.

Шыде урядникым Небейменяткиным сӱретлыме годым чоштыра ӱрышыжым поснак палемден кодымо. Кугешнаш йӱратыше тӱран ӱрышыжым сӱсна шу дене тагастарыме. <...> Стражник гын кап-кылже дене онгай. Тудо кӱчык да кӱжгӱ.

Романысе герой-влакын шке ойлымо ойыртемашт уло. Кажныже шке самынже, тудлан гына кедшен толшын мутлана. Теве Савикын йылмыже тул гай йӱлышӱ, керде гай пӱсӱ. Тӱрлӱ шыгыр илыш туткар гыч тудым йылмыже утара. Волгенче гай йылмыж дене кугыжан властын верысе тӱраже-влак дене кучедалеш. Савик лӱдын-вожылын ок шого, мыскара йӱре пӱсын, пӱшкылын ойлен колта. Мутлан, верысе тӱра-влак йорло енгын пӱртыштыжӱ улшо арверым лук-

мо нерген ойлат, самовар нерген мутым луктыт. Тыгай тут-карыште Савик чолган каласен пуа: “Исправник лимыкем нӓлам”.

Кутырен моштышо Савик старшина дене чолган мутлана, мыскара вашмутым писын, тыманмешке пуа.

... Тудо верысе тӧрам пӱшкылеш, кутырымо чолгалыкше дене сенга.

Савик туштен кутырен мошта. Тудын ойжо иктешлыше гай. Теве ялысе йорло калык мланде нерген шона, тургыжлана.

— Земляжым шука пуат? - тӓгӱ-ӓнят яды.

— Кымытым пуат.

— Кым сетинам?

— Кым... аршыным!..

— Кым аршынжы пиш чӓдыш? - марывлӓжы ядыштыт.

— Колымыкет, тиды гӓц шукажы ак кел... - манеш Савик...

Савик незер-влакын ойыштым иктешла, кочо чыным каласа.

Романыште Савикын куголя тӱшка пошымо нерген пӱсӧ, туштен каласкалымыже койдарыме сынан. Тудо шемер калык кӱшеш илыше поян, кугыжан армийысе тӧра-влак нерген ойла.

Савикын ачажын, Михалан Савлин, йылмыжат пӱсӧ. Тудо айманен ок шого, Серге поплан вик тура, шылтыде ойла, вор койышыжым тӱжваке луктеш. Савикын аваже гын эскерен мутлана, утыжым огеш ойло, чыным йӧрата. Эргыж дечат раш, нимом шылтыде кутыраш йодеш. Лӱдшырак койышан улмыжо шижалтеш.

Тӧра-влакын йорло калык дене торжан, шыдын кутырымашт гыч чын, осал тӱсышт почылтеш. Исправник Сморкалов шот дене мутланен огеш мошто, йӱкшым кугемден кычкара. Кольшо Ёштыр Ондри ӱмбакат чаргыжеш. Тыге айдеме тӱсым йомдарыше чурийже почылтеш.

<...>

Урядник Небейменяткинат незер калык дене торжан кутыра. Йӱкым кугемден, чаргыжын мутлана, шкенжын тӧра койышыжым ончыкташ йӧрата. <...>

Волостной старшина Орлов гын кутырымо йӱкшыMAT вашталтен мошта, чояланымыже ойлымыж гычат шижалтеш. <...>

Ялысе старостан уш-акыл агысыр улмыжо йылмыж гыч раш коеш. Тудо исправник Сморкаловым высокоблагородие манын огеш мошто, сковородие манеш. <...>

Герой-влакын койыш-шоктыш ойыртемаштым почын пуаш манын, романыште тӱрлӧ сылнештарыме йӧным ку-

чылтмо. Теве эпитет-влакым ончалына. Мутлан, курык марий коклаште эрвел марий семынак *сары* мут кучылталтеш, нарынче тусым ончыкта. Писателят тиде эпитет дене пайдаланен. <...>. Небейменяткин фамилиян сары ўпан, шадыранрак урядникым сагажы канден <...>.

Романыште у сынан тагастарымаш-влакымат вашлийына. Теве шонго ўдырамаш-влакын куптыргышо шўргө коваштыштым *конгаи кктымө паренге шўм гай* манме. <...>. Вес шке шотан тагастарымашымат ончыкташ лиеш. Йорло енгын изи ушкалжын водарже *яра окса калта* гай. <...>. Уым кычалын, прозаик свежа тагастарымашым муын. Мутлан, кўртнўо комакан сайын й'лымыжым пурсан шокшо к'ртнўыш велалтмыж дене тагастарыме. <...>. Романыште Сморкаловын мыжер почшым кайык шулдыр семын с'ретлыме. <...>.

Прозаик тыгак кугемден каласыме, гипербола, йўн денат пайдаланен. Теве Савикын к'сенже путырак кугу. (..).

Шочмо йылмына междометийлан, онартыш мутлан поян. Автор нуным моштен кучылтын. Теве роман тўнгалтыште кўтўм колтымo сўретым ужына. Кўтўчын шоктымo йўкшў ял мучко шергылтеш. <...> кўтўчў солан шергылтмыжымат колына, Савикын кузе ошкылмыжымат пален налына. <...> Писательын возымаштыже онартыш мут айдемын шўм-чон пуштыланымыжым, ойгырымыжым ончыкта. Ойлан келшышын, *кожге* онартыш мутым налаш. Прозаикын романыштыже чот сырымым палемда...

*И.С.Ивановын “Писательын йылме сылнылыкше”
Йошкар-Ола, 1991. 62—71 с.*

Ю.А.Калиев.

СЫЛНЫМУТ ДА ТОШТОЙ.

“Савик” писательын кокымшо романже. Мемнан сылнымутышто тиде произведений шке йылмыже, жанрже дене ойыртегалтше верым налын шога. Тиде воштылчык шотан роман. Тудо койыш-шоктыш дене калык чон деке лишыл, палыме персонажын онгайым ыштыл коштмо жанр деке лишыл. Марий-влак коклаште, мутлан, тыгай кокла гыч “Шояк Пекпай” нерген тўрлў-тўрлў анекдот сынан ойлымашым палемдаш лиеш.

Произведенийжылан сатирический шўлышым пурташ автор келшен толшо чонгымo йўнымат кучылтеш. Романыште воштылчык сўретым ышташ тудлан комедийный ситуаций

дене пырля комический характерат полшат. Нунын коклаште шольшташ пурышо попын вуйышкыжо тегыт ведрам упшал-тыме, исправникын, шүкшө вургемым чиен, шыдешкыше калык деч шылын куржмыжо, куралшаш агаш менгым кырен, арамлогар святой-влакым ыштыкташ шонымаш, ош им-ным кушкыжын, пылпомышыш кўзаш ямдылалтмаш да ту-леч молымат палемден кодаш лиеш. Чыла нине ситуаций-влак мер тўрсырым пўшкылмышт да нунын илышлан келшен тол-дымыштым ончыктымаштланак воштылчыкыш такшат са-вырнат ыле. Но Н. Игнатъев тиде ситуацийым эшеат пўсемдаш тышке комический койыш-шоктышан шкенжын тўн персо-нажшыMAT пурта. Нине эпизод-влак тыглаят воштылчык си-туацийым йўршешак йўрдымыш луктыт. Вет ынде лудшо веле огыл, романысе персонаж-влакат, мыскылалтше енат шкен-жымак мўшкырым кучен, утен каен воштылеш. Икманаш, тыгай игылтмым чонан ен чытенжак ок керт.

Сатирический произведенийжым чогашлан писатель Са-викым тыглай тўня гыч моло персонаж-влакын илыме шот гыч посна илыш йыжынгыш луктеш. Тудо ораде лўм дене илыш тўртык* дене огыл, шкенжын шонымаш тўняштыже ила. Тыге моло деке тудын шогышыжат** вес сыным налеш да аклыме йўн гоч ончалтеш. Савикын ыштышыштыже, ой-ыштыжо нимогай осал шонымашат уке, тудо чылажымат кўш-тымў семын, тыглай айдемын умылымыжла чын ышташ тыр-ша. Но илыш шотшо тупынь семын ышталтын. Чыла калык тиде тупынь, унчыливуя шогышо тўня тўртык почеш ила. Садланак айдемын ушан-шотан ышташ шонымыжо, тиде ту-пынь тўня умылымаш дене вашлийын, воштылмашым шо-чыкта.

Комедийный ситуацийым почын пуаш Н.Игнатъев таңа-старыме, ваш шогалтымаш йўнымат кучылтеш. Комическийын комический кўкшытыш кўзен шуашыжлан тудын шке тўртыкшў дене гына атыланымыже огеш сите. Комический куатшым налын шукташлан, шкенжын жанр поянлыкшым почын пуашлан шкешкыже шучкыдылыкымат шындары-шаш. Лач тидыжымак ме романын рончалтмыже гоч ужына. Кугу верым комическийым ончыктымаште карикатурат на-лын шога. Айдемын нимош шотлыдымо сут исправник Смор-калов, еным лўен пуштынат, калыкын ўчыж деч лўдын, шылын куржеш. Пакча лўдыктыш гай чиен шогалше исправ-

*Тўртык — закон.

**Шогышыжат (шогыш) — отношенийжат.

никым ямщик солаж дене сайынак рашкалтен кода. Незерым тўнчыктарымаш, лўмокса гоч ешартыш налогым кўрмаш, тўлен кертдымыжын пытартыш вольыкшым тарешыже ужалымаш, тулыкын шинчавўдшў, айдемын орлыкшо - чыла тиде фонышто Савикын койышыжо утларак веле комическийын вийжым почын пуаш полша.

Писатель Савикын ораде койышыжым умылтараш эн ондак рашемдымашым ышта. Тидлан тудо авторский ой дене гына огеш серлаге, а калыкын тўня ужмашыж дене кылдалтше ойым кучылтеш. Тўн геройын ялым коден ўрдыжтў илен коштымжо деч вара вашталт толмыж нерген тыге эн ойлымо гыч шоктымым палемда. Пычкемыш марий тўрлыланат ўшана, да шукужо тудлан (Савиклан) “локтымо мардеж лога-лын” маныт. Але тудын вестўрлў лийын пўртылмыжым юмылан инаныдыме “уда” эн коклаште коштымж дене тынарыш шуын манын умылтара.

Тыште икте-весышт дене тўвыт ойыртмалтше, но тунамак калыкын мер шамыштыже* пырля улшо умылымо шотым вашлийына. Нунын кокла гыч иктыже - пужымо ден кылдалтше ўшан. Тудо кугезына-влакын акрет годсо тўняужмашышт дене чак шога. Пужымаш, локтымаш, пошарымаш, овылымаш, килам шындымаш да т.м. умыламаш тынын ончысо сынышлан шотлалтыт. Тиде ўшан пўртўс вийым кучылташ да тудын куатшым айдемын шонымашыжым шукташ, виктараш тыршыме ой гычын лектын. Марий калыкын тыгай шотан локтымаш коклаштыже “мардеж почеш” (але тудым вес тўрлынжў “мардеж локтыш” маныт), “ой почеш”, “шомак почеш”, “кыша почеш”, “шикш ден”, “вўд ден”, “лўм ден” да моло семын “колтымашымат” палемдаш лиеш.

Кокымшо ойжо кок курым коклаште калыкын тыглай шам негызеш шочшо антихрист-влак нерген умылымашым ушештара. Лачак тиде жапыште юмылан ўшаныдыме эн-влак пешак пошаш тўнгалыныт. Ял гыч олаш коштшо да иктаж-могай пашаш тарлалтше айдеме шке йўлажым шуктымыжым чарнен. Тыгай пелке паша ышташ коштшым “зимагор” маныныт. Зимагор-влак ялыш тўрлў уверым, тўвыт вес умылымашым конденыт. Нунын тўняужмашышт ялысе калыкын шонымашыжлан келшен толшо лийын огыл. Пелке ышташ коштшо еным ялыште “його” семын онченыт. Садланак нунышт тыште “уда” эн, юмылан инаныдыме гай койыныт. Ял калык умылымо вонча нуно пужлышо лийыныт.

*Шамыштыже (шам) — сознанийыште.

Шошо агаш лекме эпизод тынеш пурышо марий-влакын ыштышаш пашам кон вўд дене пожымо йўла да христиан туныктышын икмыняр ойкосаже шотышто мутым лукташ тарата. Юмылтymаш деч вара сугыным тыланен, ыресым вўдыш кум гана чыкалтен, юмын рагымжым иктаж-молан колташ шонен, тиде вўдым пожат. Тыгай йўлам удылтен да мурым мурен эртареныт. Кон вўд дене пожымо кугу йўлам Крешын водым (19 январьште) да изи йўлам кенгежым шуктеныт. Калыкын йодмыж дене молгунамат пожимашым ышташ лийын. Лач тыгаяк йўлам шукташ толмым тышат вашлийына.

Калыкын шамыштыже христиан тын* официальный умылымаш деч койынак ойыртемайтеш. Ик шотшо дене тудын ойкосаже-влак ожныгодсо тўняжмаш ўмбаке вўлшела возыныт да нунын дене варналтыныт. Вес могырым черке ойым калык шке семынже умылен, шке илышыжлан келыштараш тыршен. Тыгай лугалтмаш негызеш тын психологият шочеш. Шукыж годым айдеме нуным шамыштыже радамлыде куча. Но вискален шонаш тўнгалешат, пешак онгай иктешлымашке толын лектеш.

Шошо ага эпизодышто Савикын христиан святой-влакым вўмаш ўжмыжў христиан тыным игылтмыла йонга. Тыгак семык кечын Юмо ачаж дек кавапомышыш кўзаш шонымыжат чылт воштылчык, манаш лиеш. Но вет тыште тудо пўтынек книгаште возымылан энгерта. Тудын почеш нине святой-влак могай-гынат пашам вуйлатен шогат. Тыгеже нуно польшымат ыштышаш улыт. Улыт веле огыл, возымылан ўшанаш гын, полшенат шогат. Садланак чимарий йўла почеш, нуным чумырен, вўмам ышташ шотеш толеш. Илья Пророкын имныже так яра канен коштеш гын, молан тудым кычкен куралаш огыл? Вет тудо енлан порым шонен илыше.

Библийыште да христиан моло она серымашлаштат шуко умылдымаш, лугымаш, путайкалымаш вашлиялтеш. Тыште ик вере возымо вес вере серымылан йўршеш келшен огеш тол. Тыгай туткар гыч лекташ черке пашаен-влак возымым шомак почеш огыл, а туштен умылаш кўлмў нерген ойым луктыныт. Тыгак она возымым уш дене шонкален умылаш огеш лий манме туныктышым шочыктеныт. Юмо книгаш серымым лачак ўшан гоч веле пален налаш лийме ойымат ожнысек шаркаленыт. Савик, шкенжым орадыла ончыктен, мом тушто возымо, тудым тугак умылен ышташ темла. Сад-

*Тын — религий (вера).

лан калык, христиан веран шоя улмыжым шинчаора ужын, воштылаш тўналеш. Тыгак тыгай ондалчыклан ўшанымыжлан шкенжымат воштылын, калык вуйжым удыра. Икманаш, воштылмаш гоч автор илышыште веле огыл. Калыкын уш-акылысе тўрсырымат пытараш темла.

Тыгеже Н.Игнатъевын романжын тўн виктемже христиан тын негызеш шопыктаралтше тўняужмашын энгекшым почын пуаш шонымаш да у илышлан келшен толшо тўняужмашым сынлымаш дене кылдалтын манынат кертыва. Автор тыгак христиан тўняужмашын тунамсе илыш йўн дене ваш ушналт шогымыжымат, кучемын энгертышыже улмыжымат моштен почын пуэн.

*Ю.Калиев. Сылнымут да тоштой.
Йошкар-Ола, 1999. 127—130 с.*

Н.ИГНАТЪЕВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Акцорин В. Никон Игнатъевын философижы НН У сем. 1995. 1 №. 27—49 с.

Апатеева Т. Никон Васильевич Игнатъев НН Ончыко. 1960. 4 №. 86—89 с.

Ашўндәрймашвлә НН У сем. 1996. 1 № 90—91 с.

Горный И. “Волгыдыш шуаш манын...” НН Кугарня. 1995. 31 март.

Егоров Н. Никон Игнатъевын масакшы НН У сем. 1995. 3 № 19—24 с. (Н. Игнатъевын юмор да сатирыж нерген).

Иванов И. “Вурс мардеж” романын йылмыжы НН У сем. 1992. 3 №. 78—80 с.

Иванов И. “Туан сәндалык” романын сылнылыкшы НН У сем. 1994. 1 № 100—103 с.

Кадыков Н. Роман Н. Игнатъева “Савик” НН Марийская правда. 1959. 28 марта.

Кадыков Н. Н.В. Игнатъевын сылнымутшо НН Ончыко. 1974. 3 № 102—104 с.

Н.В. Игнатъев школышто: Туныктышылан пособий. Йошкар-Ола, 1987.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С.101—137.

“Протаскивал буржуазно-националистическую идеологию...” Материалы по делу Н.В. Игнатъева

НН Трагедия народа: Книга памяти жертв политических репрессий. Т.2. Йошкар-Ола, 1997. С.105—118.

Савельева Т. Никон Игнатъевын “Савик” романыштышы прототипвлӓ НН Туныктышо - Учитель. 1994. 3—4 № 116—127 с.; Тидак НН У сем. 1994. 2 № 65—76 с.

Савельева Т. “Савик” роман гыч тун геройын прототипше НН Ончыко. 1999. 12 № 179—186 с.

Сануков К. Никон Игнатъевын Ылымаш трагедижы НН У сем. 1995. 1 № 6—20 с.

Сануков К. Никон Игнатъев: илыш да трагедий НН Ончыко. 1995. 3 № 5—16 с.

Сануков К. Аргус: трагедия поколения НН Марийская правда. 1995. 31 марта.

Олык Ипай

К.Н.Сануков.

ОЛЫК ИПАЙ: КҮРЫЛТШӖ СЕМ.

Кумло шымше ийыш -
Пеле почмо омса.
Могай шучко ийгот,
Могай шакше коса...

Олык гае поэзияна -
Олык Ипай!
Нагтаят кучен тачак,
Кеч кай, кеч ит кай...

Светлана Эсаулова.

Эпиграфыште ончыктымо мут-влак мемнан чоннам витарат. Шучко 37-ше ийыште Олык Ипайлан (Ипатий Степанович Степановлан) улыжат 25 ий веле темын. Но илыш тыгай лийын - самырык егын муро семже кенета шучкын кӱрылтын.

<...>

Олык Ипай 37-ше ий тунгалтыште марий сылнымутышто почеламут дене возымо икымше романым возен пытары-машке лишемын, “Тул” луман лумымшо почеламут сборникым Москошто лукташ ямдылен шуктен.

Икманащ, илыш шолын, шум-чон мурен, у деч у семым шочыктен. Но Ипай шке умбалныже шем пыл погынымым пален огыл, векат. Вет НКВД вуйлатыше А.И. Карачаров тудым шукертак “шем спискыш” возен шуктен, тушманлан шотлен. Поэт пален огыл: 1936 ий тунгалтыште партий обко-

мын бюроштыжо Сталинлан письмам возаш Чавайнлан, Шабдарлан да Олык Ипайлан ўшанен пуаш мут лекмек, Карачаров, “тыгай тушман-влаклан” тидым ўшанен пуаш ок лий, манын. Тунам бюрон членже-влак кум эн тале писательым тушманлан шотлаш эше ямде огытыл улмаш. Икте-весе дене кангашен, ўчашен, ваш-ваш полшен, поэт-влак “Чоткар-патыр нерген мурым” возеныт. <...>.

1937 ий май мучаште <...> Марий книга савыктыш вуйлаташ П.Е.Егоровым шогалтеныт. Тудо эше 30-шо ий гычак шуко писатель да журналист ўмбака алякым возен. Партий обкомышто, вара у Торъял райкомышто ыштыше грамотдыме ег вигак издательстве да Писатель ушем гыч “калык тушман-влакым” куклен лукташ чот пижын. Эн ончыч тудо Олык Ипай ўмбака кержалтын. Польшкалышыже самырык цензор А. Лопатин лийын. Нуно коктын партий обкомыш да НКВД-ым вуйлатыше А.И. Карачаровлан чогаеныт: Олык Ипайын возымыжо, Чавайнлан да Шабдарын гаяк (а нуныжым тиде жаплан уже шынденыт улмаш), контрреволюционный шўлышан, поснак - “Пелед” книгаже.

... Карачаров “Пелед” сборник нерген “справкым” ямдылаш шўден. Тыгай пашам Лопатинлан ўшанен пуэныт. Тудыжо вашке гына пеш кугу да окмак рецензийым возен. Олык Ипайын 30 почеламутшо гыч 17-шым “антисоветский” семын аклен, пўтынь сборникшымат кўлдымашлан шотлен.

<...>

Сборникысе тўнг, программе шотан почеламутыштыжо Олык Ипай возен:

Курныж гае вўд гыч лекше марий ял,
Чевер кечын йолжо дене тый пелед!

“Рецензент” умылтара: “Тыге лектеш: марий ял гына пеледлаш, моло калык илыме ял-влак ынышт пелед мо? Тидыже вет буржуазный национализм”.

<...>

Могай кугу кумылан, келге шонымашан улеш Чавайн нерген возымо кок почеламут. Лопатин нуным кугу поэтым моктымылан веле огыл вурса. (“Чавайным тыге нўлтен, пуйто элыштына да тўнямбалныжат вес тыгай сай ег уке. Буржуазный националист, контрреволюционерын лўмнержым шо-яклен нўлтен”). Тудо Олык Ипайын ик ойсавыртышыжым посна кўрлын луктеш: “Вучалте, теле! Илыш-шошо, кечкўн шўм-кыл пашаш шолеш”.

Кузе шонеда, тыште могай политический шонымашым ужаш лиеш? А тебе мом улмаш: Олык Ипай, туштен воза гынат, мом каласаш шонымыжо раш коеш: “Вучалтыза, мемнан урмыштат (буржуазный националист-влакын урмыштышт) пайрем лиеш”. Тебе кузе поэзийым тупела савырал шындаш лиеш.

Чавайн нерген веле огыл, марий шўшпыкна Палантай нергенат, тудын мурыжым калыкын йоратымыж нерген Олык Ипай пеш поро, йонгыдо поэзий мутым каласен моштен. “Муро ден мурызо” почеламутышто поэт ик тыгай сўретым ончыкта, тушто колхозник-влак пасу гыч Палантайын мурыжым мурен пўртылыт.

А муро шем ойгым, лавыранше игечым
Шўм-кыл гыч йоршешак луктеш.
Куп семын лўнгалтше киш гань лавра дечын
Тул тарванен да сай корныш вик лектын,
А илыш пеледын кушкеш...
А шўшпык муро пеш виян.
Кў манын-я: шўшпык шыпланыш,
Ок шўшкў?!
А тудын у семже кўзале пеш кўшкў —
Пеледше тўняште кумдан!

“Рецензент” тидым тыге умылтара: “Тыште автор шке шонымашыжым пеш чоян шылтен возен: мемнан совет элыштына илыш “шем ойган” да “лавран”. А шўшпыкшў антисоветский элементым ончыкта. Тудын дене кучедалме годым тудо шыплана, шке вийжым арален, шылтен кода, а вара угыч ылыжеш, шке семынже ышташ лектеш”.

... “рецензийым” тўрысnek чынлан шотлен, Олык Ипайым Писатель ушем гыч луктыт.

Пунчалыште поснак палемдыме: Олык Ипай шке йонгылышыжым, титакшым ок умыло, пашам вес семын ышташ ок сўрў, тугеже тудо ончыкыжымат тушман корнешак ко-деш; шкенжын тушман пашажым веле огыл ок уж, кызыт мартеат буржуазный националист-влак нерген нимом ок ойло...

Тыгай яндар ен ўмбаk тунар “языкым” сакен пуэныт, кудын деч тудо нигузеат утаралт кертын огыл: 10 августышто Олык Ипайым арестоватленыт. Тудын ден пырля ала-мом возыман 8 тетрадьым да машинке дене печатлыме посна 126 листам поген нангаеныт. <...> Олык Ипайым арестоватлыме жапыште Москошто “Тул” лўман тудын луымшо сълнымут книгаже савыкталтын. Тудымат пўтынъ тиражшыге, кидво-зышыжге йўлалтеныт. Рецензийже веле аралалт кодын.

<...>

Мо-гынат, тўналтыш допрослаштат, варажымат мучаш марте Олык Ипай шкенжым титаканлан шотлен огыл. “Контрреволюционный буржуазно-националистический организаций” нерген паленат омыл, манын. Эше иктым каласыман: тудо ик ең ўмбакаат ончыктен огыл (тыгайже тунам пеш чўдў лийын). Кырен-кырен, тудым тыге возыктеныт: шиждеак, тиде организацийыш логалынам; палыдеак организацийын пашажым ылышыш пуртенам. 1932 ийыште Финляндийын миссийышкыже пурымыжымат весе-влакын ойлыма гыч пален налыныт. “Пуренам”, “пуэнам” манаш, подписатлаш верештын. Финн калыкын “Калевала” эпосгай марла кугу эпический произведенийым возаш шонымыжат кугу преступлений лийын улмаш: следовательын шонымыжо почеш, тидыже Олык Ипайын марий калыкым, марий кундемым Финляндийыш ушаш шонымыжым ончыкта.

1937 ий 10 ноябрьыште Чавайн, Шабдар Осып да моло дене пырля Олык Ипайланат НКВД-ын “тройкыжо” приговорым луктын: лўен пушташ. Вес йўдымак тудым лўен пуштыныт. <...> Кушто, могай чодыраште тудым тойымыжымат ме огына пале...

Шочмо йылме да литературым школышто туныктымаш. Йошкар-Ола, 1998. 46—53 с.

Семен Черных.

ОЛЫК ИПАЙ.

... Олык Ипай “Ме ударле улына”^{*} сборникыштак шке ончылныжо шогышо кумда поэтическтей программым палемда:

Пуч йўк семын
Шергылт кайже
У пашаште мурына!
Шемер калык, Совет мланде,
Ме ударле улына!

^{*} Тиде сборник 1931 ийыште Москваште лектын. Тушко кок тўналше поэт-йолташ-влакын - Йыван Кырлян да Олык Ипайын — почеламутышт пурен.

“Кызытсе илышым уждымо поэт-влаклан” (1930) почеламутыштыжо тудо у илышым чоңымаште сылнымутан литературын общественно-воспитательный рольжым моткоч кўкшын акла да марий поэт-влакым совет калыкын социализмым чоңымаште паша подвигшым уло кумыл дене моктен мураш ўжеш:

Лач таг дене
Тымык йўдым
Кө мура гын,
Паша моктен,
Йырваш кызыт
Паша гоным
Тыгай мурызо -
Уто ег.
Ойган мурым
Вознет гын,
Возен лук тек
Тагетлан.
Илыш ынде
Сай шогалын:
Ойгет ок кўл
Шемерлан.
Сылне ойын
Кажне мутшо
Пятилетка пашалан!

<...>

“Ме ударле улына” сборникыш тўн шотышто колхоз ялын пиалан илышыжым моктен мурышо почеламут-влак пуреныт (“Ким”, “Тоймет-Сола”, “Шошо муро”, “Колхоз па-сушто”, “Каж пайрем”, т.м.).

Илышна вийна
Партий ой почеш.
Тале вет вийна,
У тўня шочеш. —

воза поэт “Ким” почеламутышто.

Чоңалтме шотышто тыгай тўн ойыртемым палемдаш лиеш: кызытсе улан илышлан ващтареш марий кресаньыкын ожнысо орлыкан илышыже сўретлалтеш. <...> сборникыште шагал огыл сылне поэтический образ-влакым муаш лиеш. Мутлан, йорло енын ожнысо ойган, неле илышыжым ончыкташ автор тыгай повторений йўным пеш моштен кучылтеш:

Кечын — йөсө,
Кечын — неле,
Кечын — ойго,
Кечын — шорт.

(“*Ме ударле улына*”.)

Але тыгай метафорический ойсавыртыш-влак:

Шинчавуд деч шүргым мушкын,
Илыш кунжым төрлатен.

.....
Ойгым меже каргена, да
Ойго кайыш ойгыраш.

Улыш жапыште.

Тиде пример-влак Олык Ипайын уста поэт лийшашыжым раш ончыктат.

1932—1934 ийлаште Олык Ипай Москваште “Пеледме жап”, “Рвезе коммунары” (1932), “Курым муру”, “Йолташем” (1933), “Ме” (1934) почеламут сборник-влакым печатлен луктеш. <...>. Олык Ипайын творческий талантшын тун ойыртемеже рашак палемдалтеш: тудо сюжетан, эпический сынан произведенийым возымашке кусна. Поэтын шуко почеламутшо-влак кугыт да илыш явленийым авалтыме шотышто поэма марте кушкыт. Тыгайлан “Мланде пеледыш”, “Алексей Маркан” почеламут-влакым шотлаш лиеш. <...>.

Олык Ипайын первый жапыште возымо кугу социально-политический значениян произведенийжылан “Илыш шум” поэмын (1933) шотлыман. <...> поэмын идейже раш: Ленин таче мемнан дене пырля уке гынат, тудын чуктымо тулжо - совет калыкын шумаштыжө. <...>

Олык Ипай чумыр поэтический корныж мучко эртыше йоратыме темыже рвезе тукумын шонымашыже, характерже вашталт, шуаралт толмым ончыктымаш. Тиде темым автор туска паша дене кылда. Тыге “Индустрийын вуржө” (1931—1932) поэмыште совет элыште куатле социалистический индустрий виянмым ончыкта. Ончылмутышто палемдалтеш: мемнан илыш - у паша да у айдеме. <...>

Тиде жапыштак возымо “Шурнанше пасу” (1931—1932) поэмын тун темыже - рвезе тукумын у илышым чогаш кумыланмыжым ончыктымаш. <...>

Философский шонымаш дене “Пиал” почеламут возалтын. Тудын лирический геройжо шугарлашке кочажым шарналташ миен, айдемын илышыште верже да пиалже нерген шонкала. Кочаже, умыржө мучко орланен, пиалым кычалын

гынат, мланде ўмбалне вашлийын огыл, вес тўняште муаш шонен. Тыге тудо илышыжым нимогай волгыдо уждеак илен эртарен. Автор ден лирический геройын шонымашышт тыште иктыш ушнат. Почеламутын тўн идеяже раш: пиал - мланде ўмбалне, у, волгыдо да эрыкан илышым чоңымаште. <...>

1933 ийыште Олык Ипайын поэтический творчествоштыже кугу вашталтыш палемдалтеш. Идей да мастарлык шотышто писын кушкын толын, тудо икымше гыч кокымшо йыжынгышке кусна. Тиде жап гыч тудын поэзийже эпический характеран лиеш. Поэтын 1934—1937 ийлаште возымо произведенийже-влак марий поэзийын шортньо фондышкыжо пуреныт.

Олык Ипайын тиде жапысе творчествоштыже тўн ойыртемы тыгай: ончысо семынак шке поэзийжым кызытсе илыш дене пенгыдын кылден, поэт исторический ден историко-революционный темылан кугу вниманийым ойыра. Ончыч, тўн шотышто, кок стопан размер-влак дене возен гын, ынде марий поэзийым тўрлө у форма, кум стопан размер-влак дене пойдара. <...>

Олык Ипайын икымше гыч кокымшо йыжынгыш куснымыжым раш ончыктышо произведенийлан “Пелешке мланде” (1932—1933) поэмым шотлаш лиеш. <...>

Поэтын чумыр творчествожын ик тўн проблемыже - рвезе тукымын у илышым чоңымыжо, тудын койыш-шоктышыжо да уш-акыл вийже тапталтым сўретлымаш - тиде поэмынат тўн идейно-художественный содержанияйже улеш. <...>

1935 ийыште Москваште, Гослитиздатыште, лекше “Пиал” почеламут сборникшым Олык Ипай Марий автономный областылан 15 ий темме юбилейжылан пӧлеклен. Тудын тўн содержанияйже - совет енгын характержым кушкын толмаште ончыктымаш, марий колхоз ялын Совет власть жапыште палыдымын уэммыже. Олык Ипай ынде утларакшым сюжетан почеламут-влакым воза, вет тыгай почеламут геройын характержым, психологийжым утларак раш да келгын почын пуаш йӧным ышта, садлан тудын шуко произведенийжым почеламут дене возымо изи психологический повесть але поэма манашат лиеш. <...>

Поэт шке мастарлыкшым нӧлташ эреак тыршен, тиде жапыште руш классический, Европысо да Эрвелысе литературынын поян опытыштым поснак чот шымла. Тудо у поэтический форма-влак - сонет, октава, триолет, терцина, вязь, газель (але газелла) - дене возаш тўнгалеш, тыге моло поэт-влаклан марий поэзийым вияндымаште йӧршеш у корным ончыкта.

Сонет - лирико-философский содержания ден шындалгалтше сложный поэтический форман почеламут. Классический сонетыште лирический геройын йӧратыме ўдырамаш дека шўм-кыл вургыжмашыже але авторын илыш нерген шонымашыже сўретлалтеш (мутлан, Петраркан, Шекспирын, Пушкинын сонетше-влак). Южгунам поэт-влак ятыр сонетым ик содержания денак кылден ушат, тидым “сонет аршаш” маньт. Классический венокышто 15 сонет лиеш). Сонетын шукертсе формыжым кучылтын, Олык Ипай тушко йӧршеш у, кумда общественно-политический идейым шындала. Ик тема денак ушнен шогышо “Сай мут” кандаш сонетыште тудо марий шемерын пролетарский революций гоч социализмым ыштымашке толмо корныжым сўретла. Чыла сонет марий ўдырамаш-аван лирический образше дене кылдалтын. <...> Марий шемер шке пиалжым Совет власть жапыште гына муын — тиде сонетын тўн идейже.

<...>

“Ильичын лампыже йўла” шым триолетыште* ожнысо пычкемыш марий ялын Совет власть жапыште уэммыже, вашталтмыже ончыкталтеш. Тиде почеламутышто нӧлталме темым варажым М.Казаков шкенжын “Марий АССР” поэмыштыже умбакыже шуен.

Келге лирический кумыл дене поэтын “Ава эргым ужатен”, “Аван вучымыжо”, “Серыш” почеламутшо-влак шындалалтыныт. Автор тыште аван поэтический образшым сўретла, тудын шке шочшыжо-влак дека тул гай шокшо, порсын гай ныжылге йӧратымашыжым ончыкта:

Куанен ончалеш ава эргым,
Шинчавўдшӧ лектеш йыргыктен,
Ваче гыч вўчкалта тудо эркын
Козыранше паша кидше ден.

... Тудо (Олык Ипай. - Р.К.) калык творчествын поянлыкшым моштен кучылтын. Тидым “Пире”, “Айдар” поэмылаште раш ужаш лиеш.

“Пире” поэма (1935) — Олык Ипайын йоча-влаклан возымо ик эн сылне произведенийже. Тудым автор йомак негызеш возен. “Тиде йомакым шкенан ялыште колынам. Йо-

* *Триолет* - кандаш мургорно (стих) гыч шогышо почеламут, тыгодым икымше, нылымше да шымше мургорно-влак ик семын йонгат, кокымшо ден кандашымше стихат икгай улыт. Рифмовкыжо тыгай: абаа бааб.

макыште пирын мурыжым кува-влак муралтен ончыктат ыле. Садлан уло йомакшымат почеламутыш савырышым. Почеламутыш савырымем годым материалын сынжым кодаш төчышым”, - воза поэт шкежак.

Шукерте ожно ик шонго кугыза илен. Тудо кажне йӱдым окна ончык толшо пирым чаманен, тудын йодмыж почеш шкенжын чумыр поянлыкшым - куд шорыкым, пийым, даже куважым - пуэн колтен. Но шорык коваште дене леведалтше лопка санган намысыже лийын огыл. Тудо пытар тышлан кугызамат авыраш шонен. Шкенжын ондалалтмыжым пален налын, кугыза йӱдым пӧртышкӧ пурышо пире ўмбак контабачын шуарым шўкалын, тудым пуштеш.

... Пирым пытарен гына кугыза шкенжым арален кода. Поэмыште енг кўшеш илыше-влак дене кучедалмаште калыкын уш-акылже помыжалттым ужына.

...1936 ийыште Маргизыште Олык Ипайын “Пелед!” сборникше печатлалт лектын. Совет калыкын у илыш обществом чонгымо геройло пашаж дене кумылангын, поэт илышын революционно вашталт да виянг толмым сўретлаш тыршен. Тудын произведенийже-влак илышым шокшын йӧратымаш дене ойыртегалтыт:

Куэрласе кайык деч мый тунемым
Муру семым шўм-кылыш погаш.
Шуйналт вочшо кугу ўшўт семын,
Куанен, илыш дене йогаш.

... Марий калыкын XVI курым кыдалне шке эрыкше верч кучедалме историйже негызеш “Актуган” (1935) исторический поэмым возен. Тыште Марий кундемем Руш государствешыкше ушымо деч вара лийше событий-влак сўретлалтыт. Тунам, Озан олам налмеке, Иван IV-ын колониальный политикыжлан кӧра, тугак верысе поян, чиновник-влакын шыгыремдымыштлан верчын, марий калык коклаште тўрлӧ вере пудыранымаш тўналын. Кумло ий наре шуйнышо тиде движенийым шучкын темдалыныт, восстанийын вуйлатышыже да участникше-влакым шукыштым казнитленыт.

Поэмым возымо годым Олык Ипай патыр сарзе Актуган нерген легендым кучылтын (Актубек лўман марий патырым пуштмо нерген Иван Грозныйын “Царственная книгагыштыжат” ойлалтеш). <...>.

Историко-революционный темылан вич ужашан “Яндар” поэма возымо. Тиде произведений 1936 ийыште тўрыс-нек “Марий коммуна” газетеш печатлалтын. Тулык рвезе Ян-

диарын образшым сүретлен, автор революций деч ончыч марий шемерын революционно-демократический сознанийже помыжалттым, шке эрыкше да пиалже верч кучедалаш ямде улмыжым ончыктен.

Олык Ипай марий поэзийыште почеламут дене возымо кугу эпический произведенийлан - роман ден повестьлан - тунгалтышым эн ончыч пыштен. Пытартыш жапыште тудо “Тул” романын почеламут дене возен пытарен улмаш. Но тудо аралалт кодын огыл, икмыняр ужашыже гына “ош туням” ужын.

Олык Ипай марий поэзийым шуко у жанр дене пойдарен: почеламут дене ойлымаш-влакым (“Юл воктене”, “Рвезе годым”), икмыняр очеркым, ныл кыдежан “Шортньо ўжара” пьесым возен. <...> Олык Ипай марий йылмышке мастарын Пушкинын “Узник”, “Кавказ” почеламутлажым, “Руслан и Людмила” поэма гыч, Маяковскийын “Во весь голос”, “Хорошо” поэмылаж гыч ужашым, “Сергей Есенинлан” почеламутшым, Э.Багрицкийын “Пионеркан колымыжо” поэмым, венгр поэт Антал Гидашын, тулеч молынат произведенийыштым кусарен...

*С.Черных. Кум поэт
Йошкар-Ола, 1973. 98—121 с.*

Г.Зайниев.

ЭРВЕЛ КОРНО.

... 1936 ий августышто, Олык Ипай ден А. Эрыкан эрвел марий-влак деке — Башкирийыш да Удмуртийыш — миен коштыныт. Эрыканже Урал воктене, Арти районысо Андраул ялеш шочын кушкын, Красноуфимск олесе марий педтехникумышто тунемын. <...>. Тусо калык кузе ила, эртыше жап марий ялыш могай вашталтышым конден, ен-влак мом лудыт, культура кузе виянгеш - уна-влак чылажымат пален налаш шоненыт. Нунын шүм-чоныштым фольклор поянлык сымыстарен. <...> Эрвелне возымо “Шемер приговор” ден “Йошкар армийыш” почеламут-влакым да “Яндиар” поэмын визымше главажым “Марий коммунеш” печатлыме годым Олык Ипай нуным кунам да кушан возымым раш ончыктен. Нине произведений-влак чыланат августышто, но түрлө вереш шочыныт: иктыже - Бирск олаш, весыже - Калтаса селаш, кумшыжо - Удмуртийысе Пови ялеш.

А Пови (тудо кызыт Малопургинский районыш пура) - марий кокла гыч лекше йошкар комиссар К.Ф.Даниловын* шочмо ялже. <...>

Кумлымшо ийла кыдалне Олык Ипай “Яндиар” поэмым возаш тўнгалын улмаш. Вара поэмыжлан “Шиялтыш” лўмым пуэн, тудын “Тул” лўман кокымшо кыдежшым возен да чылажымат “Илыш” лўм дене савыкташ шонен. <...> Мыланна, кызытсе тукумлан, тиде произведенийын 1936 ийыште “Марий коммунеш” “Яндиар” лўм дене да Свердловскысо “Социализм корно” газетеш “Тул” лўм дене лекше ужашлаже гына аралалт кодыныт.

“Илыш” поэма марий шемерын кугыжан саманыште орланымжым, поян ден нужна коклаште кучедалмым, граждан сар кечылаште кок вийын тавадан шогымыжым сўретла. Тудын сюжетше коло ий наре жапым авалта. Тўн герой - йорло кресаньык эрге Яндиар, кўргў виан, уста да тале ег. Тудын пўтынъ илышыже лудшын шинча ончылно эрта. Ойлыманат огыл, чумыр сюжет Яндиарын образше йыр чоңгалтеш, тудын дене чак кылдалт шога. Тўн геройын кузе ончymo гоч моло персонаж-влакын сын-кунышт, койышт-шоктышыт рашемеш.

Корныш тарваныме марте Олык Ипай “Яндиарын” ныл ужашыжым возен да нуным “Марий коммунеш” 1936 ий 26 майыште, 4 да 9 июнышто, 27 июлышто печатлен. Тышеч ме марий рвезын орлыкн пўрымашыж нерген пален налына. Яндиарын ачаже, Пасет, йорло, а аваже, Эвика, рвезынек сокыр лийыныт. Пасет пашам поянлан тарлалтын ыштымашеш аярген кола, ватыже ушдымо лиеш, черле-влакым ашныме пўртешак ўмыржым шукта. Ордыжтў ятыр орланен коштмеке, лучко ияш Яндиар шочмо ялышкыже толын лектеш. Родо-тукумжо кокла гыч нигбат уке. Эпанай кугызаже сареш йомын, Апак кугызажым ялысе поян Ямберде еглан кырыктен пуштыктен. Яндиарлан нигуш пураш - тиде шучко егланак тарлалтын пашам ышташак логалеш. Телым - чодыра руымаште, кенгежым - шоло волтымаште. Рвезе ег пашазе ешеш шуаралт кушкеш. Тудын эн поро, ўшанле йолташыже — шиялтыш. Йўсў лийме годым шокталтен колта, да чонжо тунамак лыплана, поремеш. Йорло ўдыр Най Яндиарын лишыл йолташыже лиеш.

* *Константин Федорович Данилов* 1936 ийыште Ал.Эрыкан ден О.Ипай дене пырля эрвел кундеммыш миен коштын, нунын семынак, НКВД-ын “кыдышкыже” логалын.

Нунын шүмыштым ныжыл йөратымаш уша. Икана Найын ачаже рвезылан шучко Азырен нерген йомакым колта да мучашлан тыге каласа: “Ямберде - Азырен дене иктак. Таче тудын илыш пешак чапле, но эрла лиеш вес түрлө. Тидыжым ышташ те кушкыда”. Вес семын ойлаш гын, шонго ең шемер калыкын пиалже верч кучедалаш Яндиарлан да Най үдыржылан сугыным пуа, нунын пиалан ончыкылыкыштан үшана.

Тылеч умбакыже герой-влакын пүрымашышт кузерак савырнымым поэмын визымше главаже да “Тул” лүман кокымшо ужашыж гыч пален налына. Каласышна, визымше глава Константин Даниловын шочмо ялешыже возалтын.

Семык кас.
Рвезе калыкын модмым
Вүд воктен куэрлаште ужат.
Тушко тич погынат үдыр, каче,
Гармонь йүк олык лапыш шарла.
Сорла тылзе лектеш пыл шенгечын.
Йүк ден темын кумда куэрла...

Поэма гыч нине корнылам лудат да Удмуртийысе Пови лүман марий ял уремым шинча ончылно ужат. <...>.

Яндиарын образшым умбакыже чонгымо, тудын граждан сар жапысе илышыжым кузе сүретлен ончыктымо нерген Олык Ипай ончычсо партизан дене, векат, ик гана веле огыл кутырен. Тыгай мувланымаш Даниловын шочмо ялыштыжат лийын кертын. <...> Ончычсо йошкар комиссарын каласкалымыже поэмын “Тул” ужашыжым возымо годым поснак күлешан лийын, вет тушто граждан сар саманысе неле кредалмаш ончыкталтеш.

Кок вий ваштареш шогалын. Шемер калык эрык да мланде верч кучедалеш, төраланыше кашак тошто тўням арален кодынеже. Колчак войскан толмыж дене пайдаланен, верысе поян-влак вуйым нөлталыт. Ямберде моткоч куанен, пуйто шулдыржак кушкын. Тудын Орамбай эргыже - ош офицер, поручик. Но вүрйүшө тўшкан озаланыме жапше кужун ок шуйно. Яндиарын вуйлатыме йошкар отряд тушманым поктен толеш. Партизан-влак командирыштын шочмо ялжым ошо деч эрыктат, пленыш налме Найым утарат. Орамбай ден ачажым Яндиар “тылзыш колташ” кўшта. “Илыш - кредалмаште, ончык кайыман. Илыш лачак тыште, лач тидлан илыман”, - тыгай шомак дене пыта “Илыш” поэмын мемнан деке шушо кокымшо ужашыже.

Литературный герой Яндиарын да лүддымө большевик К.Даниловын пұрымаштышт икгайлык шагал огыл. Коктынат йорло марий ешеш шочыныт, изинек пашаш орланен кушкыныт, поянын мыскылымыжым шуко чытеныт; ийготышт шудымылан көра первый империалистический сарыш логалын огытыл, а граждан сар жапыште калык власть верч талын кучедалыныт, партизан отрядын командирже лийыныт.

<...>

Олык Ипайын командировка жапыште возымыжо (“Йошкар Армиийыш” ден “Шемер приговор” почеламут-влак да “Яндиар” поэмын визымше главаже) “Марий коммунеш” 1936 ий 2, 3 да 6 сентябрьште печатлалтыныт. Тугеже, август мучаште поэт да тудын корно йолташыже-влак Йошкар-Олашке пörтыл шуыныт улмаш. А кунам “Илыш” поэмын “Тул” ужашыжым серен - пале огыл. <...>.

“Тул” ужашын дейвийже Урал лишне кая. <...>. Да санденак, векат, Олык Ипай тиде ужашым “Марий коммунеш” огыл, а Урал марий-влакын “Социализм корно” газетешышт савыкташ ойым пидын.

Тидлан, очыни, Эрыканат иктаж-мо семын полшен. Тудо, Урал мландын эргыже, шочмо кундемысе газет дене кұрылтде кылым кучен, тушко эреак возен шоген. <...>.

Тиде газетын (“Социализм корно”. - Р.К.) 1936 ий 1 ноябрьште лекше 93-шо номерыштыже тусо марий-влак “Тул” вуймутан поэтический произведенийым лудыныт. Тудо тыгай эпиграф дене тўнгалеш: “Мундир английский, погон российский, табак японский, правитель омский”. Тунам калык коклаште Колчак нерген тыгай койдарчык шомак шарлен улмаш. Редакций увертарен: печатлыме произведений - “Илыш” поэмын кокымшо ужашыже.

“Тулын” моло главаже-влак 94, 97 да 98-ше номерлаште лектыныт. Но чаманен каласаш логалеш: нине номер-влак кокла гыч пытартышыже гына аралалт кодын, а 94 ден 97-ше номерлам нигуштат мумо огыл.

Чылажат рашла чучеш: Олык Ипай “Яндиар” да “Тул” лўм дене ончыкылык кугу произведенийын - “Илыш” эпический поэмын - ужашлажым печатлен. “Тул” “Яндиарын” сюжетшым умбакыже шуя, герой-влакшат нунак улыт...

*Г.Зайниевын Усталык шулдыр:
Историко-краеведческий очерк-влак.
Йошкар-Ола, 1991. 6—13 с.*

ОЛЫК ИПАЙЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Абукаев-Эмгак В. Олык Ипай: Миф и правда ННГ Марийская правда. 1992. 24 марта.

Зайниев Г.З. Эрвел корно ННГ Зайниев Г.З. Усталык шулдыр: Историко-краеведческий очерк-влак. Йошкар-Ола, 1991. 3—21 с.

Зайниев Г. “Чавайным моктен - тугеже тушман” ННГ Кугарня. 1997. 8 август. (Олык Ипайым титаклыме нерген.)

Кадыков Н. “Время расцвета” ННГ Литературное обозрение. 1980. № 11. С.77—78.

Куликов В. Олык Ипай и марийский фольклор ННГ Вопросы марийского фольклора и искусства: Вып.3. Йошкар-Ола, 1982. С.56—78.

Олык Ипай ННГ История марийской литературы. Йошкар-Ола, 1989. 232—245 с.

Сануков К. Олык Ипай: кўрылтшө сем ННГ Шочмо йылмым да литературым школышто туньктымаш. Йошкар-Ола, 1998. 46—53 с.

Сергеев М. Олык шудо гае ўмыр ННГ Ончыко. 1991. 2 №. 89-95 с.

Учаев З. Чевер тўня - кугу поэма ННГ Марий коммуна. 1978. 4 апрель.

Черных Семен. Олык Ипай ННГ Черных Семен. Кум поэт. Йошкар-Ола, 1973. 93—128 с.

Шабдар Осып

Семен Черных.

ТАЛАНТ ПЕЛЕДМЕ ДА ПОРВОЛЫМО ЖАП.

... Кумлымшо ийлаште Шабдар Осып кушкын шушо писатель лийын. Но тудат сылнымут пашаштыже тўрлө чаракым, тореш тоям эртен, шыдын урмыжмым колын. Туге гынат эре ончыко каен. Шкенжын уло көргө вийжым, куатле талантшым шочмо калыкын культуржым вияндыме суапле пашалан пуэн. Шабдар Осып мемнан литературышто шкешотан, поян да куатле традицийым чонен, шуко йыжырган-ойыртеман писатель лийын, илышын тўжвал могыржым сўретлыме дене серлаген огыл. Тудо кўдырчыла сургал-

тше, сар тулан, волгенчан революций курымышто Марий кундемын оргажан, неле корныжым кумдан да келгын, историйын вианге йыжынжым шотыш налын, вашталтын да молемын толмаште ончыкташ тыршен. Поснак ты шотышто писательын “Ўдырамаш корно” романжым палемдыман. <...>

Шабдар Осыпын ўмыржӧ, шуко моло тале писательын илышышт семынак, Совет элыште террористический сыннан, титакдыме тўжемле енгым пуштедыше кыл-кучемын моткоч осалын, ир янлыкла озаланыме саманыште кўрылтын. Кызыт пален налме: 1937—38 ийлаште гына Сталинын палачше-влак 850 утла писательым ГУЛАГ-еш тўнчыктареныт але лўен пуштыныт.

Кузе Иосиф Архипович ормыж тўшкан, палачмытын азырле кидышкышт логалын? Кӧ тудым порволыкташ, ўмыр шуде пычкемыш шўгарыш шўкалаш полшен? Могай тургым жапыште, ийыште, шагатыште писатель пеледыш гай самырык илышыж дене чеверласен? Тидын нерген ынде утларак келгын, раш пален налаш, радамлен каласаш лиш архив гыч налме да тулеч моло материал негызеш. Но тылеч ончыч тунамсе пагытын важык чурийжым, пунчеж йыжынжым ончалман, тўслен рончылыман, шонем.

Марий книга издательстве 1988 ийыште “Писатели Марийской АССР” справочникым савыктен, да тудо Анатолий Айзенворт (Деревяшкин) нерген кўчык статья дене почылтеш. Тудым лудын, сылнымут историйым палыдыме ен тыге шонен кергеш, пуйто Деревяшкин чынжымак ушан-шотан ен лийын, вет тудо “вульгарно-социологический критикын виангмыжлан кӧра южгунам шкенжын литературно-критический статьялаштыже йонгылышым ыштылын”. А чынже вет тыште: Айзенвортын пўтынь илышыже, “творческий” корныжо справочникыште раш ончыктым огыл. Рушлаш кусарыме икмыняр произведенийын да начар ойлымашын, ик повестьын авторжо Айзенворт ўмыр мучкыжо эн пагалыме писатель-влакым, поснак С.Чавайным, М.Шкетаным, Шабдар Осыпым, лавыраш тошкаш полшен, чот тыршен. Тиде шакше пашам тудо эше 1932 ийыштак тўналын. Тунам Айзенворт Шабдарын кок почеламутшым пеле-пуле лончылен, тушто шке гыч шонен локмо “метафизика ден идеализм” кычал муын. Авторын тиде тупела статьяже тунам пўтынь марий сылнымут пашаен-влакым йӧршеш ӧрыктарен, шыдештарен.

<...>

Курык йымач йоген лекше вўд гай яндар чонан, йонгата уш-акылан кугу писательна-влакым тегытлыме дене Айзен-

ворт серлаген огыл. Тудо эн неле саман годым С.Чавайн, Шабдар Осып, тугак моло ўмбақ чоґен шоген, манмыла, нуным “кумлывичырлан” ужален. Ончалына, лудына ынде А. Айзенвортын НКВД Марий комиссариатыш Шабдар Осып нерген алаклен возымо “сочиненийжым” (КГБ архив ғыч налме чыла документым тыштат, умбакыжат оригинал семын, рушла пуэна).

В НКВД

Некоторые факты о буржуазно-националистической группе

Я не знаю, насколько будут полезны сообщаемые мною факты, но считаю своим долгом изложить известные мне, ибо, может быть, они могут принести известную пользу и помощь в деле раскорчевания националистов.

Факты касаются Шабдарова Иосифа Архиповича, марийского писателя, преподавателя М.П.И. (Марпединститута. - *Ред.*). <...> Непосредственных, явных фактов националистической деятельности привести не могу, т.к. я с ним в интимных, дружеских отношениях никогда не был. Причиной этого я считаю мои резкие критические статьи, как на него, так и на других писателей, что всегда вызывало с его стороны натянутые, недоверчивые отношения, хотя которые внешне были добродушными. Шабдар вообще человек чрезвычайно хитрый и двуличный.

Что Шабдар является участником националистической группировки, этот факт я лично считаю совершенно несомненным. Из чего я это заключаю? Первое это то, что он был очень тесно связан с арестованным Ямбаршевым, который жил в одном доме с ним. Ямбаршев был личным другом Шабдара. В течение 1933—34—35 годов у Шабдара происходили такие вечера, на которые приходили Ямбаршев, Чавайн, Борисов И. и за последние два года стал посещать Карпов П.К. И вот такие “ассамблеи” поочередно у каждого из указанных лиц. Трудно предположить, что в таком тесном кругу не велись националистические разговоры и трудно поверить, что Шабдар не знает о фактах националистической деятельности. Притом Шабдар очень хорошо знаком и с другими - с Соколовым В.Т., Смирновым Д.А. Все это наводит на очень определенные размышления! Особенно мне помнится вечеринка Шабдара во время юбилея МАО. Я сидел ночью и писал в газету. Вдруг слышу: марийская свадьба - дикий топот и песни. А Шабдар живет от меня через дом. Вышел. В открытые окна Шабдара видно: как пляшут бешено

люди и поют песни. Участники в основном те же (судя по голосам: голоса Ямбаршева, Чавайна, знаю).

“В чужом кармане денег не считают”. Но в данном случае, я думаю, что не грех будет поговорить о расходах Шабдара, которые тоже наводят на некоторые размышления. Шабдар, работая в пединституте, зарабатывал 400-500 р. Доход от гонорара в среднем, судя по издающимся книгам, не должен превышать 300 р. в месяц. Жена его работает зав. детсадом № 4 и получает 240 р. Итак, его заработок, т.е. доход, не превышает 900-1000 р. в среднем за месяц. Теперь расходы. Семья у него 6 человек. Питаются и питались они очень хорошо. У меня живет прислуга Шабдара, которая у него работала около 1,5 лет. И об питании точно известно. При среднем питании уходит по 150 р. в м. (месяц. - *Ред.*) на человека. Следовательно, выходит <...> 900 р. Пьянки тоже стоят денег. А они происходили ежемесячно по разу, по два. Дальше. Жена Шабдара почти ежемесячно покупает себе дорогие обновки: как-то крепдешиновые и шелковые платья, обувь, пальто. Все это, даже по скромным подсчетам, в бюджет не лезет. По утверждению моей прислуги Бариновой Л.Т., которая работала у Шабдара, бюджет Шабдара в месяц доходил до 3000 рублей. Откуда же берутся лишние деньги? Вполне возможно, что жена обворовывает сад, т.к. у них очень тесная компания в саду (туда у меня ходит уже 3 года сын). Но много воровать там все же нельзя, т.к. бюджет сада нищенский и крупные хищения были бы заметны. Ведь сколько ни жульничай, а “дебет” с “кредитом” все равно не сойдутся. Отсюда напрашивается очень определенный вывод: Шабдар получал откуда-то очень значительные суммы. Не являются ли этими источниками материальных благ определенные националистические организации? Все это, конечно, требует проверки, но уж очень подозрительным кажется бюджет Шабдара.

<...>

23.IY.37.

*А.Айзенворт
(Деревяшкин А.К.)...*

Тиде серыш Айзенвортын аяр чонан ег улмыжым тўрыс сўретла, вет тыште чынже ик пырчат уке. Тудо Шабдарын мўнгышкыжў толшо да уна лийше йолташыже-влакым, тунамсе марий культурын, сылнымутын, наукин мастарыштым - С.Чавайным, П. Карповым, И. Борисовым, В. Соколовым, И. Ямбаршевым, молым - калык тушманлан шотлен, чарашке лукташ темлен да тыгодым чот полшаш мутым пуэн.

<...>

1937 ий 6 майыште Йошкар-Олаште писатель-влакын да партийно-комсомольский активын пырля эртарыме погынымашышт лийын. Тышке чылаже 60 наре еным ұжыныт. Президиумысо ұстел қоклаште ВКП(б) Марий обкомын пропаганде да печать пълкажым вуйлатыше Н.И. Кобозов, Марий издательствын пашаенже П.Е. Егоров (вара Мариздатын директоржо лийын), СССР писатель ушемын представительже И.С. Нович, ВЛКСМ Марий обкомын секретарьже Ролле, “Марийская правда” газетын пашаенже А.К. Деревяшкин шинченыт. Погынымаште секретарь сомылым самырык автормыт: Алексей Эрыкан, Георгий Ефруш, Михаил Калашников шуктеныт. А ұлнў, тыглай пўкеныште, верланеныт: С.Чавайн, М. Шкетан, Н.Игнатьев, О. Шабдар, Олык Ипай, молат. Такше чыла ойпогыштым, сылнымутым виангыдамаште суапле пашаштым шотыш налын, аклен-пагален, президиумыш эн ончыч нуным сайлыман, шындыман ыле. Но тидыжым лўмын ыштен огытыл! Моланже вара пале лийын: пўтынъ погынымаш кумдан палыме марий писатель-влак “буржуазный националист”, “калык тушман” улыт манме ой дене эртен. Нуным авырен, пыдалын налше нигў лийын огыл. Чынжым гын, тыге ойлаш тоштын огытыл!

Погынымаште докладым Кобозов ыштен. “ВКП(б) ЦК-н февралысе пленумыштыжо Сталин йолташын ойлымыжо марий писатель организацийыште улшо осал пашам мучаш марте почын пуаш йўным ышта. <...> Чыла буржуазный националистым яндар вўдыш лукташ, мучаш марте разоблачитлаш кўлеш”.

Пренийыште коло утла ег ойлен. Калашников поснак чот “тыршен”. Писатель организаций, чынжымак, йонгылыш, буржуазный национализм корныш шогалын манын, тудо да шке йолташыже-влакым тегытлен. Кожер Микал*, моткоч келанен-кожганен, тыге ойлен: “Мухинын осал пашаже тўжвак лекмек, Карпов писатель организацийым шалаташ чот пижын. Тудак театрым пеш шолдыртен. Троцкист ден буржуазный националист-влакым писатель организаций гыч лукташ эрыкым пуэн огыл. Политический хулиган-националист Йыван Кырлям кўш нўлтен. Шабдар шке хрестоматийыш-

**Кожер Микал* — тиде Михаил Калашниковын литературный лўмжў. М.Калашниковым С.Черных шке статьяштыже “кугу талантан ег-влакым лавыртыме да вынемыш шўкалме шотышто Айзенвортын йыгыр шольыжо” манеш.

тыже Владимир Мухиным моктен. Олык Ипай мистика сыннан “Айдар” йомакым серен. Тишин коклам коштшо, двурушник корнышто улеш. Тудын коштыра возымыжым Яныш Ялкайн аралаш тырша. Тишин Владимир Мухин да националист Монарн* дене кылым кучен. Писатель организацийште рвезе автор-влаклан корно петырнен ыле. Рвезе кадр кушмым националист кашак чот чараклен. Чавайнын “Элнет” романыштыже Григорий Петровичын образше кокыте шонымашым луктеш”.

<...>

Иктешлен каласымаште, тиде погынымаш пүтынек демагогический сыннан, политический могырым шымлаш гын, йонгылыш негызан лийын. Тудо НКВД-лан марий сылнымутым вожге куклаш, йордымыш лукташ, тунамак мемнан интеллигенцийым пытараш корным почын.

<...>

ВКП(б) Марий обкомын кўштымыж почеш кум тале поэт - Шабдар Осып, Сергей Чавайн, Олык Ипай —1936 ийыште “Чоткар патыр мур” лўман кугу эпический поэмым возеныт, тудын негызшылан шочмо калыкын мурпогыжым келыштареныт. Тыште нуно марий шемерын эрык верч кучедалмыжым, у илышым чонымашке ушнымыжым чапландареныт. Но поэмын ик кугу ситыдымашыже уло: тўнгалтыш ужашыште да мучаште Сталиным, “эн ушан, тале он” манын, тўргоч моктымо.

1937 ийыште тиде поэмым руш йылмыш Константин Симонов ден Евгений Долматовский кусареныт. Тидлан нуным СССР Писатель ушем лўмын Йошкар-Олаш командировкыш колтен. Шонаш лиеш: Сталинлан марий калыкын пўлекше шотеш возымо “Песнь о богатыре Чоткаре” поэмым тунам Кремльыш колтымо улмаш. Но Кугу Инквизиторын кулжо-влак тауштымо олмеш кум поэтшыланат вашке вулно пулям пўлекленыт. Ешарена: “Чоткар патыр мур” поэмын оригиналжым, марла текстшым, Гельсий Зайниев кычал муын да “Ончыко” журналын 1992 ийысе визымше номерешыже савктен (тыштак кум поэтын поэмым кузе возымышт нерген очеркым лудаш лиеш). Рушла текстым але савыктыме огыл. <...>.

<...>

Марий кундемыш туткар саман толмым ужын, Шабдар Осып 1937 ий 22 апрельыште ВКП(б) ЦК-н партконтроль

*Монарн - тиде П.И.Вавилов, граждан сар жапысе поэт.

комиссийышкыже да “Правда” газет редакцийыш шым лышташан серышым возен. Илыш йыжындын пужлымыжо, шырпешталтмыж нерген чон коржын увертарымек, тудо титак корно гыч корангаш полшаш Москва деч йодын. Очыни, автор пенгыдын ўшанен: партий осалым чактара, илыш гыч коранда, чыным угыч пёртылта.

<...>

Мутат уке, Шабдар Осып Москва гыч нимогай вашмутым налын огыл, но тушко возымыжо тунамсе саманын тўсшым пеш раш ончыкта. Тыште серышым икмыняр кўчыкемден пуэна: “... Исключительно тяжелое положение, создавшееся за последнее время в Марийской АССР, побуждает меня, как честного советского поэта и общественного работника, обратиться к Вам с настоящим письмом, чтобы найти у Вас подлинную большевистскую революционную справедливость. Это письмо вызвано не столько моим личным самочувствием (это было бы делом очень маленьким), а тем тяжелым нервным состоянием, которое парализует работу не одного десятка марийских советских работников.

... Мне кажется, что в МАССР трудно найти сейчас марийского работника и партийного, и беспартийного, который был бы уверен в том, что его в чем-либо не подозревают. Чувствуется, что люди потеряли доверие друг к другу, боясь встречаться, заговорить, замкнулись, углубились в себя и в итоге - падает производительность и энтузиазм честных работников, замечается формальное отношение к делу. Спрашивается, почему это так получается? Почему даже работник, всегда преданный делу социализма, не уверен в завтрашнем дне? Это объясняется тем, что часто руководители учреждений, по-видимому, чтобы оградить себя от возможных неприятностей, подозревают всех и вся, и не только просто подозревают, но дают оценку и приклеивают позорные ярлычки без всякого на то основания. <...>

Что-то невероятное происходит у нас, товарищи! Мне не раз приходилось задумываться над причинами этих сугубо ненормальных отношений местных руководителей к своим работникам. Я не знаю, то ли они стараются этой шумихой прикрыть, замазать задним числом свою оплошность, свои грехи и выйти сухими из воды или просто хотят обмануть вышестоящие органы и хвастливо заявить, что, мол, в МАССР арестовано столько-то врагов, столько-

то взято под подозрение и опорочено, вот мол, мы какие: у нас, видите ли, все благополучно. Похоже на это, очень похоже. А разве этому учат нас партия и товарищ Сталин? Где же бережное, заботливое отношение к кадрам, к нашим советским людям, хотя иногда и допустившим кое-какие ошибки. Я удивляюсь, неужели люди не понимают того, что нужно бить врагов, а не друзей. Ведь ясно же - врагов надо бить и уничтожать беспощадно, но бить вместо врагов друзей, это - наверняка превратить их во врагов, хотя иногда бывает и так, что бить друзей значительно легче, чем врагов...

22 апреля 1937 г.”

Ончыко. 1998. 1. 94-114 с.

А.Е.Иванов.

“ЎДЫРАМАШ КОРНО” РОМАН.

...“Ўдырамаш корно” ондакшым повесть семын возалтын да 1929 ийыште “У вий” журналеш, а 1930 ийыште посна книга дене лектын. Но варажым, 30-шо ийлаште, автор повествованийым шуен, кокимшо ужашым серен, произведенийым савырен. Роман 1937 ийыште Москвасе “Художественная литература” издательствыште посна книга дене лектын. 1957 да 1975 ийлаште тудым Йошкар-Олаште уэш лукмо.

Роман лучко ий кокласе (1914—1929) событий-влакым авалта. Тыште марий калыкын революций деч ончычсо илышыжымат, совет ийлаште у илыш чонгымымат ужна. Түрлө событийлан поян тиде тургым пагытым тун шотышто ик тыглай марий ўдырамашын илыш-корныж гоч сўретлен пуймо. Марий ўдырамашын социалистический революций, социализм дек корныжым ончыктымаш — романын рўдō проблемыже.

“Ўдырамаш корным” Шабдар шкенжын самырык жапше нерген, тунамсе социальный событий-влак, социалистический революцийын кўдырчан йўкешыже помыжалтше шочмо калыкше, тудын у обществом чонгаш пижмыже нерген лирический шарнымаш, шонкалымаш семын возен. Садланак книган стильшыкыже авторын кумылжо чот шынген. Адакшым материал шот денат роман автобиографий сынан. Тудын дейвийже Шабдарын шочмо кундемшытыже - Шернур мландыште - эрта, вара Озанг олаш кусаралтеш. Чыла тиде авторлан пеш лишыл, палыме лийын. А романысе Сер-

гейын образыштыже писательын шке илыш-корныжымат ужаш лиеш. Сергей изиж годсек йӧсым ужын кушкеш, ең пашаште пӱжвӱдым йоктара, изиш оксам ыштен налаш шонен, Озангыш пашам ышташ коштеш. 19 ияшыж годым тудым кугыжан армийыш поген налыт. Урал кундемыште военный курсышто туныктат, вара фронтыш колтат. Чыла нине факт-влак писательын биографийже дене келшен толыт. Очыни, южо моло геройымат илыш гыч налме, реальный прототипышт лийыныт. Икманащ, тунамсе марий романист самынак, Шабдар произведенийын композицийжым сайын палыме, тунамсе илыш гыч налме факт да событий-влак негызеш чонген. А южо фактше, событийже тудын шке илышыж денат кылдалтын улмаш. Тудат повествованийлан лирический тӱсым пуаш полшен. Стиль шот дене “Ӱдырамаш корным” лирический роман але роман-поэме манаш лиеш. Илыш сӱретым поэтический чия дене сӱретлен ончыктымаш, келге лиризм тиде романым тунамсе литературышто ойыртемалт шогышо, шкешотан произведенийыш савырат.

<...>

“Ӱдырамаш корным” лиризмже шинчалан вигак перна, чумыр книгам сӧрастарен шога. Тыште, каласаш лиеш, проза ден поэзий иктыш ушненыт. <...>. Чынак, тиде романым лудмо годым, тудын кӧргӧ оратажым, ритмжым, эмоционально-образный радамжым эскерыме годым шижат: автор илыш сӱретым лирик семын почеш. Туко герой-влакын илыш пӱрымашышт, чон шижмышт, эмоцияштыш нерген лудшылан шке шонымыжым вигак луктын каласа, повествованийыш лирический отступленийлам пуртылеш, риторический йодыш але восклицаний формо дене лудшо ең дене кутыра, ончыктымо герой да событий-влак нерген йӱкын шона. Лудшо еңын шӱмешыже ава кумыл, корно, шочмо мланде нерген, моло отступленийат кужу жаплан шарнаш кодыт. Герой-влак дене йыгыре ме эреак авторым шижын шогена, тудын йӱкшым колына, писательын шӱм-чон вургыжмыжым шижына. Чыла тиде “Ӱдырамаш корным” тыглай роман деч тора, литературыын поэтический родшо дек лишемда.

Шабдар дек тыгай стиль ойыртема кушеч толын? Ме палена: писатель сылнымут пашажым почеламут возыма гыч тӱнгалын. Ончыч эре гаяк почеламутым серен шоген, тӱня илышым поэт-лирик семын ужын сӱретлен, шке чон шижмашыжым чечен образ гоч почын пуаш тыршен. Садланак, прозыш куснымекшат, возымаштыже поэтический сыл-

нештарыме йӧн-влаклан энгертен, лирический чия дене пайдаланен. Теве первый повестьше-влак: “Акырсаман”, “Кориш”. “Телеграмме” - тудын тӱнгалтыш поэтический творчествож дене чот кылдалт шогат. Тидым Семен Байбулатов эн первый палемден, Шабдарын поэзийыштыжат, прозыштыжат, возен тудо, пеш кугу верым лирика налеш (Байбулатов С. Шабдар Осыпyn творчествожыж нн У вий. 1935. 9—10 №).

Тунамсе южо литератор “социальный заказым” шукташ шонен азапланен гын, Шабдар возымаштыже шке чон шижмыжым, кӧргӧ шонымыжым почын каласаш тыршен. Первый прозаический произведенийлаште тиде чон вургыжмым але келгынжак шынгарен огыл да лиризын рольжо кугужак огыл гын, “Ӱдырамаш корнышто” лиризын функцийже моткоч лопкангын.

Каласышна, Шабдарын романже повесть гыч шочын. Ондак автор ончыланже пеш кумда сылнымут задачым шынденат огыл. Тудо революций деч ончычсо марий ял илыш фонеш тӱн герой-влак Марина ден Сергейын йӧратымаш историйыштым, тиде историйын йӧсыжым, драматизмжым почын пуаш шонен. Повестьыште тудо революций деч ончычсо ял илышым, калык йӧлам, кресаньык тип-влакым, нунын сомылыштым, илыш радамыштым, икманаш, ял илышын этнографий могыржым сӱретлен, тӱрлӧ пайрем йӧлам, ӱдыр-рвезе-влакын модаш чумыргымыштым, шинчаш коштмо, пазарыш коштмо йӧлам, салтакыш ужатымым, моло этнографический илыш-койышымат ончыктен. Тыгай саманыште Марина ден Сергейын образышт, нунын шӱм-чон йӧлымышт, чон тӱняшт почылт шогеныт. Но сюжетыште нунын рольышт икгай лийын огыл. Сюжет тӱн шотышто Маринан ӱмыр корныжо негызеш чоңалтын. Сергейым гын автор салтакыш, сарышке ужатен, тидын дене геройын сюжетысе рольжо пытен. Повесть мучаште гына, финалыште, Сергей ден Маринан вашлиймашышт ончыкталтын.

Романыш савырныше вариантын тӱнгалтыш ужашыштыжат Сергей ден Маринан тиде илыш историйышт кугунак весемын огыл, повестьысе семынак кодын. Умбакеже автор герой-влакын илыш-корныштым хронологий шотышто шуаш, марий калыкын совет жапысе илышыжым почын пуаш шонен пыштен. Тыге лучко ий коклам авалтыше эпический произведений шочын. Ынде автор йӧратымаш историй дене гына серлаген кертын огыл. Книган рӱдышкыжӧ революцийын куатше нерген идей, революций пагытыште у енгын шочмыжо нерген теме возын. Кузе социалистический революций

каен шоген, кок тўня коклаште могай тале кредалмаш ылыжын, тошто кугыжан строй кузе сўмырлен, у социалистический обществе шочын,- тыгай революционный событийлам ме романыште огына уж. Автор ончылныжо тыгай задачым шынденат огыл,- тудо весым ончыкта - кузе эл кўргысõ, марий кундемысе революций процесс шемер калыкын уш-акылжым весемден толеш, кузе герой-влакын чон кўргышт уэмын, пойдаралтын шога, кузе нунын илыш пўрымашышт йонгыдо, пиалан корныш возеш. Революций тыште пушко ден пычал мўгырымõ гоч огыл, а персонаж-влакын ўмыр конышт, нунын уш-акылышт весем шогымо гоч почылтеш.

Шабдарын романже - тўнг шотышто ик ўдырамашын, ик героинян илышыж нерген произведений. Ме тыште Марианан социалистический обществом ыштымашке корныжым, революций деч вара у кўргõ шонымашан совет марий ўдырамашын шочын кушмыжым ужына. Тиде образ гоч автор ятыр шемер марий ўдырамашын, чумыр шочмо калыкшын пычкемыш саман гыч волгыдыш лекмыжым почын пуэн. Марианан образше - роман композицийын рўдыштыжõ, тиде образ йыр тўнг событий дене образ-влакым чумырымо.

Лудшо ег Марина дене первый гана семык пайрем годым вашиеш. Тиде икмарда кресаньыкын, Кори кугызан, мотор, чатката ўдыржõ. Марина але латшым ийышке веле тошкалын, сандене илышын шере-кочыжым ок пале. Описаний йõн дене автор тудын тўжвал сынжым сўретла, ласка кумылан ача-аваже нерген сера, вара тудым умыр кенгеж кастене модаш погынышо ўдыр-рвезе коклаште, тыгак шинчаш мийымаште ужына, тудын шўм-кыл илышыжымат ынлен шуктена. Марина шке ялже гычак йорло качым, Сергейым, йората, тудын дене ончыкылык илыш йыжынгом пидаш шона.

Лирический сынан чыла нине сўрет ден эпизодышто яндар шўм-чонан, ныжыл кумылан, пашам йоратыше кресаньык ўдырым ончыктен пуымо. Чон вургыжмыж дене, койышыж дене, илыш нерген наивный шонымашыж дене тудо тунамсе моло марий произведенийласе героиня-влакымат ушештара - Чавайнын Клавийжым (“Мўкш отар”), Чачийжым (“Элнет”), А.Конаковын Кунавийжым (“Кунавий”), Юанайжым (“Ику”), молымат. Марианан тылеч вара чон азапыш логалмыжат палыме гай чучеш. Йоратыме Сергейжым сарыш ужатымек, изиш лийын тудын колымыж нерген шоя увер толмеке, Марианам виеш семынак ватеголышо, илалше поян Ведатлан марлан пуат. Ведатын ешыштыже, куаным, волгыдо ойыпым ужде, кул семын илаш тўнгалеш.

Икмана, Шабдар тыште традиционный сюжет корнымак тошка. <...>. Но Шабдарын романже— марий ўдырамашын орлыкан пўрымашыж нерген мелодраматический повествований огыл. Традиционный сюжет элементом тыште тўналгыш семын гына кучылтмо. Автор марий ўдырамашын йўсланен ылымыж нерген огыл, а тудын кўргў шонымашан енгыш савырнымыж нерген, волгыдо пиалан ылышыш лекмыж нерген воза, тидлан Октябрь революций, совет власть кузе полшеныт, рашемден сўретла. Тудо книга мучко героинян уэмме корныжым ылыш умылымашыже келгеммым, кўргў куатше кушмым почын кая.

Амызе годсо патриархально-родовой йўла почеш ылыше Ведатын ешыже ваштареш Маринан кўргыштыжў шыде ташла. Ава лийшыж деч, марийжын шўжарже деч тудлан ятыр тумам ужаш перна. Марийжат йўштў шўман, поянлык верч гына азапланыше ег улмаш. Ондак ватыж дене лыжган койын гын, вара тудым комсомолка Овдаки деке келшымылан, совет ылыш дек мелын лиймыжлан, тошто йўлам кудалтымыжлан чот витараш тўналеш. Тыге пуредылын, лўшкен ылымаш Маринан ушыштыжо тўрлў шонымашым тарвата. Ушыж дене тудо ўдыр годсыжым, Ведатлан арам кайымыжым шуко гана радамлен лектеш, ончыкылык нерген, ылышым пужен тўналме нерген чот шона. Автор героинян чон вургыжмыжым, эрыкан, ласка ылыш нерген шонымыжым психологический йўн-влак полшымо дене рашемден почеш, кўргў монолог йўным чўчкыдын кучылтеш, героиням тўрлў шыгыр, драматический ситуацийыште сўретла.

Саманын весеммыже, ялыште Совет властын шочмыжо Овдаки дене вашлийын кутырымо Маринан шинчажым кечын почыныт. Овдакин тыршымыже арам лийын огыл. Ведатын лўнгышў куп гай суртшо гыч утлаш Марина кўргў вийжым муэш. Изи эргыже колымеке, тудым тыште нимотат кучен кертын огыл. Опкын марийже деч ойырлен, Марина вес, эрыкан тўняш логалеш. Тудо Озан рабфакыш тунемаш кая, студент-влак ешыш ушна. Чумыр ылышыже у корныш возеш. Ведат деч ойырлымаш, рабфакыш кайымаш, партийыш пурымаш, коллективизаций годым калык коклаште пашам ыштымаш, Ведатым раскулачиватлымаш - тыгай ылыш йыжынлам героиня эрта. Маринан уш-акылже, тўня умылымыжо кушкын толмо семын авторын сўретлыме йўнжў-влакат утларак келгемыт, сложный лийыт. Роман тўналгыште писатель шукуж годым описаний йўн дене веле пайдаланен гын, вара героинян чон шижмыжым,

кӱргӱ илышыжым утларак лончылаш пижеш, социальный психологийжым почеш.

Романыште кугу верым рабфаковец-влакын илышыштан, тунеммыштан, яра жапым эртарымыштан, учашымыштан ойырымо. Шолын шогышо студент илыш Маринамат ӱрдыжеш ок кодо, тудымат мер пашаш уша, у егыш савыраш полша. Кажне кече Мариналан мом-гынат уым, уждымо сӱретым ончыкта, колдымо мутым колыкта, эре кычалше уш-акылыштыже тымартен лекдыме шонымашым тарвата. “Марина шкежат пеш чот вашталтын,- палемда автор, — илыш-йӱлаште, уш-акылыште, койыш-шоктышышто чылт весемын”.

Кӱргӱ кредалмаш Маринам шуко туржын, тошто деч кодшо илыш лавыра деч эркын эрыктен, ончыко шупшын, у тӱсым пурген. Марина коллективын шонымашыже, интересше дене илаш тунемын, койыш-шоктышыжат кугун весемын, уло шижмашыже, шонымашыже чот келгемын.

Айдеме уэммаш - неле, сложный процесс. Садлан автор Маринан весеммыж нерген возымыж годым тӱшка мут дене ок серлаге. Тудо героинян чон кӱргыжым конкретный эпизодлаште почеш, образный сӱрет полшымо дене ончыкта.

Героинян чон тӱняжым тичмашрак, кумданрак почаш тыршен, писатель тудым тӱрлӱ ситуацийыште ончыкта, тӱрлӱ ег дене ваш ышта. Марина ден йыгыре студент ден туныктышо, кресаньык да пашазе, поро йолташыже да тушманже-влак сӱретлалтыт. Лудшо ег героиням студент коклаштат, шкетшымат, гӱжлен илыше олаштат, марий ялыштат ужеш.

Шабдарын сӱретлыме йӱнжат поян. Автор лӱм дене возен кайымаш, кӱргӱ монолог, диалог, героинян дневникым серен шогымыжо - чыла нине йӱн полшымо дене Маринан оргажан илыш-корныжо, шӱм-чон вургыжмыжо, у егыш савырнымыже рашемын толыт.

Роман Маринан ожнысо марийжым, Ведатым раскулачиватлыме сӱрет дене кошарга. Но писательын книгаг умбаке шуяш шонымашыжат лийын. 1936 ийыште “Марий коммунаш” “Пиалан еш” вуймут дене книгаг эпизодшо печатлалтын. Тыште Марина рвезе годсо танже Сергей дене ушна, тудыжо колхозым вуйлата. Марина ден Сергей ласкан малыше Эрик эргыштым ончен, йыжыган илышыштым шарнат, ончыкыжымат калык пиал верч кучедалаш товатлат.

Шабдарын романже тӱн шотышто ик ӱдырамашын илыш-корныж нерген произведений гынат, Марина деч

моло образат тыште ситышын уло. Чумыр марий калыкын илышыжат книга мучко гаяк сүретлалтеш. Марий ял илыш-койышым, йўлам уржа-сорла годымат, пайрем жапыштат ужина, ожнысо саманын төрсыржым шижын шогена, калык кумылым историйын түрлө жапыштыже эскерена.

Калык кумылым, психологийым ойыртемынже ялысе погынымаш сүретьште сайын ончыктым. Кресаньык-влакын империалистический сар дек отношенийышт, нунын уш-акылышт помыжалташ тўнгалме тыште раш коеш. Икмын-яр кресаньык типым гын автор ойыренак ончыкта. Икмар-да кресаньык кокла гыч Маринан ачаже Кори кугыза, йорло гыч Сергейын ачаже Каври ушеш кодыт. Кулак тўшка гыч Ведатын образшым ўшандарышын почмо. Кресаньык тип-влакым ончыктымж годым автор еш кокла, еш илыш радам, сурт оралте, сурткөргысө сомыл нерген ятыр воза. Тыгай бытовой сүрет-влак геройын койышыжым, психологийжым почаш чот полшат. Теве тошто йўла почеш илыше Ведатын могай ег улмыжым тыгай описаний почешак умылаш лиеш. Патриархальный койышан Ведат ятыр поянлыкым чумыра, нэп годым, шужен ийыште торговой егыш савырна, чот сутлана. Ушыштыжо окса да парыш нерген шонымо деч моло нимат ок код. Эсогыл ўдырамаш воктен шўрангыштмыжмат кудалта. Но Ведат чоя. Илыш весем-мым ужын, тудо торгайымыжым чарна, ўнгышемеш, пошкудо-влаклан польшкалышын коеш, коллективизаций тўнгалмеке, эн ончыч колхозыш возалтеш, моло-влакымат тўшка озанлыкыш пураш ўжеш. Но тыгай рывыж койышат Ведатлан ок полшо.

Ведатын тўжвал тўсшым сүретлыме денат автор тудын чон көргыжымак, пире койышыжымак почеш: “шем öрыш мучашыжым узо лудо поч гай кўшкө пўтыралын, кок велыш шерме ўпшö курныж шулдыр гай йылгыжеш”, “шем шинчаж дене вўрж гай керылтын онча”.

Ведат образ гоч чоя да осал тушман егым, кулакым сүретлен пуымо. Тиде шонен лукмо образ огыл, а тунамсе реальный илыш гычак налме тип.

<...>

“Ўдырамаш корно” роман күлешан социальный пробле-мылам тарвата, нуным герой-влакын илыш-корнышт, психологийышт весемме гоч сүретла. Тидым шотыш налын, романын жанржым социально-психологический манын аклыман. Революций деч ончычсо төрсыр кресаньык илыш, империалист сар, социалистический революций, у совет

илышым чоңымаш - чыла нине событий герой-влак уш-акылыште, чонышто келге кышам кодат, нунын характерыштым таптал. Сюжет романын идейный проблемыже-влак дене чот пижын шога, тун героинян образшым почаш чыла йоным пуа...

*А.Е.Иванов. Марий литератур: Туныктышман
полыш Йошкар-Ола, 1993. 265—273 с.*

И.С.Иванов.

РОМАНЫН ЙЫЛМЕ ПОЯНЛЫКШЕ.

Шабдар Осыпын “Ўдырамаш корно” романже ныжылге, шыма сынан проза дене возалтын. <...>

Марий ўдырамашын у илыш саманыште кушкын, моле-мын толмыжым келгын негызлен сўретлымаште Шабдар Осыпын романже шочмо литературыштына у лийын. Ончыл койыш-шоктышан марий ўдырамашым моло писатель-влакат ончыктеныт. Теве Н.Игнатьевын “Комсомол ўдыр” повестьше гыч Огаптя ден Анфиса Мироновам, М.Шкетанын “Эренгер” романже гыч Верук ден Клавдия Алгаевам, Д.Орайын Олянажым да молымат палемдаш лиеш. Нунын дене тагастарен ончымаште “Ўдырамаш корно” романын героиняже, Марина Кугергина, вашталтын, вестўрлемын толмаште сўретлалтын. Автор тудын илыш йыжынглажым, у егыш савырнымыжым келгын лончылен лектын. Героинян шўм-кыл шижмашыжым, кумылжым тўжвал сынже гочат палдарен.

Маринан койыш-шоктышыжо роман мучко тўткын шымлалтын. Теве произведений тўналтышыште героинян самырык, ўдыр пагытше ончыкталтын. Автор ўдырўенгын чатка чурийвылышыжым, яшката кап-кылжым кўчыкын палемден кода.

“Марина Кори кугызан мотор ўдыржў, тений латшым ийышке веле тошкалын. Ачаж гаяк кугырак йытыра капкылан, аваж гай ош йыргешке чуриян, шара шинчан ўдыр”.

Теве романыште Шабдар Осып Маринан сын-кунжым, чиен шогалмыжым тўрыс ончыктен. “Ўмбака чийыме пор гай ош тувыр-шовыржо, кыдалан ўшталме йолван ўштыжў, онгеш сакалыме шўшер ден ший аршашыже чиен шогалаш моштымыжым раш ончыкта. Кўляш гай пушкыдо ўпшў покшел корнын шерын йылгыжтарыме, ўпене почышто кечыше окса мучашан ўп йолва ден онгышто улшо аршашыже тарванымыж еда чыр-чыр мурат. Чевер чурийвылыш дене тыге чаткан чиен шогалмыжлан кўра моло пайрем калык коклаште

Марина поснак шинчашке перна: сур пөрткайык коклашке пурышо чевер онган өрш гай коеш.”

Самырык ўдырын мотор чурийвылышыжым, чиёмжым ончыктымаште тўрлө сылнымут чиям ужаш лиеш. Ик могырым, автор калык поэзийлан келшыше сылнештарыме йөнлам кучылтын. Теве ожнысо калык мурышто йытыра ош тувыршовырым пор дене тагастарымым ужына. Калык лирикылан келшен толшо тагастарымаш. Авторат тыгай йөн денак пайдаланен.

Романыште кенез лыве дене тагастарымашат онгай. Марианам “кенез лыве гай төрштен куржеш” манме. Ўдырын Сергей дене келшыме куанжым, куштылго кап-кылан улмыжым сўретлыше, калык йылмысе тагастарымашым кучылтмо.

Автор Маринан ойгыжым ончыкташат келшыше тагастарымашым муын. Сергейым кугыжаныш армийыш налме нерген уверым колмеке, ўдырѐн чот ойгыраш тўнгалеш, “шўмжө шаронгаш пижше өрш гай төрштылеш, вургыжеш”. Тыге каласыме Маринан чон коржмыжым келгын рашемда. Марий сылнымутышто у семын каласымым ужына. Шабдар Осып деч ончыч тыгай тагастарымаш вашлиялтын огыл ыле.

Маринан Ведатын ешыштыже илыме гоным ойгыжым, Сергей нерген шонымыжым ончыкташ келге тагастарымашым мумо, “шўмжылан күртнө азыр дене чывыштыме гай чучеш” манме. Ялт у тагастарымаш шочын. Тудын вожно - калык йылмыште.

Тунемше ўдыр, Овдаки, дене кылым кучен, Маринан у саманым пален налаш кумылжо шочеш. Теве тунемше марийын у илыш нерген ойлымыжым колыштмо гоным “могыржылан шыр-р чучеш, шўмжө клтўк-клтўк чучын кўлт-ка”. Автор лўмынак шыр-р, клтўк-клтўк онартыш мут-влакым кучылтын, Маринан тургыжланымыжым, шонымыжым, утларак палаш тыршымыжым палемден.

Героинян вестўрлемаш тўнгалмыжым чиёмже, шкем кучымыжо вашталтмаштат ужына. Прозаик Маринан молемыжым илыш-йўла гочат рашемдаш тырша. “Маринат ынде чот ыглаш тўнгалын, шке илышыштыжат умылымыжо койынак шога. Чийымат-шогалмаштыжат, сурт коклам арун кучымашатат тоштыж деч шуко вашталтын. Мөнгыштыжат асам кўлдымаш илыш-койыш дене мочоло кучедалаш тўнгалын”.

<...>

Марина Кугергина, шинчымашым тыршен поген, мер пашам кумылын ыштен, у енгыш савырнен. Тудын вестўрлеммыжым шинча ончалтышыже вашталтме гочат палемды-

ме. Маринан яндарын, ўшанен ончымыжым ончыкташ келге таңастарымашым кучылтмо. Кугергинан шинчаштыже “пуйто көргө тулжым шойыштен шогышо ала-могай вичкыж чорам кушкед налме”. автор у семын шонышо ўдырамашын келгын түслен ончышо шинчажым раш сўретла. “Ең ўмбақ ончалеш гынат, тоштыж гай шалан ок ончо, айдемын тўжвал тўсыж гыч вик көргышкыжө пура, шинча ончалтыш гын воштылалме гыч, моло семын чурийвылыш тарваныме гыч айдемын шонымыжым палаш, тогдаяш төча”.

... Маринан уэммыжым койыш-шоктышыжо, ойлен колтымыж гочат сўретлыме. Автор героиням ончыкташ чыла шотыш налеш, психологизм дене шындалартше повествований дене пайдалана. Теве Кугергина нерген писатель түслен, шымлен воза: “Койыш-шоктышыжат кугун вестўрлемын: тарванен колтымыжо тоштыж гай тыр-тор огыл, шыма да пенгыде; йылымыже рончылтын, пеш лывырген гынат, утыжым ок ойлышт, шоналтен, лачымын пелешта; шўлыкан лиеш гын, келгын шўлыкангеш; воштыл колта гын, уло чонжым пыштен воштылеш. Пале: уло шижмашыже, шонымашыже чот келгемын”.

<...>

Марий сълнымутышто моло роман-влак дене таңастарен ончалаш гын, “Ўдырамаш корно” романын ойыртемалтше сынже палдырна. Тудо ныжылге, лирический проза дене возалтын. Тыге серыме түс марий литературышто эн ончыч С. Чавайнын ойлмашлаштыже шижалташ тўнгалын. А Шабдар Осып лирический прозым виянгден колтен. Сўретлыме герой-влакын койыш-шоктышыштым, илыш пўрымашыштым шымлыме годем писатель шке шўм-чон шижмашыжымат, көргө кумылжымат кумдан почеш. Автор шке ойжым, шонымашыжым каласа, лудшо ең дене муғлана. Тыге лирический отступлений-влак шочыныт. Мо нерген возымым шотыш налаш гын, Шабдар Осыпын лирический отступлений-влакын ойыртемыштым палемдаш лиеш. Нунын тематикышт кумда, мер илыш нергенат улыт. Писательын лирический отступленийлаже шонымашым почын пуымо шотыштат икгай огытыл. Иктышт авторын ойжым, кумылжым кумдан почын ончыктат, а весышт икмыняр ой гыч гына шогат. Теве Озан олан чапшым моктышо лирический отступленийым налаш. Тудо писательын кумылжым кумдан почын сўретла, куан дене возалтын, тауштымо йонгыдо мут аршаш гае шергылтеш. Акрет годсо олан куатшым ончыкташ манын, прозаик риторический йодыш-влакым кучылтын.

“Озан ола! Илыме курымыштет ожно годсекак шуко ужынат гынат, тыйын тенийсе чапет ожнысет деч шуко кўшнө шога. Шемер калыкын куатше, революцийын вийже тыйын завод чөгыт йымалнетат тапталтын огыл мо? Октябрь революцийым вўден кайыше кугу он енгым тыяк муын пуэн отыл мо? Моло ушан, кугу тунемше енгымат шуко ямдылен луктынат огыл мо?”

Лирический отступленийын тиде ужашыштыже кумыл нөлтүн каласыме да йодыш семын пентгыдемдыме ой-влак йонгат.

Умбагыже лирический отступлений икшырымын йога. Автор сложный, икгай подлежащая да сказуемая предложений-влакым кучылтеш. Озан олан волгыдо шинчымаш тулжым эрдене лекше кече дене тангастарыме.

<...>

Романыште ава нерген лирический отступления кугу көргө тул дене возалтын. Тудо проза дене возымо почеламут гай йонга. М.Шкетанын “Эренгер” романыште ава нерген лирический отступлений дене тангастарымаште кумылым кумдан почын пуымо дене ойыртемалтеш. Шабдар Осып ава нерген келге шонымашыжым шулдыран калык мут дене тўнгалеш: “Ава - кава. Ава чон - шочшо пелен, шочшо чон - кў пелен”. Писатель аван шўм тулжым, чон куатшым, мондыдымо койышыжым ончыктен. Шыма чон ойжым шочмо аваж деке савырен. Кажне икшывылан лыжга кумылан ава кўлмым палемден.

“Эй, авай, авай, мыйым ыштен, изиненкак кудалтен коденат гынат, мый шепка воктен шоген кодшо шыма тўсетым ом шарне гынат, мыйын тиде мутем от кол гынат, моло ўдырамаш-влак, моло пушкыдо кумылан, йоратыше шўман ава-влак, каласыме шере мутемат эре тыланда лийже...”

Автор, *авай* обращенийым кок гана кучылтын, возымо шымалыкым утыр виянда, лыжга вўршержым поснак палемда.

Корно нергенат лирический отступлений кумдан, кумыл порсынлалт возалтын. <...>.

“Корно, корно! Молан тый кеч-кунамат каласен моштыдымо кугу шижмашым шўмыштем тарватет? Молан тый мушашдыме порсын ярымет дене мыйым чарныде ончыко шупшат? Ончыко, эре ончыко! Теве тушко, акрет годсо мурыжым эксые мурен шогышо пўнчер чодырашке. Чодыраште тыптымык, пеш ласка гынат, тышке шуын, мыйын шерем сак ок тем. Тый адакат мыйым ончыко ўжат. Теве тушко,

чодыра кокла гыч каяш тўналше, ший терке гай волгалт шинчыше кумда пасушко, умбаке, нигунам уждымо чапле элышке! Эх, корно! Сенгаш лийдыме виян куатет дене мыйым эре ит шупш! Шупш тый мыйым ўмырем мучко ончыко!.. Илыш деч темдыме шўемлан кечын у элым, чапле сўретым тый поч!..”

Писательын возымыжо шомак-влакым ойырен кучылтмо шотышто шке тўсан. Лирический отступлений *корно* мутым кок гана каласыме дене тўнгалалтеш. Шомак кугу чон шижмашым почаш пачаш-пачаш каласалтын. “Ончыко, эре ончыко!” предложеният кумылым вияндаш полша, *ончыко* мут кок гана кучылталтын.

Шабдар Осып поэзийлан келшен толшо акромонаграмма сылнымут йўн денат пайдалана. Теве тудо воза: “Эх, корно! Сенгаш лийдыме виян куатет дене мыйым эре шупш! Шупш тый мыйым ўмырем мучко ончыко!..” Авторын ик предложенийже повелительный наклонениян шупш глагол дене пыта. А вес предложенийже тыгай глагол денак тўнгалалтеш. Инверсий йўн акромонаграммым ышташ полша.

<...>

Автор пўнчерым мурен шогышо манеш, тропым кучылтеш. Пўнчерат айдеме семьянак мурен шогышо.

Прозаикын шинча ончалтышыже, шекланымыже пўсў. Теве йўштў теле кечыште йылгыж, чинчылалт шинчыше пасум ший терке гай манме. Онгай тагастарымашым мумо.

Романыште самырык жап нергенат лирический отступленийым вашлийына:

“Рвезе калык модын рўжга: мутлана, воштылеш, куана. Тўрлў онгай койыш лектеш, тўрлў мыскара мут, шала йылме мучашкыже вырлянге гай толын савырнен, угыч воштылтышым луктеш. Рвезе жапышт годым тек модыт, воштылыт! Рвезе илыш - сай жап - кужуэш ок лий, вашке эрта. варажым, илыш ерышке келын пурымекышт, кугун модын-воштыл куржталаш огыт ярсе. Шуко кучедалмаш лиеш, шуко паша верештеш. Кызытеш модышт.”

Мондалтдыме самырык пагыт нерген лирический отступлений шке сылнылыкше дене ойыртегалтеш. Автор мыскара мутын шочмыжым вырлянгын чонештен толмыж дене тагастарен. Койдарчык шомак йылме мучашышке писын, тыманмешке толын лектеш, воштылтышым луктеш. Тагастарымашын вожшо - калык кутырымо йылмыште. *Илыш ер* метафорический ойсавыртышат кучылталтын.

<...>

Шабдар Осып роман мучко лудшо ең дене мутлана, тудын веке шке кумылжым, ойжым савыра. “Ўдырамаш корно” романыште С.Чавайнын “Элнет”, М. Шкетанын “Эренгер” романлаже дене тагастарымаште авторын обращенийжым эн кумдан кучылтмо. Теве икымше главаштак писатель лудшо ең дене кутырен колта:

“Айда, лудшо йолташем, меат Кори кугызан пörтышкыжö пурена. Шукерте огыл Тумер марий, вате-влак, унаштым вүден, шүвыр почеш чүчкен-мурен миен пурышт”.

<...>

Але теве салтаклан ужатыме сүретыште писатель шке героиняж дене пырля ойгыра, тудын дене шүм почын мутлана, шке чаманыме ойжым каласа:

“Ой, Марина, Марина, тыгай мурым колатат, кунам изи шүметлан йöсын ок чуч! Тиде мурыжым, шыма гармонь йүкшымат колат гын, тачак веле колат вет. Мотор Сергушетымат ужат гын, тачак веле ужат. Тыгай годым йöратыше ўдыр шүм вургыжым, нигöлан каласаш лийдыме ўдыр ойгым көумыла? Кө чамана, полшен кертеш?”

Ой междометийым, *Марина* обращенийым кучылтын, автор шкенжын чаманыме кумылжым каласен. Шкенжын ойжым рашемдаш манын, прозаик героинян лүмжым кок гана, пачаш-пачаш ойла. Писательын возымаштыже *шүм* гына огыл, а *изи шүм* маналтеш, поэзий сын палдырна. Адакшым кугу ойго палемдалтын. <...>. Писатель “Сергушетым ужат гын, тачак веле ужат” предложенийыште *ужат* глаголым кок гана кучылтын, тун шонымашым рашемдаш шонен. Геройын лүмжымат шыман каласен кодымо, Сергей огыл, а *Сергуш* манме. Мариналан йöратыме, лишыл ең улмым палемдыме. Йодмо семын чоңымо пытартыш ойлаште *кө* олмештыш мутымат икмыняр гана кучылтмо, ўдырын ойгыжым шкежак гына келгын умылен моштымыжым палемдыме.

Тыге писатель романыште ятыр кужу да кўчык лирический отступленийым да авторский обращенийым кучылтын. Прозаик шке произведенийжым шүм йўлен возен. Писательын сермыже шыма, чонеш логалше лирический тўсым налын.

Шабдар Осыпын произведенийже тўрлö сылнештарыме йөнлан поян. Теве эпитет-влакым налаш. Нуно тўрлö сынан улыт. Иктышт калык ойпого поэтика деке лишемьт. Мутлан, калык муро ден такмакыште *чевер* эпитет чўчкыдын вашлиялтеш. Писателят романыште чевер эпитетым кумдан кучылтеш: чевер кече, чевер чурийвылыш, чевер шошым.

<...>

Писательын романыштыже кызыт шуэн кучылталтше эпитет-влакымат вашлийына. Теве поян Ведатын каптыра, тошто оралтым пытарымыж нерген ойлалтеш. <...> Тыге возмаште *каптыра* шомак *тошто* мут дек лишыл, манаш лиеш.

Пёдыра шомакат кызыт шуэн колалтеш. Тудо шолдыра, кугу манмым ончыкта. <...>.

Янгар эпитетым верештына. Тудо тошто манмым ончыкта. Шонго Извай ойла: “Ынде мый гаемак ик янгар тумо шкет шоген кодын”. *Ялгенче* эпитет гын чолга, чулым манме деке лишемеш: ялгенче ўдырамаш, ялгенче ўдыр, ялгенче кува.

Шабдар Осыпын йылмыже тагастарымашлан пеш поян. Писательын шуко тагастарымашыже пўртўс дене кылдалтын. Мутлан, Маринан “мотор чурийвылышыже пыл шенгеч ончалше кече гай койо”. <...>

Кайык, мўкш да моло илыше денат тагастарымым шуко вашлийына. Автор тўс да койыш шот дене тагастара. Чаткан чийыше ўдыр-влакым *ош комбо гай* манме. *Ўри гае ўдыр* ойсавыртышыमत верештына. Тыге возмаште ўдырын моторлыкшым рашемдыме. Пўрт кўргысў калык *мўкишла рўжга* манмат онгай, койыш рашемеш. <...>

Герой-влакын шўм-чон азапланымыштым, ойгыштым ончыкташ ятыр тагастарымашым кучылтмо. Автор айдемын неле чон шижмашыжым тул йўлымў дене тагастарен. <...>. Сергейын сусыргымыж нерген уверат Маринан чонжым чот ойганда. “Телеграмма кагаз ластык, кидше гыч мучыштен, лўйымў кайыкла кўвар ўмбака пўрдын вола...” Тагастарымаш героинян кугу ойгыш логалмыжым, чон азапланымыжым ўшандарен почын пуа.

<...>

Моштен кучылтмо виан метафора возымо сылнылыкым палынак кугемда. Теве кузе онгайын, шинчалан койшын каласыме: “Прожектор пычкемышым тул кердыж дене пўчкеш”.

... Шабдар Осып, ялысе калык коклаште эреак лийын, кресаньык-влакын кутырымаштым тўткын колыштын, эн келшыше онгаргыш мутшым возымаштыже кучылтын. “Шыр воштыл колтым ойратыше рвезе чоным пеш чот куандара”. “Шўртнў лапчык гай лышташышт тале мардеж пуымо дене, пўрдын пўрдын, иле мландышке, кывышт-кывышт шоктен, волен возыт”. *Кывышт-кывышт* манме дене лышташ-влакын, изи йўкым луктын, мландышке шыман вочмыштым сўретлыме.

<...>

Шонымашым раш почын пуаш манын, Шабдар Осып эн келшыше мутым муаш тыршен. <...>

Писательнын романыштыже *унагудо* шомакым вашлийына. Авторын возымаштыже пайрем годым калыкын пörтыш погынымым ончыкта. У мутын пүрымашыже түрлө жапыште икгай лийын огыл. Теве ныллымше-витлымше ийлаште тудо марий сылнымутышто шуэн кучылталтын. Пытаргыш жапыште писатель-влак тиде мут дене кумдан пайдаланаш тунгалыныт. Шомакын көргө сынжат икмыняр вестүрлемын, “гостиница” манмым ончыкта.

Чийкаче мутат рвезе калык кокла гыч чылаланжак палыме огыл, очыни. Чийкаче ешым первый гана пога, ұдырым первый гана марлан налеш. <...> Автор поянын кычалтылше койышыжым ончыкташ *чужга* шомакым эн лачеш толшылан шотлен. *Тошло* пале мутат самырык калыклан палыме огыл, очыни. Романыште Сапан кугызан Миклай эргыже “сай, тошло” манын палемдалтын. Рвезе ен ушан-шотан.

... Автор шке гычат икмыняр у глаголым ыштен. “Омым ужеш” манме олмеш “Марина омештылеш”, “омештын кия”. *Пеласа* глагол палыме лиймым рашемда. “Сергей, шке чемоданжым налын, пörтышкө пура да кугу капан кангарак оза вате дене пеласа”.

Шабдар Осыпын “Ўдырамаш корно” романже йылме шотышто пеш поян, сылне произведений. Автор марий литературышто лирический прозым вияндымаште кугу суапым ыштен. Писатель шочмо сылнымутнам ятыр шке шотан, ойыртегалтше сылнештарыме йөн дене пойдарен.

*И.С.Иванов. Писательнын йылмыже.
Йошкар-Ола, 1989. 35—48 с.*

Ш.ОСЫПЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Байбулатов С.П. Шабдар Осыпын прозыжо ННГ У вий. 1935. 9—10 №. 124—44 с.

Деревяшкин А.К. Метафизика и идеализм в поэзии тов.-Шабдара ННГ МАО. 1932. 1—3 №.

Галкин И. Шабдарын йылмыже нерген ННГ Ончыко. 1959. 3 №. 94—100 с.

Иванов И.С. Калык йылмылан энгертен ННГ Иванов И.С. Писательнын йылмыже. Йошкар-Ола, 1989.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С. 139—181.

Шабдар Осып. Кузе тунгалым ННГ Ончыко. 1968. 2 №. 84—86 с. (Ш. Осыпын илыш да творческий корныж нерген альбом).

Шабдар Осып: 1898—1998. Шочмыжлан 100 ий темме вашеш. Йошкар-Ола, 1998.

Черных С. Иосиф Шабдар: Очерк жизни и творчества. Йошкар-Ола, 1956.

Черных С. Осып Шабдар и его традиции. Йошкар-Ола, 1975.

Черных Семен. Талант пеледме да порволымо жап: Шабдар Осыпын шочмыжлан тений 27 мартыште 100 ий темеш НН Ончыко. 1998. №1. 92—114 с.; №2. 127—153 с.

М.Шкетан

П.Е. Емельянов.

“М.ШКЕТАН” ПСЕВДОНИМ НЕРГЕН.

Псевдоним - тиде шонен лукмо лүм. Тудо ятыр марий писательын уло. Псевдоним-влак тун шотышто тале класс кучедалмаш пагытыште шочыныт. Примерлан лүмлө писатель Яков Павлович Майоровым налына. “М.Шкетан” - тудын литератур псевдонимже, туп произведенийже-влакым марий литературын классикше тыгай шонымо лүм дене савыктен.

Адак Яков Петровичын моло псевдоним-влакат лийыныт: М. Шкет, И-К, И. Майор, Майорын, Й. Шартан, Нога, Товат, Озыркан, Умдо, Павыл Япык, М. Агур, Тортамортин, Лупе-Тор, Якмай да молат. Писатель вигеже 27 псевдонимым кучылтын. Тудо мыскара статья, фельетон-влакым “М. Шадыртан”, “Кугу Шадыртан”, “Шадыртан” лүм дене печатлен, а тыгыде газет заметкым, руш йылме гыч кусарыме паша паша-влакым “Пагул Япык”, “П. Япык”, “Ошлан”, “Крешын” шонен лукмо лүм-влак дене кошартен. Адак отрицательный тип-влакым “Кестен” псевдоним гоч почкен. Майоров-Шкетанын псевдонимже-влак шочмо Тошто Крешын ялже дене, тыде ял воктеч йоген эртыше энгер-влак дене кылдалтыныт (М.Ошлан, Ошлинский, Ошламари, Кокшага). Тыгане шонымо лүм-влакым ме утларакшым “Арлан ден Кестен” мыскара журналын страницлаштыже ужына. Яков Павлович псевдонимже-влаклан шке фамилийжым, ачажын да шке лүмжымат кучылтын.

Яков Майоров “М. Шкетан” псевдоним дене эн сай произведений да статьяже-влакым печатлен. Тиде лүм дене тудо марий, руш да моло калыкланат пеш палыме. А кушеч тиде

түн псевдонимже лектын? Писатель “Шке илышем нерген” статьяштыже тыгане ойым пидеш: “Яра жапыште эре книгам лудым. Ернур библиотекеyse түрлө романым, повестыым чыла лудын пытарышым. Пеш сай шарнем: эн ондак Тургеновын “Отцы и дети” романжым лудым. Шуко луддем дене ушемат илышын оргажан корныжым умылен нале”. Тиде серышым тыглайын огыл шарналтышна: ончыкылык писатель окаш пеш йöратен, книга гоч шкетын шинчымашым поген. Тудо Лев Толстойым, Антон Чеховым, но поснак Максим Горькийын произведенийже-влакым йöратен окен. “Книга - уш пуышо” статьяштыже тыге серен: “Книгам лудаш кўлеш... Книга тылат ушым пуа. Книга илаш туныкта... Книга гыч чыла палаш лиеш... Могай книгаште туныктен возымо - тудым луд... Кажне шомакым шоналтен-шоналтен луд. Лудмеке, иктаж-кө дене лудмо книга нерген мутланаш уто огыл...” Яков Павлович пален: Максим Горький неле, кочо илышым тошкен, садланак псевдонимжылан “Горький” лўмым налын. “М” - Максим, Максимович - ачажын лўмжö. “Горький” “кочо”, “неле илыш” манмым ончыкта. Тыге “М. Горький” лўм шочын. Яков Павлович Горькийым шке туныктышыжлан чотлен, шагал огыл произведенийжым Алексей Максимович деч возаш тунемын: “Революций, мый тыйын айдемет улам!”, “Революций водын”, “Илыш ўжеш” ойлымаш-влак, “Эренер” роман да молат.

М.Шкетан кугу писатель деч шукулан тунемын, шкеже шуко окен, творчество пашалан шўмангын. Эсогыл “М. Шкетан” тўп псевдонимжат М.Горькийлан көра шочын. Тыдын нерген Яков Павлович шкежат ойлен: “М.Горькийын произведенийже-влак дене мыйын ятыр кыл, псевдонимыш “М” буква ешарымаш гыч тўнгалын, тудын геройжо-влакым подражатлымаш марте... Горькийын влиянийже мыланем пеш кугу... “Чынак, “М” - Майоров, шке фамилийже гыч тўнгалтыш буква налын. А “Шкетан” - тиде илышым шкетынак умылен, литературыш толмым ончыкта. Молан “шкетын” огыл, а “шкетан”? Очынни, “ан” утларак яндарын йонгалтеш, ойлаш куштылго, вет “ы” йўк рушла ойлымо годым вес семын, марий йылмысе гай огыл шокта. “Шкетан” рушлаже “одинокий” манмым ончыкта. Тўрлө источниклаште тыгак умылтарат. Мутлан, писатель да кусарыше Владимир Муравьев (М. Шкетан. Эренер. Москва, 1979, 5 с.), литературовед Борис Бассаргин (М.Шкетан. Йошкар-Ола, 1960, 34 с.), литературовед Корнелий Зелинский (Октябрь и национальные литерату-

ры. Москва, 1967, 134 с.) але “Театральный календарь” (1973. Ленинград, 1972, 179 с.). Тыгак шотлат писательын творчествыжым шымлыше-влак Сергей Ибатов, Ахмет Асылбаев да Семен Черных.

Южо ученый шотла, пуйто “Шкетан” мут “шкет” (рушла - “молодец, удалец”, а чехла - “болван, изверг”) мут гыч лийын (Ф.И.Гордеев. Этимологический словарь марийского языка. Том 1. А.Б. Йошкар-Ола, 1979, 102 с.). Тидын дене, мемнан шонымаште, нигузе келшаш ок лий. “М.Шкетан” псевдоним шкет, шкетын, шкетынак, шкетак веле, шке тыршымаш гоч сылнымутан литературыш толмым ончыкта. Тудо нигузе “шкет” лумдылмаш мут гыч *-ан* компонентым ушымо дене лийын огыл. Адакат ме писательын шке шомакешыже энтертен кертына. Тудо серен: “Марий литератур нерген мый 1919 ийыште шонаш тунгалым. Тунамак пьесым возаш точышым. Возимемым иктыланат ончыктен омыл. 1921 ийыште гына, Ярангыште пашам ыштымем годым, тусо марий учитель-влак лудын пуышым. Моктанаш огыл, шкемын возимемын могай улмыжым ег умша гыч колын налаш лудынам. Яранг педтехникум вуйлатыше Муреев - литературым шинчыше ег. Тудо мыланем ончыкыжымат возен шогаш кангашым пуыш”.

М.Шкетан - марий литературынын основоположникше-влак кокла гыч иктыже. Тудо тале мер пашаенг, артист да режиссер, драматург, прозаик, поэт, журналист, кызытсе марий литератур йылмын ик мастарже. Илыме пелыже утла Яков Павлович Майоров фамилий дене палыме лийын гын, Яранг ола гыч Йошкар-Олаш куснен, “Йошкар кече” газет редакцийыште ыштымыж годым “М.Шкетан” псевдонимже шо-чын.

Чолман. 1996. 18—24 сентябрь (38-ше N).

К.Васин.

М. ШКЕТАН (1898—1937)

Прозаик, драматург, марий сылнымутын классикше, мутын эн кугу мастарже, шудо утла ойлымаш ден фельетоннын, коло утла пьесын, кумдан палыме “Эренгер” романын авторжо. Литературоведческий наукашты тудым марий сылнымутышто “социалистический реализмлан” негызым пыштыше писатель семын аклат.

30-шо ийлаште Шкенаным вульгарный социолог*, рапповец**, культ верч вуйын шогышо чыла моло-влак түрлө семын вурсеныт, шўктареныт, титакленыт. Кōраныше шем чонан еҥ-влак тудлан националист, класс тушман, совет илышым вўта шенгеч ончен сўретлыше писатель манме лўмедышым тушке-ныт. Мутлан, тыгай улыт У.Васян (В.Голубцовын), А.Айзен-вортын, М.Калашниковын, В.Элмарын ятыр статьяшт.

Южгунамже Шкетан нерген порым шонен возымо статьялаштат тудын прогрессивный шонымашыжым түрыс ужын огытыл, Яков Павловичым “вараш кодын шочшо критический реалистлан”, натуралистлан, произведенийым случайный факт негызеш чонгышылан шотленыт. Тыгай улыт П.Карповын, Ал.Эрыканын, А.Асылбаевын, М.Кузнецовын статьяшт. Тидын годымак лийыныт моло-влакат. Нунышт Шкетаным араленыт, марий сылнымутышто социалистический идеалым нерештарыше, куштышо семын акленыт: И.Петров, В. Мухин, И. Катаев, П. Скосырев, Н. Бирюков. Чаманаш логалеш, нунын всесоюзный трибуна кўкшыт гыч ойлымышт верысе критика колышташат шонен огыл. Шкетаным утыждене кўшкō нōлтымылан шотленыт. Сандене демагог семын кычкыркалаш, “туныкташ” да титаклаш уло вийын пижыныт.

<...>

Шкетаным 1937 ийыште поснак чот вурсаш тўнгалыныт. Марий писатель-влакын республиканский совещанийыштышт тудын лўмжым эн шучко калык тушман-влак радамыш шын-ден ойленыт. Тидын годымак Шкетан поро чонан, поро шонымашан еҥ-влак деч - облисполком вуйлатыше И.Петров да пропаганда, агитаций шотышто обком секретарь Н.Сапаев деч - лишыл жапыште тудым кучен нангаяш ямдылалтме нерген пален налын. Тидлан кōргō чонжо дене иралтше да сырыше писатель обкомысо пропаганда отделым вуйлатыше И.Кобозевлан серышым возен колтен. Серышлан Кобозев нимом вашештен огыл. Икмыныр жап гыч тудо “Марийская правда” газетеш статьям печатлен, тушто Шкетаным анти-советчик, совет культурылан ваштареш шогышо, тудлан туш-

**Вульгарный социолог* - литературым абстрактно-классовый теорийлан энгертен умылтарыше, писательын пашажым чылт класс илыш гоч гына ужшо шымлызе.

***Рапповец* - Российысе пашазе кокла гыч лекше писатель-влак ушемын членже. Тыгай ушем (рушлаже: Российская ассоциация пролетарских писателей - РАПП) 20-шо ийлаште лийын.

манле улшо писатель семын лўмдылын. Чот сусыртымо чонан писатель нимом ышташат ۆрын. Шочмо ялышкыже пўртылшыжла, вынемысе шошо вўдыш пурен каен, тушанак изиш гына колен огыл (1920 ийыште контрреволюционный пудыранчык годым Яков Павловичым кулак-влак пеле колымешкыже кыренит, тиддеч вара нервный системже пужлен, чўчкыдынак ушым йомдарен).

Туткарыш верештмыже эрлашынак шкенжым палдарен: Шкетанын шодыжо пуалаш, вара шўяш тўнгалын. Оршанка селасе больницыште иктаж лу кече наре черле кийымекеже, 1937 ий 17 майыште писательын ўмыржў кўрылтын. Тиде кечылаштак “Марийская правда” статья лектын, тушто демагогически палемдалтын: “Кумдан палыме писательын творчествыштыже эн кугу верым буржуазно-националистический шонымаш налын шоген”. Сокры семын ала-мо деч лўдын илыше да ала-молан ўшаныше цензор-влак республикынан чыла библиотекекылаж гычат Шкетанын книгажым чыла луктын кышкыктеныт. Шкетанлан тетла Марий кундемыште вер да эрык лийын огыл. Колымыж деч вара. Эсогыл Кугу Октябрынын 20-шо идалыкше вашеш Йошкар-Олаште савыкталтше марий сылнымут антологийыштат тудын произведенийжылан вер кодын огыл. Тыгак писательын илымыж годым савыкталт шуктыдымо пашаже-влаккланат марий писатель-влакын 1938 ийыште лекше альманахыштышт “вер ситен” огыл. А.Айзенворт гын Шкетанын возымыжым антисоветский манын титаклен. 1939 ийыште гына, Ежов да тудын мурыжым мурышо, тудын гаяк чонан Марий АССР внутренний паша нарком А.Карачаровым яндар вўдыш лукмеке гына, Шкетанынын произведенийже-влакым мыняр-гынат марий калыклан пўртылтымў. Ончычсо йўратыме писательжым калык эшеат жаплен лудаш тўнгалын. <...>

*К.Васин. XX курымын трагедийже.
Саман. 1989. 2 }. 64—65 с.).*

А. Асылбаев.

ПЕРВЫЙ МАРИЙ РОМАН.

“Эренгер” романым М.Шкетан 1930—1932 ийлаште возен. <...>

Роман кок вий - реакционный вий ден революционный вий - кучедалме негызеш, тошто илыш ден у илыш кучедалме негызеш чоңгалтын. У илыш, революционный вий, - куш-

кын, сенген толеш; тошто илыш, реакционный вий, - сенагалт, пытен толеш. <...>

Кредит ушемыште ыштыше Комиссар Ванькан, кугу оксам тўлен, кулак деч вўдвакшым налмыж гоч, кредит ушем оксам кулак-влакланак вучымеш пуэдымыж гоч, нэпман-влак дене сату пашам “виктарымыж” гоч, нунын денак моло тўрлө “деловой” кылым кучымыж гоч тудын шўйшө оппортунист, “нэпач” лиймыжым автор лудшылан раш ончыкта.

Ванькан тыгай койышыжлан лийынак йорло-влак лўм дене поян кашак поя. Кредит ушемлан Совет властын пуымо льготшо дене кулак ден нэпман-влак парышым погат. Тева, мутлан, Ванькан вуйлатыме крелит ушемлан вакшыжым “ужален”, кулак Водыр налог тўлымө деч ятыр гана шылын кодеш.

Партий радамыште улшо кулак агент, оппортунист Мамаев ден Колбин, “производственный секторым” пенгыдемдена манын, кулак ден нэпман кашакын вийыштым пенгыдемдаш полшат. Тиде шот денак нуно Комиссар Ванька дене “кугу родо” лийыныт.

<...>

Но кулак ден нэпман-влаклан да нунын агентыштанат, Мамаев ден Ванька гай ег-влакланат кужу жап озаланышышт ок логал. НЭП-ын первый жапыштыже лийше чакнымаш вашке пыта, социализм наступленийыш кусна. Тидым “Эренгер” романыште ялышке у вийын, пашазе-влак кокла гыч коммунист Пётрын, Совпартшколым пытарыше коммунист Шамрайын, гидротехниклан тунемше Вачайын, у учительница Алгаеван толмышт гоч ончыктымо.

Пётыр ден Шамрай, ялысе чын коммунист ден комсомолец-влакым, йорло-влакым, активист-влакым шке йырышт поген, партий ден Совет властын политикиштым шукташ пижыт. Кредит ушемын пашажым чын корныш шогалтат, партийно-воспитательный пашам, культурный пашам шарен колтат, кресаньык-влакым куп коштымо коллективный пашашке ушат.

<...>

Ялым социализм негызеш уэмдымаште да тидын годом ег-влакын сознанийышт вашталт толмаште партийын да пашазе классын рольыштым романыште автор кумдан ончыкта. <...> Илыш вашталтме дене ег-влакат вашталтыт. Мутлан, Яндышевым, Вачайым, Пётрым, Оринам налаш. Нуно чыланат тошто койышан айдеме гыч у айдемыш, у социалисти-

ческий обществом активно ыштыше сознательный егыш савырнат. Ик ег гай келшен ылышаш верч, тўняште кужун, тазан, сылнын ылышаш верч, пўртўслан айдемым озам ыштышаш верч кучедалмаш процесс ег-влакым кушта, активныйым, сознательныйым ышта. <...>

<...>

“Эренгер” романын образше-влак нерген ойлымо годым Анан Пагул нерген ятыр ўчашымашат лиеден. <...> Пагулын образше гоч М.Шкетан политически пенгыде огыл улшо егым класс тушман-влакын шке кидышкышт налаш толашымыштым ончыктен.

Пагул “бандит” огыл, тудо ондалалтше ег. Первый гана тудым Орина ондален, а вес ганажым - Герман Вёдыр. Пагулын “титакшым” пален налде, собранийыште тудым вигак “бандит” манын вурсат, а тудын шке йонгылышыжым калык ончылан луктын ойлаш вийже ок сите. Тыге намысыжым чытыде, Пагул шкенжым шке пытара.

... Социалистический реализм негызеш гына М. Шкетан ылышым, ылыш проблема-влакым кумдан, келгын сўретлен кертын. Тиде романыште М. Шкетан тунамсе ял ылышым тудын могай улмыжо шотышто веле огыл, а кузе тудо вашталтын, кушкын толеш, социалистический ылышыш кузе каен шога - тидымат ончыктен...

*Марий литература нерген статья-влак.
Йошкар-Ола, 1957. 67—81 с.).*

Вениамин Микишкин.

КЫШКАР. СОЦРЕАЛИЗМ НЕРГЕН ЁЧАШЫМЕ ОЙНАМ УМБАКЫЖЕ ШУЕНА.

Илышым вошт ужшо юзо да тудын кажне лончыжым, савыртышыжым ужын-шижын шогышо писательна (М.Шкетан. - Р.К.) соцреализмын шыгыр кышкарешыже шынген огыл.

“Эренгер” роман тидын шот гыч тыглай книга огыл, тиде - ылыш. Да, романым мый тугак жанр шотшо дене палемдем ыле: роман-ылыш. Пўтынек лончылаш гын, шуко шомак лектеш, тиде гана ончалына: кузе писатель, ик могырым, соцреализмын йодмыжым кертме семын шуктен да, вес могырым, соцреализмеш “пижын шогалде”, ылышым чынжымак реально возен.

Ушештарена. Роман тўналеш заводым сўретлыма гыч. Тыште Эвай Пётыр ныл ий мучко пашам ыштен. Ик кечын тудлан ял гыч серыш толеш: аваже ачан колымыж нерген воза.

Серышым лудын лекмек, "...Пётыр олян-олян тыплана, ачаж дене пырля илымым, тудын ўскырт койышыжым шонаш тўналеш. Пётырым ачаже кугу лиймекыжат, пеле ода-ран айдемылан, шкенжын косажлан шотлен ашныш. Гражданский сарыш кайымешкыже, Пётыр ачажын мутым колыштын, тудын шыде улмыжым шижын ылыш. Ачаже мом ойла, могай шот дене ылышым виктараш шона, могай йёным муын амалкала - Пётыр ачаж самынак умылен ылыш... Пётыр гражданский сарыш ача-аваж кид йымач нунын мутлан таум ыштен кайыш гынат, Йошкар Армиыште сарланен коштымжла, шуко тўрлын шканже шонен пыштен, вес ушан лийын. Ачаж дене пырля илымыж годым йытын куныжа гай шўкшакымат "тыйын-мыйын", "тендан-мемнан" манын ойыркален тунемын ыле гынат, тушман дене кредалме годым армиысе ылыш тудым тўшка пашалан, пырля ылышлан туныктен. Армиын сынже, шемер калыкын вийже апшат Эвайын тошто радамжым сенген..."

"Теве тиде ылыш! Йошкар Армий тыгай ылышлан Эвай Пётырым туныктен. Тудын кўргыштыжў у вий, у айдемын сынже тўзланен..."

Икманащ, Пётыр чехословак-влак дене, Колчак, Деникин, Врангель ваштареш кучедалеш, вара Смоленск олаште курсышто тунемеш. Тыште тыгай эпизод: туныктышо тошто генерал Иванов Пётырым мокталта, тыйын моштыметым тошто штабс-офицер дене тангастараш лиеш, манеш. А йолташышт тудын писын тунеммыжлан ўрын ойлат: тый, маныт, военный академийыш верештат.

Чынак, мом шонен пыштымыжым Пётыр шукта ыле дыр, лач Кронштадт восстаний локтылеш. Сусырга. Госпиталь деч вара Пётыр шочмо ялышкыже толеш, но шукылан огыл. Сусыр йолжылан верч тудо мўнгыштў шинча, йўн лийме годым кажне гана Эвайлан тореш мутым ойла, туныкташ тўча, сотара. Вара ачаж дене кугунак каргашен налешат, "Тый шонымет семын иле, мыят шке семынем лиям" манын, лектын кая - ту жаплан йолжо паремын шуын...

Тыгай йодыш: авторын симпатий манмыже кўлан утларак? Мыланна эре ойленят: Пётыр сай, Эвай уда, икте ошо, весе шеме. Тыге возен, маныт, автор. Да, тиде тыгак. У ден тоштын кучедалмыштым чын сўретлаш манын, тыште ача ден эрге икте-весеыштлан тушман семын ончыкталтыныт.

Йӧра, келшена. Но ындыже - тура йодыш: молан саде тоштыжо роман тўнгалтыштак корангеш, молан Эвай первый ужашыштак кола? Вет “тошто ден у” шотетым уло романын композицийышкыже, рўдӧ шонымашышкыже лукташ гын, тўнгалтыш гыч мучаш марте ача ден эргын кучедалмыштым ончыкташ сайрак ыле.

Тўрлӧ амалым палемдаш лиеш. Иктыже тыгай. Эвайым вигак корандымыже авторын тудын дек отношениыже гыч лектеш. Могайрак акым тудлан Шкетан шкеже пуа? Чынжым гын, молан лийын эрге ачаж ваштареш кынелын?

Тыште М. Шкетан, кугу мастар семын, соцреализмын вурс кышкаржым шканже сайын радамлен налын. Лачшым гын, тебе мом: илышым чын ончыкташ. Илышым лудшо дек чевуртыде, чиялтыде шукташ (шке шоныжо, ужшо-колжо да лончылыжо), тыгодымак соцреализм йӧнын оратажым ўмбац кельштараш - кўрыштде, пудыртыде. Тидлан писатель уло моштымашыжым кучылтын.

Тугак лектын. Ората шот гыч Пӧтыр - “у айдеме”, Эвай - “тошто коса”.

Романыште, тўткын лудаш гын, Эвайын характержылан, койыш-шоктышыжлан авторын шке гыч пуымо акше раш огыл. Эвайын “тошто вий”, пытен толшо тошто илышын косаже улмыжым М.Шкетан онгай йӧн дене ончыкта: произведенийын икымше ужашыже, кушто Эвай нерген ойлалтеш, - оранек Пӧтырын шарнымыже.

Пӧтырын ачажым осалым шарнен шинчымыжым сўретлыше икымше ужашыштак Пӧтыр шкежат почылтеш. Кӧ тудо? Ялыште шочын кушшо марий рвезе, Йошкар Армиыш логалмекше, трук шинчажым почеш - ончо-ян, армийыштет могай пенгыде порядке, а!

... Пӧтырын шўм-чонжо салтак ешеш, казарма илышеш вурсла шуаралтын, кагурагын, уш-акылжымат, пўтынъ айдеме сынжымат ынде пашазе кокла кугунак вашталтен кертын огыл, мо шотышто Пӧтыр у ошкылым ыштен гын, лачак иктыште веле - “завод корпус кӧргӧ ужар-кандын койшо Эренгер олык гай яндар южан огыл гынат, пашазе-влак огыт ӧпкеле, огыт йынгысе. Нуно ончыкылык илыш завод гай лийшашым раш шинчат. Нуно яллан шке шонымыштым ышташ кўштат гын, шўдӧ гана чын улыт, илышын ончык могай лийшашыжым шўдӧ гана раш ужыт. Тебе тыгеракын Пӧтыр шонен.

— Тошто радаман ял илыш завод илыш дене нигунамат келшен огыт керт. Ял илышым вашталташ, ялымат заводыш савыраш кўлеш,- манын Пӧтыр шоналтен”.

<...>

“Заводыш тудо ок тол гын, мо лиеш ыле?” - йодына ме автор дене пырля икымше ужаш мучаште, да туштак “ял гыч куржшо”, “шылше” Пöтырым исак да чыныш лукташ маншыла, автор кўчыкын иктешлыме гай каласа: уке, Пöтыр кресаньык паша деч ок лўд, но ялеш кодеш гын, “тудо вашке луштырга ыле, тудын көргö вийже шопшарен койышеш пижын, вашке пуангеш ыле, Завод тудлан корным ончыктен”.

Онгай веле, граждан сарын тул-вўдешыже талешкыше рвезе, армий илышым, тусо радамым илаш-колаш аралаш ямде качымарий - ялеш луштырга ыле? А “кресаньык паша деч ок лўд” манмыже? Мом вара тудо тымартеже пешак ыштен?

А нимат. Такше ачажлан тидым-тудым польшкалаш төчен. Но вара ялыште шочын кушкынат гын, ачат-ават кресаньык улыт гын, ялтак нимом ыштыде шинчылташ лиеш мо?

Ты йодыш гыч висымаште, Пöтырын колышо ачажым вурсен шарнен шинчымыже эшеат чот öрыктара: могай тудын, манмыла, праваже уло ялысе апшатын илышыжым аклен да ятлен кияш? Да, тудо изиж годым, кугурак лиймекшат, ачажлан апшат пашаште коклан польшкалаш коштын. Но тидыже эксплуатаций мо? Рвезыенлан тиддеч пайда вельс: ик могырым, кап-кыл пенгыдемеш, а вес могырым, кунам-гынат кўлеш лийшаш апшат сомыллан тунемат.

Пашаже тева кушто. Пöтырын йўштö чонан, козыра чонан улмыжым М.Шкетан нимыняр ок шылте. Тиде - шинча ончылнак.

Эн первый сўрет: Пöтыр серышым ужеш, тунамак шоналта: “Ныл ийыште ик гана ушышкышт налыныт”. Поро айдемын кузе лийшаш ыле? Моткоч простан да рашын: вигак лудаш шинчеш ыле серышым, семын шўдö-шўдö пачаш таум каласа ыле письмо колтышо айдемылан, содыки вет ныл ийлан ик гана, адакше ты гана серышым моло ег огыл, а аваже возен!

Но уке. Тудо “...паша вургемжым кудашын, чурийжым, кидшым мушкын, ару вургемым чия, ўстел ваштареш шинчын, адак сермашым налын онча”.

“...Мый кызыт тыйым шонен эре шортам. Тый мыйым кудалтен кодышыч, нигöат мыйым ок ончо ынде. Ынде ачатат уке, тый тудым ит карге - ачат колен”, - чон йöсын воза шонго марий ўдырамаш.

Вашешыже мом шона эргыже? Авам чаманыме шотан кумылжо палдырна мо? Нимынярат. Уке, “ушым шындыше”

эрге але аважын йӱкшым, чон йӱсыжым ужын-колын шижын шуктен огыл, тудын шонымаш - вес корнышто: ача нерген. Чынжым гын, ачам каргыме шоныш-шарныш.

Серышым налмек, Пӱтыр ялыш каяш тарвана. Молан? Тулыкеш кодшо аважын ойган серышыже тудым ўжын мо? Але ачажын шўгар ўмбакше (кеч тудын дене сыреныт гынат, вет колышо айдемыже ӱрдыжъен огыл, а шке ачаже, тиде тўняш толаш чоным пуышо айдеме) миен, эрге семын вуйым саваш вашка?

Уке. Романыште тудын ялыш миен пурымыжо, аваж дене вашлиймыж нерген ик шомакат уке (да аважым ме роман мучко тегак огына уж, ик-кок вере ўмыл семын койын кодаш), а ачажын шўгарвак мийымыж нерген шоныманат огыл...

Тышечын вес йодыш: але вара М.Шкетан тыгайрак сўрет-влакым ончыкташ монден?

Коеш, тыште амалже “мондымаште” огыл. Пӱтырым автор, ынде раш, кернакак илыш гыч налын: тевыс ончыза, могай тиде “тале большевик”!

Пӱтырлан ача-ава ма, ялысе ончычсо лишыл таг але тыглаяк пошкудо ма - нимогай пайдам огыт пу гын, шкешат огыт кўл. Тугеже, илышыште ошым да шемым гына ужаш тунемше, эре туран руышо, да онгым кадыртен, “Мый веле кертам, потомушто мый гына эн чын улам!” манын, изижымат-кугужымат, шонгыжымат-рвезыжымат шӱрын ончен ошкылшо Пӱтыр могай у шўлышым вара ялыш конда?

Романын эн рўдӱ шонымашыжым Эренгер купым коштыма гыч ужына, но ты рўдӱ шонымыжо Пӱтыр дене кузе кылдалтын? Купым кошташ, коеш, Пӱтыр огыл шонен луктын. Ты идейым Пӱтырын кугызажын эргыже Вачай пуа. Куп коштымын кўлешлыкше нергенат эн ондак Шамрайлан Вачай (тунам Пӱтыр але ялыш толын шуын огыл) ойла: “...Шинчет, мемнан купым олыкыш савыраш гын, шўдӱ тўжем тенгеаш шудый ий еда солен налаш лиеш... Вольык ончымо пашам шўдӱ процентлан ешараш лиеш вет... Товат, тиде куп дене ме илышнаш вашалтена”.

<...>

Тевыс ынде - “купым атаковайыме” (Степанын шомакше) сўрет: первый кече годым канаве кўнчаш Шимаят, Эвай Пӱтырат, Шамраят мият, вара шке коклаштышт черетым ыштат. Тыште Пӱтырын могай тугай кугу польш лийшаш ыле? Вет пашажат проста деч проста: кольмым кидыш нал да кўнчӱ! Моло ег дене пырля.

Уке, большевиклан туге “ок йөрө”. Тудо тышке кажне кечын ок кошт - тиде икте. Весе - толеш гынат, кө улмыжым кузе-гынат да ончыкташ тырша. Кузе ?

Лудына: “Паша у, нигунам ыштен ончыдымо паша: садлан түрлө йонысыр, келшыдымаш лийын кертеш. Шекланыде, виктарыде ок лий <...>”

<...>

Тевыс тудо, Шкетанын шижтарен-шижтарыде пуэн моштымо сүретше. Южо большевикын, манмыла, вуйлатен да виктарен шогымо сомылжо: тўжвач ончымаште, ала-мом пешак азаплана, полша, эреак тудын “командовайыме” йўкшө, а сайынрак эскерет, шымленрак ончалат - нимат уке, протокольный муторгажланак йөршыө паша койыш.

Садыге, Пөтырын “виктарыше да кумыландыше” вийже купым коштымаште - романын у ден тоштын илаш-колаш крдалмыштым символизироватлыше сүретыште - йөршын уто, огешат күл.

Раш: Пөтыр ялыш толеш але ок тол ыле - купым тудын деч поснат коштат ыле. Да эше, можыч, утларак келшен, ик еш семын, поянрак да уланрак марийымат (нунын имньышт, оксашт улыс) сымыстараш гын, уло пашажат вес семиррак кая ыле <...>

Тыгеракын, тале большевик Эвай Пөтыр романысе тўн сүретыште - купым коштымаште - эн рүдө верым айлен шога манаш - тўвыт йонгылыш. Кеч-кузе ўшанаш төчен луд, угыч да угыч шымлен лек - ок ўшандаре.

Кўшнө каласышна: ачажым тудо илыш гыч осалын удирал шуэн, шарналтымыжат ок шу, аваж дене кузе илымыжым рашын аклаш йөн шагал, тидан автор верым йөршеш огеш му гаяк... Можыч, моло сомлышто Пөтырын яндар да волгыдо шўм-чонжым ужын куанен кертына?

...Анан Пагул - йөратымашын эн волгыдо да эн куатле сынжым көргыштыжө ашна, тиде йөратымаш денак ила: йўд-кече Оринам шона веле огыл, Орина деч огеш эксе гаяк... Марий ялыште у илышым чонгаш тарваныше, ялым салтак еш гайым ышташ толшо Эвай Пөтырын шинчажлан романтический кумылан Анан Пагул перна мо? Уке, тудлан тыгайым шижашат, умылашат, шўм-чон дене орланашат пўралтын огыл.

...Пагулын шўм-чоныштыжо мо ышталтме Пөтырлан күлеш мо? Нимынярат ок күл. Пөтырлан күлеш Пагулын комсомол пашаже, партшколыш тунемаш каяш келшымыже (шкеж гаяк айдемым ыштынеже, коеш), а эн тўнгжө - Пагу-

лын... ондак батрак лиймыже, уке гын, Пагул ондак батрак ок лий гын, тудым Пöтыр шöрынат ок ончал ыле.

Тыгеракын, Пагулын ўмырыштыжö шўм-чоным вошт савырыше, эн йöсö пагыт: умбакыжат Оринан койышыжым чытен, осаллыкше дене келшен илаш але йöршын тиде илышеш ыресым шындаш, колаш? Пагулын пытаргыш илыш кечылаже, а тудын дене кутырат ала-могай партшкол да моло кўлдымаш шотышто...

Чын дечат чын сўретым пуэн автор: идеологий сомылеш тўвыт ангыргыше партактивист дене шўм-чоным почын мулланаш шоныман огыл. Молан манаш гын, ок умыло садак.

<...>

Тыгеракын, ныжыл пеледышым кем таган тошка. Айдемын чонжым, көргö ойго-куанжым умылаш тыршыме олмеш - “вурс вий”, тушман деч эскераш да аралалташ йышт шижтарен коштшо ўмылак веле.

Кертешат ыле М.Шкетан тыште Анан Пагулын Пöтыр нерген мом шонымыжым, кузе тудым ужмышудымыжым распракак почын пуышо главамат возен, Пагулын ойган мурыжым шомак денат ончыктен, но соцреализмын кышкаржым ты ганак кугунжак ок пудырто: тогдайыше лудшыжо тогдая...Тыгат раш. Тыгеат ужына: Пöтыр ден Анан Пагулын <...> пытаргыш мулланымышт - Пöтырын көргö тўсшым нимо деч коч келгын почын пуышо шке шотан кульминаций. Тылеч вара Пагул пикталтеш, да Оринажат, Пöтырлан ик каслык курчак лийын, кўлдымашыш лектеш...

<...>

Конешне, роман мучко Пöтыр ден Ванькан позицийышт утыр рашемеш, нунын кок тўрлö айдеме улмышт шуко эпизодышто коеш. Но уло мо “тушманже” ваштареш Пöтырын калык ончылно кынел нöлтатмыже? Пöтырын Ванька дене вуяваш кредалмыжым Эренгер калык кузе акла? Кушто нунын кредалме “аланышт”? <...> Могай тугай идейный платформышто нуно икте-весым кырат? Ойыртемалтеш мо нунын платформышт? Вет уло вашпижмашыштат нунын йöршын вес негызеш талышна: Ванька, шке положенийже дене пайдаланен, шканже кўлешым ворандарен киен, а Пöтыр тудым тўжвак луктеш. Икте - жулик кашак дене ушнышо, шолып авантюрым савыркалыше коммунист-делец, весе - шке дек кадыр кидан партийный коллегыжым руалташ вангыше коммунист-сонарзе я коммунист-сыщик, икманаш, законностьым чот пагалыше йолташ.

Кудыжо тыште чын, а кудыжо йонгылыш? Кузе нуным акла автор шкеже? Тыште ик изи нюансым ончыктымо шуэш. Ванька шотышто. Чылан палена, Ванька лүм марий огыл, руш йомаклаште Ванька-дурачок манмет эре сенгышыш лектеш, моло коклаште мучашлан эн ушаныш савырна. А ынде ончалына: Комиссар Ванька. Тыгак палена, кө тугай улмашыныт революций ийлаште да варарак комиссар-шамыч, комиссарын образше уло совет калыклан шке шотан юмын сүрет гаяк лийын: волгыдо, патыр, поро да т.м. Да тыгай юмонгаш савырыме “комиссар” лүмым М.Шкетан, манмыла, ала-могай Ванькалан тушкалтен пуа (37-ше ийыште писатель репрессий талышнымеш илен шукта гын, тудым, векат, тиде “Комиссар Ванька” лүмедышыжланак пытарат ыле - лектеш ыле тугай кычалчык).

Але вара Ванькалан моло лүм лийшаш огыл ыле, мутлан, Савлий Ванька але иктаж-могай Рывыж Йыван?.. Тыштат, Комиссар Ванька лүмыштат, М.Шкетан соцреализм манмет деч аптыранен огыл, илышым чын сүретлымыже мемнан тукымланат раш деч раш: Комиссар Ванька гай кадыр киданмыт ма, Пётыр гай нунын изи-кугу “тушманышт” ма - ик руаш гычак улыт. Иктыже күсенжым оваргаш ямде гын, весыжат нимыняр поро огыл, яра вочко семын мўгырышö йылморгажак веле.

<...>

Чын, М.Шкетан, моло прогрессивный да революционный писатель семынак, у саманлан - социализмлан ўшанен илыше, тидлан шке илышыжым чаманыде, уло моштымашыжым да вийжым пуэн тыршыше айдеме семынак, “Эренгер” романым возымыж годым уэмше сылным, уэмше порылыкым, уэмше айдемым ончыкташ таранен. Эше ме палена: тудо романын вес книгажым сераш шонен, лүмжö “Сенгымаш” колхоз” лийшаш улмашын.

Тугеже автор социализм верч, колхоз илыш верч шоген мо? Да, марий ялын уэм-тўзланымыжлан тудо куанен.

Но тыгодымак у вийын сенген толмыжлан, у шўлышын, у кечын марийым пожалтымыжлан куаныме, юарлыме кумыл - икте. Тидыже айдемын психологийже гыч лектын шога, А кузе тудым ужеш писатель, могай шўлышым шижеш да могай у кечым вашлиеш романист - весе. Тидыже - художникын шинчаже, сылнымут мастарын ужмо-колмыжо.

Тыгай парадокс литературыштат, сүрет искусствыштат, моло вереат шагал огыл: авторын шонымыжо, кумыланмыже, ужмыж почеш ик тўрлö произведений лийшаш ыле гын,

лектешыже пера йымач вес түрлө книга - авторжо деч “зависитлыдыме”, “үскырт”, молан манаш гын, тудын книгаштыже - ылыш, ылыш да эше ик гана ылыш!

Ик могоырым, писатель - соцреалист, у идеологий деч пырчат корангаш тоштдымо художник, но тунамак тудо ылышым келгын ужеш, еным путырак чот шижеш да умыла. Тидыж денак - ылышым чиялтыде, тудын чынжымак могай улмыжым ончыктен пуымыж денак - М.Шкетанын “Эренгерже” мемнан уныканан уныкаштанат шедевр лийын ко- деш...

Ончыко. 1991. 3 }. 129—140 с.

Ахмет Асаев.

У ШИНЧАОНЧАЛТЫШ КҮЛЕШ.

Семен Черныхын тунгал пуымыж почеш моло-влакат роман лумым пеш “онгайын” умылтарат, тудым кок мутлан “падыштат”.

“Творческий путь М.Шкетана” книгаштыже С.Черных воза: “Писателю удалось избежать ошибки ряда советских писателей 20-х гг. в освещении нэпа. Нэп мыслится писателем как ранний первоначальный этап, подготовивший социализм (?). В этом смысле даже название романа “Эренгер”, складывающееся из двух частей *эр* - утро, *эгер* - река, течение, приобретает глубокий символический смысл, Шкетан, изображая нэп, показывает “утро социализма” в одном из краев страны (!)... В этом смысле роман представляет большой интерес и для всесоюзного читателя”.

... А вот мый роман лумым тыге умылтарыме дене нигунам келшен омыл да омат келше.

Онгайже тебе эше кушто... Романын лумжө символический манше-влак туран ойлат, “Эренгер” романже дене Шкетан пуйто “элын ик лукыштыжо”, лачынже Марий кундемыште, социализмым кузе чонгаш тунгалым суретлен. Тыге, нунын перо йымалнышт Шкетан Марий кундемыште социализмым первый чонгаш тунгалше писатель семын конча. Тидым ушандарен ончыкташ манын, нуно Шкетанын кокымшо книгам возаш шонымыж нерген ойлат, пуйто тудым “Сенгымаш” колхоз” манаш шонен улмаш. <...>.

Роман лумым <...> молан тыге умылтарымыштым мый умылем. Тиде “поро” шонымаш гыч лектын. Нуно М.Шкетаным ончык ужын моштышо соцреалист семын аклаш тыр-

шенят. Но кузе? Тидлан даже икусственный йӧнат йӧрен. Лудшо Шкетаным ончыл соцреалист писателеш ужеш гын, уда мо?

Таче Шкетан деч шкеж деч йодаш ыле, роман лӱмжым тудо шкеже кузе умылен? Тыге мо? Мый гын, тыге огыл, шонем. Айста ончалына, энгер нерген романыште мом, кузрак возымо. Тудо социализмыш корным ончыкта мо? Эренгер вӱдын воктенже автор купым сӱретла. Могайрак тудо? <...>. “Куп кугу, лопка, шкет коштын от сенге, чылажым ужын от пытаре”. “...крагат воктен кайыза. Купым арам ит кел, пижын йомат”. “Нине ял-влак ожнысек олык деч посна орланен илат... Суртышто ик ушкал уло гын, весым ешараш ок лий - курго уке, Южгунам ик ушкал иктынек куп лаврыш пижын кола”. “Куп эре иктӧр лапашла ӱпшен шинча. “Фу-у, ик шынга, кочкын пытара ала-мо! -манеш Шамрай... Малярий шынга уло мо?..” - “Уло шол. Йӱштӧмуж ты кундемыште пеш озалана”, - мане Вачай. “Ужаваже?” - йодеш Шамрай. “Миллион дене”, - вачешта Вачай.

Купым кошташ мелиоративный ушемым ыштат. Коштат. Кулак-влакым шыгыремдат. Теве тидын нерген ойлалтеш романыште. “Эренгер” - вӱд нерген, тусо куп нерген. Вара тиде социализмыш ӱжшӧ эрденесе энгер мо? Эрденесе энгер уло гын, ала кечывал энгер, кас энгер, йӱд энгерат уло? <...> Шкетанат, мыйын шонымаште, энгерлан тыгай лӱмым пуымыж годым “утро социализма” манме идей нерген шонен огыл.

<...>

Шкетан олык марий йылмым веле огыл, моло наречийымат (диалектымат) сайын пален. Садлан роман лӱмым чонгымыж годым эрвел да Юл воктенысе марий мут дене пайдаланен. “Энгер” шомак ончык тудо “эре” манме мутым шынден. “Эре” шомакше “яндар”, “ару”, “эрыктыме” манмым ончыкта.

Пале, кок мут иктыш ушнымо годым кок гласный йыгыре шога гын, иктыже лектын возеш. Теве тиде ганат “эре” ден “энгер” кокласе “э” йӱкшӧ лектын возын, тичмаш “Эренгер” мут шочын, яндар энгер, эрыктыме энгер манмым ончыкта. Вет “Куп оза” Вачаят яндар энгер нергенак шонен ойла: “Азият вӱд!.. Куп пыжаш! Йӧра, теве ме тыйым изишак эрыктена, чучак вучалте-ян!”

Роман ончык ужын, ончык ӱжын моштышо социалистический реализм метод дене возымо манын, тыршымышт дене

пагалыме критик-влак (тышке Ким Васинат пура) романын лўмжымат шке семынышт “утро социализма” да моло тўрлө эпитет дене тумыштылыныт.

... Романын первый редакторжо эрвел марий Эвай Губаев лийын. Кō пала, ала роман лўмымат пырля “чоненыт”? Роман мучаште тыге возымо: шошым “ток вўд эртымек, Эренгер марий-влак... шке кўнчымō канавыштым ончаш мият. Канава келгемын, вўд мушкын, кызытат вўд пикшла вияшын йоген кая”. Значит, энгерлан, куплан ўпшен шинчаш вер кодын огыл, энгер эре энгерыш, эрыктыме энгерыш, яндар энгерыш савырнен. Икманаш, Эренгер марий-влакын эрыкан, улан, яндар ылышышт койын лишемын. Тиде огыл мо романын тўнг идейже?..

Ончыко. 1991. 6 }. 147—149 с.

Феликс Майоров.

“ЭРЕНГЕР” КōМ ШАРНЫКТА?

...”Эренгер” романыште улшо герой-влак: Эвай Пōтыр, Комиссар Ванька, тудын ватыже Верук, кажне пōрѐен шинчаш логалше Орина, аваже - Сергей вате, чон йўлен ылыше, лыжга, йōсō мурым мурышо Анан Пагул, рывыж гай чоя Герман Вōдыр да молат ылышыште лийыныт мо? Илыш ден роман коклаште кылдыш могай?

<...>

“Эренгер” роман - Тошто Крешын ялын нэп жапысе историйже. Тудын геройжо-влак - ты кундемысе калык.

* * *

...Шкаф гыч лучко ий ожно налме кōтырем магнитофонным шупшын луктымат, чемоданыште пōрдал кийыше шуко катушко кокла гыч иктым ойырен нальым.

Колтышым. Колыштам. Теве магнитофон лента мыйын йўкем дене кутыраш тўнгале:

“Таче 1978 ий 19 декабрь. Игече ояр, йўштō огыл. Мый пошкудем Анна Фоминична Руссина дене улам. Оза ватылан шымлу ныл ий. Тудо Шкетаным сайын шарна да тудын нерген шуко каласкедыл кертеш. Но тыгана тышке “Эренгер” романын геройжо-шамыч нерген пален налаш толынам. Анна Фоминична, микрофон дек лишкырак шич-я! Тўнгалтышлан мыйын тыгай йодыш лиеш:

— “Эренер” романыште ик тўн герой - Комиссар Ванька. Тиде геройын книга илышыже мемнан ял Федор Александрович Макаровын, ялысыла Вока Вёдырын, пўрымашыж дене келшен толеш. Тудо могайрак ең ыле, койыш-шоктышыж дене весе-влак деч ойыртегалтын мо?

— Нуно кум изак-шоляк ыльыч. Кугуракше - Миклай, тудымат кожаж лўм дене Вокай Миклай маныныт. Кыдалаш эрге - Шаша.

— Очыни, рушла Саша лўм дене лугеныт.

— Можыч, тыге. Вёдыр моктанаш йоратыше, шкежым кугуэш ужшо, ковыра ең ыле.

(Романыште: “Ванька пошкудышт ончылно шкенжым эре кугуэш ужын, моктанен. Тудын ваштареш пошкудышт ик-кок мутым пелештат гын, вигак сыра, руал пуа...”)

— Кольнам, Вёдыр-Ванька ондак Медведево район, Пўнчерсола гыч ўдырым конден улмаш.

— Конден ыле. Ватыже - топката капан ўдырамаш, Вёдыр дене коктын кутын пила дене пырням пўчкedenыт. Марийже тудым имныла пашам ыштыктен.

(Романыште: “Ватыже пўрeн гай кўтыремрак ўдырамаш ылат, Ванькан койышыжлан келшен огыл. Коктын, икте-весым йоратыде, кум ий илышт. Ванькан служитлыме гутлаште пўрeн олмышто чодыра пашаш кошто...”)

— Ватан лиймекше, Вёдырым салтакыш налыч,- магнитофонышто Анна Фоминична кутыра.- Сарышкат логалын. Ом пале кудышкыжо, ала германскийыш, ала гражданскийыш.

— Граждан сарыште лийын. Тидын нерген мылам Герман Вёдыр каласкедылын.

— Сар гыч ватыжлан серыш толын. Возеныт: Вёдыр коллен. Лач Миколо пайрем ыле. Сурт еда молебным ыштен коштшо Сергей поп почеш ошкылмына годым ватыже Вёдыр верч эреак шорто. Вара нылле кечыжым чўктыш. Тушко авамат миен. Икмыняр жап гыч Вёдыр таза капан мўнгыжў толын пурыш. Тудо ийынак ватыже ойырлен кайыш.

— Молан?

— Вёдыр ончычшат ватыжым кырен. Икана, манеш, вўта менгыш пидын шогалтенат, имне сола дене почкен. Тидым Шашан Марья тачат ойла: “Окна гыч ужына: изай еңгайым янлыкка кыра, но ачам пўрт гыч тувылаш лекташ лўдеш”.

— Мо верч кырен?

— Ойырен колтынеже.

— Деспот улмаш. Вёдыр качыж годымат йорга ыле, маныт.

— Йорга улде мо. Ватыжым ойырен колтымеке, мыйымат поктыльо. Марлан налашлан ачам деке йодаш толын.

— Молан каен отыл?

— Тудо латкок ийлан кугу, а мылам латшым ий. Вара мыйын тагашак Яким Варвара дек кишла пиже.

(Варварам М.Шкетан йорло Йывакай ўдыр Верукын об-разше гоч ончыктен).

... Вёдыр, Варварам налмек, иктаж кум ий гыч Пленер лесничествыш объездчиклан шогалят, шканже сурт оралтым, сондык гайым, ял деч өрдыжеш, Ошла энгер чонгаеш, шындыш. Чодыра шке кидыште, мыняр кўлеш, ру, шупшыкто. Изаже, Шаша, кум лукан. чердакан чапле пёртым ыштыш. Тудыжо тачат шинча.

(Романыште лудына: “Ончыч тудо (Комиссар Ванька. - Ф.М.) Верукым тōшак олмылан гына налаш шонен ыле, вара, шижын кертде, уло көргө вийже дене йōратен шынден. Верукым сōрастараш манынак, сурт погыжым ворандарен, тўзатен. Ожнысо тошто пёртшө гыч, ачаж деч ойырлен, ял мучашеш корпусым ыштен”).

— Анна Фоминична, Вёдыр, активист семын, колхозым чумыраш полшен, маныт.

— Тунам пеш комиссарланыш. (“Комиссар” мутым кинде продразвестко жапыште ялыш продотряд конден. - Ф.М.). Активист, а шке шорык коваштым чийыше пире лие.

— Молан пире манат?

— Пире улде мо. Ондак осалланыш, озаланыш, вара, сурт оралтым, кум шочшыж ден ватыжым кудалтен, ял гыч шолып шылын кайыш...

Стоп! Вёдырын шылын кайымыж нерген ала-кушто возымем лийшаш. Шала опымо папке-влакым лугаш пижым. <...>.

Теве 1931 ий 21 февральыште лекше “Марий коммунист” газет гыч возен налме “Избиркомын титак уло” вуймутан статья. <...>. Автор - М.Шкетан.

“Тений избирком шуко икмарда кресаньыкым перен пуыш. Теве Ошлангер (Оршанка кантон) Пагул Каврийым, Йыван Семоным (йөршеш шемер кресаньык) права деч посна кодыш. Тошто торговой-влаклан правам пуышт, а икмарда шемерым права деч посна кодышт.

Тошто Крешын Макаров Вёдыр нерген ой лекте. Ял избирком тудым лишенецшыш лукто. “Макаровым лишитлашак кўлеш, тудо уло яллан оза лийын, тудын верчынак кресаньык-влак “Ошла колхозыш пураш огыт тошт”, - маньыч ялысе-влак. Но Кант избирком тидым кўлешлан шотлен огыл.

Вёдырын тушто родыжо уло, тудым чаманат. Макаров адакат праван лие. Макаров - эксплуататор, ег вий дене ила”.

“Эренер” романым Шкетан тыге кошарта: “Шошо ага тўнгалшаш годым Жмаков изак-шоляклан, Ванькалан, моло винаматан-влакланат суд лийын”.

Ванька-Вёдыр суд ончыко шогалшаш улмаш. Тидын нерген Семен Захарович Виноградов — 1929—1932 ийлаште ялсовет секретарь - деч возен налмем аралалтеш.

“Федор Александрович лишенец лийын кодо. Верысе Советыш сайлымаш мөнгө ялыште раскулачиватлымаш палынак вияне. Вёдыр ўмба ГПУ-ш шуко вуйшиймаш пурен. Шошо велеш Оршанка ГПУ начальник Вёдырым арестоватлыш да КПЗ-ш нангаяш кок сельисполнительлан кучыктыш. Вёдыр “Кечат касыш каен, адакшым вате мончаш олтен. Эрла толза, эрденак каена” манын, сельисполнитель-влакым ўшандарен моштыш. Нунышт мөнган-мөнгышкышт кайышт. Пычкемышалтмек, Вёдырым ялыште илыше посанаже тале ожо дене Йошкар-Олаш нангаен кодыш. Вёдыр вўд пундашыш волен кайыше кўгомьяла йомо. Кудалтен кодымо сурт оралтым озаж деч посна конфисковатлышт”.

Магнитофонем колтем.

— Анна Фоминична, Вёдырын уке лиймек, Варваран илыш-кутыш кузе шуйналте?

— Оралтым колхоз налят, тушан ушкал фермым верандышт. Варваралан пёрт гыч лектын каяш логале. Тунамак ялысе ик марийлан марлан лекте, колхозышто презым пукшыш. Саде марий денат илыш шот лийын ыш шу. Тудыжо Оршанкыш илаш кусныш. Варвара вес марийым, Сергей Йываным, муо. Илашлан вер кўлын. Ачаж ойым колыштын огыл гын, сулыкшым касарен.

— Йыван каче ыле?

— Вате ойырышо. Шкет кодмек, ала-кушто, умбалне, илыт кошто.

— Уралыште огыл?

— Вот-вот, Уралыште. Сусыр йолан пёртыльё. Окшак улмыж годымак Варвара дене ушныш.

Лач тыгак! Эвай Пётырын прототипше - Сергей Йыван. Йыван ден Варушым М.Шкетан роман возымо деч ятыр ончыч “Пазарыште” вуймутан изирак эссеш палемден: “Имба Крешене пазар. Эрдене эрак калык погынаш тўнгалеш. Кооператив-влак, яра торговоят сатуштым кондат, кевытлашке оптат, сакалат... Ўдыр-влак ваш-ваш мутланат да вара каче-влак ўмба ончалытат, самынышт воштылыт...”

— Варуш, теве Тошто Крешын Осып Стопан ден Сергей Йыван коштыт,- ик ўдыр веселан ойла.

— Сөрал каче улыт... Сергей Йыванже тений ўдырым налнеже, маныт,- весыже ойла.

Романыште: “Пөтырым сөрал чурийжылан көра Эренгер ялысе ўдыр-влак пеш йоратат ыле, Эвай Пөтырлан ваш-ваш ушкалат ыле...”

Конечников Йыван Йошкар армийыште служитлен. Эвай, романысе герой, Йыванын ачаже Тикын Сергейлан келшен ок тол. Весе: Йыван нэп жапыште ни активист, ни коммунист лийын огыл. Тиде - авторын вымыселже.

Йыван ден шольжым сайын шарнем. Коктынат Кугу сар гыч ышт пөргыл. Шольжо летчик ыле, Моском аралы-маште колен, а Йыван увер деч посна йомо.

Мут магнитофонлан:

— Анна Фоминична, Яков Павлович “Эренгер” романыште Ларивон Семон ватым Сергей вате лўм дене ончыктен. Мыят шарнем: Семон вате шонго корныш тошкалын ыле гынат, пеш чаткан чиен кошто. Сорокаже шийын-шөртньын веле чолгыжеш ыле. Чурий денат шыма, мотор. <...>

Адакат романыш ончалына: М.Шкетан тиде ўдырамашым Сергей вате гоч ончыкта: “Сергей ватылан шкенжын нылле вич ияшан игечыже пырчат нелын чучын огыл. Тудо рвезе ватылак арун чия, ожнысо чевер чурийжат шкенжын тагаш вате-влак деч ойыртемынак свежан коеш. Кандалге шинчаж дене кызытат шуко марийым когартен коштеш, ватыштлан ушкалыкта. <...>.

Пленкым умбақыже колыштам.

— Шкетан шке романышкыже Семон ватын Тачана ўдыр-жымат пуртен. Тушто - Орина. Анна Фоминична, Шкетанлан ўшанаш гын, Тачана аважа корнымак тошкен. <...> романыште Эвай Пөтыр, а илышыште Сергей Йыван манына, тудо семон Тачана дека коштын мо? Романыште Эвай Пөтыр Оринам уш каен йөрата.

— Ой, уке. Йыван ден Тачана изак-шўжарак улытыс. Ик урлык. Йыванын ачаже - Тикын Сергей, а Тачанан аваже - Тикын Тарья. Тыге лийын кертын огыл.

<...>

— Анна Фоминична, романыште Анан Пагул тыйын ма-риетым, Арсинкам, шарныкта. Тиде герой, кооператив ушем кевыт прикащик, Оринам уш каен йөрата. Тудын верч йўд-кечын ойгыра, чонжо йўла, эре ойган мурым мура. Икма-наш, ўдыр ондалтышеш туге ишалтын - мучыштен ок керт. Пагул йөратыме танжылан кевыт сатум чаманен огыл, мом

йодын - яра пуэн. А вара, растрат лиймым шижын, кевыт грабитлыме амалым ышта. Анна Фоминична, тидын шотышто мом каласет? Тунам кооператив кевытыште тыйын мариет, Арсений Андреевич Руссин, торгаен. Арсинка ден Тачана коклаште могай кыл лийын?

— Тунам марием огыл, а мый ўдыр ылым. Коктын келшенна. Семон Тачана деке миен, мийыде кодын огыл тудо. Аракам йўаш рвезыж годымак йўратен, а Семон ватын арака эксен огыл. Можыч, сатумат нумалын. Кевыт сурам шалатыме нерген ялыште ятыр ойланыт, но тидын нерген Арсинкалан нигунам ойым луктын омыл. Ен ойгым уэш ылыжташ ом йўрате. Мо лийын гын, лийын - шўдў пачаш тўйымў ок кўл.

(Романыште: “Шке пашажым Пагул чынленак ышташ тўчен. Жапын-жапын Серге ватын шке шолтымо аракажым йўылдалеш гынат, йўшў вужа кевытыш толын огыл, йўашыжат яра жапым кузе муын? Возен кодымо кагазыш ончалаш перна. Ондак И.Н.Коведяевын* С.Черныхлан** колтымо серыш гыч икмыняр мут: “Председатель т-ва, теперь не помню его фамилию... и последующий за ним, например, Виноградов - в хозяйственных вопросах слабо разбирались...”

Макаров Вўдырым кредит ушем вуйлатыше гыч корандымек, тиде сапым Виноградов Федор Васильевичлан кучкытеныт. Тудын ойлымыжо мыйын возымаштем аралатгеш: “1926 ий 24 апрель эрдене мый декем Арсений Андреевич шўлешт-шўлешт куржын тольо. Мый тенгече йўдым Озан Татсельбанкыште эртарыме кредит ушем вуйлатыше-влак погынымаш гыч пеш нойышо толынамат, эрдене кынелаш шым вашке. Арсений пурен веле шогале, кычкырал колтыш:

— Федор Васильевич, караул! Кевытым грабитленыт!

— Кў, кузе, кунам?

— Ом пале, возен коден огытыл. Кевыт ончыко толын шогальым - омса провойым ирен лукмо!

Кайышна. Чынак, сура йыр ангысыр ий дене кугу лакым ыштыме. Вигак ушешем возо: тыгай ўзгар кевытыште уты-

*И.Н.Коведяев М.Шкетаным 1924—1926 ийласе пашаж гыч пален. Коведяев тунам Марисоюз да Марисельлессоюз инструктор лийын, а Шкетан Оршанке районысо Тошто Крешын кредитно-сельскохозяйственный товариществеыште счетоводшылан пашам ыштен.

**С.Я.Черных - М.Шкетанын творчествожым шымлыше кумдан палыме марий литературовед.

меш кия, налше уке. Арсенийым ончалбым, вуйжым корандыш. Нимом шым ойло. Ревкомиссий членым имне дене Оршаңкыш милиционер налаш колтышым.

Йодыштмо годым чылажат рашеме. Преступникым кычалме ок күл, тудо милиционер ваштарешак шинча. Ревизийым эртарышна. Арсений Андреевичын 90 тенге ыш сите. (Романыште 190 тенге.) Материалым судыш колтышт”.

Мутат уке, Руссин Арсений - тиде романыште Анан Пагул. Арамлан огыл автор “Анан” мутым уштарен. Романым возымыж годым Анна Фоминична Арсений дене ватак-марияк улмашыныт да кок шочшышт лийын. В.Микишкинын <...> “Анан пагул М.Шкетанын шүм-чонжо гыч иланыше герой”, а “Пöтырым автор кернакак илыш гыч налын” манмыже чын огыл. Тыште мөнгешла: Пöтыр авторын шүм-чонешыже иланен, а Пагулым илыш гыч налын.

Магнитофон:

— Арсинкалан суд лийын?

— Лийын, но вашке огыл. Суд деч ончыч сўанна лие, вара ныл тылзе наре пырля илышна. Кагазеш мо возалтын - тудо ок йом, латныл тылзылан эрык деч посна илаш судитлышт.

— Кушто, могай лагерыште шинчен?

— Уюмо монастырыште.

— Тушто колоний улмаш?

— Колоний огыл, а ял озанлык коммуна. Кажне шуматын мөнгыжö кошто. Сайын илыш.

— Анна Фоминична, романыште Анан Пагул пикталт кола. Тыйын пелашетын ўмыржö кузе шуын?

— Арсинака 1933 ийыште, шудо тургым годым, лўялте. Колхоз вуйлатыше ыле, чонышкыжо витен.

— Тугеже Яков Павлович воштужшо гай лийын.

— Молан тыге шотлет?

— Шкетан романым 1932 ийыште возен пытарен, но Пагул-Арсинакан пўрымашым ончылгоч ужын.

— Можыч, тыге. Арсинка эре, чон йўла, манеш ыле...

* * *

Вока Вöдырын уке лиймекыже, ялыште тўрлö манеш-манеш кошто. Икте ойлен: “Озангыште ила, весе - Нижний Новгородышто. Но илыш корно Вöдырым Краснодар крайыш намиен пуртен. Тушто чодыра техникумышто тунемын, вара чодыра промышленностьышто ышташ тўналын. У ешым, сурт оралтым чумырен. Но илыме верже Кугу сар тулеш йўлен.

1941 ийыште салтак вургемым чиен, офицер-сапер чин дене тушман ваштареш кредалын. Сареш сусыргымек, ешыжым эвакуироватлыме верыш, Татарстанысе Любляны поселкыш, толын. Сар деч вара ик чодыра участкеш чотшо дене кумшо пörтым ыштен. Пытартыш ийлаште Волжск олаште кооперативный пачерыште илен.

<...>

Ф.А. Макаров 1970 ийыште, шокшо кенгеж рüдын, шке пачерешыже ванныеш колен. <...>. Вöдырым Шаша изажын үдыржö-влак да моло родо-тукымжо поген опыштыт. Тойымаште икшывыштыт лийын огытыл. Тудын шүгар чонга шукертак мондалтын. Тыгайрак лийын Комиссар Ванькан-Вöдырын ылыш корныжо.

<...>

Романыште улшо изак-шоляк Жмаковмыт нерген икмыннар мутым каласыде ок лий. Нунын фамилийышт - Желонкин, лüмышт Ванька да Михаил. Шочмо ялышт - Норко, руш ял.

Икана партий Оршанка райком архивыште тыгай документым верештым. 1932 ийыште Совет власть ваштареш кайыше-влак банда кашакыш чумыргаш тунгалыныт. Упша - Турша кундемаште Бушмелевын бандыже лийын, тудыжо Оршанка райзо вуйлатыше Радигиным пуштын. Табашино, Цепелево, Курлак да Отар ялаште Нехорошков. Норко - Соленер велне Михаил Желонкин бандым чумыренгыт.

1933 ий июль тунгалтыште Михаил Желонкинын вуйлатыме тüşка Норко воктен улшо чодыраш Йошкар армий гыч монгыжö толшо йошкарармеецым авырен да кырен. Тудыжо колен.

Желонкин нерген мыланем Гаврил Афанасьевич Виноградов ("Эренерыште" Эпанай Кори) каласкален:

"1933 ий кенгеж тунгалтыште мыйым да Руссин Сергейым милиций Пöлкаш үжыктышты да мемнам öкым семьян милиционер пашаш шогалтышты. Мучыштен ышна керт: мый - комсомолец, а Сергей - ВКП(б) член.

Мыланна Желонкинын бандыжым арестоватлаш приказлие. Желонкиным атаман семын паленна, а бандыште көулыт - пален онал. Ондак атаманым кучаш кұлын, а тудыжо шылын коштын. Михаилым кучаш манын, кум кече годым түрлө верыште засада шинчен. Желонкиным агун йымалан авырышна. Мемнан группым вуйлатыше, Желонкин моло бандит-влакын кушто улмыштым каласа гын, тудым эрыкыш колташ сөрен.

Чылажат тыгак лие. 12 августышто Желонкинын енге-влакым арестоватлышна. Группым вуйлатыше мутшым мардеж почеш колтен огыл. Желонкиным петырыма гыч лукто да каласыш:

— Тетла тыйым мыйын шинчам ынже уж! Ужам - нимом шотлыде, сангашкет пулям пуртен шындем!

Молан Желонкиным эрыкыш колтыш - тачат ом пале. Тетла тудым Оршанка кундемаште нигö ужын огыл”.

Конешне, произведенийыште улшо герой-влакым прототипышт дене ик радамыш тушкаш ок лий. Но ниништ М.Шкетанын романжылан негыз лийыныт.

В.Микишкин “Кышкар” статьяштыже чын палемден: “Эренгер” тыглай книга огыл, тиде - илыш, роман-илыш”. Тудын дене мый тўрыс келшем. Тиде очеркым кугу писатель Достоевскийын каласымыж дене пытарем: “Шарныза мыйын кангашым: ни гунам ни фабулым, ни интригым шке гыч шонен лукташ ида тырше. Мом илыш пуэн, тудым налза. Тыглай, икмарда илыш чапле сюжетлан шонен лукмо деч поянрак. Пагалыза илышым!”

Ончыко. 1992. }4. 139—150 с.

М.ШКЕТАНЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Асаев Ахмет. М.Шкетан нерген - акаже ННГ Марий Эл. 1993. 12 июнь.

Асаев Ахмет. М.Шкетан ялыш пörтылеш ННГ Кугарня. 1998. 10 сентябрь. (М.Шкетан нерген тўрлö жапысе онгай факт-влак).

Асылбаев А. М.Шкетанын творчествомже ННГ Увий. 1935. N 6-8.

Асылбаев А. Первый марий роман ННГ Асылбаев А. Марий литература нерген статья-влак. Йошкар-Ола, 1957.

Асылбаев А. Приказ книга гыч... романыш: М.Шкетанын илыш йыжынже ННГ Марий Эл. 1993.12 январь. (Савыкталтдыме материал гыч).

Бассаргин Б. М.Шкетан: О жизни и творчестве писателя. Йошкар-Ола, 1960.

Васин К. Воштылчык да трагедий-йыгыре ННГ Кугарня. 1995. 31 март.

Виноградов Ф. Пытаргыш вашлиймаш ННГ Ончыко. 1997. 2 № . (Шарнымаш).

Емельянов П.Е. “М.Шкетан” псевдоним нерген ННГ Чолман. 1996. 18-24 сентябрь; Тудынак. Псевдоним нерген ой ННГ Ямде лий. 1986. 25 январь.

Иванов А. Марийская драматургия: Основные этапы развития. Йошкар-Ола, 1969.

Иванов И. Йылмын мастарже ННГ Ончыко. 1968. №5.

Майоров Н. Вүр пыстылан лудиге ННГ Марий Эл. 1993. 3, 4, 5, 10 ноябрь. (М.Шкетанын эргыжын ачаж нерген шарнымаш).

Майоров Ф. “Эренгер” көм шарныкта? ННГ Ончыко. 1992. 4№. (Романысе герой-влакын прототипышт нерген).

Майоров Ф.В. М.Шкетан: Роман-хроника. Икымше книга. Йошкар-Ола, 1988; Кокымшо книга. Йошкар-Ола, 1989.

Микишкин Вениамин. Кышкар: Соцреализм нерген үчашыме ойнам умбакыже шуена ННГ Ончыко. 1991. 3 №.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С.55—99.

Черных С. Творческий путь М.Шкетана. Йошкар-Ола, 1969.

Эман С. М.Шкетанын драматургийже ННГ Эман С. Сылнымут нерген мут. Йошкар-Ола, 1971. 240—278 с.

Сергей Николаев

Сергей Николаев.

“ОЙ, САЛИКА, САЛИКА...”

Олык покшел пеледышыжым
Күрлмем шуэш, кучымым шуэш.
Чодыра покшел кукужым
Ужмем шуэш, колыштмем шуэш...

Тыгай муро дене Салика шке озажын, Ози Кузин, вүд-вакшышкыже тарзе Ипат Эчуклан шудо солаш полшаш толеш. Тыге тўнгалеш “Салика” пьеса. А кузе тудо шочын?

Тиде мыйын первый кугу литературный произведением, манаш лиеш. Вигак каласаш гын, возаш кужу жап ямдылалташ логалын.

Сылнымутан произведенийым возымаште ужмо-колмо шагалрак. Чапле драматический произведенийым шочыкташ илышым пеш сайын палаш, пьесыште ончыктым жапым, событийым да герой-влакын характерыштым келгын шымлен, чыла мogyрымат пален, вуеш да шўмеш шуарен лукташ

күлеш. Тугак калыкын койыш-шоктышыжым, йўлажым, фольклоржым сайын палыде ок лий. Мутлан, мыйын пьесылашке пайрем, сўан да моло йўла шуко пуреныт. Чыла тидым мый ег мут, “манеш-манеш” гыч огыл, а шке шинчам дене ужын, шўм-вошт колтен гына пьесыш пурташ йўршым ыштенам.

Самырык годым ятыр марий пайремыште лийынам, марлан кайыше ўдырын мурыжым колыштынам, сўаныште шуко гана чўчкенам, чыла тиде мондалтдымын кодын. Тидланак докан “Салика” музыкальный комедийыште фольклор пеш кугу верым налын. Да тидлан нигунарат ом өкынө. Сылнымутан произведенийыш калык творчеством моштен пуртет гын, произведеният калык ылышым утларак чын, реалистически ончыкта.

Рвезем годым сўан ончаш пеш йөратем ыле. Тўмыр-шўвыр, каче-влакын мурен-куштымышт, сўан вате-влакын чўчкымышт кызытат шинчаштем. Эн чотшо эр ўжара годым шўвыр да йынгыр йўкан сўан калыкын тўшкан мурен толмыжо шўмеш пернен.

Сўан вет шкежат йўршын театр тўсан, тушто шуко муро, куштымаш, обряд-влак улыт. Южо енге ончаш кызытат аламыняр менге кокла гыч толеш.

Каче могырым сўан вате дене пырля ялысе чыла рвезе кая. МылаMAT кошташ логалын. Ялысе ўдыр-влак шке качыштым чиктеныт, порсын шовыч, тўрлө лента, ший оксан ырескыл* дене сөрастареныт.

А ўдырын ончылийўыш** нерген ойлен мошташат йөсө, тудым ужын, шўметым тарватет. Ончылшогышо ўдыр дене коктын шинчавўдым йоктарен, могай ойган мурым нуно огыт муро! Колыштын, шўмет пудырана. Лыжга, чоным тарватыше мурыж дене марлан кайыше ўдыр шочмо сурт, ача-аваже, пошкудыжо, йөратыме танже дене чеверласа. Тыгай мурым колыштат да өрат: молан тынар шинчавўдым йоктара? Ала шочмо суртшым коден кайымыже ок шу, ала келшыме танже кодеш, ала куанымылан көра? Тыгай муро пушкыдо кумылан енгын пылышыштыже шуко жап йонга.

1935 ийыште, шкенап пединститутышто улмем годым, марий радион йодмыж почеш Морко сўан нерген инсценировкам ямдылышым. “Кўрылтшө сўан” манын лўмден, ту-

* *Ырескыл* - рушлаже: ожерелье из бус.

** *Ончылийўыш* (ончылийўмө) - орьенгын ачаж деке тўнгалтышлан йўаш мийымаш.

дым радио дене шуко гана передаватлышт. Инсценировка кольшыш-влаклан келшыш. Варажым у шонымаш лекте: сўан темылан пьесым возаш да театрыш пуэн ончаш. Ала шындат? Тунамак пашалан уло кумылын пижым. Конешне, сўаным произведенийыш пурташ келшыше сюжет кўлын. Мыйын вуйыштем илышыште лийше шуко онгай пўрдын. Мутлан, ик ўдырым качылан йўктат, вара тудын олмеш акажым пуэн колтат. Теве сўан деч ончыч солык пуышо ўдырет кенета шылеш да весылан кая. Шкенан Овдасолаштак ик онгай лийын. Ўдырым лу менге кокла гыч кугу сўан дене конденыт. Клатыш петырыме деч ончыч ўдырет шолып лектеш да уржа пасу йолгорно дене вес ялышке, йўратыме качыж деке куржеш, тушан йўршылан илаш кодеш...

Тыгайым ратлен-радамлен, вуйыштем сюжет шочо... Тарзе рвезе поян вакшозан ашныме ўдыржым йўрата да тудым марлан налаш шона. Но ўдыржым оза йорлылан огыл, а шонго поянлан пуынеже. Ёкымеш йўктат. Ялысе рвезе ден ўдыр-влак чыланат тидын ваштареш лийыт да йолташыштан полшаш пижыт. Ўдырым утараш онгай йўным шонен муыт. Кайышаш ўдыр олмеш, сывыным чиктен, вўргенчык дене ончылшогышо ўдырым поян каче пелен шынден колтат, ончылгоч кутырен келшыме почеш “орьенгым” рвезе-влак корнеш утарат.

Тыгеракын “Полатовын сўанже” комедий шочо.

Пьесым возен пытарышым, тудым театрыш намайышым. Тунам марий театрыште литературный частыым чылалан палыме драматург С.Г.Чавайн вуйлатен. Театрын вуйлатышыже-влак пьеса дене палыме лийыч, тудым писатель ден артист-влаклан лудаш ойым пуышт. Тугак ыштышым. 1936 ий апрельыште тиде пьесым коллективыште лудна, ой-кагаш почеш тўрлатышым, угыч театрыш кондышым. Шарнем, С.Г.Чавайнат, икмыняр замечанийым ыштымек, пьесым шындаш лиеш, мане.

1937 ийыште тиде пьесым Москвасе театральный институтым пытарен толшо первый марий режиссер Алексей Иванович Егоров-Маюклан сценеш шындаш ўшанен пуышт. Пьесым труппышто угыч лудыч. Артист-влаклан келшыш. Спектакльым ямдылаш тўнгалыч. Нуно кугу интерес дене ямдылышт, тыгай нунын эше лийын огыл. Адакшым пьесыште Морко сўан тичмашнек ончыкталтын. Туге гынат “Полатовын сўанже” сценыш лектын ыш шу.

1937 ий 31 майыште премьеры лийшаш ыле, но просмотр веле лие. Икмыняр замечанийым ыштышт да премьерым

шыже марте кодышт. У сезоныхто ончыктена, маньыч. Кашыме годым пале лие: фольклорный да илыш-йўла материалым (пайремым, мурым, сўан сўретым) утыжым кучылтмо дене посна герой-влакын образышт ўмбачынак ончыкталтын, сандене пьесын содержанияжым, посна типажым, социальный отношенийым келгемдаш, пўсемдаш лийым. “Салика” пьесын сюжетшым конкретный исторический жаплан келыштарен, тунамсе илышым чын, реалистически ончыкташ тыршенам. 1905 ийысе первый руш революций деч вара калыкын илышыже утларак нелемын, кугыжан чиновникше-влак тыгыде калыкым игылтын, пызырен, орлыкышто ашненыт, йўсыжў утларакшым ўдырамашлан логалын. Марий ўдырамаш пычкемыште илен, грамотан еҗжат кок процент веле лийын. Ешат тошто патриархальный илыш шот дене ышталтын. Мутлан, марлан кайышаш ўдырым ача-аваже кўлан шонен, тудлан пуэн, тунам ўдырҗенг, каче ача-ава кумыл ваштареш шогалаш тоштын огытыл. Октябрь революций деч вара гына тыгай койышлан мучаш лийын.

Салика гай тулык, ашнаш налме ўдырлан йўсым шуко ужаш пернен. Туге гынат сабымырк коклаште тыгай тошто койыш ваштареш шогалше еҗгат лийын, тыгай лўддымў еҗ-влакым Чопай ден Марина гоч ончыктенам. Рвезе еҗын, Ипат Эчукын, ниможат лийын огыл, тудо тулыкеш кодын, йорлын илен. “Шкежат мый тарзе веле улам!” - манеш. Тыгай незерлан еш илышым кузе шонен, тыге ышташ йўсў лийын. Но самырык-влакын полшымышт дене Эчук ден Салика ушнат. Юлышко пашазе-влак дек каят. Тидым ушыш налын, пьесын сюжетшымат изиш весемдышым, произведенийын лўмжымат вашталтышым.

1937 ий кенҗе гоч тиде пьесым тўрлатыл шинчылтым. Южо тўн образым (Саликам, Эчукым, Полат Акпайым) угыч тўрлатен, вияндаш тыршышым. Шуко шинчылташ логале.

Тыгеракын, “Полатовын сўанже” олмеш кок тулык рвезе еҗын йўратымышт да нунын эрык верч кучедалмышт нерген “Салика” музыкальный пьеса шочо.

Вик ойлаш гын, тудым возаш тунамсе илышым да марий калыкын пайрежым, койыш-шоктышыжым, поян устный творчествожым эскерымом кугун полшен. Тыгак марий артист-влак дене кыл кучымо, марий театрыште С. Чавайн ден М. Шкетанын пьесышт почеш шындыме спектакльлам ончымо, марий труппын пашажлан порын кўраныме - чылажат возаш кумыланден. Пьесышке ятыр бытовой да жанровый сўретым - Чопайын таргылтыш нерген шонен луммо

йомакшым, Ози Кузин суртыштыжо сүрем пайрем йўмашым, Саликам Полат Акпайлан өкымеш тулартымашым да Морко сўаным - пуртышым. Тидын дене пырля пьесын идеяжым, шемер марийын да тулык енын революций деч ончычсо неле илышыштым келгын да чын ончыктым нерген шонымаш уш гыч летын огыл. Комедийым ончен, эртак воштыл шинчыме дене веле огыл, айдемын социальный илышыжым, нимодымо-влаклан поян ваштареш кредалмыштым келгын ончыкташ, тудын ваштареш шыдым лукташ шоненам.

Пьеса ямде лиймеш шуко чыташ логалын. Тушко пуртымо калык сем ден шуко мурым театрын баянистше Никита Алексеевич Смирнов дене коктын погенна, южо мурыжым шкак мурен ончыктенам. Мутлан:

Ломбо пеледыш лиям ыле гын,
Олык гыч олыкыш волгалтам ыле.
Олмапу пеледыш лиям ыле гын,
Тошкеш гыч тошкеш волгалтам ыле.

Але Саликан сурт-печыж дене чеверласымыж годым мурымо мурыжым:

Индеш ниян йыдалем кодеш
Айда пидса да илыза огыла.
Урвалтеш кучышаш тувырем кодеш,
Айда кучыза да чийыза огыла...

Тидым, ялыште ўдыр-влакын ончыл йўмө годым мурымаштым шарнен, пьесыш пуртенам.

Пьесыште тыгак Эчукын образшылан, тудын действийжылан келшыше, чылалан палыме, мыйын йоратыме курык марий муро-влакым (“Салымсола покшелнет” да “Сар курык нерыштет сар пеледыш”) кучылтмо. Нине муро нерген Эчук тыге ойла: “Тиде мурым ўмаште Юлышто шолым волтым годым тунемынам”. Моло мурынат шке озашт, шке историйышт уло. Саликан, Ози Кузин, Эчан ватын, Чопайын, Сармаевын, Терейын образышт тичмашнек илыш гыч налме улыт.

Мутат уке, “Салика” пьесын темыже у огыл. Ончычат ўдырамаш илыш нерген ятыр пьеса возалтын. А.Ф.Конаковын “Тулык ўдыржө” гыч тўнгалын, С.Чавайнын “Мўкш отарже” марте. Но шуко героиня вуйжым йомдара. Ошламу-чаш Йыванын “Тупела илыш” пьесыште марлан пуымо Оли, йөсө илышлан лийын, аярым йўын кола. А.Конаковын Ку-

навийже вўдыш тўршта, тудо авторынак “Поран” пьесыштыже тўн героиня пикталт кола, Цветковын “Маюк” пьесыштыже, “Тупела илышысе” Оли семьянак, неле еш илышыште орланыше Маюк, аза дене чодыраш каен, аярым йўэш.

“Саликаште” революций деч ожсо тулык ўдырын илышыжым ончыктымo гынат, тугай шаблон деч корангын, реалистический пьесым возаш тыршенам. <...> Садлан произведенийын тўн идейжылан, тудын сылнылыкшылын, чын оптимистический содержанияжылан кугу вийым пышташ логалын.

“Полатовын сўанже” да “Салика”... Вара тиде кок вариант коклаште ойырте мo? Нимогаят уке, манаш лиеш. Тўнгалтыш вариантыште утларакше сўаным сўретлаш тыршыме гын, “Саликаште” ўдырамашын неле илышыжым ончыктымo да молодежьын поян-влак ваштареш, эрык верч кредалмыжлан кугу верым ойырымo. Содержаний да форма шотыштат уто вашталтышым ыштыме огыл. Лач Салика дене кылдалт шогыдымо южо сцена-влакым лукмо, сўан сценым изиш кўчыкемдыме.

Драматический произведенийын шке законжо уло, марлаже “пьесым чонгымo йўн” манаш лиеш. Тушко теве мo пура: экспозиций, завязка — драмын кылдышыже, действий виянгме, кульминаций, развязка - действийын рончалтмыже да финал.

Чыла тидым “Салика” пьеса гоч умылтарен ончем.

Экспозиций - тиде Эчукын “Салымсолам” мурымыжо да тудын дене Эчан ватын кутырымыжо.

Драмын кылдыш манме - Ози Кузин Саликам Полат Акпайлан парым олмеш пуаш сўорымыжў. Кузи вет тыге ойла: “Парым ... саде кок шўдў тенгем Полат Акпайлан тений тўлашак логалеш. Саликам пуэм гын, вара парымжымат ок йод. Налашак тўнгалеш гын, тореш ом лий. Пуэм”. Варажым пьесын активный действийже тўнгалеш. Кульминационный пунктлан Саликан Чопай дене чеверласымыжым, Марина дене коктын мурымыштым шотлем:

Урвалтеш кучышаш тувырем кодеш,
Айда кучыза да чийыза огыла.
Чон йўратыме Эчукем кодеш,
Айда модса да илыза огыла.

Развязка - действийын рончалтмыже. Сўан эртен кайы-мек, клатеш шылтен кодымо Саликам Чопайын утарымы-

же, Эчукын эрыкыш лекмыже, Эчан вате ден Терей ватын сценышт да Полатов ден Савушын, Саликам кычалын, мӱнгӱ пӱртылмышт.

Финал - Салика ден Эчукын вашлиймышт да “Чоп-чоп Чопай” муро дене Салика ден Эчукым Юлыш, пашазе коклаш, ужатымаш.

“Саликам” возен шуктымек, мылам шке кангашыж дене режиссер А.И.Маюк пеш кугун полшен, реалистический спектакльым ышташ уло вийжым пыштен.

Жанр ден стиль шотыштат автор да театр коклаште нимогай келшыдымаш лийын огыл, манаш лиеш. “Саликам” А.И.Маюк музыкальный драма манын шындынеже ыле, а вара, сайын шоналтымек, ятыр вере драматический ситуаций уло гынат, ме тудым музыкальный комедий семын шындаш келшышна. “Салика”, чынжымак, музыкальный комедий.

Спектакльым кӱкшӱ идеяным да сылнын ышташ актер-влакым моштен шеледымат кугун полша. Мутлан, ик актер йӱршын волтен, локтыл кертеш, а весе нӱлтал, образым сылнын чоҥен мошта.

Салика - пьесыште тӱн образ. Спектакльым ямдылаш тӱнгалме годым “Полатовын сӱанже” вариантыште Салика рольым Анастасия Филиппова ямдылыш, образым тудо пеш чаплын сӱретлыш, но режиссер А.И.Маюк ты рольым пеш самырык, но талантан артистка Нина Конаковалан пуыш. Конаковаже кап-кыл денат, шке моторлыкшо денат, сылне шӱшпык гай йӱкшӱ денат Саликан образшылан пеш келшен, пуйто лач тиде рольлан пӱралтын. Москва гыч толшо писатель ден критик-влак, Конаковам ончен, арам огыл куаненыт да модмыжым пеш кӱкшын акленыт. А Филиппова Настя шке характерже дене Марина рольлан келшен, тиде рольым пеш чаплын модын.

Режиссер А.И.Маюк самырык, но пеш уста ыле. Тудо театральный институтышто МХАТ-ысе режиссер И.Судаков дене тунемынат, чӱчкыдынак шарна ыле. Ме кечывалым репетицийыште пырля лийын улына, а кастене пачерыштем посна эпизод ден сценым, образ-влакым лончыоена ыле. А.И.Маюк шкеже Курык марий район гыч, сандене мый дечем чарныде йодыштын: Морко велне кузе пайремым, ӱдырӱышым, сӱаным эртарат?

<...>

Тыгеракын, спектакльым йӱдшӱ-кечыже манме гай ямдылаш логале.

1938 ий апрельште прогон да генеральный репетиций тўнгалыч. Шукертсек шонен илымем шуо. Илышыште первый гана шке “шочмемым” профессиональный театрыште ужым.

1938 ий 5 апрельште премьеры лие, театрыш калык шуко погынен ыле. Марий артист-влак моткоч кугу куан дене модыч. Тиде спектакль пеш чаплын кайыш. “Салика” спектакльым театрын кугу сенгымашыжлан шотлаш лиеш.

Нина Конакован волгыдо чонан Саликажым южо шонго енге кызытат шарна дыр. Чынак, “Саликан” лўмнержым нўлташ шке талантше дене кугун полшен. Ипат Эчук рольым Василий Якшов, Чопайым Филипп Лебедев, Марианна Анастасия Филиппова модыныт.

Салика - марий ўдырамашым иктешлен ончыктышо типический да поэтический образ. Пьесыште чыла действий Салика йыр пўрдеш, тудо тўнг фигура. Образшым тудын чыла илышыже, пўрымашыже, психологийже, чонеш пижше мурыжо-влак сылнештарат. Тудо калыкын реальный илышыж дене кылдалт шога. Садлан лўдде каласаш лиеш: Саликан образшым калык шочыктен, тудо - калыкын шўмжў гыч да уш-акылже гыч лекше образ.

Теве Саликан мурыжо-влакым налына, вет калыкын шўмжў гыч да уш-акылже гыч лекше муру улыт. Салика ден Эчукын ныжылге мурышт, нунын койышт-шоктышышт, ойгышт да куанышт - чылажат пьесын тўнг нравственный идейжым почаш полша. Саликан поэтический образшым самырык артистка Нина Конакова раш да келгын сценеш ончыктен коден, санденат спектакль тунам зрительлан пеш келшен.

Ози Кузин образшым артист Григорьев, Эчан ватым артистка Анастасия Страусова чаплын модын ончыктеныт.

<...>

Прототип манмаште, мыйын ик онгай случай лийын. 60-шо ийлаште “Элнет пўнчер” повестьлан материал погаш Морко лесничествыш миенам ыле. Лесничествын конторыжо Морко села деч лу менге ўрдыжтў, чодыра тўрыштў, Элнеттўр ял деч тораште огыл, верланен. Тушто мыйым сельпон продавецше куанен вашлие: “Ой, Сергей Николаевич, толынат? Пеш сай! Кузе илет, мом адак возет? “Саликатым” пеш шуко гана онченам, чапле пьеса! Шуко енгын шинчавўдым йоктарен”.

Мут гыч мут лекте, тудо мылам ойла?: “Тау тылат, Сергей Николаевич, пьесыштет мыйын аваемым ончыктенат да

лүмжым кўш нөлтатынат. Тудат вет Салика лўман, тугак орлыкан корным эртен. Ынде шонгемын. Полшо тудлан ик-таж-кузе кугурак пенсийым налаш. Тудо вет Саликатын прототипше, йолташ ўдыржат Марина лўманак улмаш”. Тудлан умылтараш тыршем: “Мый вет первый гана Элнеттўрыш толынам, аватым ик ганат ужын омыл”. А тудо огешат колышт.

Вескана мийышымат, Салика куван пошкудыжо-влак ойлат: “Саликан марийжат Акпай улмаш”. Тидлан ўшанен, Морко школ гыч тунемше-влак эсогыл экскурсийыш толыныт. Нунылан Саликашке илышыж нерген каласкален. Ош шовырым чиен, порсын шовычым пидын, Саликан ойган мурыжым мурен. “Тиде мурым,- манын тудо,- Николаев мый дечем возен налын да пьесыш пуртен”. Колыштшо-влак тўвыт ўшаненыт.

<...>

“Саликан” премьерыж деч вара тиде спектакльым аламыняр гана угыч модмо, но пьесыште нимомат тўкымө огыл, текстат, мурат тугаяк кодыныт, лач декорацийым гына вашталтылыныт. Эн сылне да чапле декораций художник Ф.Каменскийын ыле.

А.И.Маюк деч вара “Салика” спектакльым режиссер С.И.-Савельев, 1942 ийыште угыч толшо режиссер А.А.Бутузов шындышт, 1954 ийыште 300-шө гана шындыме годым М.М.Толчинский восстановитлыш. Каласаш кўлеш, у режиссер-влак спектаклыште уто вашталтышымак ыштен огытыл, кузе А.И.Маюк шынден ыле, тугак коденыт.

Саликан рольжым Н.А.Конакован деч вара калык артистка-влак Паня Смирнова, Анастасия Тихонова, Майя Романова шке характерыштлан келшышын ончыктеныт...

*Сергей Николаев. Илышем да сылнымут
корнем. Йошкар-Ола, 1981. 23–33 с.*

И.С.Иванов.

КАЖНЕ ГЕРОЙЫН ШКЕ ЙЫЛМЫЖЕ.

С.Николаевын “Салика” комедийыштыже кажне геройын шке ойыртемалтше йылмыже уло. Шке семын ойлен колтымышт гыч нунын чон шижмашыштым, шонымыштым пален налына. Тыге чын тўсышт шуко шотышто рашемеш.

Теве пьесын тўн героиняже - Саликан - койыш-шокытш сынжым ончалына. Тиде поро кумылан, ныжыл шўм-чонан ўдыр. Ачадыме-авадыме, ялт тулык. Шке көргө кумылжо дене

калык ойпогысо лыжга койышан самырык енгым шарныкта. Салика калык мурылан шўман. Мурышто - Саликан чон ойгыжо, шўм кумыл сынже. Лудшо ончыко мурым муренак лектеш.

<...>

Салика - йөрәтен моштышо ўдыр. Чонжо йөрәтымаш тул дене йўла. Волгыдо шўм кумылжым первый ойлаж гычак шижына. “Кушто Эчук? Кузе тудым ужмем шуэш! Тудым ужаш таче йөн лие. Тудо веле ойгем модыкта, чонем куандара”. <...>

Саликан Эчук нерген ойлымыжо верын-верын мурышко кусна. Теве йөрәтыме танжылан шыма шомак-влакым каласа: “Эчук, тый мыйым йөршын куандарышыч. Могай сай ең улат!” Тылеч вара Салика шонымо ойжым лыжга мурыш шындара.

Чон йөрәтыме Эчукем,
Тый мыйым ит мондо.
Тый дечет мый, сай тангем,
Нигунамат ом ойырло.
Тыйын патыр капетым
Куанен мый ончалам.
Тыйын шыма йўкетым
Шўлен мые колыштам.

Муро шке сынже дене утларакшым сылнымутан произведений деке лишемеш. Автор тудым шке чонгем, манаш лиеш. Тиде муро-йодмаш, муро-товатлымаш. Тудо обращений дене тўнгалеш: “чон йөрәтыме Эчукем”. Умбақыже Саликан йодмо кумылжо палдырна: “Тый мыйым ит мондо”. Мурышто ўдырын товатлымыже сўретлалтын, ўшанле илыш йолташ лияш ой каласалтын. Саликан “нигунамат ом ойырло” манмыже мурышто рўдө семын палдырна.

Автор калык мурылан келшыше семын тўнгалтыш рифма дене пайдаланен. Тыге анафора манме сылнымут йөн шочын. Кокымшо ден кумшо строкалаште тый олмештыш мут тўнгалтыш рифма семын палдырна. Визымше ден шымше строка-влакат тыйын олмештыш мут дене тўнгалалтыныт, адакат анафора йөн рифмым ышташ полша.

Салика шке йөрәтымашыже, пиалже верч кучедалмаште чолгалыкшым ончыкта. Теве тудо, аптыраныде, вигак ойла: “Кузи изай, олныжо молан?”

Ўдырын полмезештмыжым йылмыже виянгме гычат ужына. Шке ойжым вожылде, тура каласен кертеш. Илалше Полато-

вын ватылан налаш шонымыжым пален налмеке, Салика вигак чолган вашешта: “Ой, уке, Акпай кугызай! Тидлан мый келшен ом керт”. Ёдыр йёштын, изиш пёшкылын, кой-даренрак, “Акпай кугызай” манеш. Осал чонан ең-влак дене кучедалмаште Саликан чолгалыкшым раш ужнына. Салика пенгыдын ойла: “Чарныза! Огым манынам гын, огым”. Ёдырын ойыштыжо огым шомак кок гана каласалтын, Саликан пенгыдылыкшым палемда. Полатов дене кутырымыж годымат тошто илышын торжалыкше нерген ойла: “Молан тый мыйым вольыкла налат?”

Пьесыште йорло рвезе Эчукынат йылмыже ойыртемалтше. Тудо Салика, Марина, Чопай дене шыман кутыра. Саликалан гын поснак лыжга мутлам муэш. Поян, осал шёмкылан ең-влак дене шыдын мутлана, чыным луктын ойла.

Эчукын орлыкан илышыже, ойгыжо шёлыккан мурыж гочат почылтеш. Тудо тулык нерген чонеш логалше мурым мура. Геройын мурыжо шке көргё сынже, сылнылык шот дене калык муро деке лишыл. Ача лаштыра тумо дене тангастаралтын, ава — лаштыра писте дене. Мурышто “ачий”, “авий” шыман манме, лыжга кумылым почын пуымо. Автор мурын мучашыжым шке семынже чонен, йорло енгын йёсё илышыжым пален налына.

Ачам ден авамже
Мыйым кодышт тулыкеш.
Изинекак тарзе лийын,
Ең пашаште йёслана.

Комедийыште Эчукын йолташыже, Чопайын, йылмыжат ойыртемалтше. Чолга рвезе мыскарам шонен лукташ йората, онгайын каласкален мошта. Теве Чопай нужголым ужмыж нерген чиялтен ойла <...>

Мыскараче Чопайын шояже онгайын чоңалтын. Тёрлө сылнымут йёным ужнына. Теве колын “шинчаже тенгеаш окса гай йылгыжеш”, пёйжё гын кошар,”ушкал тёкё гай”.

Кугемден каласыме гиперболым кучылтмо. Толеш глаголым лёмынак кок гана каласыме, действийын виянгмыжым ончыктым. Калык мыскара, йомак тёсат палдырна. Чопай кыдалыштыже товар улмо нерген шоям ойла, йолташыже-влаклан чиялтен каласкала. Ойлымыж семын мыскараже утыр виянгеш. Йомартле рвезе колын вуйжым рёзалтыме, серыш лекташ тёнгалмыж нерген чиялта. Колын йолжо нергенат каласен колта. Чопай шонен лукташ уста.

<...>

Комедийыште поян, кугыжан верысе төраже-влаклан йылмыштат ойыртегалтше. Нуно түрлө семын чояланат, йөрлө енгым ондалаш тыршат. Теве вудвакш оза, Ози Кузи, Эчук дене торжан кутыра, койдарен тыге манеш: “Ну, йөра, мотор венгым чаманаш логалеш. Олно деч поснак пуышаш. Ойлымыж семын поянын мыскылымыже утларак аяр лиеш. Саликан кузык шотеш чомам йодмыжлан Ози Кузи игылытын ойла:

— Чомам! Ха-ха-ха! Тый тарзе Ипат Эчуклан марлан кает, мый тыланда кузыклан чомам пуаш! Ха-ха! Чомам огыл, мый тыланда пырысым пуэм. Умыледа? Пырысым? Кычкен кошташдат, мланде пашам ышташдат пырысак лийже!

<...>

Осал чонан поян ег Ози Кузи йорло Эчукым “яришка” манын игылытын койдара. Тудо незер рвезым пий шотеш гына ужеш. “Чарне, пий!”- торжан ойла вудвакш оза.

Улан ег-влак дене мутланымыж годым гын Ози Кузи шыма йукым луктеш. Теве Акпай Полатов дене уедылын ойла, “родо” манын колта. Ойжым чоян шуя: “Парым олмеш Саликам пуаш мый ваштареш ом лий”.

Акпай Полатоват рывыжланен моштышо. Йылмыже йылдырий, Саликам моктышо гай лиеш: “Могай тиде ныжылге удыр, мотор. Кушак шочын-кушкын?” Тунамак поян торговой Саликам сатулан гына шотла. Ози Кузилан тыге манеш: “Ну, пагалыме Кузьма Осипович, шергакан сатуэт дек толын улына”. Тыге торгайыше енгын кутырымо түсшым пийсын вашталтен моштымыжым ужнына...

*И.С.Иванов. Писательын йылмыже.
Йошкар-Ола, 1989. 65—71 с.*

СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Айзенворт А. Осалым кондышо пьеса (Маргостеатрыште С.Николаевын “Платоновын сунанже” пьесым шындаш төчымо нерген ННГ Марий коммуна. 1937. 4 июнь.

Ефимова Н. Пьесы с ласковыми именами: Годы и люди ННГ Марийская правда. 1993. 23 марта.

Зайниев Г. Геройжо кушеч лектын? ННГ Марий коммуна. 1975. 28 июнь.

Николаев С.Н. Годы творческих поисков: Воспоминания. Йошкар-Ола, 1978.

Николаев С.Н. Илышем да сылнымут корнем: Шарнымаш. Йошкар-Ола, 1981.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С.272—311.

Столяров Василий. С.Н. Николаев НН Столяров Василий. Литература - илышын вуршерже: Литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1960.

С.Николаев НН История марийской литературы. Йошкар-Ола, 1989. С.317—329.

Пошкудо калык-влакын литературышт

И.С.Иванов.

ЮЛ ДЕН УРАЛ КУНДЕМЫН СЫЛНЫМУТ САДВЕЧЫЖЕ.

Чуваш калыкын сылнымут поянлыкше.

Поэт К.Ивановын лумжӧ кумдан палыме. Чуваш сылнымут мастер шуко чапле произведенийым возен. Нунын коклаште “Нарспи” поэма поснак ойыртемалтеш. Марлат йонгалтеш. Олык марлаш А.Бик, курык марлаш А.Канюшков кусареныт.

Поэма чуваш калыкын ожнысо неле илышыжым, самырык-влакын йӧратымаш, пиал верч кучедалмыштым сӱретла.

Действий степь ден чодыра коклаште верланыше Сильби ден Хушелге чуваш яллаште эрта. Тысе илыш гоч чумыр чуваш калыкын пӱрымашыжым пален налаш лиеш.

Сильби ялыш шошо толын. Ты сӱрет дене почылтеш поэма. Куан кумыл лектеш. Кече мландым помыжалтара. Чодыра ужар тӱсым налеш. Степь у жарга. Тамле пуш йырваш шарла. Чыла вере кайык-влак мурат. Каваште турий шӱвыржым шокта. Порсын шудо коклаште пача-влак юарлат. Тӱжвач ончалмаште туге чучеш: чыла вере тыныс, куан да пиал озаланат. Айдеме поснак куатлын коеш.

Мотор пӱртӱс лонгаште илыш икгай огыл. Ик могырым поян тӱшка ракатланен ила. Вес могырым незер калык орлыкым чыта.

Поян Михедерын чапле пӧртыштыжӧ мотор ӱдыр Нарспи кушкеш. Ваштарешла шӱкшӧ пӧртыштӧ Сетнер ила. Кок самырык ег икте-весыштым йӧратат, ончыкылык пиалышт

нерген шонат. Но Михедер волгыдо йӧратымашым аклен ок мошто. Тудо лишыл родылан поян Тахтаманым ойгырен налын: ўдыржым тудлан марлан пуаш сӧра.

Чын йӧратымаш кумыл дене ылыше Нарспи ачажын торжа ойжо дене нигузеат келшен огеш керт. Но Михедер ойжым огеш вашталте. Тахтаман Нарспим ӧкымешак нангая. Шикш гае кочо, орлыкан ылыш тўнгалеш. Нарспи чоныштыжо Сетнерлан ўшаным куча. Патыр рвезе йӧратыме танже да пиалже верч кучедалеш. Нарспи, ойгым чытен кертде, Тахтаманлан наргўмыжым йўкта, тудын деч утла.

Сетнер ден Нарспин йӧратымашышт ик жаплан сенга. Но кужулан огыл. Ик пычкемыш йўдым Михедерын суртшым толат. Полшаш манын, Сетнер куржын мия да важпижмаш годым кола. Ойгым чытен кертде, Нарспи ылышыжым шке пытара.

Рўдӧ верым Нарспин образше налын шога. Автор тудын гоч ўдырамашын тошто ылыш койыш ваштареш шогалмыжым, эрыкан йӧратымаш верч кучедалмыжым ончыктен. Тўн героиня мотор сын-кунан, поро чонан. Шўргывылышыже пеледыш гай. Кужу ўппунемже капшым сӧрастара. Ўдыр моторын ошкыл колта. Уста койышан; кастене ўдыр-влак коклаште шўшпык семын муралта.

Пашалан гын Нарспи поснак чулым. Эр ўжара денак тарвана. Порсын шўртӧ дене моторын тўрла, чаткан урген мошта, вынерым мастарын куа.

Марлан ӧкымеш нангайыме Нарспи Тахтаманын суртыштыжо мыскылымашым чыта. Илышыже орлыкан, йӧсӧ лиеш. Кугу ойгыш возеш; йӧратыме Сетнерже уке тиде ош тўняште. Чот ойгырен, Нарспи шкежат колымо нерген шонаш тўнгалеш. Тошто ылышым нергелен лекмеке, Тахтаманым пушташ шонен пышта. Шонымыжым шукта. Ачаже тудым угыч почн качылан марлан пуаш темла.. Нарспи тошто койышым карга. Тудо раш пала: куан оксаште, поянлыкыште огыл. А ваш келшен ылымаште.

Сетнерын образше волгыдо сылнымут чия дене сўретлалтын. Тиде виан, шкежым пенгыдын кучышо каче. Чолга рвезе еҥ келгын йӧратен мошта. Тошто ылышын тӧрсыржым вашке пален налеш. Михедерын, Тахтаманын осал койышыштым тўжваке луктеш. Нарспим орлыкан ылыш деч утараш шона. Йӧратымашыж верч уло кӧргӧ вийже дене кучедалеш. Михедерын койыш-шоктышыжат кумдан сўретлалтын. Илышым окса дене гына вуса. Нарспи ўдыржат - пуйто поянлыкым шукемдаш полшышо ўзгар гына. Ўдыржым улан

верыш марлан пуэн, чондайжым оварташ шонен. Утларакше окса да чап верч тургыжлана. Нарспин Тахтаман деч шылын толмекыже, ўдыржын кумылжо нерген ок шоно, лўмжым шўктарыме деч веле лўдеш.

Чуваш литературышто К.Ивановын “Нарспи” поэмыже ик эн волгыдо произведений семын лудшын кумылжым савыра. Тудо уста мурызо К.Ивановын мастарлыкшым тўрыс почын пуа.

Вес сълнымут мастар - М.Федоров “Таргылтыш” балладыштыже чуваш кресаньыкын илышыжым сўретла. Сюжет йомак деке лишыл. Йорло Хведер кас лишан чодырашке пулан тарвана. Пошкудыжо-влакымат пырля каяш ўжеш. Но нунышт огыт кўнў. Тыге Хведерлан чодырашке шкетланже каяш логалеш. Чоныштыжо ласка огыл. Казна чодыраште кученат кергыт. Имнят явыгыше, кычкен лекме ўзгарат томам. Иктаж-могай азап лийын кая гын, утарашат нигўлан.

Корныш лектын веле, писе мардеж тарвана, поран тўнгалеш. Хведер лўдын кудалта. Чыла вере пычкемыш. Тале мардеж тўрлў семын йўклана. Кресаньыкын шинчажлан таргылтыш гае коеш.

Хведерын тўжвал сын-кунжо ок сўретлалт. Автор тудын койышыжым, шўм пуштыланьмыжым ончыкташ тырша. Нездер кресаньыкын аптыраныме кумылжым поснак палемден кода. Хведер нельлыкыш логалеш гынат, пўсын шонен моштымыжым, поро кумылжым, мыскара койышыжым йомдарен огыл. Кресаньык чодыран моторлыкшо нерген шонкала. Кутырымыж годым калыкмутым кучылтеш, келге уш-акылжым ончыкта.

Балладыште моло кресаньыкынат образышт сўретлалтеш. Хведерын шинчаж дене ончен, поэт нунын илышыштым почын пуа. Йўсын илат, кажныжын шке ойгыжо уло: Мигулын ватыже черле, шонго Лаврась эргыжым кугыжан армийыш ужата, Кирилл ик жаплан ялже гыч пашам кычал кая.

Чуваш литературым калык поэт П.Хузангай чот пойдарен. Тудын эн кугу произведенийже - почеламут дене возымо “Аптраманын ешыже” роман. Автор Аптраман тукумын илыш пўрымашыжым шымлен. Тукумлан тўнгалтышым Анисим ыштен. Тудо кугыжан армийыште коло вич ий лийын. Наполеон ваштареш талын кредалын. Мўнгышкыжў медаль дене пўртылын.

Шўртнў кидан Хведерым да тудын ватыже Сабаним кокумышо тукум семын палемдаш лиеш. Пенгыде кап-кылан лийыныт, икте-весеылан ўшанен иленыт. Куанышт веле ша-

гал лийын. Илле да тудын ватыже Кулине кумшо тукум семын кугезе кумылым, койышым умбакыже шуен толыт. Нуно нигунамат шўлыкангын огыт шинче: йочашт куандарат. Герман, Эндри, Палли, тыгак Натали ўдыр шке корнышт дене каят. Эндри кок ий Совет Армий радамыште шуаралтеш. Руш пашазе Виктор Басов дене келша. Тушман дене кучедалме годым Эндри сусырга. Орден дене палемдалтше, шочмо ялышкыже пўртылеш да тыныс пашашке пижеш.

Герман Аптраман ученый семын тырша, шомо калыкшын толмо корныжым шымла. Пашаче еҥ семын Натали ончыкталтын. Кыдалаш школым тунем лекмеке, трактористка лиеш, комбайнымат виктара. Яндар чонан, лыжга ўдыр Педерым йўрата. Тулан жапыште сай корныш лектеш, сусыр салтак-влаклан улышым пуа, илышыштым утарен кодаш тырша. Йўратымаш кумылжымат чаткан арален мошта.

Латныл ияш тунемше Палля Кугу сар годым колхозышто тыршен пашам ышта. Физикым шымла.

“Аптраманын ешыже” роман П.Хузангайын поэзийжым кўкшын аклаш полшышо шулдыр гаяк.

Татар литературын вияҥ толмо корныжо.

Татар сылнымут мастар Г.Тукайын творчествоже калыкым йўратыме кумыл деке шындалалтын. “Калык деке” почеламутыштыжо шемерын пўрымашыж дене илымыж нерген воза. Эреак калык дене пырля лиймыжым патырлыклан, пиаллан шотла. Шочмо калыкшат мурызыжым огеш мондо, лўмжым пагален шарна, сылнымутшым йўратен лудеш.

Писатель пашан кугу суапше нерген Г.Тукай “Поэт” почеламутыштыжо шонкала. Чын, мурызын чонжо эреак самырык лийшаш. Тудлан поэзий кумыл лектынак шогышаш. Яра пўрдшў вакшкў гае лийшаш огыл. Тыгай шонымаш дене шындалалтын мурызын “Талантдыме поэт” почеламутшо. Поэзий - тиде яндар чонан, поро кумылан мурызын сылнымутшо.

“Ик татар поэтын шонкалымашыже” почеламут шўмыш логалеш. Писатель илышыште лўдын, аптыранен шогышаш огыл, калыкшылан йўсым сенгаш полшышаш. Еҥ-влакын порыштым ужын, мурызо шыште гае пушкыдо лиеш, волгыдо кумылым мокташ мўй гае мутым муэш. Осал кумылым, шакше койышым ужмо годым чот сыра. Поэтын шўм тенгыше тыматле илышым огеш пале. Калыкше верч чарныде азаплана.

Тукай шкежат Пушкин да Лермонтов деч тунемеш, возымо усталыкшым утларак виангыме нерген шона. Тудын поэзийыштыже пүтынъ илышыже ончыкталтын. Йоча годсо жапше нерген “Шочмо ялем” почеламутым возен. Шүмлан лишыл верыште илышым палаш тўнгалын.

Шуко йөсым ужын, мыскылымашым чытен. Илыш пушыжым толкын чаманыде лупшен гынат, вўд йымак волен каен огыл. Тыге ойлалтеш мурызын “Шочмо мландемлан” почеламутыштыжо.

Рвезе енгын Озангыш кайымыжым, ола дене вашлиймыжым, тунемаш шонымыжым “Кок имне” почеламутыштыжо сўретлыме.

“Шочмо йылме” мурсаскаштыже поэт ача-ава йылмын сылнылыкше нерген воза. Келге шонымашым каласа: шочмо йылме тўням утларак пален налаш, икте-весым умылаш, айдеме кумылым шижаш полша.

Г.Тукай шемерын неле илышыж нерген ятыр возен. “Шке корнем дене каем” почеламутыштыжо поян тўшка ваштареш йўкшым нўлталын, пашаче калыклан кидым шуялташ ямде улмыж нерген ойла. “Шыже мардеж” 1911 ийысе шужен ийым ончыкта. Шыже йўд. Шучко мардеж урмыжеш. Тиде мардеж огыл, а поэтын шочмо калыкше шужымо деч лўдын шортеш. Тыге пўртўс сўрет шемерын неле илышыжым почаш полша.

“Теле кас” илышын тўрсыржым тўжвак луктеш. Автор тулык-влак деке поро кумылан лияш, нунылан полшен шогаш ўжеш. Теле годым суртдымо, уремыште кылмыше ен-влакат улыт. Нунымат чаманыде ок лий.

“Дача” кугешныше поянын образшым сўретла. Тудо, пароходыш шинчын, дачышкыже кая. Орлыкан, шужышо, лавыран ялеш ок шогал. Поянлан дачыже узьмак гай.

Поэтын пўртўс нерген возымыжо шемерын йорло илышыжым ончыктымо дене чак кылдалтын. “Йўраташ лиеш” теле да кенгеж нерген ойым тарвата. Телат шке шотшо дене айдеме кумылым савыра. Но вичкыж, шўкшў вургеман енлан илаш йөсө. Кенгеж пагытат незерым огеш куандаре.

Г.Тукайын ятыр произведенийже калык творчество негызеш возалтын. Нунын кокла гыч “Шурале” поэмыже кумдан палыме. Автор Озан воктенсе Кырлай ялын мотор пўртўсшым, чодыран вер-шўрым ончыкта, айдемын вийжым мокта. Кенгеж йўдым самырык ен чодырашке кая, пулан пушенгым писын руаш тўнгалеш. Шучко шурале лектеш, лўдыкташ шона. Но айдеме осал вийым сенга: тудлан уш куатше полша.

“Шурале” поэмым марий йылмыш А.Бик ден А.Канюшков кусареныт.

Татар литературышто прозаик семын Г.Ибрагимов палыме. “Татар ўдырамашын пўрымашыже” повестьыштыже эрык шўлышан, шқанже акым палыше Гульбанун образшым сўретлен. Тиде ўдырамаш пашалан тале, чыла сурт кокла сомылым сайын шукта, чолга кумылжым аралаш тырша. Но сadyгак ешыште куаным ок шиж. Закир марийжат арален окешнал. Ава лийшыже, Сабира, шешкыж деке шыдым гына куча, поро кумылым огеш му. Закир ватыжым пыдал налын огеш керт. Тудо шкежат ешыште оза огыл, шыде, торжаланыше авадын кумылжым гына шукта.

Гульбану кул илыш гыч утлаш шонен, Лутфилян марлан лекташ келша. Но рвезе поро кидшым ок шуялте, Гульбану орлыканык кодеш. Старостылан вуйым шиеш. Польш тугак уке. Пытартыш ўшан семын мужедше деке кая. Тудат ончыкылык нерген сай шомакым огеш каласе, шўдыр йўрымў нерген гына мутым луктеш. Марийжын ажынен кырымыже Лульбанун илышаш кечыжым мучашке лишемда.

Автор ик шонымашым каласен: социальный эрыкым конден гына, ўдырамашын илышыжым куштылемдаш лиеш.

Татар литературым пойдарымаште Муса Джалильын суапыше кугу. Тудо шке жапыштыже Московский университетыште Я.Ялкайн дене пырля тунемын. Нуно йолташ лийыныт.

Кугу сар жапыште М.Джалиль, пленыш логалмекежыат, лунчырген огыл. Тудо “Моабитский тетрадь” сборникым возен. Шўм йўлен серыме поэзий книгаже варажым савыкталт лектын, Ленинский премий дене палемдалтын. М. Джалильлан кугу патырлыкым ончыктымыжлан Совет Союз Герой лўмым пуымо.

Поэт немыч тамыкыште лиймыж годымат шўлыкангын огыл, патырлыкым ончыктен, куатле мурым возен. “Мыйын мурем” почеламутыштыжо шўмбел элжым, калыкшым йўратыше поэт тыге товатлен серен:

Муро аклаш туныктен эрык курымым,
Муро кўшта боец семын колаш.
Сеныме муро лиеш колымаш.

М.Казаков кусарен.

Поэт пытартыш шўлышыж марте шочмо элже, калыкше нерген шонен. Тыгай тўн ой “Палачлан” почеламутышто палдырна.

Башкир литература.

Башкир сылнымутын вожшо келге, виянме корныжо кужу. Салават Юлаевын лўмжым эн ончыч палемдыман. Тудо Е.Пугачевын лишыл енге лийын. Поэзийжым эрык верч кучедалме вийыш савырен. “Урал” почеламутыштыжо шочмо верым, тудын моторлыкшым мокта. Самырык патыр енг, пўртўсым ончен, эрык нерген шонкала. Тиде темылан ятыр мурсаскажым пўлеклен.

Теве “Джигитлан” эрык верч кучедалмаште чолга лияш ўжеш. “Кў патыр?” чын патырын волгыдо тўсшым сўретла! Тыгай шонымашыш толеш: шочмо калыкшым эрык верч кучедалаш нантайыше енгым гына патыр манаш лиеш. “Патырын чапше” эрык шўлыш дене шындалалтын. Шемер верч талын шогышо виян енгым чапландара. “Руш патыр нерген муро” Е.Пугачевлан пўлеклалтын. Калык верч чот кучедалме кумылым “Товатлымаш” почын ончыкта. Шемер дене кутырымо семын “Ме тынысым да чыным сенген налына” возалтын.

“Шочмо мланде нерген ойго” почеламутшо кумылым савыра. Лирический геройын чонышкыжо мотор Урал кундем шынген. Шочмо-кушмо мланде - тиде илыш, муро, ойго. Шўмлан лишыл сўрал вер деке йўратымаш йўр дене мушкылтшо пушенге лышташ гай яндар, тўшка кайык муро гай сылне.

Мажит Гафурин творчествожы гыч “Пашазе” драматический поэма кумдан палыме. Автор илышын тўрсыржым келгын почын пуэн. Ялысе поян Гайфулла пеш торжа. Тудын кўртньў пурса гае чанга койышыжым чыташат ок лий. Енгын ойгыжым умылен огеш мошто; йўштў шўман.

Незер Нигматин пўрымашыже моткоч кочо. Йўрлылык тудым мўндыр шахтыш конден. Тыштат Нигматин орлыкым гына ужеш. Неле илышым чытен кертде, ватыже кола. Марийжынат тазалыкше начареммылан кўра паша гыч поктаат. Моло пашазе-влак семынак, Нигмати эрык верч кучедалаш пижеш.

Мустай Каримын “Мўндыр-мўндыр йоча жап” повестьшым самырык тукум йўратен лудеш. Автор башкир кресаньык-влакын илышыштым кумдан сўретлен. Мутлан, Кугурак Авам налаш, Ушан-шотан, поро чонан, лыжга койышан ўдырамаш. Вес аван йоча-влакымат уло шўм кумылжо дене йўрата. Кугурак Ава поро лияш туныкта, волгыдо шижмашым вияндаш тырша.

Повестьыште Пупок лўмдылтыш дене коштышо рвезын койыш-шоктышыжо виян толеш. Поро чонан кушкеш, изинекак чыным, енг коклаште сай кумылым йўрата. Асхат лў-

ман рвезат шуко йӧсым чыга. Илышын волгыдыжымат ужеш. Шӱм-чон дене поэт гай. Рвезе чын верч шога, айдемын уш-акылжылан ўшана.

Исабекат поро кумылым шижын мошта. Тўшка озанлыкын имне-влакшым кўташ тўнгалмеке, чот вашталтеш. Шкенжымат шыман куча, йўкшыMAT огеш кугемде, кидышкыже солаMAT огеш нал.

Ак-Йондоз ден Марагимын йӧратымашыштлан кумда верым ойырымо. Ак-Йондоз пашалан писе, кидыштыже чылажат ушнен толеш, Марагимлан шыма кумылым ончыкта. Чон шижмашыже, койышыж дене виян еҢ. Но Ак-Йондозын пўрымашыже неле. Вет йӧратыме качыже тошто койыш кепшыл гыч утлен огеш керт. Ачаже Марагимлан йӧратыдыме ўдырым налын пуа.

Талип - поро рвезе: еҢлан куаным ышташ йӧрата. Кушкын шумекыже, ял гыч кая. Шочмо вер тудым шкеж дек шупшеш, мӧнгышкыжӧ пӧртылеш, ялысе калыклан пӧлекым конда. Кугу сарыште тушман ваштареш талын кредалеш, сусырга. Тынысым, эрыкым арален кодымым эҢ кугу суаплан шотла. Калык ончылно садыгак парыман улмыжым шижеш.

Вес писатель - Баязит Бикбай башкир калыкын историйже гыч “Салават” драмым возен. Действий 1773—1774 ийлаште эрта. Пугачев лўддымӧ, эрык верч кучедалше, чыным йӧратыше, шемер калыкым пагалыше чолга вуйлатыше семын ончыкталтын.

Пугачев башкир сарзе-влакын вуйлатышыштым, Салаватым, ўшанле еҢлан шотла, тудын чолгалыкшым, шонен моштымыжым мокта. Салават - калыкше верч тыршыше, яндар чонан, лўддымӧ еҢ. Тудын шемерын эрыкше нерген шона, чын верч шога.

Амина, Салаватын ватыже, марийжын эрык верч кучедалмыжым умыла, тудлан полшаш тырша.

Кюнбике, Салаватын аваже, - поро кумылан ўдырамаш. Эргыж верч тургыжлана.

Юлай, Салаватын ачаже, шочмо калыкшын устный поэзийжым сайын пала, пўсӧ уш-акыл дене ойыргемалтеш...

Марий Эл. 1993. 16, 17, 18 июнь.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Васин Ким. Пошкудо калык мурызо НН Ончыко. 1974. 3 №. 98—101 с. (Тыште чуваш поэт Михаил Федоровын “Таргылтыш” поэмыже марла савыкталтын).

11 κλάσς

Кугу Отечественный сар жапысе марий литератур

Г.Зайниев.

ПОЭТАН ПОЭТ ВОЗА...

**(Кугу Отечественный сар жапысе марий
поэзийын историйже гыч)**

... Сар пагыт йолташлан пöлеклен да тудым шарнен возымо шуко почеламутлан илышым пуэн. Тыгай шүм мурым марий поэт-влакат сереныт. Ойлыманат огыл, нуно тыгодым пүтынъ совет поэзийын сай традицийжылан энгертеныт, возымышт годым “Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины...” (К.Симоновын – Р.К.) почеламут гай чапле образцым ушышто кученыт. <...>.

Ятырышт сар деч ик-кок ий ончычак армийыш каеныт, ойырлымо жапым, чонлан шерге вер-шöрым шарнен иленыт, воинский долгым чаплын шукташ, кўлеш лиеш гын, Родинын пиалже верч тулыш-вўдыш пураш йолташышт ончылно товатленыт.

Коло ияш Семен Вишневский, “эр кече чашкер вечын лекме годым Йошкар Армийыш кайыше”, Миклай Казаковым шарналтен, 1940 ий июнышто “Йолташемлан” почеламутым возен да толшаш шыжым армийыш “куан дене темын” каяш ямдылалт шумыж нерген палемден. Шыжым тудо чынак салтак радамыш шогалын, а вара сарыште тушман ваштареш талын кредалын, моло марий писатель-фронтовик семянак, шочмо мландыш ятыр боевой награда дене пöртылын.

Чалай Васлий Миклай Казаковланак пöлеклен возымо да тугак “Йолташемлан” манын лўмдымö почеламутыштыжо “эрык илыш верчын, совет калык верчын курыкын нöлталт каена атакыш; лектына атака гыч чап дене волгалт” манын товатлен.

Тора вер-шöрышто лишыл йолташым але землякым вашлият гын, шўмбел кундемым ужын кайыметлак чучеш. Лач тыгаяк шижмаш ылыжын йошкарармеец М.Казаковын чонныштыжо öрдыж велне, военный лагерыште Мичурин-Азмекейым вашлийме годым. Тидын нерген поэт “Торасе вашлиймаш” почеламутыштыжо возен:

Куанен шыргыжмаш!
 Куанен вашлиймаш!
 О таңем,
 курымеш тидым ок лий
 мондаш.
 Шочмо верым
 ала онденат пеленет?
 Ончылнем
 төрштыл-модын волгалте Элнет.
 Сүретлалте тунам
 шочмо сурт гай ола,
 Йымыжа Палантайым
 уэш мый колам.
 Пуйто тыштак Какшан...
 Да таңем воктенем.

Но теве сар тўнгалын. Фашизм дене вашпижмаш садыгак логалшашым совет ен-влак кўргышт дене ончылгоч шижын шогеныт, туге гынат шке шинча дене ужмо сўрет ондак шонымо деч йўршын вес тўрлў лийын.

Сар тулыш марий литератор-влак кокла гоч эн ончыч пураш Василий Рожкинлан пўралтын улмаш. Тудак войнаште, пожале, эн кужу да эн неле корным эртен. Арам огыл “сар да поэзий” темылан лач В.Я.Рожкинын возымыжо марий сылнымутышто ик эн кумдан палыме лийын. Теве 1942 ий мартыште Ленинград воктене возымо “Казаков йолташлан” почеламутшым ончалына. Тиде возымыжо, манмыла, ош тўням ужын огыл, лач Миклай Казаковлан колтымо фронтовой серышеш гына аралалт кодын. Тушто тыгай корновлак улыт: “Толын пагыт фашизмым кыраш. Шокшо бойыш содор, Казаков. Мемнан ден ик ганат ынже код”. Поэт “кредалаш гын, туге кредалаш, иктымат кодыдегеч почкаш” манын ўжеш да сенымаш деч вара лийшаш жапым сўретла:

Тиде сар пытымек,
 адакат
 Пўртылына мўнгына
 коктынат.
 У столицым –
 Йошкар-Оланам –
 Ончалаш пурена
 ме тунам.
 ... Угыч стих ден поэма шочеш,
 Тул поэзий уэш пеледеш.

... Теве-теве атакыш кынелман – улыжат вич-куд минут кодын. “Тыгай тымык кўчык пагыт годым” салтакын ушышкыжо эртыше илышыже, ужмо-шижмыже толын пурат. Тыныслыкын, пиалын акыштым, волгыдо кечын шергылыкшым айдеме лач тыгай годым – колымаш лўдыкшө лиймеке – уло капшыге, шўм-чонжыге умыла. “Эше тыге нигунамат ышт кончо родной сўрет-влак ончылнем!” Но воиным ни-могай нельыкат, эсогыл колымашат ок чактаре.

Тушман ўмбақ атакыш лекме годым
Снаряд кўрлеш гын мыйын кид-йолем,
Пурам пўй дене, шакшым мый ом кодо,
Сенген кыраш ўжеш шўмем, вўрем!

“Мый тылат гына ўшанем, тый мыйын первый йолташем улат. Тидыжым тый шке пеш раш шинчет”, – возен М.Казаковлан ик письмаштыже В.Рожкин. “Серышым возен шогыметлан моткоч кугу тау”, – манын весканарак. Тул колчаш логалше Ленинград кундемыш серыш веле огыл, боевой шўлышан почеламутат толын. Икте-васылан колтымо моло почеламут – серышласе семьянак, М.Казаковын йолташлан пўлеклен возымаштыжат сар деч ончычсым шарнымаш уло, уло нимом чаманыде крдалаш сугыньлымо мутат. Туге гынат тыште тўн верым чын поэзийын сенгаш лийдыме вийжым моктен мурымаш налеш. Мураш сылне йўкым мыланна совет калык пуэн, а войнаште тале мурым возаш правам мешкенав вўрна дене сенген налынна, манеш автор. Тиде права дене пайдаланен,

Мурена кугу фронт гыч атака коклаште
Пулеметла тазан, пушка гай йонгатан.
Кўртнў ойым вуча мемнан деч марий калык.
Ўшанал мыланем, о Васлий йолташем:
Опкын немыч кертеш кап-кылнам сусырталын,
Но ок керт нигунам муро шўмым тошкен.

... Поэт-воин-влакын ваш-ваш возымышт тачат свежан йонгалтеш, автор-влакын чон моторлыкышт дене, кўчык строкашке шыгыше келге образ дене кугешныме кумылым лудшын шўмыштыжў ылыжта.

1942 ий мартыште Миклай Казаковлан изи серышым возымышт годым Анатолий Бик <...> чоныштыжо шолшо ойым кагазыш луктын пыштен <...>: “Таза лий. Сенгымашлан ўшанен, запад вельш ончал. Поэзийым штык мучашеш нумалын, ончыко кай! Тиде кучедалмаш – мемнан эрыкна, че-

стына, ылышна верч кучедалмаш веле огыл, тыгак марий поэзий верч кучедалмаш”.

Тиде кугу кучедалмашын толкынжо тул йӱр йымаке тӱрлӱ ийготан еҥ-влакым авалтен нангаен. Кумло-нылле ияш Дим.Орай, Никандр Лекайн, Илья Стрельников, Шадт Булат, Василий Элмар, Никандр Ильяков, Михаил Калашников да моло дене ик радамыште але капым гына поген шуктышо Семен Вишневский, Вениамин Иванов, Борис Данилов, Аркадий Канюшков, Виктор Вайшев да молат ошкылыныт. Мутат уке, самырык-влаклан фронтышто утларак неле лийын. Нуно, сар деч ончыч улыжат икмыняр почеламутым возышо-влак, тушман дене вашпижмаште салтак самынат, поэт самынат писын шуаралт кушкыныт.

Вениамин Иванов ден Борис Данилов ик ялешак шочыныт, ик педучилищыштак тунемыныт, но салтак пӱрымаш нуным тӱрлӱ верыш нангаен. Шӱшпык муро йӱкан Немда серым шарналтен, Б.Данилов поэт йолташыжлан 1944 ий кенгежым почеламутан серышым колтен.

Орлык, колымаш верч, калык шинчавӱд верч
Азырен кашаклан ӱчым чот шуктен,
Кужу корно дене толына, Веня, ме,
Вурсла шуаралтын, сут тӱшкам поктен...
Волгалташ тӱнгалме пагыт годым мые,
Угычын кынелын, сӱйышкӱ каем.
Рвезе пагытна верч, тыныс ылыш верчын
Ом чамане вӱрым, нӱргӱ кап-кылем.

Да, писатель-влак совет айдемын геройлыкшым моктен муреныт веле огыл, шкештат патырлык примерым ончыктеныт. Шукышт кечан 9 майым вучен шуктыде, Берлиныш миен шуде, ӱрдыж вер-шӱреш курымешлан малаш возыныт. Сенгымаш кечын Совет элнан миллионло шочшыж дене пырля марий писатель-влакын – В.Элмарын, Ш.Булатын, Г.Ефрушын, А.Айзенвортын, П.Першутын, Савинов Эчанын, П.Лановын да молынат – лӱмыштым чот жаплен шарналтена.

Сарын первый тылзыштыжак Георгий Ефруш уке лийын. Шӱлыккан увер мӱндыр эрвелне служитлыше Чалай Васлий декат миен шуын. Кочо ойго дене ишалтше шӱм гыч почеламут сескемалт лектын. Поэт тудым “Тумо” манын лӱмден.

Шочмо-кушмо сурт-печыш тошкалын,
Тый от тол тошто семын уэш,
Пиалан ылыш верчын кредалын,
Каналташ возынат курымеш.

Ял мучаш гыч, пасу капка дечын,
Шыгыр корно шуйна пүнчерлаш...
Тыште тумо лўшка кажне кечын,
Шарныкта тыйым, шерге йолташ.

Г.Ефруш нерген М.Казаковат лач тиде жапыште шке мутшым каласен. В.Рожкинлан пӧлеклыме почеламутыштыжо тыгай корно-влак улыт: “Она мондо йомартле Георгий йолташым, толеш мо адакат, веселан мутланен?”

Тушманын “пилаже” чот осалланен гынат, совет литературын, ты шотыштак марий сылнымутын, отыжо шуэмын огыл. Йӧралтше ик тумо олмеш весе кушкын шогалын, куатле парчаж дене шочмо элым фашизмын озырканже деч арален...

1943 ий 11–12 декабрьште республикысе писатель-влакын совещанийышт лийын. <...>

Тыгодым офицер Семен Вишневский фронтеш колышо поэт, 30-шо ийла мучаште творчестволан кумылан ден шогышо наставникше Василий Элмар нерген “Чеверын, йолташ” почеламутшым лудын пуэн.

Анатолий Бик В.Элмарланак пӧлеклалтше почеламутшылан А.С.Пушкинын “Он не пришел, кудрявый наш певец” корныжым ойырен налын. <...>. Произведенийын тўн шонмашыже мучаш кок корнышто каласалтын:

Йонгыдо муретын вийже
Мемнан ден садак ила.

Кўшнӧ ончыктымо шўлыккан почеламут-влак эн ончычак авторын ойганымыжым, неле йомдарымашлан кӧра йӧсланымыжым почын пуат. Но кеч-могай чын лирика самынак, нуно возышо егын чон шижмашыжым тўжвак лукмо дене огыт серлаге. Нине элегический произведений шке идейный содержанияйышт дене кажне фронтовиклан, сар гыч уверым вучен ылыше кажне еглан лишыл лийыныт, ойгым сенен мошташ, патыр лияш туныктеныт, сенгымаш верч чылажымат ышташ кумылан дененыт.

Моло патриот самынак, эллан лўдыкшӧ толмо саманыште Шадт Булат “лийын фашизмым пытарыше, лийын ўшанле салтак”. Пером боевой оружий дене алмаштен, “угыч да угыч тул лонгышко тудо пурен патырешт”. Фронт гыч кочо увер толмек, кугурак йолташ нерген 1943 ийыште “Шадт Булат” почеламутым возымыж годым М.Казаков улыжат пел ий ончыч тудын дене салтак корнышто вашлийын мутланемыжым, “кӧ ылыше кодеш гын, тудо колышо нерген поро мутым каласыже” манмыжым ик гана веле огыл шарналтен.

Тиде почеламутым сар деч варасе сборникыш пуртымж годым автор (ала редактор?) тушеч ныл корным луктын шуэн. Таче лач тиде ужашым лудшылан ончыктымо шуэш <...>:

Тыйын верчет шакше немецлан
Бик да Калашников таң,
Стрельников, Рожкин, Вишневский
Ўчым шуктат пеш тазан.

Элнан кугу ойгыж верч тушманлан ўчым шуктышо ик тыгай тале воин да литератор нерген поэт-фронтовик Макс Майнын почеламутшым “Марий коммуна” газет 1943 ий декабрьште кўчык справка дене печатлен: “Марий калыкын эргыже, писатель, гвардий старший сержант Еремеев Никандр Сергеевич (Н.С.Лекайн) шке броневойный оружыйже дене немецкий танкым йўлатен. Отечественный войнаште героический кредалмыжлан кок гана “За отвагу” медаль дене наградитлалтын”. <...>. Воин Никандр Еремеев, палемда тудо, “шочмо калык верчын, ший гай Какшан верчын, шкенжын пеледалтше у олаж верчат, роман ден стих верчын” кредалын, “броньым чийыше шакше” тушманым пытара.

“Шадт Булат” почеламутын кўшнő ушештарыме строфаштыже М.Калашниковын лўмжő пелен “тан” мутым рифмылан кōра веле огыл возен шындыме. Михаил Степанович фронтышто улмыж годымат литератор-влак дене пентгыде кылым кучен, нунын мурпашашт кузе виян толмым эскерен. <...> тудо шкежат лўддымын кредалын, ятыр боевой наградым налын, рота командир, гвардий капитан марте кушкын.

Йолташын “наградыжлан да чапшылан куанен” возымо почеламутыштыжо М.Казаков “лишыл, яндар чонан Мишалан” тыге каласен:

Кеч ик минутлан тыйым
Ужаш, шўмбел йолташ,
Кеч ик гана шўм вийын
Кидетым кормыжташ.

Семен Вишневский “кажне кечын ончыко кайыше” Михаил Калашниковлан пōлеклыме мутышкыжо шўлыкан шонымашым пурген колтен гынат (“Кō пала, перна мо мōнгыш чылалан мыланна мияш. Ала эрык верчын мландыш логалеш йōрлаш”), чумыр налмаште тиде возымыжо сенгымашлан пентгыдын ўшаныме шўлышан. “Мемнан корно икте веле – запад век”, – манеш автор да мутшым тыге кошарта:

Шочмо мӱнгыш пӱртылат гын,
Вескана тый шарналтет:
Кредале кӱлеш семын
Эл верч самырык поэт.

Кӱлеш семын, шокшо шӱман патриот семын кредалыныт марий литератор-влак кугу сарын тулыштыжо. Тыгодымак творчество нергенат монден огытыл. “Кастене, бой пырт чарнымеке”, шке йолташыштын – командир, политпашаен, боец, саниструктор-влакын – фронтовой ылышышт нерген почеламутым, ойлымашым, очеркым возеныт. Нуно сайын умыленыт: поэзий шомак – атакыш ӱжшӧ кугу вий, тудым элна йодеш. “Стих дене пырля тушман ӱмбак” кержалте годым ушыштышт икте гына лийын : “Сенгаш!” “Сар да муза”, “Героизм да поэзий” темым Ленинградский фронтын артиллерист-наводчикше Василий Рожкин пеш сайын почын пуэн. Арам огыл тудын “Шӱмбел поэт йолташ-влак-лан” почеламутшо хрестоматийныйыш савырнен.

Шӱмбел поэт йолташ-влакем,
Ушеш те налза шомакем:
Атака стих деч шергырак -
Сенгаш, атакыш писынрак!
... Мыняр сай образ, шоньмаш,
Мыняр поэма – мут аршаш,
Шӱмна тич стих эре шолеш,
Тулан шомак йырваш лектеш.

Поэт-влакын икте-весеылан пӱлеклен возымо почеламутышт – сар жапысе марий поэзийын изи ужашыже веле. Тиде шке шотан чон муро орланге кугытшо дене ок ойыртемалт – улыжат тетрадь кӱжгытан сборник чоло погына. Но ожнысекак пале: сылнымутын вийже страница шот дене огыл висалтеш.

Марий коммуна. 1984. 10 апрель.

А.Васинкин.

САР ЖАПЫСЕ СЫЛНЫМУТ.

... марий писатель-влак сарын первый кечылаж гычак публицистика ден очерк жанрым вигак тарватеныт. Нуно шке возымаштышт республикысе чыла гаяк кугурак событийлам авалташ тыршеныт. Прозаик, поэт да драматург-влакын публицистика да очерк жанрлан мелын савырнымыштлан ӱршаш

уке. Тулан пагытыште сылнымут мастар-влак шке ойыштым лудшын шўмышкыжō, ушышкыжо кузе-гынат вашкерак шукташ тыршенят. Сандене прозаик-влак Н.Лекайн, Дим.-Орай, Ким Васин дене пырля поэт-влак М.Казаков, И.Осмин, Ш.Булат, драматург С.Николаев газетлаште чўчкыдынак тўрлō публицистический статья ден очерк-влакым савыктеныт. Произведенийлаштышт кредалше калыкын патриот кумылыштым, тудын героизмжым да интернационализмжым ончыктымашлан эн тўнг вниманийым ойыренят. Фронтышто кредалше марий кўндемын эргыж ден ўдыржō-влакым сўретлымаш тунамсе сылнымутышто поснак кугу верым налын. Мемнан землякна-влак нерген гына, мутлан, тунам 30 наре очеркым савыктыме улмаш. Нине очерклаште тўнгжō – совет салтак-влакын иза-шольбыла келшымыштым, интернационализмын сенгаш лийдыме куатшым моктымаш. Фронтысо подвигым чапландарыме дене пырля марий прозаик-влак ял калыкын чапле пашажымат ўрдыжеш коден огытыл.

Тунамсе очерк, публицистика да ойлымаш коклаште ойыртеп муаш куштылгак огыл. Мутлан, теве Н.Лекайнын “Касвелыш корно” очерк-репортажыштыже тўрлō жанрын элементшым вашлийын кертына. Икманащ, марий писатель-влакын тунам жанр ойыртемым кычалаш, тудын нерген шонкален шинчылташ жап ситен огыл. Санденак тунамсе прозышто очерк сынан ойлымашым але публицистика сынан очеркым вашлиймылан ўрман огыл. Тыге илыш шўден. Геройжымат писатель-влаклан сар жап шкеак ойырен шоген. Литературный персонаж книга страницылаш илыш гыч вигак ошкыл пурен манына гынат, очыни, нимынярат йонгылыш она лий. Писатель-влак тудым, чын фактыш утым ешарыде, сўрастарыде, лудшо-влаклан темленыт. Тыгай улыт, мутлан, К.Васинын “Родина верч” (1945. 1 N) альманахеш савыкталтше “Подполковник Курсов”, П.Шорскийын “Марий калыкын ўдыржō” (“Марий коммуна”. 1943. 3 май) очерклашт.

Вес мogyрым сылнымут мастарлан пўтынек илыш факт дене гына серлагыман огыл. <...>. 1945 ийыште А.Березинын “Алексей Громов” очеркшым посна книга дене лукмо. Автор шке землякше, Совет Союз Герой нерген сера. Чын, тудо материалым моткочак сай пала, геройын илыш корныжым каже йыжынге шереш. Но сылнымут пашаште тыгай хронологический описаний гына эше шагал, тыгай йўн деч ятыр годым кўлеш результатым вучен от шукто. <...>. А.Берези-

нын очеркыштыжат событийым утыжым шуйдарыме, произведенийыште ятыр тыгыде фактым, калык манмыла, шокте вошт колтыде оралыме.

Сар жапысе марий литературышто шке сылнылыкышт дене война годсо колхоз ял илышым ончыктышо произведений-влак ятырлан ойыртемалтыт. Теве, мутлан, Дим. Орайын тиде темылан серыме очеркше-влак путырак онгай улыт. <...>.

“Онар калык” очеркын героиньже Мария Воронцовам гын писатель түрлө могырым сүретла. Тудым ме колхозник-влак ончылно погынымаште ойлымыж годымат, пашаштат, пайремыштат ужуна. Колхозник-влакын паша подвигыштым Дим.Орай “Кинде шочмаш” очеркыштат мастарын ончыктен. Сар годым тылыште улшо калыкын геройло пашажым тыгак Ким Васинын “Чодыра патыр”, Я.Элексейнын “Мадар ер” да моло очерклаште ужуна. Нине произведений-влакын авторышт совет айдемын көргө поянлыкшым сүретлаш кугу вниманийым ойыреныт. Күшнө ончыктымо очерк-влакын геройышт иктым раш умылат: фашизмым сенымаште кажне айдеме шке верыштыже күлеш семын тыршышаш. Война пагытыште кум-ныл пачаш талырак лийман. Сенгымашым лач тыге гына лишемдаш лиеш. Икте-весьлан полшымаш, иза-шольыла келшен пашам ыштымаш Кугу Отечественный сарын түн йыжынже лийын. Фронтысо нелылык ял калыкым утларак веле лишемден, тыге түрлө национальностян совет калыкын интернациональный шижмашыже утларак пенгыдемын. Тидын нергенак Дим.Орай “Ача шүм” очеркыштыже ойла. Г.Эрскийын “Онар патырын тукумжо” очеркыштыжат ме журналистын шке шочмо калыкше дене, тудын чапле пашаж ден кугешнымыжым шижуна. “Эр кече шыргыжалын, шке йолжым колтен, эрден эр кынешке калыкым йывыртен вашлиеш. Ола воктен йогышо Какшан вес велне күртнө корно линий тасмала шуйнен возын. Озан гыч лекше поезд, пайремыш вашкерак толын шушаш ыле манме гаяк олашке вашка. Тиде поезд дене Микуш Пөчүшат шкенжын Санюк эргыж дек Йошкар-Олаш уналыкеш толеш”, - тыге, йөршын ойлымашысыла, произведенийын икымше ужашыштыже тынысле илышым сүретлыме. Варажым повествований кенета публицистический стильыш кусна. Автор салтакыш ужатыме эпизодым кучылтеш, фронтовой серыш гыч ужаш-влакым пурта. Пытартышлан очеркым лозунг семын йонгалтше публицистический ой дене кошартыме: “Да, тыгай калыкым тушман нигунамат сенген ок керт!”

Мутат уке, 1941–1945 ийләсе прозаический произведенийлаште марий писатель-влак эн тўн проблема семын героизм проблемым тарватеныт. Тўн геройлан сылнымут мастар-влак сар пасушто кредалше тыглай совет салтакым ойырен налыныт. Война жапысе марий литературы тўн ойыртеме-влак, мутлан, К.Васинын “Курган” ойлымашыштыже моткоч раш палдырнат. Произведенийын дейвийже ик изи лапчык мландаште, лўмдымў чонгаште эрта. Писатель ойлымашыштыже, реализм ден романтикым иквереш моштен кучылтын, моткоч ўшандарыше героический ситуацийым мастарын сўретла. Украин степысе тиде кўкшакам пўтынъ Совет мландын символжо семын ончыктым. Автор онгай сылнымут сўретым муын. Произведенийым чынжымак мастарын чонгым. Ожно князь Игорьын вўдымыж почеш патыр руш сарзе-влак тиде кўкшака воктеч эртеныт. Тышан граждан сар годым матрос Герасим Шульга геройла колен. Кызыт Кугу Отечественный сар годым, эллан адакат кугу лўдыкшў толмо жапыште, патыр Совет воин-шамыч кугезе курганым тугак лўдде аралат. Ойлымашын мучашыже трагический. Курганым аралыше-влак икте кодде пытат, но шочмо мландым тушманлан огыт пу. Лудшо ен писатель дене пырля чынжымак ўшана: “Эртат тале боец-шамыч... тар шикш шула... илыш тыгак аралалт кодын, сылнынрак веле пелеш...”

Произведенийыште реалистический ден романтический йўнлам пырля ушымаш, калык йомакын, фольклорын элементыштым пуртымаш Ким Васинын творчествоштыже ик посна ойыртеме семын палдырна. Мутлан, курганым тушман деч аралыше 33 совет салтакын подвигыштым сўретлышыла, автор тыгерак каласкала: “Уло степь нелын чытырна, пуйто кок кугу богатырь-великан тале сарыш лектын. Икте – руш; Джангарын, Давидын, Онарын да моло патырын ялт йомакысе юзо вийыштым ушен шогышо тўтан айдеме. Весе – тошто легенда ден эртыше вўран курымла гыч лекше фашист Зигфрид. Шуко пагыт уждымо, мурылаште веле мурым, у геройло кредалмаш кўкшў курган йыр эрта.”

Героизм деч посна ойлымашыште интернациональный проблемым моштен тарватыме. <...>. Дон энгер воктен тиде курганым грузин Коберидзе, марий Иванов, украинец Иван Подкова да молат иза-шольыла аралат. Совет мланде кажнлан икгаяк шерге да лишыл. Нуным лач ик пентгыде шонымаш пырля ушен: ужмышудымо тушманым вашкерак кырен шалаташ!

Ким Васинын вес творческий ойыртөмөжө – тиде шочмо калыкын историйже дене кылдалтше событий-влакым сүрөтлөмөш. Тудын сар жапыште возымо произведенийлаштыже илышысе чын герой-влак Юкей Егоров, Мендияров, Мирон Мумарин, Иван Шуст да Илья Долгополов пырля шонен лукмо персонажат вашлиялтыт. Теве, мутлан, “Акпай” повестьым налаш. Түнг герой – шонен лукмо образ. Тудын мом ыштымыже шукыж годым фольклорысо геройым шарныкта гынат, образым үшандарышын сүрөтлөмө, адакшым повестьшат чын лийше событийлан, Пугачев годсо пагытлан пөлеклалтын. Тунам возаш гына түнгалше самырык писатель произведенийлаштыже документ-влакымат моштен кучылтын, санденак шонен лукмо литературный персонажше-влак кўшнө ончыктымө повесть ден ойлымашлаште үшандарыше улыт.

Война жапысе марий литературышто исторический тематикын писын шарлымыже, очыни, тыглай факт огыл. Молан манаш гын, калыкын ожнысо илышыжым, тудын историйжым, героический традицийжым художественный произведенийлаште ончыктымаш, шарналтымаш, сар пагытыште моткочак кўлешан лийын. Тыге сылнымутан литература шкенжым калык деке утларак лишемден. Курымла дене калыкын эрык верч кучедалмыжым ончыктышыштыла, писатель-влак лудшым фашизм ваштареш кредалаш үжыныт. Возымаштышт национальный геройло характерым ончыктымө гоч калыкым исторический традицийым шукташ таратен шогеныт. <...>

Түрлө национальностян герой-влакын икте-весеышт дене келшымыштым ончыктышыла, калыкын историй традицийжым чапландарышыла, писатель-влак кугу да кўлешан задачым шуктен шогеныт. Кредалше калыкым Сенгымашлан кумыланденыт, тудын үшанжым пенгыдемденыт. Садланак, очыни, тунамсе шуко очерк ден ойлымаш икымше лица дене возымо улмаш. Тидыже лудшо енгым утларак үшандара, произведенийласе событий деке чак лишемда. Тыгай улыт, мутлан, Н.Ильяковын “Лейтенант Реут”, “Фронтвой корно”, “Воздушный бой”, “Минироватлыме олык”, “Первый шрапнель”, “Танк йымалне” да “Прусак” очерк характеран фронтвой изи ойлымашыже-влак. “Фронтвой записка-влак” вуймут дене савыкталтше нине произведенийла лудшым сар сүрөт дене раш палдарен шогат. Адакшым автор шкежат событийым ужшо да тушто участвоватлыше енг семын коеш, произведенийын геройышт – тудын лишыл боевой йолта-

шыже-шамыч. Санденак Н.Ильяковын “Сусыргышо пеледыш”, “Снайпер”, “Балерина”, “Вожынан писте” ойлымашыже-влак моткочак шӱмеш перныше, лирический кумылан улыт.

Марий писатель-влакын фронтовой произведенийлаштын тематикыже тӱрлӧ национальностян совет салтакын икте-весьшт дене келшымышт нерген каласкала гын, “Лейтенант Маргос”, “Георгий Думенко” ойлымашлаштыже (Н.Ильяковын – Р.К.) айдемын куатле кӱргӧ вийже чапландаралтеш. Тыглай салтакын чон шижмашыже, тудын эллан кеч изи гынат пайдам кондаш тыршымыже К.Беляевын “Повар-гвардеец” ойлымашыштыжат ончыкталтеш. Тыште рӱдӧ геройын, рядовой Степановын, вашкерак передовойыш логалаш, фашист кашаклан ӱчым шукташ шонымыжо тушман ваштареш шинчаваш кредалше писательлан пугырак палыме. Тыгайракак Мирон Чойнын “Лӱддымӧ санинструктор” ойлымашыжат. “Кеч-могай постышто кредалат гынат, шке долгетым кӱлеш семын шуктышаш улат”, – каласынешт кок писательжат.

Совет калыкым чыла нелылык ваштареш шогал кертше, сенгаш лийдыме вий семын ончыктымаш марий сълнымут мастар-влакын произведенийлаштышт рӱдӧ верым налеш. К.Скворцовын “Ава”, К.Васинын “Кок эрге” да моло ойлымаш-влакын тӱн идейыштым Очей Ондрен “Кок йолташ” произведенийысе рӱдӧ герой, боец Ивановын, мутшо дене каласаш лиеш: да, сар шукыштым лишемден, тудо эше тунарак ойгым конден.

<...>

Салтакым тоеныт... Рядовой Афанасьевым йолташыже-влак пытаргыш корныш ужатеныт. Мо вара вашталтын? Иктын колымашыже – тиде шуко енгын ойгыжо. Тидын нергенак В.Иванов “Зенитчик-влак” ойлымашыштыже каласкала. Автор кӱшнӧ ончыктымӧ йодышлан тӱрыс вашмутым пуаш огеш вашке, лач вучыдымын ик ойым гына ешара: “Адакат ик ӱдыр шке йолташыжым вучен ок шукто”. Тиде мут лудшо енгым вигак шонкалаш тарата: “Похоронкым налше ача-ава-шамычын ойгыштым могай виси дене висыман вара? Сар тулеш когаргыше моло сусыр шӱмым кузерак паремдыман? Чыла тидым тӱрыс аклаш лиеш мо?”

Война жапысе марий проза нерген мутым лукмеке, кумдан палыме курык марий поэт, прозаик да самодеятельный композитор К.Беляевын творчествыжым ӧрдыжеш кодаш ок лий. Тудын “Марфа-санитарка”, “Олма сад” да моло почела-

мутлажат Кугу Отечественный сар годым чўчкыдынак муру семын йонгеныт. Семжымат автор шкеак кельштарен. А “Тыл штурма” повестьше гын, курык марий прозышто веле огыл, тыгак пўтынь марий литературыштат шинчалан перныше произведений. Тиде путырак пўсö сюжетан повесть. Автор, кредалмашын участникше, шкат ятыр гана тўрлö туткарын пернен, чылажымат шке шинчаж дене ужын. Санденак партизан отряд командир Сергеевын, лўддымö разведчица Розан образыштым К.Беляев тыге ўшандарышын сўретлен кертын. <...>.

К.Беляевын вес повестьше утларак сылнырак да ўшандарыше. “Патриот-влак” повестьште илышым чынжымак кумдан авалтыме. Писатель кеч южгунамже моткочак туран, но мо гынат шўм тургыжланен, ял калыкын сар жапысе паша подвигше нерген каласкала. Дим.Орайын Мария Воронцова (“Онар калык”) але Мария Климоваж семынак (“Кинде шочмаш”) К.Беляевын тиде произведенийысе тўн геройжо Люба Громоват война жапыште колхоз вуйлатыше радамыш шогалеш. Повестьште чулым Тимок кугызан характержым тичмашын сўретлыме. Тудо колхоз пашаланат кумылзак, неле пагытыште пошкудо-влакымат, Любамат поро мут дене кумылан ден кертеш. Лудшо-влакын ушешышт почтальонка Валентина ден пионер-тимуровец Колян поро пашашт ятырлан ушеш кодеш.

... Верысе газет ден журналлаште савыкталтше очерк-шамыч утларакшым публицистика да информаций сынан улыт. Нунын эн тўн кўлешан ойыртемашт – событийым фотографийысыла, фактым тўрыс каласкален кайымаш. Сар жапыште писатель-влак кажне событийым палемдаш вашкеныт, сандене сылнымут пашаште бойысо семынак моткоч кожмак лияш кўлын. Тидланак, очыни, тунамсе прозыштат публицистика да очерк жанр, моло дене тагастарымаште, писын шарлен. <...> нуно сар темылан возышо кызытсе мастар-влаклан эн ўшанле, эн чыным каласкалыше кўлешан материал семын пайдале улыт. Вес могырым, изи газет заметка, публицистический статья але очерк шукуж годым кугурак произведенийым возаш кумылан ден да кызытат кумылан ден шогат. Мутлан, лач тыгай газет материал деч вара Дим.Орайын “Чолга шўдыр” повестьше шочын, а Н.Лейкайнын фронтовой запискыже, репортажше-влак тунамак писательым “Кугу сарын тулыштыжо” романым возаш таратеныт...

Ончыко. 1984. 6 N. 99–103 с.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Арслан тукум: Марий писатель-фронтовик-влак нерген очерк книга. Йошкар-Ола, 1985.

Асылбаев А. Отечественный война жапысе марий литература (обзор) НН Марий фольклор ден литература. Йошкар-Ола, 1945.

Васинкин А.А. Очерки и рассказы марийских писателей периода Великой Отечественной войны НН Проблемы жанра в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1981.

Васинкин А. Сар жапысе сылнымут НН Ончыко. 1984. 6 №. 93–103 с.

Зайниев Г. Поэтлан поэт воза.. Кугу Отечественный сар жапысе марий поэзийын историйже гыч НН Марий коммуна. 1984. 10 апрель.

Иванов И.С. “Тый ончык ўж... Сар жапысе марий поэзий обзор НН Ончыко. 1975. 2 №.

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. С.182-208. (Глава четвертая. Марийская литература периода Великой Отечественной войны).

Селин А. Писатель-влак – кугу сарыште НН Ончыко. 1994. 5 №.

Миклай Казаков

А.Асылбаев.

МИКЛАЙ КАЗАКОВЫН ПОЭЗИЙЖЕ.

... Казаков марий поэзийыште ик ончыл верым налын шога. Тудо – кушкын толшо поэт. Тудо 1933 ийыште возаш тўнгалын да варажым 1938–1951 ий коклаште гына индеш почеламут сборникым луктын.

Тудын почеламутлаштыже поэтын шкенжын художник тўсшат, илыш умылымашыжат, воштончышышто койымо гаяк, раш кончат, <...> автор ден герой шукыж годым ойыраш лийдыме, икте-весьшт дене келшен шогышо, ик оян, ик шонымашан, ик характеран улыт.

Теве “Герой-пулеметчик” поэма гыч Советский Союз Герой Василий Архиповын образшым налаш. <...> Архипов мо верч кредалмыжым раш палыше, чыла нелылык ден йўсылыкым сенгыше пенгыде айдеме. Казаков шке геройжым тыге

сүретлыдежат ок керт. Вет нуно коктынат изак-шоляк гай улыт, пырля кушкыныт, пырля тунемыныт, пырля вийым да моштымашым погеныт; коктынат Ленинын ойжым ача ойлан ужыныт <...>.

... Казаковын ятыр произведенийлаштыже Советский власть жапыште марий кундемын пелед кушмыжо сүретлалтеш.

Теве “Марийская АССР” поэмыштыже, марий калыкын ожнысо пычкемыш, йӧсӧ илышыжым шарнен, калыкын кызытсе эрыкан, сай илышышыжым моктен, поэт тыге ку-ана:

МАССР – уэмын шочмо вер!
Нӧлталтын кече ўмбакет – чевер!
Кушкат элнан созвездийыш пурен...

Казаковын первый жапыште возымо ятыр почеламутшо лушкыдо, образдыме, риторичный лийыныт гын, варажым тудо тыгай корно деч койын корангын, кажне почеламутшын негызышкыже иктаж-могай гынат тичмаш образым, сүретым пышташ тыршен.

Теве Москва нерген почеламутыштыжо поэт, элын рӱдӧ олажын кугу вийжым, моторлыкшым, чапшым сүретлымыж годым, тудын эн кугу чапшылан Кремльым да кремлевский шӱдырым шотла <...>.

Казаковын почеламутшо кокла гыч шукыжо содержательный, лудшылан иктаж-могай шинчымашым пуа, илышым палаш полша. Тудын шинчымашыжат, илышым палымашыжат, моло марий поэт-влак дене тангастарымаште, изи огыл. Казаков, Пушкин семынак, тӱрлӧ шот дене шке творчествыштыже античный, мировой, тулеч моло исторический личностьым моштен кучылтеш. Мутлан, “Шторм” лӱман амфисонетыште Азовский тенгызлан рифмым келыштарашлан художник Айвазовскийын лӱмжым моштен ончыктен, почеламутын содержанияжы дене сайын кылден.

<...>

Лирический геройын (Казаковын лирический геройжын – Р.К.) переживанийже да илыш нерген, моторлык ден йӧратымаш нерген, ойго ден пиал нерген шонымашыже – тиде кугу эрыкан элыште илыше, у илышым чонгышо советский енгын, советский молодежыын переживанийже, шонымашыже. Лирикын содержанияжы – советский айдемын илыш тӱсшӧ, качестважы, натурыжо. Казаковын интимный лирикыжат тыгаяк. Тудын ятыр почеламутшо лирический герой лӱм дене возымо: тудо я колхозный ўдыр, я элым

аралыше рвезе воин, я ударник, студент, студентка, комсомолец. Тиде веле огыл, поэтын шке лүмжө дене возымо почеламутшымат лудшо-влак “мый” але “ме” манын, шке лүмышт дене лудыт, шкеныштым поэт олмеш але поэт дене пырля шогалтат. Вет поэтын лирикыжын вийже лач тыште – лудшым поэт шке семынже шоныктен, куандарен, чонжым тарватен моштымаште. Казаковын поэтический вийже – темым, образым налын моштымаште, геройын чумыр түсшым чын почын сүретлымаште, илыш дене кылден моштымаште.

Йоратымаш нерген возымо поэзийыштыже Казаков шкенжын лирический геройжын көргө илышыжыи, шижмашыжым сүретла. Тыште йоратымаш тема дене татун илымаш тема-влак иктешлалт толыт: молан манаш гын, йоратыше ен-влак, поэтын ойжо почеш, икте-весьштан ўмыраш йолташ лийшаш улыт, нуно илышыште лийше чыла ойго дене куанымашымат пырля пайлышаш улыт:

Палем, шинчат гыч шоныметым,-
Тый шкат от шоно ойыраш.
Туге гын, чын йоратымаш верч
Пу-ян кидетым, шүм йолташ!

(“Ўдыр йолташлан”)

Тыге, поэтын йоратымаш мотивше – уло көргө тулым пөлеклен сай йолташ лияш, икте-весьлан полшаш. Тидлан верчынак күлеш годым вучен моштыман (“Йолташемлан”, “Тунаре шүдыр чүчкыдө”, “Ўдыр йолташлан”, “Мый вучем”, т.м.)

“Вучымо” нерген мотив Казаковын лирикыштыже утларакшым война годым кушкеш. Молан инанаш? Мом вучаш? – “Ме сенена, ме сенен пörтылына, тунам ме вашлийына, курымеш ойырлыдымо лийына” манмылан инанаш. “Вучо” манын автор шке лүмжө дене йоратыме танжылан веле огыл, палымыже-влакланат, родыжо-влакланат каласа. Казаковын тиде “инане”, “вучо” манме война жапысе мотивше тудын война деч ожнысо лирикыжын мотивше гыч лектын толеш. Тунам тудын мотивше “чон пуэн йоратымаш верч” ыле гын, война жапысе лирикыштыже тиде мотивышке эше йоратыше-влак коклаште ваш-ваш умылен шуктыдымаш мотиват ешаралтын.

Казаков Великий Отечественный войнаште участвоватлен. Тидыже тудын творчествошыкыже кугу молеммашым пуртен.

Шочмо эл ден калыкым шокшын йӧратымаш, советский енг-влакын военный да паша подвигышт поэтын творчествожымат ончыко вӧденыт, кредалмашке таратеныт.

Лавран вынем гыч янлык нушкын лектын,
Озалана ш пурынеже эрыкан пакчаш,
О шочмо-кушмо мланде! Волгыдо чапетым
Шкенан вий дене лектына ме аралаш!

(“Шочмо-кушмо мланде”)

Тыгай товатлымаш да ўжмаш гыч тўналын, поэт умбакыже тушманым сенгыше советский воинын образшым кумда план дене тичмашын сўретлымашке кусна (“Герой-пулеметчик”, “Андрей Вершинин”, “Шымавуч”, “Генерал” т.м.).

Война жапыште поэтын творчествоштыже Родина нерген возымо произведений-влак кугу верым налын шогат. <...>.

Шочмо элын поянлыкше, пўртўсшӧ, тудын историйже, традицийже поэтын сескемалтше тулан мутшо гоч лудшылан раш коеш (“Поро кече”, “Поезд”, “Кол ер воктен” т.м.). Шочмо элын эрыкыкше да пиалже верч кучедалмаште марий калык ден руш калык коклаште иза-шольыла келшымашын ожнак шочмыжым да пенгыдем толмыжым поэт поснак келгын сўретла (“Горьковский Кремль воктен”, “Руш калыклан” т.м.).

Поэт тале, лўддымӧ герой-влакым моктен мура, мемнан Родинын эрыкше верч талын кредалше да тиде кредалмаште шке вуйыштым пыштыше марий калык эрге-влакын героический образыштым сўретла (“Андрей Вершинин”, “Герой-пулеметчик”, т.м.).

Советский Союз Герой Архипов Родина верч шкенжын илышыжым пуэн. “Герой-пулеметчик” поэмыже дене Казаков герой Архипов нерген литературышто шарнымашым кода. “Герой-пулеметчик” – тиде йӧратыме Родина верч самоотверженный подвигым ыштыше енг нерген лирический ойлымаш. Тыште поэт Архиповын героический подвигшын патриотический значенийжым, смыслжым почын ончыкта.

<...>

Поэма чыла вереак ик семын тӧр возымо огыл. Поэмын тўналтышыже лирический план дене возымо. Тыште поэт герой Архипов дене кутыра, родной элысе пўртўс гоч Архиповын самырык образшым, героический подвигшым шарныкта. Поэмын кокымшо ужашыже ойлымаш план дене возымо, – тыште боевой эпизод-влакым сўретлыме да тушман ваштареш геройын кредалмыжым ончыктымо. Поэмын му-

чаштыже поэт лудшо дене мутлана, тудым тушманлан ўчым шукташ, тудым кырен шалаташ ўжеш.

... Поэт илыш ден пырля ошкылеш. Тудо темым кумдан налеш, тачысе кечылан келыштарен воза. Тидыже Казаковын творчествыжын ик эн сай ойыртемеже. <...>.

Казаков – тўн шот дене поэт-лирик. Кажне почеламутшо гоч поэт шкенжын чувствыжым, илыш дек отношенийжым шўмешыже логалшын сўретлен ончыкта. Тудо шўмеш пижше поэтический мут дене калыкын шонымыжым почын ончыкта. Казаковын поэзийже дене калыкын чувствыжо, шонымашыже иктыш ушненыт. А вет поэт ден поэзийын тўн цельже, качествыже, чапше лач тыште лийшаш...

1951 ий.

А.Асылбаев. Марий литература нерген статья-влак. Йошкар-Ола, 1957. 120–129 с.

М.КАЗАКОВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

А.Асылбаев. Марий поэзийын волгыдо шўдыржў: Миклай Казаковын шочмыжлан – 80 ий ННГ Кугарня. 1998. 16 январь.

Долматовский Е. Молодая книга ННГ Выдающиеся произведения советской литературы: 1950. М., 1952. С.414–421. (“Йўратыме позий йолташем” цикл нерген).

Егоров В. Чыла йодышлан вашмут – айдемын чонышто ННГ Кугарня. 1995. 14 июль.

Исенеков В. Чапландарен совет айдемым ННГ Арслан тукым. Йошкар-Ола, 1985. 133–138 с.

Кадыков Н.С. Поэзия Миклая Казакова. Йошкар-Ола, 1960.

Казаков Миклай. Кузе нуно шочыныт? Война годсо икмыняр почеламут нерген ННГ Ончыко. 1975. 2 №. 82–84 с.

Миклай Казаков ННГ История марийской литературы. Йошкар-Ола, 1989. С.382–394.

М.Казаков – мемнан пелен: Шарнымаш-влак. Йошкар-Ола, 1993.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С.312–356.

Чукреев В. Поэзия – любимая подруга ННГ Литературная Россия. 1977. 25 ноября.

Юксерн В. Миклай Казаков ННГ Нигў ок мондалт, нимо ок мондалт. Йошкар-Ола, 1994.

Кугу Отечественный сар деч варасе марий литератур

Ген. Матюковский.

ТУНЫКТЫШЕМ: ПИСАТЕЛЬ Н.Ф.ИЛЬЯКОВЫН ШОЧМЫЖЛАН – 70 ИЙ

... Никандр Филипповичат сар тўнгалтыште фашизм кырен шалаташ совет калыкым ўжшө, фашист тўшкам аяр тул дене когартыше сатирический почеламут-влакым воза. Шкежат 1942 ийыште тушман ваштареш оружый дене кучедалаш фронтыш кая, боевой корныжо Берлин марте шуйна. Каласаш кўлеш, тудо фашист-влакым чот кырен, кугу кредалмаш гыч Слава орден да шуко боевой медаль дене пўртылын.

Сар пытымеке, Никандр Филиппович “Опак Микита” поэмыжым умбакыла воза да 1946 ийыштак посна книга дене печатлен луктеш, а вара тудым романыш савыра. Тушто марий калыкын XX курымысо илышыжым, сенгымашыжым да йомдарымашыжым, куанжым да ойгыжым почын пуа. Произведенийысе чолга герой-влакын, поснак тўн герой Опак Микитан, ондак кўтўчын, вара империалист да граждан сар-влакын салтакыштын, шочмо ялыш пўртылмеке, у социалистический илышым патырын чоңышо енын, адак вес сарыште – Кугу Отечественный войнаште кучедалше тале офицерын, пытартышлан шочмо районжын озанлыкым нўлтываште ик уста вуйлатышын илыш корныжо гоч мастарын сўретлен ончыкта.

... Теве “Опак Микита” посна книга дене лекте веле, тунатак “Творчество” романжын первый книгажым печатлен лукто. 1948 ий мучаште Марий писатель ушемын ответственный секретарьже Н.И.Казаков йолташ мылам Никандр Ильяковын у кугу поэмыжлан рецензийым возаш кучыктыш. Тудо “Ик солаштышвлä” маналтын. <...>. Н.Ильяков шке возымаштыже нравственностьн, моральын пўсö йодышыж-влакым шынден да нунылан вашмутым кычалын. Тыге поэмыште, мутлан, ик герой изи тулык йочам ашнаш налеш да ончен кушта, весе, военный моряк Арсений, сөеш пел кидшым йомдарыше салтак ўдырым марлан налеш, да автор тыгай моло йодыш-влакымат решитла. Поэмыште Никандр Ильяков шкаланже пеш лишыл да шерге темым виянда. Туш-

то тудо самырык композитор Евгений да тудын наставникше Яков Эшпай гоч национальный художественный интеллигенцийын кушкын толмыжым ончыкта да мом ышташ, кушко шуаш шонымыжым — калыкын ўшанле мурызыжо лияш тыршымыжым почеш.

<...>

Никандр Ильяков художественный интеллигенцийлан кугу верым “Эдемвлӓ дӓ ивлӓ” романыштыжат ойырен. Романын тўн геройжак — ондак самырык автор, вара виян шолшо илыш вошт опытым поген лекше писатель, Кугу Отечественный сарын ветеранже Николай Ваштаров. Тудын илышыже да пашаже калыкын пўрымашыж дене ойырен кертдымашын чот кылдалтын. Тудо фронтышто ятыр боевой подвигым ышта, сар деч варасе пеш кугу тургым паша жапыште шочмо ялышкыже колхозлан полшаш кая да тудым ятыр жап вуйлатен шога. Тунамак шке творчествовыжымат ок мондо — колхоз илыш нерген романым воза.

... писательын эн йўратыме геройжо-влак ялысе марий да тыглай ен лийыныт. Тудо нунын илышыштым, пашаштым, шонымыштым, чон шижмашыштым моткоч сайын пален да пеш мастарын сўретлен, марий литературышто да лудшо-влак коклаште калык дене пырля илаш ўмырешлан коден. Теве нуным шарналтена: война деч ондаксе ончыл конюх Микита, шурно погымо годым азапыш логалше повар, фронтысо самырык лейтенант, украин рвезе Маргос, марий сержант Аркадий Иванов, ўдыр салтак-влак — тале снайпер Лиза, патыр санитарка Соня, а сар деч вара ик учрежденийыште пашажым эреак шот дене, моктаныде ыштыше бухгалтер Контокорентов, ял лзанлык артель уставым пудыртылшо-влак ваштареш лўдде шогалше Онтон Иван да шуко молат. Нунын нерген серымым автор арам огыл шке жапыштыже, ик книгаш чумырен, “Палымем-влак” манын лўмдыш.

Писательын сайын палымыже-влак коклаш тыгак тудын поэзийысе геройжо-влакымат пурташ кўлеш. Тыгай огытыл мо, мутлан, сар деч ончыч возымо “Папи” ден “Знамя” поэма-влакын геройышт, сар жапыште лекше поэмыласе марий ял гыч салтак-влак Евтихий да Лаптин Иван, але сар деч варасе “Ик ялысе-влак”, “Первый ошкыл-влак”, “Ялышке Поленовын пўртылмыжб”, “Юл ўмбалне”, “Вайсона” да моло поэмыж-влакын шуко-шуко геройышт? Опак Микита дене пырля кугу илыш вошт ўшанлын ончыко ошкылшо вес персонаж-влак?

Тунамак калык кокласе тыглай енг-влакын илышышт, пеш кўлешан пашашт дене пырля писатель кугу романтический героикымат ончыктен шоген. Тыште вигак ме “Тайна” почеламутысо граждан сар жапыште пörьенла чийыше ўдырамаш комиссарым але “Юнго йўла” изи поэмысе калыкын ончыкылык пиалже верч шке вуйжым пыштыше матрос-революционер Иосиф Макаровым шарналтена. Ешараш кўлеш, Макаровын образше писательын чонжым эреак вургыжландарен. Писатель витлымше ийлаште уэш Иосиф Макаров дек пörтылеш да шуко актан драмым воза. Тушто автор геройын образшым кумдан да келгын почеш. Тыге марий литературышто тудлан чапле памятникым шында.

Лўмлö герой-влакым ончыктышо произведенийже-влак радамышке тудын тыгак Кугу Отечественный сарыште патырын кучедалше марий летчик Совет Союз Герой Феофан Радугин нерген поэмыжат йоген пура...

Ончыко. 1983. 5 N. 98-100 с.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Георгина М. Романы и повести в послевоенной марийской литературе НГГ Марийская правда. 1958 11 февраля.

Очерки истории марийской литературы. Т.1. Йошкар-Ола, 1963. С.209—260. (Глава пятая. Марийская литература послевоенного периода).

Никандр Лекайн

Гельсий Зайниев.

КУЛАК МУРЫЗО, АЛЕ НИКАНДР ЛЕКАЙНЫН ИЛЫШЫЖ ГЫЧ ИКМЫНЯР ЙЫЖЫН

... 1989 ийыште “Саман” журналын кокымшо номерже лекте. “XX курымын трагедийже” статьяште К.Васин сылнымут корно тўнгалтыштак Н.Лекайнын могай туткар гоч эртымыж нерген тыге каласен: “ГПУ областной коллегийын пунчалже почеш Лекайным Карелийыш кучен колтеныт. Тушто тудо заключений семын кум ий годым Беломор-Балтий каналым чонымаште пашам ыштен”. Васин тидын нерген “Марий литературын историйыштыжат” (1989) возен. Тиде шымлымашын савыкталт лекмыж деч вара жап шукат ыш эрте, икана Ким Кириллович мылам тыге каласыш:

– Никандр Сергеевичлан сталинский стройкышто чот орланаш логалын. Тидым шкенжын ойлымыж гыч палем. Икана кутырен шинчымына годым эртыше жап нерген мут лектат, мый тыге каласен колтышым: “Йбча пörтыштö ул- мем годым ятыр шере-кочым чыташ пернен. Илыш йöсö ыле, шуженат шинченна, вургемат уда лийын...” Тидым колмек, Лекайн үмбакем туран ончале да вучыдымын руал шындыш: “Ойлыштат айда. Мо тиде тыйын орланымет? Олаште, йоча пörтыштö иленат. Вуй үмбалнет леведыш лийын, малаш во- зашет вакшышым пуэныт. Уданрак гынат, тендам жапыш- тыже пукшеныт, йүктеныт. А мый теле йүштыштö кылме мландеш возын маленам, кылме кинде дене мўшкырем те- маш төченам. Пашаже могай неле лийын! Тушанак уло таза- лыкем лунчыргыш, көргем локтылалте”. Чынак, Лекайн па- гар чер дене чот йöсланыш, жап шуде колыш. 53 ийыш гына тошкалын ыле. Тудо Карелий мландыште, Медвежья Гора кундемыште, лийын, каналым күнчымаште орланен.

– Палет, эше можо онгай, — мутшым шуйыш Васин. — Тиде кызыт ме чыла нергенат ойлен да возен кертына. А тунам, Лекайнын илыме жапыште, көм кунам да молан петырыме але лагерьыш колтымо нерген кутыркалаш йөн уке ыле. Санденак писатель кум ий годым кушто лиймыж нерген нимом серен коден огыл. Но тидлан ик шолып кор- ным муын. Каналым күнчыма гыч пörтылмекше, первый кугу произведенийжым — “Кандаш вате” повестыым — во- зен. Тудын тўн геройжо ик жап öрдыжтö илен коштеш да шочмо верышкыже серышым колта. А мучаште — серыше енгын адресше. Икана Никандр Сергеевич каласыш: “Тиде геройын адресшым шке гыч шонен луктын омыл. Лач тудо верыште — Медвежья Гора манме кундемыште — эрык деч посна иленам”. Лекайнын йүдвел лагерьыште лиймыж нер- ген шымлен налаш күлеш. Тиде тема але тўкалтын огыл, манаш лиеш. Шоналте, ала тудлан пижат ыле?

Опытан шымлызын ойжым ушыш пыштен, эн ончычак Никандр Лекайнын лагерьыште улмо годсо адресшым ра- шемдышым. “Марий үдырамаш” журналын 1936 ийысе кум- шо номерыштыже (“Кандаш вате” повесть кокымшо да кум- шо номерлаш лектын) муым: Микитан Йогор петырен шин- чыктыме вер гыч шочмо ялышкыже серышым колтен да мучаште адресшым ончыктен: “Белобалтлаг, Медвежья Гора, Мурманской железной дороги, ст. Сосновец, 7-й Маткожен- ский участок, 5-й лагпункт, 3-й роты каналармеец Мики- тан Йогор”.

<...>

А кузе вара самырык пистель Никандр Лекайн каналар-меец радамыш логалын?

... 1931 ийыште “Калинин” колхоз” книга лектын. Тудым писатель МАПП-ын (Пролетар писатель-влакын марий ассоциацийыштын) темлымыж почеш возен, шкежат ты ушем-мын членже лийын. Очеркистлан ял илышым, тудын у корныш куснымыжым шымлымаште нелылык шукак логалын огыл, молан манаш гын, тиде колхоз тудын шочмо Кораксолаште верланен. Адакше Никандр Еремеев у сынан кресаньык ушемым чумырышо полмезе-влак кокла гыч иктыже лийын.

... “Ик ял погынымаште, — манеш очеркист, — Тымапий Микале, Сергей Иван (Н.Лекайнын шочмо изаже — Г.З.), Лекай да монь колхоз нерген мутым луктыч”. Но тунам нуно шке шонымыштым илышыш пуртен огыт керт, сандене пошкудо ялысе “Йошкар пеледыш” коммуныш ушнаш ойым пидыт. “Тушко каяш ондакак Лекай возалте. Вара Иван изажат кӧныш. Почешышт Лаюш, Синопон, Воман Пӧтыр, Тымапий Микале да монь кайышт”.

Ӧрдыж ялыш пашаш кошташ йӧнанжак лийын огыл. Кораксолаштак коммуным але колхозым почаш гын, сайрак огыл мо? Тыгак ыштат. Тидын годым могай чарак логал-мым, могай савыртыш гоч эртымем книгаште радам дене сӱретлен ончыктым. <...>

Книгам тӱрыс возен шуктымек, Лекайн рукописьым йолташыжлан, — Йошкар-Оласе советско-партийный школышто марий йылмым да литературым туныктышо Е.Сидоровлан (Содорон Епремлан) — лудаш пуа. Содорон — самырык поэт, Никандр деч кум ийлан изирак. Тудат Кораксола гычак, тудат колхозым ышташ да йол ӱмбак шогалташ йолташыж дене пырля тыршен. Епремым книга страницылаште ик гана веле огыл вашлийына.

Е.Содорон рукописьым сайлан шотлен. Вара тудым МАПП член-влакын погынымаштышт лончыленыт. Туштат тореш мутым каласыше, вурсышо лийын огыл. Погынымаш Лекайнын серымыжым йӧршылан шотлен да тудым посна книга дене лукташ издательствылан темлен. Тунам, 1931 ийыште, колхоз тема моткочак кӱлешанлан шотлалтын, издательство рукописьым, манмыла, книгаш савыраш юватылде пижын. Адакше писатель ушемымат, савыктыме пашамат тунам ик енак — Андрей Эшкинин — вуйлатен.

Лач тиде жапыште (9 октябрьыште) “Марий коммунист” газет “Пашканов кулак тӱшка колхозеш, совет учреждени-

еш пошен” лўман статьям савыкта. Лекайн Кораксоласе колхозым тўнг шотышто сай могырым ончыктен да тудын нелейбсә гоч ончыко каймыжым почын пуэн гын, большевик лўман авторын возымыжо чылтак вес тўрлө. Тудын мутшо почеш, “Калинин” колхоз — кулак ден карт кидыште. Нуно озанлыкым шолдыртат, йорлым мыскылат, ондалкалат, совет пашалан чаракым шындылыт. Статья тыгай ой дене пыта: кулак ден карт калыкын тушманже улыт, нунылан колхозышто вер лийман огыл.

Тылеч вара тылзат пеле гына эрта — “кулак пыжашым” “Марий ял” газет перен пуа. Тушан 26 декабрьыште “Калинин” колхозым кулак тўшка вуйлатен” лўман статья лектеш. Газетыште палемдыме почеш, редакцийыш толшо тиде серыш йымалан шым йорло колхозник кидым пыштен. <...> Серышыште колхозым угыч эрыкташ, чыла кулакым кожен лукташ ўжын возымо.

Газетыш серымышт годым Большевикат, шым нужна колхозникат шке ялысе активист Н.Еремеевым ушештарыде коден огытыл. Савыктыме материалла гоч коеш: Лекайн кресаньык илышым у корно дене виктарен колтышаш верч тыршен, колхозын кўлешлыкше нерген йорловлаклан умылтарен. А вара, ситыдымашым корандаш вийже ситен огылат, Москвашке, “Марий ял” газетыш увертарен. Но верысе төра-влак критикылан шоя вашмутым возен колтеныт. Туге лектын шинчын, пуйто Кораксола рвезе Лекай кўлеш-оккўлым куктыштеш, тупела серкала. Вара, тўрлө амалым кычал муын, ялкорым колхоз гычшат поктен луктыт.

А тыгай савыртыш Мариздатланат, МАПП-ым вуйлатыше-влакланат нимо сайым сбрен огыл. Шоналташ гына: ассоциацийын кўштымыж почеш колхоз нерген книга сералтын, тудо теве-теве лекшаш. Лач тиде жапыште кок газет — ончыч “Йошкар-Оласе “Марий коммунист” да изиш вара-рак Москосо “Марий ял” — саде озанлыкыште кулак пошымо нерген кугу серышым печатлат. А кулак тунам у илышын пеш шучко тушманжылан шотлалтын. Кўшнө лукмо пунчал ялысе чыла улан ешым тушман семын вожге куклаш кўштен. Чыла тидым шотыш налаш гын, 1931 ий мучаште Андрей Эшкининын чонжылан кузе чучмым умылаш лиеш. Опытан литератор да партийный пашаен шижын: тыгай книга лекмылан тудымат мут кучаш шогалтен кертыт, вет Эшкинин, каласышна, иканаште кок пўкеныште шинчен — издательствымат, МАПП-ымат вуйлатен.

Тыгай гоным мом ыштыман? Иктаж-кӧн шылталаш пижмыжым вучыде, йонгылыш паша нерген молын деч ончыч шкак каласет гын, конешне, сайрак лиеш. Эшкинин тыгак ыштен. 1931 ий 26 декабрьыште лекше “Марий ял” Йошкар-Олашке толын гына шуын, тудо тунамак, 29 декабрьыште, МАПП президиумын заседанийжым поген. Лекайнын умылтарымыжым колыштмек да сайын гына шокшым пуымек, тушто тыгай ойым пидыныт:

“Калинин” колхоз” очеркым возышо Лекайным, кулак агентлан шотлен, МАПП член радам гыч лукташ;

Епрем Сидоров (Содорон) колхозышто паша кузе кайымым пален, но тидым МАПП президиумлан увертарен огыл. Тудо молан тыге ыштымыж нерген умылтарымым возышаш. Умылтарымыжым налмек, Содорон нерген йодышым МАПП президиумышто кангашаш (1932 ий сентябрь гыч Епрем Ленинградыште тунемын, сандене тудым Лекайн дене иканаште мут кучаш шогалтен кертын огытыл);

Тиде кочо урок нерген критикым возаш да савыкташ, литератур кружок-шамычлан увертараш.

Пунчалын кумшо пунктшым А.Эшкинин шкак илышыш пуртен — 1932 ий 4 январьыште “Марий коммунист” газетеш “МАПП-ыште кулак агентлан вер уке” статьям савыктен.

<...>

Но тиде пуламыр авторым МАПП гыч кожен лукмо да тудын нерген “рашкалтыме” статьям газетеш савыктыме дене пытен огыл. “Кулак агентын” чояланымыже да илышым пужгален ончыктымыж нерген мут тылеч вара икымше областной культурный конференцийыштат, райселькор погыномашыштат (нуно 1932 ий февральыште да мартыште эртенит) йонген. Каласаш кӱлеш, Н.Лекайнын очеркше дене ик жапыштак М.Шкетанын “Ме тоштым сенгена” книгаже лектын. Пӱсӧ шинчан критика тыштат кулакым моктымым кычал муын. Сандене нине кок писательым, манмыла, ик тегылеш йыгыре шынден лочкеныт. <...>

Ойлыманат огыл, тылеч вара Н.Лекайнлан печатыш корно йӧршын петырнен. <...> Ким Васин ден Василий Столяров <...> Никандр Сергеевичын ойлымыжым шарнат: “кулак агент” манын вурсаш тӱнгалмеке, тудо ик жаплан чодырашке шылын. Вет Лекайн шке шинчаж дене ужын: колхозын тушманжылан шотлымо еҥ-влакым вурсымо дене огыт серлаге, вигак поген нангаят. Тидым шке книгаштыжат ончыктен: Корак Эчан лӱман улан марийым Морко гыч толшо милиционер йодыштеш да вара кучен нангая.

Кө “Кугезе мланде” романым лудын, тудо Элексе Эчанын Шапер коремыште шылын илыме сүретым шарна докан. Тыште, тыгыде кожер дене леведалтше улак верыште, Эчан шке пұрымашыж нерген шонкала да семынже тыге ойла: “Кож! Лочо кож! Ме тый денет иктак улына. Илыме курымаштет тый могай гына нелым да йёсым чытен отыл гын? Тый чыла нелым чытен кушкат. Пенгыде вожан улат, кож! Кўжгө тўнан улат, кож!.. Мерангым поктым семын, тый мыйын почешем куржталыч. Мыйым поктаат... Йёра, мый каем. Жап шуэш, мый мөнгыш пөртылам. Ёмбачем вуем лектын вочмеш, тыйын семынак, кож, илыш верч кучедалаш тўналам. Колаш гын, ик гана колаш; илаш гын, илаш!”

Книгасе герой Эчан шыдешкыше хуторян-влак деч шылын коштын гын, МАПП гыч “кулак агент” лўм дене кожен лукмо самырык писатель милиций кидыш логалме деч утлаш шонен. Но ямдылыме лёдыш садыгак верештын.

— Ончычшо Москошко нангаеныт, ик жап Бутырский тюрьмаште шинчыктеныт, вара тушечын йёдвельш, Медвежья Гора манмашке, нангаеныт, - мутшым шуя М.В.Еремеева*. — Илашышт онга дене ыштыме барак гына лийын, коккум пачашан нарлаште малыныт. Нимогай вакшыш уке, олым шарет, да йёра. Телым поснак чот йёсланеныт. Йёштё, пырдыж вошт мардеж коштеш. Ыраш төчен, икте-весе дек пызнен малат. Туге гынат эрдене кыненыт — я тыште, я тушто кө-гынат кашкала кия, капше йёкшашат тўналын. Тыге шуко ег кылмен колен. <...> Весканарак фуфайкым, ваткан брюкым пуэныт. Тиде вургем денак пашаш коштыныт, тудын денак возын малыныт. Кочкаш — ковышта лем. Паренге омеш гына конча. Никандрмытын бригадирышт немыч лийын. Фамилийжымат палем ыле, ынде мондалтын. Вот саде немычет Никандрым ала-мо шот дене пагалаш, чаманаш тўналын. Когыныштын тўсышт икгайрак лийын, санден тудет южгунам Никандрым шке олмешыже кодаш тўналын. А бригадирын паша молын гай огыл, куштылгырак. Пашаже пеш неле дийын: кольмо дене мландым кўнченыт да рокшым орва дене ёрдыжкё шупшыктеныт. Пытаргыш жапыште, толшаш деч ончыч, кўртнё корным олмыктымашке кусареныт. Тушто мастер семын лийын. <...>

*М.В.Еремеева — Никандр Лекайнын ватыже, Йошкар-Ола воктенысе Кугусолаште шочын. Нуно 1935 ий шошым палыме лийыныт. Н.Лекайн тиде жапыште, лагерь деч вара, “Ленин ой” газет редакцияшыште пашам ыштен.

Лагерь гыч пӧртылмӧ деч вара ондакше сайын ошкылынат кертывн огыл, кок йолге окшаклен: кужу жап йӱштыштӧ да ночкышто илен коштмо дене пулвуйжо корштен. Ала-кӧ кагашым пуэнат, мӧнгыштыжӧ йолжым шӱльӧ олым дене паритлен эмленыт. Пу печкеш олымым пыштат, ӱмбакше шокшо вӱдым опталыт; изиш йӱкшымеке, йолым туш чыкен шинчеш, мыжер але моло вургем дене леведалтеш...

... Тенгечысе каналармеец 1935 ий шошым журналист радамыш шогалеш. Ондакше, 1925 ий гыч тӱнгалын, редакцийлашке ялкор семын возгален гын, ынде газет паша професийышкыже савырна. Корреспондент Н.Еремеев районлашке коштеш, школ ден ликпунктлаште мо ышталтым терга. Тидын дене пырля литератур пашалан кыртмен пижеш. Тудын лӱмжым кажне номерыште ужаш лийын. Теве 1936 ий апрельыште “Ленин оеш” вич ойлымашыже (“Вара кӧ титакан гын?”, “Мачуш керте”, “Микушын полшымыж дене”, “Шӧртньӧ”, “Ик пӧртыштӧ”) да “Ушкал лӱштышын мурыжо” почеламутшо лектыныт. Такше вик каласыман, нуно да тушанак савыкталтше ятыр моло лудышыжо <...> тунамсе моктаныме кумыл дене келшышын, илышым утыждене сӧрастарен, чиялтен ончыктат. <...>

Ик шымлызе туге воза, пуйто тушманле шонымашан ен-влакын кычалтылмыштлан кӧра Лекайн 1937 ий шошым “Ленин ой” газет редакций гыч каен да 1939 ий марте Йошкар-Ола воктенысе ялыште шылын илен. Илашыже чынак ола лишнысе ялыште — Кугусолаште — илен, вет ешыже да суртшо тушто лийыныт. Но “шылын” манмыже чын огыл. Писательын 1940 ийыште каласыме мутшо гыч коеш: 1938 ийыште ик жаплан газет паша деч ойырлашыже верештын. Но, пиалешыже, чекист-влак тудым кок-кум гана ӱжыктен йодыштмо дене серлагеныт. Кокымшо ганалан кучен нанга-яш амал ситыдымыла чучын, векат. Тиде пуламыр лыпланыме гай лиймеке, Никандр Сергеевич редакцийыш пӧртылын да журналист пашам умбакыже шуен.

Аяр чонан ен-влакын чожен возгалымыштым да НКВД-н эскерен шогымыжым шотыш налде, Н.Лекайн уло вий-куатшым сылнымут пашалан пуэн. Мутлан, 1938 ийыште “Марий коммуна” газетеш гына “Пеледше колхоз”, “Пеледше колхозный ял”, “Шыдан пасушто”, “Какшан воктене” очеркше-влак, В.Лебедев-Кумач гыч В.Элмар дене пырля кусарыме “Тракторист-влакын мурышт” да шуко заметкыже савыкталтыныт. Нунын йымалан иктаж-могай шолып лӱм

огул, а “Н.С.Лекайн” подпись шындалтын. Икманаш, писательын шылын илымыж нерген ойлаш негыз уке.

<...>

Республикысе писатель-влакын кокымшо конференцийыштышт (1940 ий декабрь) Никандр Сергеевичын ойлымыж почеш, “Кўртнѳ вий” (тудо ондакше “Сенгалтдыме вий” маналтын) 1937 ийыштак возен пытарыме улмаш. Но шукерте огул гына лагерьыште илен толшо авторын серымыжым савыктен лукташ иктат вашкен огул. Тидлан, конешне, ѳршаш уке. Рукописьым савыкташ ойым пидме деч ончыч издательствылан сай рецензий кўлеш. А репрессий годым чыла гаяк писательым шындымым але лўен пуштмым шотыш налаш гын, вигак рашемеш: тудо жапыште кугу произведенийлан чын акым пуэн кертше ен Йошкар-Олаште лийынжат огул. Рукопись дене нимом ышташ аптыраненыт, тудым партий обкомыш намиен пуэныт. <...> пўтынъ романын пўрымашыже рашем шумым вучыде, ончыкылык книга гыч ужашым 1938 ийыште “Марий коммунеш” посна произведений — исторический ойлымаш семын — печатленыт.

<...>

1939 ий Никандр Сергеевичлан кугу куаным конда: “Пиалан илыш” альманах “Кўртнѳ вий” романын икымше книгамым савыкта. 1940—1941 ийлаште кокымшо книгажат ош тўням ужеш. Тыгеракын, писательын илышыштыже орлыкан йыжын шенгелан кодеш, “кулак агент” манын лўмдылмѳ, каналармеец радамыште йѳсланен коштшо Кораксола марий творчество корныш кок йолге пенгыдын шогалеш. <...>

* * *

Ешартыш шотеш. Тиде статьям возен пытарымек, тудым талук тўналтышыште журнал редакцийыш пурген пуышым. А май мучаште мый декем шонго писатель да критик-литературовед Ахмет Асылбаев телефон дене йынгыртыш.

<...> Манаш веле: Ахмет Асылбаевич дене заключенный Лекайнын лагерь гыч кудло ий ончыч серен колтыммо письмаже аралалтын! <...> Теве тудо:

“Поро кече лийже, Шкетан йолташ!

Салам лийже тылат, салам! Шкетан йолташ (йолташ манаш ик могырым мыланна огешат лий, ме заключенный улына. Туге гынат моло семын мый ойлен ом мошто), мый, тендан, писатель, коклаш варнылше Лекайн, ик серымашым возем. Мый шонымаште, тый тидлан от сыре. Ме могай верыште улына, мом ыштен илена — тыланет чыла пале.

Тидын нерген возышашат уке. Майоров йолташ гоч тый чыла шинчет. Майоров йолташлан колтымо письма-шамычетым мый лудынам. Тый, йүд йымал ир мландыште илен, шукым ужын кертыда, манат. Чынак, ме чылт ир верыште илена. Йырым-йыр чодыра, мучашдыме купла — мемнан деч ончыч ир янлык: пүчө, шордо, маска деч моло коштынат огыл, манаш лиеш.

Лачак чодыра кокласе йогын вүд серлаште, кушто ик сурт, карел калык иледен. Нуно мландым куралын огытыл. Шуко волыкым ашнең, колым кучен, адак ир янлыкым лүеден иленыт. Ир вер. Йогын вүд кў пырдыж (скала) кокла гыч пинешталт йога. Тудлан йогаш ласка огыл: ласкан йогаш скала эрыкым ок пу. Сандене вүд йүдшө-кечыже чарныде мўгыра. Скала кокла гыч ишналт лектын, пеш виян йога, южо вереже скала гоч кўшкө чарныдыме пўрген шога: пўртүс дене кучедалеш. Тыгак меат илена. Тыгак кучедалына, Балтий ден Ош тенгыз кокласе вүд корным 1-ше май кечылан ыштен шуктышаш верч сарым ыштена. Сарыште тулыш-вүдыш лүдде пурат. Тугак меат тыште чыла йөсым сенген лекташ тыршена. Икманаш, кугу гигант кушкеш. Тўнялан икте лиеш.

Мый кызыт кид вий пашаште улам. Тылеч посна общественный пашам ыштен шоге. Кок арнялан ик гана п-газетым (пырдыж газетым — Ред.) луктедена. Газет кружокым вуйлатем, т.м. Тиде ий коклаште мый шукым ужын коштым. Тўрлө йөсым чыташ логале. Лагерыш мый вигак ыжым логал. 1932 ий январыште мыйым 5 ийлан ссылкыш колташ 61 ст. почеш судитленыт ыле. Март тылзыште Томский округыш колтышт. Этап дене кайыме годым кум шүдө грамм кинде дене латиндеш сутка вагон гыч лекде кайышна. Томскийыш шумеке, ола тюрьмаште ик жап кийышна. Вара чараш луктын колтышт. Ме, Марий кундем гыч мийыше-влак, Зырянский тайгаш логална. Сибирский тайга нерген тый книжка гыч шарнет. Сандене возышашат уке. Тушеч мый куржым. Йошкар-Олашке толмеке, мыйым кучышт, адак шем капкаш логальым. Калык суд 82 ст. дене 5 ийлан лагерьыш колтыш. Тулеч вара лагерьыш толын шумеш Озан тюрьмаште, Моско тюрьмаште шинчаш логале. Икманаш, тўрлө калыкым, тўрлө еным, тўрлө верым ужаш логале. Туге гынат шкемым мый 61 статья дене титаклан ом шотло. Чыла мыйым ялысе класс тушман-влак темдалыч. Кызытат нуно мыйын олмышто коштшаш годым ялыште илат. А мый ўмырешлан йомым. Редакцийлан вуйшиймашым 23-шо февральыште, 32 ийыште, возенам ыле,

нимогай уверат уке. “Марий коммун” тошто ялкоржым мон-ден. Ынде нигöланат ұшан уке. Шинчышашем 4 ият 3 тылзе уло.

Илышем гыч
Ир пеледыш
Тўнямбаке
Вуйжым луктын
Ончалеш.
Йўд йымалсе
Покшым кочо
Тудын нержым
Пурлалеш.
Йомын нöлтшö
Ту пеледыш
Кызытат але
Илыштеш.
Шула тудо
Шукеш огыл,
Шукеш огыл,
Касвелеш.
Ну чеверын,
Сай, пагалыме
Шкетан, тый,
Йолташем.
Вучем мые
Сай уверым,
Сай уверым
Мый вучем.

Н. С. Лекайн.

Адрес: разъезд Сосновец Мурманской жНд , ББЛ ОГПУ, 4-е объединенное отделение, 1-й объедин. лНп, 14 роты, Еремееву Никандру Сергеевичу”.

Ончыко. 1993. 6 }. 147—164 с.

Иванов И.С.

ПИСАТЕЛЬЫН ЙЫЛМЫЖЕ.

“Кўртнö вий” — Н.Лекайнын первый кугу сылнымутан произведенийже. Автор романыште граждан сар да 20-шо ийласе жапым сўретлен.

Шемер кокла гыч лекше Эчанын граждан сар тул коклаште вашталтмыжым, уэммыжым, илыш умылымашыже

молеммым тўжвал тўсшө гоч ончыктымo. <...> Эчанын тўжвал тўсшө Верушын шарнымыж семын пуалтын.

Веруш Эчанын тошто годсо кап-кылжым, шўргывылышыжым шарналтыш. Шинчажлан тошто Эчан коеш: шемчевер тўсан, лопка туп-вачан таза марий. А кызыт – чылт вес тўс. Шўргывылышыже эше чотрак шемеммыла коеш... Шинча йырже какарген шога, шинчасортаже гына тоштыж гаяк чолга, но изиш келесырын ончалеш. Тидыже шуко жап сарыште коштымжым палдара. Нер йымалныже изи öрыш лектын, кок мogyрыш вараксим шулдыр гай шарлен шога. Пондашыже кызытрак нўжмө огыл докан, шондашла шыргылак кушкын. Шола мogyр тўрвыжө шелын, тудын тураште икмыняр пўйжө уке, но тиде мутланаш огеш мешае. Эчан тоштыж гаяк веселан мутлана, лач йўкшө гына ваишалтын: кўжгырак лийын; коклан ойлымыж годым руш мутым пуртен колта. Тудын кап-кылжым, тарванымыжым да шинча ончалтышыжым ужын, мутланымыжым колын, могай айдеме улмыжым палаш йөсө огыл: тудо сареш шуаралтше большевик!

... Эчанын граждан сарыште шуаралтмыжым палемден кодаш тыршыме. <...> Икманаш, граждан сар тудым у семын шонен, шижын моштышо айдемым ыштен.

Веруш гын тўжвал тўсшө дене “Эренер” роман гыч Оринам шарныкта: *“Яшката кап-кылан, тыртыш шўргөвылышан, лышташ гай вичкыж тўрван, шўдыр гай шинчаже шыматен ончалмыж годым кеч-могай каче чонымат тарвата. Икманаш, ўдыр огыл – картинка. Ошкылеш тудо рынге, онжым ош йўксө гай кадыртен”* <...>.

Калык ойпогышто мотор сынан ўдырым “ош йўксө гае” манын колтат. Тыгаяк тагастарымашым писатель кучылтын. Автор Верушын шыман ошкыл моштымыжым палемден. Яндар чолга шинчаже кавасе шўдыр гай. Тўрвыжө лышташ гай вичкыж манме. Калыкыште ойлымым, мурышто кучылтым шотыш налме. “Ўдыр огыл – картинка” манмыжат кутырымо йылме дене чак кылдалтын. Иктешлен каласымым ужына.

<...>

Н.Лекайн кажне геройын тўжвал тўсыштыжө ойыртемным палемден кода. *“Енрем ватын эргыже, Пагул, ынде качак лийын шуын. Тудын кап-кылже кужу, вичкыж. Ачаж гаяк кумык-рак санган, шемалге тўсан ючылий рвезе. Ошкылмыж годым, ала-мом кычалшыла койын, йол йымакыже онча. Икманаш, шолып пурлиш пий гай”* <...>

Писатель герой-влакын ойлымо ойыртемештымат ончыктен. Теве Алексей Эчан ойжым раш чоҥа. Йылмыж гычак яндар чонан улмыжо, шемер верч тыршымыже, лүддымылыкшө рашемеш. Лазыр Яким Эчанлан шөртньым пуымо, шке велкыже савырыме нерген ойла. <...>.

Поян-влакын кутырымышт йорло калык деч палынак ойыртемалтеш. Нуно утларакшым чояланен, пайдам кычалын мутланат. Шомак толмашеш, Ондри Япыкым налаш. Тудо шишланыше, ялысе илыш радамым тўткын эскерен шога. Селте, рывыжланыше койышыжо йылмыж гычат шижалтеш. Кўлеш – икмынар мутым гына пелешта, кўлеш – ўй шўрымө гай шыман йылдыртатен колта. Юмын еҥже семын койын чоянлана. Лазыр Яким дене шуэн да шоналтен пелешта.

... Лазыр Яким, ачажын ойжо почеш, Эчан деке кая, шөртньым пуэн, шке могорышкыжо савырынеже. Тунам тудо ўй да мўй семын ойлен колта. Автор, калык мутым кучылтын, осал чонан Лазыр Якимын чояланымыжым почын пуэн. Рывыжланен, кутыралтен колта:

– *Шинчет, куکشо совла умшам кушкедеш, маныт, а пўрымаш кинде-шинчал пўйым пудыртен пура, так и быть, кок шўдө штук шөртньым ом чамане. Тиде, шинчет, ўмырет мучко сита... А тыйын тазалыкет, мый колынам, сайжак огыл. Тидлан, Александр Алексейыч, мыйын шонымаште, тый тупуй от лий <...>.*

Ўдырамаш-влак кокла гыч Епрем ватын йылмыже пеш яклака, нигушанат ок тўкнө. Тудын ойлымыжым “йылдыртата” манме <...>. Веруш манмыла, “Епрем ватын йылме лудымо, вўд ўмбач кая” <...>. Тудо кутырымыж годым йырымла, иктымак уэш-пачаш шуйдарен ойлаш йөрата. Теве ял погынымашке миен, тыге ойла:

– *Ой, томаша, шикшыже — кеч товарым саке, — йырымла тудо, эрдыжым кок кидше дене роп да роп перкала <...>.*

Н.Лекайн романыште таҥастарымаш-влакым кумдан кучылтын. Шке сылнымут тўсышт дене произведенийысе чыла таҥастарымашым кок тўшкалан шелаш лиеш. Иктышт аклык поэзий, кутырымо йылме дене чак кылдалт шога, вesyшт у сынан улыт, автор шке чоҥен.

Тыглай кутырымо йылмын поянлыкшым писатель тўткын шымлен шоҥен, сай пален. Калыкын уш-акылыштыже шочшо таҥастарымашым моштен кучылтын. Мутлан, еш илышын тўрлө лиймыж нерген тыге воза: *“Еш илыш икгай огыл. Ик еш пеш сайын ила. Ватыж ден марийже ваш-ваш кел-*

шат, иктышит-весеыштын мутыштым колыштыт, нунын кеч-могай пашашат сайын кая, ылыш үй ден мүй гай эрта. Вес еш пий ден пырыс гай ила”. Келшен, икте-весым умылен, жаплен шогымо еш ылыш “үй ден мүй” манме, ик тукум гыч вес тукумыш куснен толшо тагастарымашым кучылтмо. *Пий ден пырыс гай илат* ойсавыртыш йөршын вес сынан, ешын келшыдымын, торжан ылымыжым ончыкта. <...>

Романыште калык поэзийлан келшыше тагастарымаш-влакымат вашлийына. Теве ожнысо калык мурышто айдемын мотор шүргывылышыже волгыдо эр ўжара дене тагастаралтеш. Тыгаяк тагастарымаш дене писатель пайдаланен, Верушын чевер чурийвылышыжым палемден. *“Веруш шкежат Эчан ончылно орбенла веле коеш.. Тудо весела, а тўсшö эр ўжара гай волгыдо”* <...>. Ожнысо калык лирикыште төр мланде, олык салма гае маналтеш. Тыгаяк тагастарымашым писательын возымаштыже ужына. *“Шале воктен шарлыше Пысман эңерын салма гай төр олыкышкыжо 1901 ийыште шочшо рвезе-влакым волость мучко поген кондышт”* <...>.

Н.Лекайн шке гычат тагастарымашым чонен. Теве нунын кокла гыч шукуышт сылне улыт. *“Идымлесе шаге ўмбалне кўжгö йолвурган каван-влак ушла койын шинчат* <...>”.

Писатель южгунамже икмыняр ой дене каласалтше, кумда тагастарымаш дене пайдалана: *“Муро почеш, пинешталт шогышо вўд урылт кийыме семын, шортмо йўк тўңале. Тудо шуко жап умбаке шергылте, вара эркышныш, нюслымо йўкыш савырныш. Тыге Вöдыр Илян тарзыже — Ольга — пушенге вуй гыч волен вочшо кайык иге гай писте тўңыштö шкетын йöслана”* <...>. Йорло енгын ойгыжым, йöсланымыжым тагастарымаш-влак почын пуаш полшат. Тудо ончыч пинешталт шогышо вўд урылт кайыме семын уло йўк дене, мўгырен шортеш. Вара йўкшö иземеш, пушенге вуй гыч волен вочшо кайык иге гай йöслана.

Пўртүс сўретым чын ончыкташ манын, автор, келшышын, адак тагастарымаш дене пайдалана. *“Кайык муро тўрлö семын йонгалтеш: южыжо шўвыр йўкым луктеш, южыжо, кўсле кыл гай пералтен, мардеж дене лойгалтише шопке лыш-ташым пуйто тудо гына сўан вате гай чўчкыкта”* <...>.

Писательын возымыжым метафорат сылнештараш полша. Романын вуймутшат метафора сынан. Шке произведенийжым автор “Кўртнö вий” манын. Тыге каласымаште келгын иктешлымым ужына. Граждан сар жапыште у ылышым арален кодышаш верч тале кучедалмаште совет ең-влак шуаралтын-ныт, кўртнö гай пенгыде, куатле лийыныт. Чон шижмашышт,

шонымашышт вашталтын, уэмын, у, волгыдо сын дене пойдаралтын. Ялыште у илышым чонгимо годымат ег-влак вес-түрлемыныт, шонымашышт вияннын. Күртнӧ вий — тиде шемерын пенгыде куатше, сенаш лийдыме чын алже, пашаже...

*И.С.Иванов. Писательын йылмыже.
Йошкар-Ола, 1989. 48—57 с.*

Н.ЛЕКАЙНЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Асылбаев А. Сенгымаш корнышто (Н.Лекайнын “Кугезе мланде” романже нерген) НН Асылбаев А. Марий литература нерген статья-влак. Йошкар-Ола, 1957.

Васинкин А. Изображая правду жизни НН Васинкин А. Героические годы: Жанр военного романа в литературах народов Поволжья. Йошкар-Ола, 1987. С.47—76.

Гадиятов Г. Сай пӧлек НН Ончыко. 1971. 6 №. 108 с. (Күртнӧ вий” роман нерген).

Зайниев Г. “Кулак” мурызо НН Зайниев Г. Муро сугынь: Очерк-влак. Йошкар-Ола, 1995. 82—116 с.

Зайниев Г. Кулак мурызо, але Никандр Лекайнын илышыж гыч икмыняр йыжын НН Ончыко. 1993. 6 №. 147-164 с.

Зайниев Г. Кугезе мландым мурышо: Калык писатель Никандр Лекайнын шочмыжлан — 90 ий НН Ончыко. 1997. 6 N. 82-112 с.

Иванов И.С. Писательын йылмыже НН Иванов И.С. Писательын йылмыже. Йошкар-Ола, 1989. 48—58 с.

Исенеков В. Роман почеш роман НН Арслан тукум: Марий писатель-фронтовик-влак нерген очерк книга. Йошкар-Ола, 1985.

Кубаев Г.Л. Художественное своеобразие романа Н.Лекайна “Земля предков” НН Проблемы жанра в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1981. С.90—105.

Малинова К. Эреак калык дене: Н.С.Лекайнын шочмыжлан — 60 ий НН Марий коммуна. 1967. 2 июнь.

Очерки истории марийской литературы. Т.2. Йошкар-Ола, 1960. С. 227—271.

Сергеев А. Романын геройжо кызытат ила НН Марий коммуна. 1962. 8 июль. (“Күртнӧ вий” романын прототипше В.Краснов нерген).

Эман С. “Күртнӧ вий” роман НН Пиалан илыш. 1941. 1 №. 184—198 с.

Юксерн В. Никандр Лекайн НН Юксерн В. Нигӧ ок мондалт, нимо ок мондалт. Йошкар-Ола, 1994.

Геннадий Матюковский

Миклай Казаков.

ТЫГЕ ТҰҒАЛЫН ПОЭТ.

Мүндыр Эрвел. Юл деч ятыр тўжем менге торасе шке шотан поян марий кундем! Вагонысо рвезе-влак тудым географий урок гыч, школысо карт гыч мыняр-гынат палат. <...>

Ик вагонышто каят латшым ияш марий рвезе-влак — ончыкылык салтак-влак. Да, ончыкылык. А кызитеш нунын үмбалнышт мөнгысö вургем: көн мо уло, тудым гына чиен. Корно кужу. Түрлө нерген ойлышаш жап утымешке. Шарналтат курык марий кундемым. Неле пагыт. Касвелне виян кредалмаш кая. <...> Векат, икмыняр пагыт эртымеке, нине самырык-влакланат тушман дене ваш пижаш перна.

Түрлым шонкален пединститутын ончычсо студентше Геннадий Матюковский. Ачаже армийыште. Мөнгеш кодыныт аваж ден шўжарже. Неле гынат, иктаж семын илен лектыт дыр. Рвезын чонжым весат туржын. Козьмодемьянскыште писатель Константин Беляев дене ятыр мутланышт. Тудыжо фронт гыч пел кидан пöртылын. Кызыт Маргосиздатын Курык марий филиалжым вуйлата, тунамак “Родина верц” альманахым редактироватла. Константин Иванович шукерте огыл увертарыме республиканский конкурс нергенат ойлыш, иктаж мом серен колташ йодо, “альманах денат кылым кучо”, мане.

Да, тугай тургым жапыште возыде лиеш мо? Вуйышто тўнгал пыштыме поэма пöрдеш, кузе-гынат мучаш марте шуктыман ыле. Но эше чыла ончылно — салтак илышат, творчество пашат.

Эркырак гынат, поезд эрвеке шолткыкта, Европа ден Азий кокласе корным виса. <...> тендам, марий рвезе-влак, эрвелне вучат, туштат кўлеш лийыда. Тугак дыр, уке гын молан коло кандаш сутка годым мучашдыме кўртнö корно дене кудалаш?

Казармын шке законжо, режимжат вес түрлө. Ял гыч толшо енлан тунем шуаш куштылго огыл... Но моло семынак марий рвезе-влакат армий илышым вашке пален налыт, көлан могай приказым пуат, уло кумылын шукташ тыршат. Геннадий икмыняр йолташыж дене пырля радиотелеграфистлан тунемеш. Морзе азбука. Түрлө аппаратура. Мучашдыме тренировка. Чыла тиде кўлеш, тудым пален гына айдеме шуаралтеш.

1944 ийыште 14 февральыште Геннадийлан латкандаш ий темын. Лач тиде кечынак присягым приниматлен. Ындыже тудо — Родинын чын салтакше, ўшанле оролжо! Такланак огыл тунам политотдел начальник салтак-влаклан, нимом шылтыде, вигак каласен:

— Мўндыр Эрвелне шочмо элнам арален, те кугу подвигым ыштеда. Пален лийза: граница вес велне Японийын миллион утла ерган Квантунский армийже шога...

Служба шке семынже кая. Яра жап уке гаяк. Но рвезе поэтым икте эн чот тургыжландара: кузе-гынат поэмым серен пытараш да конкурсыш колташ. Строка-влак шолынак лектыт, но нуным тошто книгалаш возгалаш перна — кагаз йўршынат уке. Йўра эше пиалешыже Урал марий кокла гыч старший сержант Николиным вашлийын. Тудыжо штабыште пашам ыштен, яндар кагазым Геннадийлан эреак пуэден. Тыге поэма шукталтын да Йошкар-Олашке колталтын. Вараже “Сенгымаш корно дене” премийымат налын.

Поэт “Сенгымаш корно дене” поэмым кузе возымыжым тыге шарналта: *“Мый тунам радиотелеграфист-влакын школыштыт курсант улам ыле. Программа кугу. Тыныс жапыште нуным кок ий тунуктеныт гын, кызыт мемнам куд тылзыштак ямдылен шуктышаш ылыч. Специальность деч посна вет боевой устав-влакымат тунемман, тактический занятийлашкат да марш-бросокышкат коштман. Поснак йўд еда увертарыме тревога чоныш витара ыле. От пале, тудо я учебный, я боевой. Вет тунам япон самурай-влак чўчкыдынак границым пудыртылыныт.*

Жап тыгай шыгыр лийын гынат, мый марий калыкын сар тўнгалме первый кечыжым да вара тиде кугу тул пуламырыште фронтыштат да тылыштат чот шогымыжым ончыкташ кыртмен пижым. Занятий годым каналтыме лу минутыштет ма, иктаж-могай нарядым шуктымаште ярсыме татын ма, маршыште привал годым мый эре, чарныде возенам. Эсогыл отбой деч вара, йўдым, одеял йымалне. Йолташем-влак, йўлышў изи сортам кидешышт кучен, мылам волгалтареныт, марий калык муро-влакым але тудын илышысе посна факт-влакым шарналтен каласкаленыт, тыге кертмышт семын мылам кугу поэмам шукташ полшеныт, а яра жап годым мый тудым нунылан ужашын-ужашын лудын шоге нам. Да теве тудым кўчык жапыште возен пытарыме да Йошкар-Олаш республиканский конкурсыш колтымо. Ёрат веле: жап мыняр шыгыр, тунар возымо паша ушна! А вара йолташем-влакын могай куанышт ыле, кунам тиде поэмылан кум-

дан палыме марий драматург С. Николаевын “Элнет серыште” пьесыж дене пырля кокымшо премийым пуымо (первый нигӧланат пуалтын огыл) да курык марла альманахеш печатлен лукмо!

Тиде поэма мыйын творчествемын рӱдӧ произведенийже лийын. Тудын ужашыже-влак марий школлам лукмо хрестоматийыште эреак печатлалтыныт, а кызыт мый, кокымшо ужашым возен, тудым романыш савыренам”.

Ятыр жап эртымеке, поэт тунамсым шарналта, тыге палемда:

— Мӱндыр Эрвелне йочаж годым кугу совет писатель Александр Фадеев илен, тушто кушкын... Мый романже-влакым эше мӱнгыштак лудынам ыле. Садлан кугу писатель илыме, коштмо. кучедалме кундемыш верештмылан куанен иленам, да тиде мыйым у произведенийлам возаш кумылан ден шоген...

<...>

Касвелне фашизмым кырен шалатымек, 1945 ий августышто япон милитаризм ваштареш сар тӱнгале. Тушманым пытараш мемнан командований пеш кугу вийым чумырен. Приказ почеш 2-шо Дальневосточный фронтат наступленийыш лектын. Лач тиде фронтышкак пурен Геннадийын служитлыме полк. Самырык радиотелеграфист-влак Матюковский да тудын землякше Николай Данилов шке рацийышт дене тушман позицийым штурмоватлыше мемнан ИЛ-2 самолет-влак дене связым кучен шогеныт. Нунын рацийышт гоч полк але дивизий командир южышто кучедалмашым вуйлатен. Тыге нунат мемнан войска дене пырля Маньчжурийыш пуреныт, Туныцзян, Цзямусы, Фугдин олалам налмаште лийыныт. Нунылан тылзе наре шуйнышо тале кредалмаште тӱрлыжымат ужаш пернен. Командованийын заданийжым сайын шуктымлан Верховный Главнокомандующий деч благодарностыым налыныт.

1945 ий пеш кугу сенымашан ыле. Тӱнясе эн шучко кок тушманым кырен шалатымек, совет калык тыныс пашашке уло вийын пиже. Ласкан шӱлалтыш эл. Куанышт эрыкыш лекше Европысо да Азийысе калык-влакат. Тудо ийыштак пеш чот йывыртыш радиотелеграфист, латиндеш ияш марий поэт Геннадий Матюковский: вет Козьмодемьянск олаште тудын “Сынгымашын корны дон” первый сборникше савыкталте.

Лудшо-влак книгаг шокшын вашлийыч, шуко ег рвезым ала кумылын саламлен. Тидыже ончыко виян кайыме

творческий корнышто первый ўшанле ошкыл ыле. Арми-
ыште служитлымаш, салтак илышын шере-кочыжым уж-
маш, йўштö-шокшым чытымаш поэтлан умбаке чонгешташ
кугу вийым пуэныт, вет арамлан огыл Г.Матюковскийын
возымаштыже элым, тынысым аралыме тематика кызытат
кугу верым налеш. Эртыше ийлам шарналтен, поэт “Сенгы-
маш кечын” почеламутыштыжо тыге манеш:

А кече сай. Луктеш, нöлта куаным,
Чоннасе ойго койын эркышна...
Тыге тунам ме Тихий океанеш
Кугу походым угыч шуктышна.

Геннадий Матюковский Совет Арми илыш да Мўндыр
Эрвел дене эреак, манаш лиеш, кылым кучен шоген да
кызытат куча. Тыге тудо 1957 ийыште тушко военный пере-
подготовкыш миен, противовоздушный оборонын газетыш-
тыже пашам ыштен, войска-влакын шыжымсе ученийыште
лийын да тушеч почеламут циклым, “Шўмбелвлä” поэмым
возен конден.

1974 ийыште РСФСР писатель ушемын пуымо творчес-
кий командировкыж почеш Приморьеш да Приамурьеш
миен, война годымсо салтак корныж дене уэш савырнен
коштын, кызыт элнам арален шогышо салтак да офицер-
влак дене кутырен, тушто служитлыше Саша эргыж дене
Амур серысе ик пограничный заставыште лийын. Лачак тиде
верыште 1945 ий август тылзыште мемнан войска-влак пеш
кумда Амурын вўдшым форсироватленыт, да Маньчжурый
мландыште нунылан ончыко каяшышт поэтын служитлыме
авиационный полкшат корным почаш полшен: самурай-вла-
кын пенгыдемдыме районлаштым чот штурмоватлен.

Тиде командировкышто Геннадий Матюковский “Мыйын
Мўндыр Эрвелем” кугу очеркым, ятыр почеламутым возен.
Туштак Тихоокеанский военно-морской флотын воинже-влак
нерген сераш тудын шонымашыже шочын. Тудым вара шук-
тен, лудшо-влаклан “Матрос нерген поэмым” печатлен.

Тыге Геннадий Матюковский шке творчествоштыже со-
вет салтак илыш, салтак подвиг, совет патриотизм темым
умбакыжат виянда, пойдара да пўтынь тўнямбалсе пенгыде
мир верч, айдеме тукумын тынысле илышыже, пашаже,
пиалже верч кучедалше-влакын радамыштышт боевой поэт
семын ўшанлын ошкылеш.

*Арслан тукум: Марий писатель-фронтовик-влак
нерген очерк. (Йошкар-Ола. 1985. 160–165).*

Иванов И.

СОВЕТ ПАТЫРЛЫК НЕРГЕН У РОМАН

Пытаргыш ийлаште поэт Геннадий Матюковскийын сылнымут саскаже поснак лектышан лийын. Тудо ятыр у почеламутым, “Сото курым” поэмым серен. Тений мурызын почеламут дене возымо “Сӱнгымашын корны дон” романже савыкталт лекте. У романжын шочмо йыжынжат онгай. Эше Кугу сар жапыштак Г.Матюковский “Сӱнгымашын корны дон” поэмым возен да икмыняр жап гыч савыктен. Варажым тудо романын икымше ужашыже лийын. Шуко ий эртымеке, поэт кокымшо ужашым серен.

Романыште <...> сар тул лонгаште чыла йӱсым сеген лекше совет салтак-влакын да чот тыршыше пашаче калыкын волгыдо Сӱнгымаш кечым лишемдымыштым чын, ўшандарен ончыктым.

Произведений кечан, волгыдо сӱрет дене почылтеш. Чевер июнь кечын пиалан марий калык шӱмбел республикшылан коло ий темме пайремжым кумыл нӱлтын, куанен пайремла. Кажнын чоныштыжо йывыртеме тынысле шижмаш. Икте-весеыштым шыман йӱратыше ялын ончыл енгышт Мишук Ошпатров ден Нина сӱаным тарватат. Автор шемер марий калыкын тыныс илыш куанжым, шке шотан сӱан йӱлам чонеш логалше яндар сылнымут чия дене сӱретлен. Почеламут корно-влак лыжган, шӱм кумылым сымыстарен йогат. Поэт калык мурымат келшышын кучылтеш. Кӱргӱ шӱлышыжӱ, вӱршерже дене кажне мурыжо шке сынан. Иктыже шке вӱдшым писын, чулымын нангайыше энгер гай, весеже чока лонгасе тыгыде шаргӱ ўмбач эркын, шыршыр йогышо памаш гай. Роман тӱнгалтышын шке сылнымут тӱсшӱ уло. Тудо лыжга, лывырге, волгыдо тынысым, енг-влак кокласе келшымым, илыш тӱзатыше пашам моктышо.

Кенета Кугу сар тӱнгалме нерген шучко, шем увер волгенче семын пеш писын шарла. Волгыдо, чевер пайрем кумыл лугыч лиеш. Поэтын возымыжат вес сыным налеш. Калыкын кугу шыдыже, тушманлан вашкерак ўчим шукташ шонымыжо сӱретлалтын. Ялын пашаче чолга эргыже Мишук Ошпатров тудым ончен куштышо шӱмбел Совет элжым тушман деч аралаш Кугу сар тул лонгаш шке кумылын кая. Лишыл Лексе йолташыжат Родина-аван ўшанле салтакше лиеш.

Г.Матюковский чоткыдо сылнымут корнылаште тулан, пўжвўдан, моткоч неле Кугу сарыште иза-шольо совет калык-влак коклаште келшымашын чот пенгыдемын толмыжым ончыктен. Шочмо элым шокшын йўратыме кумыл, тушманлан аяр шыде, икте-весе деке утларак чак лийме совет еҥ-влаклан илыш вийым, куатым пуэн, ешарен шоген. Поэт тўрлў калыкын эргышт ден ўдырыштын мотор Украина мланде верч пеш талын кредалмыштым сўретлен. Украинец Микола ден Катя, мари Мишук Ошпатров ден Лексе патырлык дене ойыртемаптыт. Сар тўтаньште ўшанле, чулым салтак-влакын чон куатышт почылтеш. Теве Мишук Ошпатров — шемер калыкын патыр эргыже. Тыгай виян, пенгыде еҥым Совет авамланде, пашаче икоян еш, ончыл школ, чулым комсомол, икманаш, чумыр элын куатле илыш шўлышыжў куштеныт. Мишук Ошпатров — чолга, чыла нелым сеген моштышо, виян сарзе. Шочмо элжылан да калыкшылан нимучашдымын ўшанле. Родинын эрыкше да пиалже тудлан нимо деч коч шерге. Мишук Ошпатровын чон моторлыкшо гоч самырык тукумын эн волгыдо койышыжым иктешлен пуымо.

Шучко сарым, совет салтак-влакын патырлыкыштым шке шинчаж дене ужо поэт самырык Лексен пенгыдылыкше денат палдара. Тудлан уэмше эрыкан шочмо мланде моткоч лишыл, шўмжў пелен. Кугезе мланде-аван шокшо кумылжым, кўргў вийжым, чоным куандарыше тамле кинде пушыжым кожмак пашаче семын сай пала. Вет тыныс жапыште Лексе вурс имныж дене пукшышо ўшан мландым тыршен куралын, пушкыдо, вужга рокыш тудо пырчым ўден. Тулыкеш кодшо самырык, кушшо еҥ ялысе калыкын поро кумылжым, лыжга койышыжым шижын шоген. Эрыкан илышыште Лексе шке пиалжым муын. Сарыште лўддымын тынысым, пиалым арала, кўргў куатшым ончыкта. Неле вашпижмаш годым чолга салтак тушман кидыш логалеш, шкенжым пенгыдын куча, эрык шўлышан совет еҥын лўмжым огеш волто. Лексе Родинын чын эргыже семын кола.

<...>

Романыште чот тыршыше пашаче калыкын патырлыкышымат ужна. Теве Мишук Ошпатровын шўм пелашыже — Нина — кўргў виян, ура чонан еҥ. Кожмак койышан бригадир йўд-кече манме гаяк калык коклаште лиеш. Кажне дене чон почын, кумылан ден мутланен мошта, ўшаным шочыкта. Тыге тўшка паша ушнен толеш. Сенгымашым лишемдаш полша.

Нина шўм чеверлык дене ойыртемайтеш. Чоныштыжо Мишук деке йӱратымашым яндарын арала, волгыдо, ныжылге шижмашым саклен мошта.

<...>

Автор романын икымше ужашыжым Мишук Ошпатровын шочмо мӱнгышкыжӱ пӱртыл толмо куанле сӱрет дене кошарта. Пиалан, нигунам мондалтдыме Сенгыме кече патыр марий салтакым сар тул коклаште шокшын шонымо мландышкыже, шўмлан лишыл ялышкыже конда.

Мурызо романын кокимшо ужашыштыже Кугу сар деч варасе первый ийлам шымла. Сар тул-вӱд вошт эртыше, шуаралтше, калык верч тыршыше Мишук Ошпатровым тўшка озанлык вуйлатышылан сайлат. Калыкын ўшанжым шуктышо депутат лиеш. Пашаште уым кычалын моштышо Нина – ушкар ферма вуйлатыше. Семон кугыза йӱратыме пашаштыжак тырша, имным онча, пукша. Тыге кожмак койышыж дене калыклан суапым ышта.

Г.Матюковский шке у романыштыже сар деч варасе первый ийлаште ял озанлыкым нӱлтал колтымо пашаште улшо ситыдымашым, нелылыкым шылтыде, чын ончыктен...

Ончыко. 1986. 5 N. 109–110 с.

Г.МАТЮКОВСКИЙЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Васинкин А. Жапын ойыртемеже: Геннадий Матюковскийын сар тулеш шуаралтше творчествомже ННГ Марий коммуна. 1985. 8 июнь.

Геннадий Матюковский: Лыдышвлӓжӱ, творческий корныжы, ашбӱндӱрымӓш ННГ К.Юадаров ямдылен. Йошкар-Ола, 1996.

Иванов И. Совет патырлык нерген у роман ННГ Ончыко. 1986. 5 №. 109–110 с.

Кадыков Н. Пуры эдем йых кодшы – поэзий кодеш: Г.Матюковскийлан – 65 и ННГ У сем. 1991. 1 №. 68–73 с.

Казаков М. Тыге тўнгалын поэт ННГ Арслан тукум. Йошкар-Ола, 1985. 160–165.

Липатов А. И встал к своему горну ННГ Марийская правда. 1986. 14 февраля.

Юксерн В. Геннадий Матюковский: “Шарнымаш” цикл гыч ННГ Марий Эл. 1995. 21, 22, 23, 24, 28 март.

Якимов М. Мурым вашталтыдыме шўм ННГ Ончыко. 1981. 2 №. 97–102 с.

Николай Арбан

Ким Васин.

ПОРЫЛЫК СИМФОНИЙ: МАРИЙ ДРАМАТУРГ НИКОЛАЙ АРБАНЫН ШОЧМЫЖЛАН 80 ИЙ.

Николай Михайлович эртыше пагытым шарналтен манеш:
– Теве сар деч вара мый Кугу Сорта нерген пьесым возаш шонышым. Тўн героиням тале артистка Анастасия Филиппова лийшаш ыле. Тудын ачаже-аваже лач Кугу Сорта юмылан кумалыныт... Пьесемлан материал сайрак лийже манын, Валериан Васильевын книгалажым библиотека гыч, спецфонд гыч йодын налым. Да мыйым тунамак “под контроль” манмыш логалтарышт...

1932 ийыште вучыдымын, кенета вашталтын рвезе музыкантын фамилийже. Тудо эре техникумын пырдыж газетшым сӧрастарылын, сӧретшым псевдоним дене “тамгален”. Кажне карикатура да шарж йымалан возен шынден: “Сӧретше Арбанын”. Кӧлеш лийын паспортым налаш. Техникум канцелярийыште, сӧрет йымал “тамгажым” щотыш налын, удостоверенийым Арбан лӧмеш возен пуэныт да вигак милицийыш колтеныт. Тыге “Н.Арбан” лийын шинчын иканаште рвезын фамилийжат, псевдонимжат. Тиде у лӧм денак тудо мариЙ сылнымутыш пурен. Каласаш кӧлеш: Николай Михайлович Марий Эл Республика, Медведево районысо Арбан ялеш 1912 ий 30 ноябрьыште шочын.

Н.Арбан школышто тунеммыж годымак почеламутым, мурым возаш тўнгалын. А техникумыш пурымекыже, эше чотрак поэзий деке шӧмештын.

1932 ийыштак самырык поэтын тўнгалтыш произведенийлаже журналешат, газетешат савыкталт лектыныт. “У вий” журналеш эн первый шомакше – “Финляндий вокзал” почеламутшо – печатлалтын. Почеламут, мутат уке, тўн шотышто, лозунговщина сынан, тунамсе “агитстех” шотан <...>.

Арбанын агитпоэзийыштыжат сӧрал ой, кумылан шомак чӧчкыдын перна. Мутлан, тыгае 1932—1933 ийыште серыме “Ош ўпан Эчан” поэмыже. Поэзий кумылак тудым лирика сынан, муро семан драматургий произведенийым сераш тартен. Н.Арбан тидым шарнен ойла:

– Тымарте нигӧат ок пале: мый первый пьесемым 1934—1935 ийлаштак возенам. Пачер оза ватын венгыжлан, мариЙ артист А.Егоров-Маюклан, тудым лудаш пуышым. Но

мый вашке армийыш кайышым, Егоровым арестовайышт. Рукописем марий артистын архивше дене пырля йомо. Векат, йўлатышт...

Н.Арбанын тўналтыш поэзийжым журналеш савыктыме годым онгай курьез лийын каен. “Йошкар Армий куатан” почеламутым документальный иллюстраций дене сорастараш манын, фотосўретым печатлыме. А сўретыште шинчат – ГПУ (НКВД) пашаенг-влак... Сўрет воктенак поэтын строкалаже:

Тушман дечын
Лўдмаш уке
Нигунам,-
Ўшан уло...

Фотосўрет журналеш сайын шоналтыде савыкталтын. Поэт чекист-влакым мокташ шоненат огыл. Туге гынат илыш саман кў “кугыжанышын ўшанже улмым”, “тушманже” кў улмымат туран ончыктен. Шерген лектат 1932 ийлан “У вий” журналын ончылмут статьяжым, шўм ойго дене лудат: тўрлў семынат орлымо М.Шкетаным, эпере шылталыме Дим.Орай ден А.Тадасим, “кулак агентыш”, “тушман мурызыш” лукмо Н.Лекайным (тудо тунам репрессийышкат логалын да, Беломор каналым кўнчен, спецлагерьыште илен)...

1933 ийыште Николай Арбан ўмбакал лавыран ярлыкым сакыме, тўрлў карьерист кашак тудым “кочкын” кертыныт. Тудым шўлыкын шарнен, Н.Арбан ойла:

– Мыйым скрипка арален пыдал кодыш. Мый передвижной музыкальный театрыш пашам ышташ пурышым, тушто скрипач лийым. Театрыште виолончелист укеат, кум тылзыште виолончельым шокташ тунем шуым. Тўрлў олаште – Свердловскышто, Вяткыште да моло вереат – илышым. Тўрлў могырыш театр дене пырля куснен коштшемла, ешан лийым... 1934 ийыште техникум директор Ксенофонт Четкарев мыйым уэш тунемаш пўртылаш ўжў, а мый ешан лийын шуктенам, адакшым армийыш кайыме жапем чаклана...

Армийыштат муро чонан айдемым скрипка утарен: тудо туштат музыкант лийын. 30-шо ийласе личность культ тургымым салтакыште эртарен, тыге, очыни. Арбан кугу туткар деч утлен кодын. А Чарла олаште тунам ила ыле гын? Вет тудо – Ф.Егоровын йўратыме ученикше, Олык Ипайын эн лишыл йолташыже; тудым В.Мухин, С.Чавайн, А.Эшкинин моктеныт, а А.Айзенворт эре орлен...

Але мартеат тўрлў статьялаште возат: марий филармонийым 1939 ийыште ыштыме, а чынжым гын, тудым ик ида-

лык ондак, 1938 ийыште, почмо да тудын организаторжо, тўналтыш администраторжо Николай Арбан лийын... Арми гыч пўртылмекеже, тудо филармонийым почаш кугун тыршен, вараже марий радиошко куснен. Тунам радио дене Арбанын скрипка музыкажо чўчкидынак йонга ыле...

Но тыныс мурым шучко сар лугыч ыштен. Арбан угыч сур салтак шинельым чиен, угыч – тургым саман, орлык ўмбалам орлык. Колымо деч поэт чуч гына утлен. Тудо шарна:

– 1942 ийыште мемнам нангайыше поездна бомбежкыш логале. Осколко-влак вагоннам вошт шўткаленыт. Ик осколкыжо вуй йымал чемоданемым шўтен, весыже сантиметрлан ўрдыжтў вuem воктеч эртен... Варажым мый фронт деч мўндырнў огыл, военный лагерьыште, санитар пашалан тунемым, саниструктор лияш ямдылалтым.

1942 ий мучаште Марий республикын правительствыже Арбаным оперылык либреттым возаш арми гыч ўжыктен (адакшым тудым строевой службылан йўрдымылан шотлымо). Николай Михайлович “Мирон Мумарин” оперылан поэтический текстым серен, но композитор Яков Эшпай музыкажым возен сенен огыл, а рецензент-влак либреттым йомдареныт. А Н.Арбан уже драматург паша деке шўмештын. Тыге либретто почеш “Янлык Пасет” драма шочеш. Драматургий тудын тўн творчество радамшыкыже савырна.

Ўмыржў мучко Николай Михайлович ятыр чапле пьесым (“Кенез йўд”, “Тулар ден тулаче”, “Олыкышто”, “У муро” да молат) возен. Тудо писатель-новатор. Водевильым, опереттым марий сценыш эн первый конден, манаш лиеш. Калык тудын пьесылажым куанен онча. Но ойлат: “Чап – кочо таман”. Тудын пьесыже-влак сценыш тўрлў йўсым сенен логалыт. <...> Сай могыржымат, лирика сынжымат, музыка дене ташлен шогымыжымат (“Ош пеледыш” опереттын – Р.К.) “экшыклан” шотлымо. Дирижер Г.Таныгин “Ош пеледыш” опереттын литературный текстшым да партитурыжым кангашыме годым каласен: “Музыкажо ямле, изишак утыждене лиричныйракат”.

“Кенез йўд” пьесыжымат опереттыш савырыме, тудым шындаш гына вашкен огытыл. Писатель чыла тидлан эн ончычак шкенжым шке титакла; нигушан савыктыдыме почеламутыштыжо ойла:

Шке пиал верч моштен омыл
Кучедал кошташ.
Тўра-влаккан тўчен омыл
Вуйым савалташ.

<...>

Сай айдемым аклыме годым чүчкыдынак маныт: “Поро шўман”. А Н.Арбан нерген ойлымо годым “поро шўман” гына манме ок сите, ешарен каласыман: “Уста шўман”. Молан манаш гын, чынже дене уста лийын кергеш поро, ару кумылан шўм веле, тидын годымак уста шўман енын порылыкшо түрлө шөрынан, түрлө йыжыган. Чыла тидым шотыш налын, мый Николай Арбаным, марий искусствын аксакалжым, чапле муро сем дене тагастарем да чумыр ўмыр пашажым образнын аклем: “Порылык симфоний”.

Порылык <...> ег ойгым шке шўмыш налын шогымаште, тўня тўрсырым шижын шогымаште. Н.Арбан мый денем мутланыме годым ик тура йодыш почеш вес тура йодышым “помыжалтара”:

– Прогрессна кугу, чыла вере эволюций, маныт. А кушко шукта шоналтыде виангдыме прогресснаже? Сайынак шоналташ гын, чылажат чынже денак эволюций мо?! Цивилизацийын тўрсыржө нерген кызыт пўтынь тўня савыктыш ойганен воза, чыла калык шымлызе-влак технократ саманым ятлат да биологий курымыш вончаш ўжит. А тўня шып, ласкан илен ок мошто.

Ушештарыш Николай Михайлович “Фауст” опера гыч арийым:

Восстает на брата брат,
На земле кромешный ад.
Стоном вся земля полна,
Торжествует Сатана...

Арийым муралтен пуymeке, Николай Михайлович шўлыкын каласыш:

– Уло ўмырем шочмо ялем деч өрдыжтө иленам. Марий кундем деч тораште ятыр жап лиялтын гынат, шўм кумылем, поро шонымашем – эре шочмо-кушмо Арбан ялыштем... Калыкын чумыр сынже, пашаче кумылжо – ялыште, мланде пелен... Национальный статус нерген эре ойлена, а ялым, ял илышым угыч нөлташ але кўлынак огына тырше... Чонемлан йөсө ял клуб петырнымым ужаш, верысе библиотека нужнагмым колаш... Ола марийым йомдара ала-мо? Мый уло ўмырем мучко ял илышым пьесыштемат, мурыштемат эре ончыктенам. “Урбанизаций” койыш серымаштем тўвыт уке. Кызытат чүчкыдынак марла ойлымем годым Арбан ден Чывыкнур вел шомакым шке ойышкем пуртен шындем... Шочмо ял деч тора улмылан ме суртдымо, печыдыме

енгыш савырненна, курымло вожна деч торленна... Марий “уке”, манаш лиеш...

Николай Михайлович мутланымына годым адак ешарыш:
– Сергей Чавайн ик почеламутыштыжо кожмак лияш, көргö вий-куатнам, чолга уш-акылнам почылтараш ўжын. Кугу поэтнан тиде ўжмыжö кызытсе жаплан моткоч келшен толеш...Мыланна чолга, тале лияш күлеш...

Вара, папке гыч кагаз ластыкым налын, савыктыдыме строкалам лудын пуыш:

Сылне пагыт мыламат
Толын шуын, ужамат.
Йонгылаш мый ойленам:
“Орланашак шочынам!”
Ой, уке! Ужам каваште -
Тўжем шўдыр. Лач коклаштышт
Мыйын шўдыр-пиалем,
Йолга тудо пеш чолган.

“Чолган” манаш Арбанын чыла амлже уло. Тудо талант куатше, пашам йöратымыже шот дене чынакак Онар, юзо куатан Онар. Тудо кугу писатель, мастар художник-пейзажист, музыкант-скрипач, сай композитор, ушан искусствовед, шке шотан этнограф.

Ончыко. 1992. 6 N. 77–81 с.

А.Иванов.

ТРУДНОСТИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ В РАЗВИТИИ ДРАМАТУРГИИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

“Теория” бесконфликтности с ее установкой на идеализацию не могла обойти марийскую литературу, а значит, и драматургию, хотя бы потому, что последняя по материалу, по тематике была связана, главным образом, с сельской, колхозной действительностью – с той областью, в которой в послевоенные годы в обстановке культа личности как раз меньше всего обращалось внимания на реальные нужды народа, больше всего было допущено просчетов и ошибок. Именно в произведениях о тогдашней сельской жизни бесконфликтность находила наиболее питательную почву, в них острее всего выявлялись “ножницы” между истинным положением на селе и его освещением литераторами. И эта тенденция обходить реальные противоречия, рисовать жизнь в

розовых красках наглядно обнаруживалась тогда не только у марийских, но и у писателей ряда братских народов, в драматургии которых преобладала “колхозная” тематика.

<...> облегченный характер носят столкновения в пьесах К.Беляева “Счастливый путь” (“Цашан корны”, 1951), С.Николаева “Земля цветет” (“Мланде пеледеш”, 1951), В.Иванова “Солнечный город” (“Кечан ола”, 1951), К.Исакова “Звеньевая” (“Звеньевой”, 1951) и в ряде других. <...> в пьесах “производственные” проблемы подменяли проблемы психологические, жизненные, а герои превращались в простые рупоры идей. <...>.

... Зритель хотел видеть на сцене не холодные, штампованные фигуры людей, облеченных теми или иными полномочиями, бесконечно спорящих по тем или иным вопросам производства, а саму жизнь в ее многообразных проявлениях, живых людей и их настоящие столкновения. Этому зрительскому требованию и отвечали, хотя не в полной мере, более удавшиеся марийские пьесы тех лет, в которых реалистическая тенденция развития национальной драматургии нашла достаточно определенное выражение, — “Ксения”, “В родном селе” Волкова, “Летняя ночь” (“Кенгеж йӱд”, 1946-1948) и “Новые песни” (“У муро”, 1953) Арбана, “День рождения” (“Шочмо кече”, 1947) Николаева, “Доброе утро” (“Поро эр”, 1953) Ялмарий Йывана и некоторые другие.

Конечно, малопродуктивной затеей было бы искать в названных пьесах какой-то многогранный показ тогдашней действительности, проникновение в глубинный смысл явлений и событий. Созданные в период господства в драматургии “теории” бесконфликтности, а в общественной жизни — культа личности, эти пьесы тоже несли на себе печать времени, не были свободны от весьма существенных недостатков. Написанные в основном в жанре лирической комедии, они, собственно, и не могли серьезно претендовать на широкое, подлинно углубленное раскрытие жизненных явлений и процессов. Но они были отмечены неподдельной искренностью, непринужденностью, жизнерадостностью, в них присутствовала лирическая взволнованность. <...>

Именно искренность, неподдельность жанровых сцен, живой юмор, лирическая окрашенность привлекли в те годы внимание зрителей к подобным пьесам. В Марийском театре, например, тогда особой популярностью пользовались веселые музыкальные комедии Арбана “Летняя ночь” и “Новые

пьесы”. <...>. Небезынтересно отметить, что “Летняя ночь” поставлена более 300 раз, а “Новые песни” – более 200 раз. <...>

С другой стороны, эти произведения являлись отнюдь не безупречными. Прежде всего, в них довольно однообразен так называемый “производственный” фон. Во многих случаях поводом для столкновений персонажей опять-таки служит их положительное или отрицательное отношение к какому-либо хозяйственному вопросу – к строительству колхозной ГЭС, к выращиванию той или иной сельскохозяйственной культуры и т.д. А потому однообразен и сам конфликт. Это, по существу, уже знакомый нам конфликт между передовиком-новатором и консерватором, хотя он и выступает здесь не в своем, так сказать, оголенном виде, а дополняется коллизиями нравственного, морально-этического характера, различного рода побочными столкновениями. В роли консерватора чаще всего выступает тоже знакомое лицо – некогда хороший, а теперь отставший от запросов жизни, не способный руководить людьми председатель колхоза. Однообразен и финал, непременно “счастливый”, благодушный.

Нетрудно заметить, что за всем этим однообразием стоит уже привычная схема. Однако приверженность к последней проявилась в пьесах в различной мере.

Из рассматриваемых нами произведений, пожалуй, больше других свободна от подобной схемы, шаблона комедия “Летняя ночь”. И по своему сюжету, и по образам, и по изобразительным средствам это было новое, оригинальное произведение в марийской драматургии, отмеченное чертами национального своеобразия. Пьесу пронизывает светлый лиризм, жизнерадостный юмор. Герои ее обнаруживают индивидуальные особенности своих характеров в лирических, любовных или бытовых коллизиях. В них проявляется богатый душевный мир одних и внутреннее ничтожество других персонажей.

Неудивительно, что в ту пору как раз такая направленность комедии пришлась не по вкусу критикам, склонным слишком регламентированно, утилитарно подходить к произведениям художественной литературы.

... пьеса критиковалась <...> главным образом за то, что в ней нет охвата многих других сторон производственной жизни колхоза. В те годы критика мало задумывалась о специфических возможностях того или иного драматургического жанра, часто судила о произведении вообще, без какой-либо их

жанровой дифференциации. Но ведь ясно: то, что можно требовать от серьезной драмы или сатирической комедии, совершенно неприемлемо для легкой музыкальной комедии или непритязательного водевиля. А именно в жанре музыкальной комедии, с соблюдением его исконных законов, написано произведение Арбана. <...>

В комедиях Арбана юмор и сатира сочетаются с лиризмом, с песенностью. В этом писатель, конечно, следует эстетике комедийного своих предшественников — Чавайна и Николаева. Но он не просто повторяет их опыт, а вносит и свое, собственное в эту эстетику. Новое заключается не просто в тематике, проблемах и образах его комедий, но и в стиле, в жанрах последних. “Новые песни” и особенно “Летняя ночь” довольно близки жанру оперетты.

Тенденция к лиризму, к песенности, к комедийности, характерная еще для предшествующих этапов развития марийской драматургии, в условиях послевоенных лет имела, пожалуй, особое значение. Она, ни в коей мере, конечно, не разрешая коренных трудностей драматургического процесса, на деле, объективно противостояла схеме и шаблону, получившим столь широкое распространение в тогдашней драматургической литературе. Порой получалось довольно противоречиво: пьеса сама по себе не была свободна от весьма существенных недостатков, но проникновенный лиризм, песенность, живые краски (чаще всего юмористические) в обрисовке ряда характеров и коллизий между ними во многом заслоняли недостатки, за живым, непосредственным забывалось искусственное, сочиненное...

А.Иванов. Марийская драматургия: Основные этапы развития”. Йошкар-Ола, 1969. 190—201 с.

Н.АРБАНЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Александров А.М. “Кенгеж йӱд” : Шкетан лӱмеш театрын у спектакльже нерген ННГ Марий коммуна. 1974. 10 февраль.

Васин К. Порылык симфоний: Марий драматург Николай Арбанын шочмыжлан 80 ий ННГ Ончыко. 1992. 6 №.

Васинкин А. Ёмыр шӱдыр: Н.Арбан дене мутланымаш ННГ Ончыко. 1995. 2 №.

Зайниев Г. Усталык аршаш: Николай Арбанын шочмыж-

лан 85 ий НН Кугарня. 1997. 28 ноябрь.

Иванов А.Е. Драматургия Н.Арбана. Йошкар-Ола, 1962.

Иванов А. Түрлө могыран усталык НН Марий коммуна. 1982. 30 ноябрь.

“**Кенгеж йүд**” эшеат шуйна Н В.Крылов мутланен НН Марий коммуна. 1989. 25 ноябрь.

Юксерн В. Николай Арбан: “Шарнымаш” цикл гыч НН Марий Эл. 1996. 16, 19, 20, 22 март.

Кызытсе марий литератур

Семен Черных.

КЫЗЫТСЕ МАРИЙ ПРОЗЫН КОРНЫЖО.

Пытартыш лу-лучко ий ончыч марий прозын виянмаштыже у йыжын палемдалте: у роман, у повесть, ойлымаш ден очерк-влак виянмаш, утларак кугу лектышан лияш тўнгалыч. Нунын коклаште поснак эпический сынан произведений-влакым: Н.Ильяковын “Эдемвлӓ да ивлӓ”, Тыныш Осыпын “Анук акай”, В.Ивановын “Тўтан”, А.Юзыкайнын “Кугызан вуй”, “Маска вынем”, К.Исаковын “Марий шўшпык”, З.Каткован “Кушто улат, пиалем?”, А.Бикын “Тулвўд вошт” романыштым, В.Столяровын повестьше-влакым, “Кўсле” романжым поснак палемдыман. Нине произведений-влак марий прозым, утларак виянден, келгемден, идей ден тема могырымат, жанр да сылнылык шотыштат чот пойдарышт.

Марий прозын у произведенийлаште калыкын ожнысо да кызытсе илышыже гыч түрлө йыжынгом сўретлымаш, илыш виянме гыч лектын шогышо проблема-влакым кумданрак да келгынрак ончыкташ тыршымаш коеш. Тыгай сынан сылнымут радамаште – В.Ивановын марий калыкын Совет власть верч кучедалме корныжым сўретлыше “Арслан”, А.Юзыкайнын эрвел марий кундемаште революций ден граждан сар жапын ончыктышо “Кугызан вуй”, А.Асаевын кызытсе марий ялын илышыжлан пўлеклыме “Ошвичыжат, йўксыжат” романыштым ончыктена. А.Тимофеев “Шем курныж” романыштыже кугу сар жапыште тушман тылыште совет разведчик-влакын геройла кучедалмыштым сўретла.

В.Иванов “Кок илыш”, “Кўкшака”, “Шўм ок мондо”

повестылаштыже Кугу Отечественный сарым да война деч варасе илышым ончыкта. В.Косоротов “Тура кугорно” повестьыштыже ялысе туныктышо-влакын пашаштым, “Кўртным шокшынек таптат” повестьыштыже кызытсе самырык пашазе-влакын илышыштым сўретла. А В.Сапаевын “Кўдырчан йўр” повестьше марий кундемсе коллективизаций жап дене палымым ышта. Ончыктымо произведений-влак икте-весышт деч тема дене гына огыл, сылнылык да мастарлык шотыштат чот ойыртемалтыт.

Марий писатель-влакын возымыштым руш да моло йлымш утларак кусараш тўнгалме. Тидыже иза-шольо литература-влакын лишеммыштым, ваш келшымыштым да икте-весым пойдарен шогымыштым ончыкта. <...>. Теве икмыняр пример: шукерте огыл Москваште (кок издательствыште), а тылеч ончыч Йошкар-Олаште С.Чавайнын “Элнет” романже, тыгак Москваште да Йошкар-Олаштат М.Шкетанын “Эренгер” роман ден ойлымашыже-влак савыкталтыныт. Рига олаште “Эренгер” роман латыш йылме дене (1973), а тылеч ончыч чуваш йылме дене Чебоксарыште лектын.

1968 ийыште Книгам лукшо марий издательствыште А.Асаевын “Земное притяжение”, а 1971 ийыште А.Юзыкайнын “Слепые и зрячие” романышт печатлалтыныт.

1972 ийыште Маркнигоиздат Василий Юксернын “Прерванная повесть” книгажым, В.Косоротовын “Синеглазая весна” ойлымаш сборникшым, К.Васинын ятыр книгажым савыктен. Москвазе издательствыште А.Юзыкайнын “Медвежья берлога” романже, а З.Каткован “Где ты, счастье мое?” романже Йошкар-Олаште да Москваште рушла лектыныт. <...>

Мемнан жапысе положительный геройын образшым сўретлымаш кызытсе совет литературышто рўдō верым налын шога. Тиде кугу да суапле пашам шуктымаште марий писатель-влакат шке вийыштым тергат, шке илыш опытышт, талантышт да мастарлыкышт ситышын тудым шуктен толыт.

Теве А.Юзыкайнын романже-влакым налына. “Кугызан вуй” (1967) – тиде первый кугу произведенийже. Еш илыш нерген роман-хроника жанрым кучылтын, писатель эрвел марий-влакын революций деч ончычсо да революций жапысе илышыштым, нунын йўлаштым сўретлен, Совет власть верч кучедалмаште шемер массын уш-акылже помыжалтмым, вий-куатше шуаралтмым ончыктен. <...>

А.Юзыкайн шкенжын творчествоштыже да мастарлыкше кушмаште у ошкылым “Маска вынем” (1972) романже дене

ыштен. Тыште ме марий кресаньыкын первый империалистический сар деч ончычсо илышыж ден йўлажым, чодыра промышленностьышто жапын-жапын ыштыше пашазе, чодырам руышо да шолым волтышо-влакын образыштым ужына.

Мландым, пўртўс поянлыкым пайдалын кучылтмо нерген темым марий литературышто М.Шкетан нўлталын, шкенжын 1933 ийыштак лекше “Эренгер” романыштыже келгын почын пуэн. Но тушто нўлталме проблема шке пўсылыкшым алят йомдарен огыл. <...>

Пўртўс да айдеме тема деч кызытсе марий писатель-влакат ўрдыжтў огыт шого. Тидын нерген шуко произведенийым шочмо пўртўсын мурызыжо – писатель А.Мичурин-Азмекей возен.

М.Шкетанын традицийжым А.Асаев шкенжын “Ошвичжат, йўксыжат” (1972) романыштыже умбакыжым шуя, виянда. Тиде роман – авторын первый кугу сылнымутан произведенийже. Писатель тыште морально-этический проблема дене йыгыре тўн верыш шочмо пўртўсым модемдыме, тудын поянлыкшым тичмашын кучылтмо проблемым луктеш. <...>

... Марий прозын пытаргыш жапыште лекше ик кугу произведенийже – Алексей Тимофеевын “Шем курныж” (1973) романже. Самырык прозаик тиде роман дене сылнымут корныш тўнгалтыш ошкылым ыштен.

“Шем курныж” – кызытсе жапыште пеш кўлешан военно-патриотический темылан возымо произведений. <...>. Действий тўн шотышто кок корно дене виян толеш: Совет Армий радамаште да тушманын тылыштыже. Тунамак тўн геройын шарнымыж гоч ме Юл воктенысе марий ялын илышыжым да йўлажым палена, колхоз ыштыме ийлашке да сар жапыш вончена. Произведенийын конфликтше ик ешгыч улшо, ик вўр денак виянше ен-влакын – ача ден эргын тушман семын икте-весе дене кучедалмыштым сўретлымылан кўра утларак пўсемеш. <...>

Произведенийын тўн идеяже кумдан палыме чешский писатель-герой Ю.Фучикын эпиграф семын налме мутыштыжо шындалалтын. Автор совет ен-влакым тушманым эреак эскерен шогаш, тудын осал пашажым тўжвак лукташ, тыныс илышым арален шогаш ўжеш. <...>

Пытаргыш ийлаште ятыр повесть печатлалтын. Тиде жанрым вияндымаштат Вениамин Иванов чот полшен. Тудын эн йўратыме, пайдале саскам пуышо жанрже – кокла кугытан, лирический сынан повесть. Шке произведенийлаштыже

тудо рвезе тукумын ылыш корнышто шуаралтмыжым, сар деч варасе марий ялын йол ўмбаке шогалмыжым, кундемын уэмше ылышыжым сўретла.

1971 ийыште В.Ивановын “Шўм ок мондо” сборникше печатлалт лектын. Тышке тыгаяк лўман да “Кок ылыш” ден “Кўкшака” повесть-влак пуреныт.

“Кок ылыш” моло повесть коклаште – эн сай произведений. Тудо у сынан улмыжо дене, содержанияй, форма да йылме шотыштат ойыртемайтеш. Повестыым илалше ўдырамаш ден самырык ўдырын шке ылышышт нерген ойлымышт семын возымо. Нине герой-влакын образышт гоч автор сар годсо ден сар деч варасе тукумым ончыктен.

<...>

“Кўкшакам” автор “повесть” манын гынат, тудо ойлы-машлан келшен толеш. Тыште кугу сар годым ик кўкшакам налшаш верч бойым сўретлыме. Действий талын виянгеш, ме тудын кушкын, нўлталт толмыжым шижины. Айдеме да война, война да йўратымаш – тыге палемдаш лиеш тўн темыжым. Тушман ваштареш шучко, илаш-колаш кредалмаш кая, но ылыш шкенжыным налеш: сар самырык-влаклан йўраташ, икте-весе деке шўмешкаш мешаен ок керт. Канде пеледыш гай шинчан марий рвезе, лейтенант Ваштаров, генерал ўдырым – кумылзак радистка Майя Адамова – йўратен шынден. Нуно икте-весьыштым умыленыт, шўм-кумылыштым икте-весьылан починыт. Тале сўй дене сеген налме кўкшака нунын йўратымаш кўкшакашт лийын.

“Шўм ок мондо” повесть нерген тидым каласыман: тиде – “Йолгорно” повестьын изиш вашталтыме вариантше. Автор тыште тўтан сар деч ончыч кушкын шушо рвезе тукумын ару шўм-чонжым, тудын келге йўратымашыжым ончыкташ шонен.

<...>

В.Юксерн лудшо-влаклан шкенжын ойлымашыже, повестьше, литературно-критический статьяже-влак дене палыме. Пытаргыш жапыште тудын “Илыш йыжыган” (1967), “Кўрылтшў повесть” (1970), рушла “Прерванная повесть” (1972) сборникше, “Кўсле” (1976) романже савыкталтыч. В.Юксернын произведенийлаже кызытсе ылыш гыч налме пўсў проблемым шындараш тыршыме дене ойыртемайт. Автор рвезе тукумын характерже кушкын толмым сўретла, общественный погым шалатылше-шолыштшо-влакым “яндар вўдыш” луктеш, военно-патриотический темылан кугу верым ойыра.

Первый марий академик В.П. Мосоловын йоча годсо, самырык жапшым ме писательын “Вудшö йога – серже ко- деш” (1975) повестьыштыже ужына.

<...>

Марий прозышто пытаргыш ийлаште у жанр – докумен- тально-художественный сынан повесть – шочын да виянгын. Ты шотышто В.Юксернын деч посна А.Мичурин-Азмекей- ын “Россон чодыраште”(1972), Ким Васинын “Ужар ото” (1972), Н.Александровын “Калык мурызо” (1970) повесть- ыштым ончыкташ лиеш.

А.Мичурин-Азмекей “Россон чодыраште” повестьым во- зымыж годым кок гана Белоруссийыш миен коштын, тусо вер-шöрым шымлен, ончыкылык геройжо-влак дене шке- жак палыме лийын, поян материалым поген. Тушто мемнан землякна, Звенигово районеш шочын-кушшо полковник Родион Охотинын командоватлыме белорусский партизан- ский бригадын тушман ваштареш кучедалме боевой пашаже, партизан-влакын образышт сүретлалтыныт. <...>

... “Ончыко” журналыште лекше “Ужар ото” повестьыш- тыже автор (Ким Васин – Р.К.), С.Чавайнын шке илышы- же нерген возымыжым, Озангысе архивлаште мумо матери- алым кучылтын, кугу писательнан Казанский учительский семинарийыште тунемме жапшым да кумда илыш корныш- ко лекмыжым ончыкта. Калык творчеством, руш литерату- рым шымлыме С.Чавайнын уш-акылыштыже, шүм-чоныш- тыжо сылнымутым, шочмо йылмым йöратыме кумылым ылыжтен.

<...>

Пытаргыш лу-лучко ий жапыште марий литературыш ятыр у писатель толын. А.Юзыкайн, В.Косоротов, В.Бояринова, В.Дмитриев, Ю.Артамонов уже чылан палыме лийыныт. <...>

В.Косоротов сар деч варасе марий ял илышым шинчымы- жым, калык йöлам тёткын эскерен моштымыжым ончык- тен. Тудо шке творчествоштыже кызытсе рвезе тукмын кумылжым, шүм-чонжым почын пуэн. Писатель тыглай илы- шыштак онгай сюжет ден конфликтным муын мошта. Тудын творческий почеркше руш <...> писатель С.Антоновыным ушештара. Ты шотышто В.Косоротовын “Памаш вуд” (1964) да “Канде шинчан шошо” (1968) ойлымаш сборникше-вла- кым посна палемдыман.

Писательын “Тура кугорно” повестьше “Ончыко” жур- налеш, а вара посна книга дене (1973) лекте. Произведений ялысе туныктышо-влаклан пöлеклалтын. Але марте тыгай те-

мылан мемнан литературышто шагал да удан возалтын. <...>. Тыште школ ончылно шогышо пүсө проблемылам, туныктышо-влакын илышыштым да көргө шонымашыштым чын сүретлыме...

*Кушмо корно. Литературоведческий ден
литературно-критический статья-влак
Йошкар-Ола, 1977. 74—87 с.*

ТАЧЫСЕ МАРИЙ ПРОЗА: КУАНЖЕ ДА АЗАПШЕ. “ЙЫРГЕШКЕ ЁСТЕЛ”.

Шочмо литература, тачысе марий проза... Нунын тачысе, эрласе пүрымашышт могай? Тиде йодыш писатель, критик-влакым веле огыл, “Ончыко” журналым лудшо-влакымат тургыжландара. <...>. Садланак шочмо литература, тачысе марий проза нерген мутланымашке редакций да тудын “Йыргешке ёстелже” йыр чумыргышо-влак: Марий ССР калык писатель, критик-литературовед К.К.Васин, МарНИИ-се литература секторым вуйлатыше, филологий наука кандидат, критик А.А.Васинкин, Марий книга издательствын тўн редакторжо, поэтесса А.П.Иванова, прозаик В.Н.Любимов – <...> кумылын ёжит. “Йыргешке ёстелым” “Ончыко” журналын тўн редакторжо, поэт А.Т.Тимиркаев вўда.

Тимиркаев. <...> Чыжымак, могайрак вара кызыт марий проза? Могай герой-влак дене тудо лудшо-влакым сымыстарен? Кўмыт вара тушто кызыт вийыштым тергат? Тудын ончыкылыкшо могай? <...>.

Васин. <...> Марий ялын, марий пўртўсын пўрымашыже, ойгыжо да куанже тений саманыште мемнан поэтна, прозаикна да драматургна-влакын ик рўдў семышкышт вончен. Ю.Артамонов, В.Абукаев-Эмгак, Г.Гордеев, В.Микишкин, И.Караев да молат эре утларак да утларак ял илыш нерген возат, ялын кочо корныж верч азапланат. Поснак ойгырыкта нуным, ял деч ойырлен, ола илыш деке миен тўкнышў енгын пўрымашыже, тўрсыр илыш йыжынже. Литературовед Г.Сандаков “Эпос революции и современность” (1990) монографийыштыже, ял илыш деч ойырлен, ола саман деке пўтынек ушнен шудымо литературный герой нерген ойым ятыр ий ожнак тарватен. Тыгай геройым тудо “маргинальный герой” манын лўмден. <...>

Васинкин. Мемнан прозаикна-влак, тыгак Юл кундемшыште илыше моло калык сълнымут мастарат тымарте тўн шотыш-

то партийын йодмыжо, тудын кўштымыж почеш сереныт, мемнан сылнымутна тўрыснек идеологизированный лийын. Партий колхозым чонгаш шонен пыштен, сылнымут тиде темыш лупшалтын; купым кошташ пижыт кундемыштына, кугу вольык комплекс-влакым чонгат – пожалуйста, сылнымут пырля. Кызытат тыге огыл мо? Бюрократийым критиковаена, сталинизмом вурсена, перестройкым моктена. Икманаш, мардеж вашталте, меат вес семын шўшкалтена, муралтена. Айдеме чонын инженержылан шотлалтше сылнымутна але таче мартенат кызытсе айдемын көргө шижмашыжым, ойгыжым күлеш семын сўретлаш огеш вашке.

Пытаргыш ийлесе марий проза нерген ойлымо годым кызытсе саманын, жапын ойыртомжым шотыш налде нигузе огеш лий. Шымлу ий чоло ночно лум дене ненчылыме семын пўтырен, чумырен тўчымө мемнан кугу Совет элна перестройкын шокшо шўлешешыже кенета шулаш, лывыжгаш тўнгале. Национальный республика-влак поче-поче иканаште посна государствыш ойырлаш кумылангыч. Сандене мемнан прозаикна-влакат илыш деч өрдыжеш нигузе кодын огыт керт.

Марий сылнымутын историйжым, традицийжым ончалаш гын, рашемеш: тудын тўн темыже – ял илыш, кресаныкын пўрымашыже. Кызытсе прозынат тўн шотышто лач тиде темымак тарвата. Шукерте огыл возалтше прозаический произведений-влакат марий ялын пўрымашыж дене кылдалтыныт. Мутлан, В.Юксернын “Кас ўжара” але Ю.Артамоновын “Кабул шикш” повестьлаштышт действии олаште эрта гынат, автор-влак садак ялысе айдемын психологийжымак сўретлат.

80-шо ийлан кокымшо пелыж гыч тўнгалын, марий прозышто у шўлыш палынак шижалтеш. Мутлан, А.Юзыкайнын “Энгыремышвот”, Ю.Артамоновын “Каза шөр”, “Шөрга”, А.Александровын “Шўм парым”, Г.Алексеевын “Тулык чон” да шуко моло повесть ден ойлымашымат ончыкташ лиеш. Нине произведенийлаште автор-влак герой-влакын көргө шонымашыштым, шўм-чон шижмашыштым почаш кумылан улыт. Кажне прозаикын шке индивидуальный тўсшө палдырна. А.Юзыкайн ден Ю.Артамонов утларакше жанровый формым вашталтымаште, уэмдымаште кычалыт гын, А.Александров ден Г.Алексеев кызытсе илыш проблема-влакым тўткынак эскерынешт, нуно мемнан современникнан чон шижмашыжым анализироватлат. Арамланак огыл произведений-влакын лўмыштышт негызлан “шўм”, “чон” мут-влак налалтыт.

Тачысе проза нерген ойлымо годым поснак палемдыме шуэш В.Абукаевын лүмжым. Шукерте огыл савыкталт лекше “Шочмо тувыр” у романыштыже самырык прозаик ялысе шофер Эвлесын оргажан илыш пұрымашыжым ончыкташ шонен. Тыгодымак произведенийыште автобиографический моментат ситышын. Икманаш, повествований шуко йыжынлан шелалтеш. Вик палемдыман: романыште уым кычалмаш лудшын шинчажлан раш перна. Тиде — авторын шонен лукмо öрыктарыше вер-шөр лүм-влак (Чуйсик, Батаммчуд), сюжет йогыныш герой-повествовательын вийыштак манме гай шенгын пурымашыже, көргö монолог шотеш серыш формым кучылтмаш да тулеч молат. Йылме могырымат повествований у сынан; тыште эрвел диалект гыч пурышо ойса-выртыш-влак тўрысnek лакемалтыныт, нуно герой-влакын мутланымашыштышт веле огыл, авторын ойсавыртышлаштыжат чўчкидынак вашлиялтыт. Мутат уке, тидлан прозаикым шылталыман огыл. <...>.

Автобиографический сынан повествованийым сылнымутышто утларакшым илалше автор-влак возеныт, илыш да творческий опытым чумырен шуктышо мут мастар-влак. Вячеслав Абукаев, мөнгешла, первыак автобиографический сынан романым сера. <...>

Васин. <...> Шарнымаш, еной негызле, келге содержаниян гын, произведенийлан вий-куатым ситышынак пуа. Поро шарнымашлан энгертымыж дене Ф.Майоров “М.Шкетан” романыштыже кугу писательын ялысе илышыжым, еш көргö пұрымашыжым сöралын, ушеш кодшын сўретлен пуэн. Но тидын годымак архив материалым, чын научный материалым, тўвыт тўкыде, öрдыжеш коден. Сандене романыште историй анализ, литература илышым лончылымо моткоч таляка.

Ф.Майоровын серымыж гыч раш коеш: шарныме ой, мемуар сын литература пашам кугун пойдарен кертыт. Теве колымшо курымысо иза-шольо сылнымутышто автобиографизм сынан творчество, рушлаже каласаш гын, “исповедь” шотан шомак, шке ужмым шарнен возымо кугу верым налын шога. Руш литературышто, мутлан, В.Короленкон, М.Горькийын, И.Бунинын, Н.Берберован возымыштым ончыкташ лиеш, украин литературышто М.Смоличым, А.Довженком, казах прозышто — С.Сейфуллиным, С.Мукановым. Шке илышыж гыч фактым, сюжетым ойырен налмыж дене писатель литературный условность деч, шонен лукмо сўрет (вес семынже ойлаш гын, “вымысел” манме деч) йотышна. Мемуар корныш шогалмекыже, автор шке

литературный персонажыш савырна, произведенийжын со-
держанийже историй документ деке чакемеш. Лачак тыгае,
мутлан, Ошэл Васлийын “Айдеме илаш шочеш” шарнымаш
повестьше, Швед Максин 30-шо ийлесе курык марий сыл-
нымутым ушештарен возымыжо.

<...>

Тимиркаев. Ким Кириллович кызыт пеш кўлешан пробле-
мым тарватыш – сылнымут пояныкнам арален, переген,
самырык тукум деке шуктен толаш кўлмым ушештарыш.
Тидын шотышто “Ончыко” журнал ятыр ыштен. Пытаргыш
ийлаште гына В.Ивановын “Ава шўм” повестьшым, Ал.Э-
рыканын “Эрнымаш” романжым, Т.Батырбаевын “Кылым-
де кован ўдыржў” повестьшым савыктыш. <...> В.Ивановын
“Ава шўм” повестьше <...> кумло талук наре ондакрак во-
залтын гынат, ош тўням 1988 ийыште веле ужын (“Ончы-
ко” журнал, 1 номер). Повестьын негызшылан “калык туш-
ман”, партийный пашаен Н.Сапаевын ешыжын неле илы-
шыже налалтын. Икманащ, писатель 60-шо ийлаштак петы-
рыме темым нўлталын, личность култ дене кылдалтше про-
изведенийым возаш тоштын...

<...>

Иванова. <...> шкемым да шке тагашем-влакым идеалды-
ме тукум радамыш ынем шогалте. Чон, айдеме тўсым налме-
кыжак, шкаланже идеал кўкшытым палдарен да тудын деке
кеч ик йол тошкалтышлан лишемаш манын, мыняр курым
мучко шкенжым орландара, витара, тўнг ынглымаш дене шкен-
жым утара. <...> Могай идеал писательын пашажым волгалта-
ра, тугак тудын мастарлыкше почылтеш. Вет кажне возышын
шке идеалже уло: нацистын – икте, коммунистын – весе. А
эн виан мастарна-влак шкеныштым Тўнг Порылык, Тўнг Сыл-
нылык, Тўнг Волгыдо дене тергаш тыршеныт, тыршат... <...>.

Васинкин. Идеал нерген мутланыме годым писатель погы-
нымашлаште ятырже годым идеал нерген умылымашым иде-
ологический авыртышеш вўдылыныт. Государство мемнан,
совет айдемым, эре ончыкылык сай илышлан ўшандарен
ашнен. <...>.

Тимиркаев. <...> Ўмаште “Ончыко” журналын кокимшо
номерыштыже самырык критик В.Егоровын “Соцреализм
да илыш” полемика шотан статьяже савыкталте. Тылеч вара
прозаик В.Микишкин соцреализм метод нерген ўчашымаш
ойым “Кышкар” статьяштыже шуйыш. Тиде полемикыш про-
заик, критик А.Асаев “У шинча ончалтыш кўлеш” пашаж
дене ушныш. <...>

Васинкин. Соцреализм, Микишкин манмыла, шке шотан кышкар. Тудо писательлан идеалым эре темлен шога. Сандене тиде идеал почеш сылнымутан произведенийлаште эрге ачам пуштеш але мӱнгешла. Тидым ме, класс кучедалме могырым аклен, положительный явлений семын онченна. Тыгелийын сылнымутышто. Но илыш сылнымут деч оргажанрак, тудын шке законжо, радамже уло. Мо тугай соцреализм? <...> соцреализм – тиде коммунистический идеологийын кулжо. Чын талантан писатель нигунамат кул лияш огеш келше. Тудо тиде кепшыл, кышкар гыч ожнат түрлӧ семын утлаш тӱчен. Тыге жапын-жапын литературно-критический журналлаште “Реализм без берегов” да тулеч моло вес умылымаш коеденыт.

<...>

Васин. Тымарте шотлалтын: Совет элысе, чыла “демократий” тӱнясе сылнымутым социалистический реализм йӱн иктыш ушен шога. Социалистический реализм радамна (методшат, эстетика направленийжат) историй ончылно экзаменым чеслын кучен ыш керт. Ойыртемынак тиде “реализмын” эстетика негызше, организационный йӱнжӧ пеш тупела ыле. <...>. Социалистический реализмом, мутат уке, аралаш, умбакыже шуаш кӱлешыже уке. Но тӱняште ниможат кышам кодыде ок эрте. Кызыт ятырышт шонат: социалистический реализм тӱвыт йӱрдымыш лектын гын, тудым историй страница гыч йӱршын налын шуаш кӱлеш. Чын ойыш савырнен шудымо ик эстетика шонымашат кыша деч посна ок йом. Тӱнямбал эстетикыште могай гына творческий платформа лийын огыл? <...>.

Ончыко. 1992. 3 N. 109–123.

Раисия Кудрявцева.

КЫЗЫТСЕ ПОЭЗИЙ ДА ПОЧЕЛАМУТЫМ ЛОНЧЫЛЫМАШ.

70-ше ийла деч вара марий поэзийыште түрлӧ ийготан мастар-влак пашам ыштат але ыштеныт, мутлан, кугурак тукум гыч — Семен Вишневский, Аркадий Канюшков, кыдалаш ийготан кокла гыч — Иван Горный, Семен Николаев, Александр Селин, Гани Гадиатов, Юрий Рязанцев, самырык тукум — Анатолий Тимиркаев, Альбертина Иванова, Светлана Эсаулова, Виталий Ози, эше самырыкрак

— Геннадий Ояр, Юрий Исаков, Валентина Изилиянова, Алевтина Мокеева да молат. Түрлө жапыште шочшо, түрлө тукум поэт-влак чыланат ик пашам ыштат: мемнан жаплан келшыше йодыш-влакым сылнымут йөн дене кагашат. Йонгылыш идеологизаций деч корангын, нуно тачысе кечылан чынак пүсö улшо проблеме-влакым нөлталыт. Могайрак вара улыт кызытсе поэзийын ойыртежым ончыктышо пале-влак?

Марий поэзийыште эреак кугу верым шочмо эл да пүртүс тема налын шоген. Тачат тиде тема дене кылдалтше йыжын тўн лийын кодаш. Шочмо элым да пүртүсым йоратымышт нерген чылан, чыла тукум гычат лекше поэт-влак возат. Но тиде темылан пытаргыш жапыште возымо произведенийлашке вес шўлыш пурен. “Ура-патриотизмым” шочмо эл да калык нерген келге шонкалымаш алмаштен. Тидым Семен Вишневскийын пытаргыш сборникше (“Шарналтыме муро”, 1990) гычат ужаш лиеш. Илыш мучаштыже возымо произведенийлаж гыч ондалчык, конъюктурный романтике, илышым изиш куштылгынак ончымаш йоршеш йомыныт.

Поэт-влак утларакшым ял нерген возат. Мутат уке, лач ялын образше гоч пүртүс да шочмо мланде тема почылтеш. Ял нерген почеламутлашке таче у, келге, философский шонкалымаш пура. “А ял садак чыла пала...” почеламутыштыжо, мутлан, А.Иванова воза:

А ял чыла шижеш, пала,
Вуеш ок нал полмезе койышетлан,
Но огеш мондо тўн гыч шойыштметым.

Почеламутын тўн шонымашыже философий сынан: шочмо ял чыла огеш проститле, мөнгыжө каналташ да вийым погаш толшо южо енгын уда койыш-шоктышыжым огеш мондо, чылаамат шкенжын пенгыде законжо почеш акла, ондалымым да тулеч молым удам ыштымым садак пала, ужеш. Ял А.Иванован произведенийыштыже енгын да илышын судьяже семен пуалтеш.

Ял нерген почеламутым пытаргыш жапыште шуко Геннадий Ояр возен. Нунын кокла гыч иктыже — “Лўшкевара”. Сылнымут шотышто виян лўшкевара образ тыште кугу көргө шонымашан символ; тудын гоч автор тошто годсо илышым, тудын шке шотан радамже улмым, эртыше илыш дене кылдалтше йўлам ончыкта. Г.Ояр у да тоштын сайышт ден уда могырышт нерген шонкала, шуко кўлешан да аралаш кўлмө йўла, койыш йоммо нерген чаманен ойла:

Кушкынна ме мундырала пӧрдын...
Кажнынам шепкаште алмаштал,
Лывыргын рӱпшалын. Тошто пӧртын
Пенгыде улмаш авагашта...

Ынде рончышт нылынек пусакам.
Чонгалтеш у пӧртшӧ ковыран.
У авагашташке огыт сак
Тоштыла куэ лӱшкеварам...

Поэзий шочмаште ялын могай верже – тыгай йодышым
шке ончыланже Семен Николаев шында. “Поэзий шочмо
годым” лӱман почеламут-триптихыштыже тудо воза:

Ончем чодырасе корнывожым,
Умбалне – палыдыме тӱс.
Чу! Тиде кадыр корнывож
Ала почеламутлык корно?
Тунамак, тевысе, шӱм вошт
Пурлеш кӧргем поэзий пормо.

Лач шочмо кундем, шочмо ял, пӱртӱс почеламутым шо-
чыктат, поэтлан вийым пуат.

Таче марий поэзийыште чылт философский йыжын улмо
нерген ойлаш лиеш. Тиде йыжын дене Юрий Рязанцевын
творчествожат кылдалтын. 1989 ийыште лекше “...Шогем
курым корнывожышто” лӱман книгаштыже философский
шонымашым тыгай мут-влак пуат: Курым, Пагыт, Айдеме,
Пӱртӱс. Нуно авторын тӱн шомакше улыт, таклан огыл ну-
ным тудо эреак, манаш лиеш, кугу буква дене воза. Юрий
Рязанцевын эн тӱн образше – Мланде. Садлан огыл мо по-
этын лирический геройжо шкенжым “суапле Мландын эр-
гыже” улам, манеш; тудо кугезе мланде вийлан энгерта, ак-
рет жап гыч аралалт кодшо, пӱртӱс дене кылдалтше марий
койышым акла.

Марий поэзий эреак ныжылге кумылан, лиризм шӱлы-
шан лийын. Кызытсе самырык поэт-влак кокла гыч шукын-
жо тиде корно дене каят. Мутлан, Валентина Изилянован,
Юрий Исаковын почеламутыштым лудмеке, ты шоныма-
шын чын улмыжо коеш. Но тачысе чумыр поэзийым ончал-
ме годым эше теве мом ужаш лиеш: лиризм кумыл психоло-
гизм дене пойдаралтеш. Ёдырамаш поэзийыште тиде поснак
шижалтеш. Поэтесса-влак утларакшым, конешне, йӧраты-
маш нерген возат, но тиде кугу шижмашым нуно куштыл-
гын, ѳмбачын огыл ончыктат. Светлана Эсаулован, Альбер-

тина Иванован лирический геройышт лудшо-влак дек көргө шоньмашышт дене лектыт. Мутлан, С.Эсаулован “Мом ойлем?” почеламутшо шүм-чонышто шолшо шижмашым почеш:

Мый ойгетым тоем,
Куанетым пайлем,
Кумылетым шижде ылыжтем.

.....
Шүмлык муро кылма -
Илыш йогын йүкша,
Мом тунам тыланет мый ойлем?..

Пытаргыш коло ий жапысе поэзийын эше ик ойыртемже – тиде публицистика йӧным кумдан кучылтмаш. Василий Рееж-Гороховын, Семен Николаевын, Виталий Озин шуко почеламутышт тачысе кечылан келшен толшо, илыш гыч шолын лекше пӱсӧ йодыш-влак нерген шонкалыме, лудшылан чоным вигак почмо раш койыт. Тидын шотышто С.Николаевын “Вашмут кычалме йӱд” да “Кӧ тугае черемис?” почеламутшо-влакым шарналташ лиеш. Виталий Озин “Сай илет, кутырет, марий калык?”, “Ох, Россий...”, “Ме кӧ улына?” почеламутшо-влак содержанияйышт денат, формо шотыштат публицистика сынан улыт. Авторын йӱкшӧ раш шокта, шинчаончалтышыже сайын палдырна; тудо лудшо-влак дене кутыра, нунылан йодышым шында, шкенжын шоньмашыжым темла:

Ожсо семын шуктет мер йӱлатым?
Да поян вургемет ош тӱсан?
Тудо тӱр дене мучко тӱрлалтын?
Кумалат мо тугак пӱртӱслан?

(“Сай илет, кутырет, марий калык?”)

Виталий Озин публицистика сынан южо почеламутшо дидактизм (туныктен ойлымо) семын йонгалтеш, но каласен кодыман: авторын возымаштыже тиде шке шоньмым весылан тушкен пуаш тыршымаш огыл, а шоналташ, мутлан, марий калыкын тачысе илышыж нерген, таратыше йӧн гына. Дидактизм шӱлыш эн чотшо тудын баснылаштыже шижалтеш, тиде жанрлан келшыше тӱн йӧн семын палдырна, поэтын чумыр сылнымут тӱняжланат, стильжыланат пеш келшен толеш.

Мо нерген шонкала В.Ози? Марий калык нерген: кӧ тудо тугай? кузе тудлан илыман? кузе марий йӱлам арален кодаш?

Алевтина Мокееван сылнымутыштыжо тўнгалтыш ошкылжо шкешотан лийын. Тудо умбакыжат сылне поэтический йылман, ритман, пўртўсын “йылмыжым”, айдемын шўм-чонжым умылаш тўчышў поэт лийын кодеш манын, шонымо шуэш.

Геннадий Ояр — тачысе илышын пуламырже нерген шонкалыше поэт-философ; тудо у ден тошто коклесе вашпижмашын драматизмжым ужын мошта, калыклан энгертышаш кўргў вийым (“тоям”) кычалеш:

Сокрыр айдеме лўдде ошкылеш,
Пўсў шинчажла тояже кўлеш.
... Уло мемнан шинчана...

(“Сокрыр айдемым вўден нангая...”)

Юрий Исаковым самырык кумылан, самырык жапыште илыше поэт-лирик семын аклаш лиеш...

Ончыко. 1996. 1 N. 140—143 с.

А.Иванов.

МАРИЙ ДРАМАТУРГИЙЫН КОРНЫЖО.

... Ондакысе жап дене тагастарымаште, кызытсе марий драматургий эн ончычак, тема да конфликт шотышто палын пойдаралтын, ончыко у ошкылым ыштен. Сар деч варасе пьеса-влак утларакшым колхозышто иктаж-могай озанлык йодыш верч кучедалмым гына ончыктен шогеныт гын, нуно шукыж годым шке сюжет ораташт, конфликттышт, геройышт дене икте-весьыштым ушештареныт гын, ынде драматургийын илыш авалтымыже ятыр кумдагын. Автор-влак мемнан жапысе илышын, эртен кодшо пагытын тўрлў йыжынжым ужын сўретлаш тыршат. Ятыр пьесыште эн рўдў верыш мораль проблема, айдеме илышын социально-нравственный содержанияйже лектеш, мемнан современникын кўргў илышыже, шўм-чон вургыжмыжо, у верч талын шогымыжо, тошто койыш дене кучедалмыже почылтеш. <...>. Тыгай у сынан геройым А.Волковын “Шошо мардеж”, М.Рыбаковын “Салтак вате”, “Онтон”, “Венгр рапсодий”, “Оза авте”, К.Коршуновын “Шочмо мланде”, З.Каткован “А вуй ўмбалне канде кава” да моло пьесыштат ужнына. Теве М.Рыбаков “Салтак вате” драмыжым эртыше Отечественный сарын кугу йўсыжым сенен

лекше, геройло пашаж дене сенгемашым лишемдаш полшышо марий ўдырамашлан пөлеклен, тудын чон чеверлыкшым сайын почын пуэн. Тўн героиня Лыстывий фронтыш кайыше марийжым алмашта, шоло волтышо бригадым вуйлаташ тўнгалеш, эн шыгыр жапыштат лўдын-ўрын ок шого, уло вийжым пашалан пуа.

Тыгаяк вургыжшо чонан геройым тиде авторынак “Венгр рапсодий” драмыштыже ужна. Марий салтак Истак Миклай кодшо сар годым нелын сусырга, колымаш деч тудым венгр ўдырамаш Мария утарен кода, тыгодым тудо шке самырык илышыжымат ок чамане. Пьеса нылле ий ончыч шочшо тиде волгыдо йўратымашын вийжым чапландара. Миклай ўмыржў мучко тиде йўратымашым шке чоныштыжо ашна. Кугу азапыш пернен, кутырен кертдыме инвалидыш савырна гынат, шокшо шўман патриот ожнысыж семынак чын верч кучедалеш, колхозысо ситыдымаш ваштареш шого.

Мемнан жапысе егын образшым шокшо кумыл дене, чон пыштен ончыктым К.Коршуновын “Шочмо мланде” драмыштыжат. Тудын геройжо Омылян кугыза тўшка озанлыкысе ситыдымашым ласкан ончен ок керт, айда-лийже ыштыше колхоз вуйлатыше-влак ваштареш шогалеш, уло ял калыкым шочмо мланде век оза семын мелын савырнаш тарата.

Тургыжланыше чонан тыгаяк шонго егым А.Волковын “Шошо мардеж” драмыштыжат ужна. Тудын героиньже Лукарья кува илышыжым тўшка пашалан пуэн, пенсийыш лекмекыжат, вий шутымо семын колхозлан полша. Ен кўшеш илыше Серепиня ваштареш ойлымыж годымат, пошкудыжын лач шке озанлыкше верч азапланымыжлан шудалмыж годымат, председателын осалланымыжым ужын, районыш “эн кугу партийный начальник” дек вуйшияш кайымыж годымат Лукарья калыкын шонемашыж дене ила.

Моткоч тыглай, шала пашам ыштыше, но вургыжшо шўман егым илышын чын озаже семын ончыктым дене пырля ятыр пьесыште мемнан илышысе отрицательный явлениемат чын аклен сўретлыме. Теве А.Волков “Кунам ломбо пеледеш” лирический комедийыштыже мыскара умдыжым карьерист койыш, шоя чапым лўмынак моктен нўлтымў ваштареш вистара, тўшка паша дек у <...> кумылым вияндаш ўжеш.

Паша дек кумылак К.Коршуновын “Корныен” драмыштыжат персонаж-влакым кокыте ойыра, икте-весеыш-

тлан ваштареш шында. Автор куктежан ситуацийым налын. Пьесын тўн геройжо Евгений институтышто тунеммыж годым вуянче койышыжлан кōра илышыште шўртнен, шинчен лектын. Тидлан ятыр жап эртымек, тудо вучыдымын тыглай корныен семын ачажын шочмо ялышкыже логалеш, тыште ласкан гына, чон канен илен ончемат, умбаке корным такыртем манын шона. Но Евгений илышлан ўшанжым йомдарен огыл, тудо чыла ужмоколмыжым шўмжō воштак колта. А ужеш тудо совхозышто ятыр тōрсырым. Тыге корныен семын тышке логалше енгын чоныштыжо кугу вашталтыш лийын кая. Евгений озанлык пашам тўзатыме корныш шогалеш, осал вий ваштареш кынелеш.

Кызытсе илыш тургымым сўретлымаш марий пьесылаште рўдō верым налеш. Но драматург-влак Кугу Отечественный сар (М.Рыбаков “Салтак вате”, “Морко сем”, “Керемет корем воктене”, М.Майн “Ануш”, А.Волков “Майрук”, А.Юзыкайн “Олма сад”) да сар деч варасе жапымат (М.Рыбаков “Кинде”, В.Бояринова “Ош йўксō”, К.Коршунов “Илыш корнышто”), первый руш революций (К.Коршунов “Кўдырчан ўжара”, А.Асаев “ўжара мурызо”), Октябрь революций (С.Николаев “Кугу толкын”, “Комиссарын чапше”), коллективизаций дене (Ялмарий Йыван “Тул йўла”) кылдалтше пагытымат огыт мондо. А жапын-жапын акрет годсо саманымат тўслен ончалыт, марий шемерын исторический процессыш, эрык верч кучедалмашке ушнен толмыжым почыт.

Историй материал гыч драматург-влакын кумылыштым мемнан кундемнан XVI курым кыдалне Руш кугыжанышыш ушнымо жап поснак савырен (С.Николаев “Акпарс”, Н.Арбан “Чалым карман”, К.Коршунов “Аксар ден Юлавий”). Степан Разин восстаний гутласе марий илышыш пōртылта А.Волковын “Алдиар” драмыже, XIX курым мучашысе класс тōрсырым, шемер марийын шинчаже утыр почылт шогымым, тудын эрык верч кынелаш тўнгалмыжым В.Регеж-Гороховын “Кугезе мурыштыжо” ужына.

Ий гыч ийыш кумдангеш марий драматургийын илышым авалтымыже, кугемеш, келгемеш тудын реализм вийже, ешаралтыт, пойдаралт шогат сылнештарыме йōнжō-влак. Но паша ончылно ятыр. Драматург-влакым у тема ден идей, образ ден конфликт вучат.

*Кугу толкын. Марий драматургий антологий.
Йошкар-Ола, 1987. 8—10 с..*

Наталья Кульбаева.

**КЫЗЫТСЕ МАРИЙ ДРАМАТУРГИЙ.
КРИЗИС НЕРГЕН ОГЕШ ЛИЙ ОЙЛАШ.**

Шке жапыштыже марий драматургийын, а тидын гоч театрынат, виянгме корныштым шке творчествошты денем М.Шкетан ден С.Чавайн виянгден, кумдан ден, пенгыдемден толыныт. Тунамак жанрат музыкальный комедий гыч тўнгалын, психологический драма йотке кумдангын.

Тыгайрак илыш денем мемнан драматургийна 80-шо ийла мучаш марте илен да виянгын толын. Тушко ушнышо пеш кугу вий лийын огыл, манаш лиеш, улыжат ик профессиональный театран йодмыжым тудо жапыште возенак шогышо кок-кум драматург шуктен шоген, южгунам гына у лўм палдырнен. Но драматургий – куштылго паша огыл. Чылан палат да кўнат: драматургий – сылнымут творчествошын эн неле жанрже. Вольтерын мутшо денем каласаш гын, “тудо тўням да айдеме чоным сайын палымым йодеш”. Тидын годымак пьесым возаш шичше кажне ег тудым сценыште ужаш шона. Молан манаш гын, театрыште шындыме веле пьеса денем паша мучаш марте шуктым лиеш.

... Драматургий – театран “сырьё” огыл, а творчество пашажлан негыз лийшаш. Пьесын геройжо-влак илышт маннын, сценыште драматург ден режиссерын ваш умылымашышт кўлеш. Тиде йўратымаште гай: икте-васын шинчашке огыл, а ик вельшке умылен ончыман. <...>. Тунам театрат, драматургийат (сылнымутат) у кўкшытыш нўлталтыт. Эрытше лу ийым шергалын лекмеке, драматург Г.Гордеев ден режиссер О.Иркабаевын, Ю.Байгуза ден В.Пектеевын творческий кылыштым палемдаш лиеш.

Мыйын шонымаште, 90-шо ийла марий сценический искусствошын историйыштыже пеш кўлешан лончыш савырнен, тыге каласаш амалжат уло. Икымше, марий профессиональный театр-влак ешаралтыныт. 1991 ийыште Марий самырык театр, 1994 ийыште Курык марий театр почылтыныт. <...>. Кокымшо, лач 90-шо ийлаште финн-угор калык-влакын театрыштын тўнямбал кумдыкышто кылышт пенгыдемаш тўнгалын. Тидлан тўнгалтышым М.Шкетан лўмеш театр ыштен. <...>. 90-шо ийлаште марий театр ятыр ончыко ошкылым ыштен, пеленже драматургийымат, вўден, ончыко нангаен, художественность шотыштат йодмаш кушкын, зрительымат утларак келгын шонаш таратен.

Кумшо, 90-шо ийлаште драматургийыш у драматург-влак тукум толын. Самырык драматург, тиде – илыш умылымашыж дене пенгыдемше, кушкын шушо, сылнылыкым улышо айдеме, илыш да шукыж годым писатель семын опытно уло. Тидын деч посна пьесым от возо. Садланак лектеш, драматургийыш “кумло” ийым эртыше ийготан-влак толыт.

Таче пенгыдын каласаш лиеш, кызытсе марий драматургийын тӱсшым В.Абукаев-Эмгак, Ю.Байгуза да Г.Гордеев почын пуат, театрлан кӱрылтыш деч посна да шуко возат. Ик-кок пьеса дене шарнымашеш кодшо-влакат улыт: В.Домрачев, А.Иванова, Е.Семенов, В.Якимов, С.Элембаева да молат.

<...>

Реалист семын, илышым чын ончалын, сылнымут полшымо дене социальный черым пален налаш, почын пуаш тудын кӱргыжым да ончыкташ, мо мемнан дене ышталтеш, – пытартыш лу ий жапысе марий драматургийын ойыртемеже. Тидым пьесыште раш почын пуымо семын Ю.Байгузан притче сынан драмыже-влакым, К.Коршуновын “Пӱрыдымӱ пӱрымаш”, Г.Гордеевын исторический трилогийжым, В.Абукаев-Эмгакын “Межа” трагикомедийжым, В.Домрачевын “Эрге” да “Мыланна латкудыт” драмыже-влакым да моло произведенийым палемдаш лиеш. А икмыняр ий ончычрак М.Рыбаковын тыгайракак сынан “Эргымлан кузык”, “Мокмыр”, “Тӱрлемӱдыр” комедий-влк шындалтыныт ыле. “Воштылтыш тыште чыным шоя дечын ойыраш полшышо кылызак гына огыл” (Белинскийын ойлымыжо), тудо театр да зрительланат кепшыл дечын корангаш полша...

Марий Эл. 2001. 21 июль.

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Абукаев-Эмгак. Герой илыш гычак лийшаш НН Марий коммуна. 1987. 29 сентябрь. (Кызытсе марий драматургий нерген.).

Васин Ким. Публицистикын куатше НН Ончыко. 1973. 4 №. 102—108 с.

Восхождение: Литературные портреты марийских писателей. Йошкар-Ола, 1984.

Гордеев Ген. Литература — пагытын чурийже НН Марий коммуна. 1989. 22—23 ноябрь.

- Егоров В.** Кызытсе пагыт да марий проза: Шонкалымаш НН Марий коммуна. 1990. 18 март.
- Иванов А.** Марий драматургийын корныжо НН Кугу толкын: Марий драматургий антологий. Йошкар-Ола, 1987. 3—10 с.
- Иванов И.С.** Жап келге иктешлымашым йодеш: Тачысе проза нерген шонкалымаш НН Ончыко. 1994. 4 №. 136—142 с.
- Иванов И.С.** Поэзий илышын вүршерже лийшаш НН Ончыко. 1994. 8 №. 130—149 с.
- Кудрявцева Раисия.** Кызытсе поэзий да почеламутым лончылымаш НН Ончыко. 1996. 1 №. 140—147 с. **Кудрявцева Р.А.** Латикымше классыште кызытсе марий литератур: Проза. Поэзий. Йошкар-Ола, 2000.
- Куликов В.** Кычалмаш да нелылык: Тачысе марий проза НН Марий коммуна. 1979. 20 май.
- Кульбаева Наталья.** Кызытсе марий драматургий: Кризис нерген огеш лий ойлаш НН Марий эл. 2001. 21 июль.
- Манаева С.** Тукым лум дене НН Ончыко. 1984. 3 №. 81—85 с. (Кызытсе марий поэзий нерген.)
- Марийская** литература и искусство развитого социализма. Йошкар-Ола, 1984.
- Николаев Семен.** Мутын нелыже да ямлыже: Сылнымут очерк, почеламут. Йошкар-Ола, 1993; Тудак. 2-шо изд., 1997.
- Проблемы** жанра в марийской литературе Н Труды МарНИИ. Вып. 47. Йошкар-Ола, 1981.
- Сандаков Г.Н.** Эпос революции и современность: Марийская литература в контексте литератур Поволжья. Йошкар-Ола, 1990. С.108—144. (Глава III. Современность в марийской прозе).
- Современная марийская литература** НН История марийской литературы. Йошкар-Ола, 1989. С.330—381.
- Тачысе** марий проза: куанже да азапше: “Йыргешке үстел” НН Ончыко. 1992. 3 №. 109—125 с.
- Черных Семен.** Кызытсе марий прозын корныжо НН Кушмо корно: Литературоведческий ден литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1977. 74—90 с.
- Шаймарданов В.** Омса вес велне: Кызытсе марий литератур нерген икмыняр шонкалымаш НН Марий коммуна. 1989. 27 апрель.

Валентин Колумб

Семен Николаев.

“МЫЙ ПАЙДАН УЛАМ”.

Мо дене да кө дене огыт тагастаре серыше-влак шкен-ныштым! Курык, тенгыз, мургайык... Колумбат икана, чытен кертде, мемнан шүмышкынак шүлалтен ыле:

Мый шкенам марий каваште
Муро турийла чучам.

Пүтынек тидын дене келшен (да келшыдежат ок лий — мочоло тыште посна шеледаш лийдыме шонымаш радам: калыкын мут мастарже лач шке калыкыштыже йўкан; турий лач кўшкө кўзымыж годым мура; турий, ойлыманат огыл, пашаче кайык, но тиде почеламутлан лачак мурышо кайык улмыжо кўлын...), мый содыки Валентин Христофоровичым пайдан денак тагастарынем. Шинчаш койдымо, кугу йўкым лукдымо, эре пашаште йынгысыше тиде тарман нимо деч суапле пашам ышта — вўддымө кундемлаштат калыкым кошкыма гыч сакла. Чын, “пайдан улам” манмыже поэтын — пуйто шке нергенже огыл, таве гаяк келге тиде шонымашым автор “Пайданын монологышкыжо” пуртен.

Но ме ончылмутыштак ойлышна: чыла, мо нерген але кө нерген сера писатель,— кеч-кунамат тудо шкенжым шымла, тўсла да ойла. Метафорым прозанден каласаш гын, чын поэт, калыкше чон дене ынде кошко манын, тудын историйжым, фольклоржым, кумалтышыжым, йўлажым амызе-мондалтше илыш таве гычын коштал-коштал шуна.

Валентин Колумб, поснак мурпаша мучаштыже, шочмо калыкнан акретышкыже утларак да утларак шенгын пурен, тидым мый кум ий ончыч савыкталтдыме серымыжым шерме годым умылышым.<...>.

“Валентин Колумбым Писатель ушем радамышке пурташ кўлешлан шотлем. Жапыштыже вачым шындат да тудым умылат гын, тиде пашаче кугу мастарышке савырна”, - тыгерак серен рекомендацийыштыже Лев Ошанин, марий мурызынан литинститутысо семинар вуйлатышышже. А Колумб тудын поро мутшылан ўмыржө мучко вашмутым сулен:

Мый пўртўс гыч палем улыжат
Кажне кушкылын вож гыч виянгмым,
Вот садлан дыр ом көнө ужаш,

Калык деч ойырлен, вуй шиянмым.
Палем тудо ўшаным сула,
Кө шўм дене икгай тый денет,-
Тый, пўртўс, моткоч сылне улат,
Но эше сылнырак айдемет!

Мыйын серымемым умбакыже лудмо деч ончыч мый каж-
ныдам тиде кандаш корнышко пўртылаш ўжам. Ончал лек-
да? Тото шол, кугу, данле шонымашан вер: калык – пўртўс
– айдеме – мо лийын кертеш тиде ямле музыка деч шергы-
же? Поэт тыште шкенжын кө улмыжымат, калыкшын мо-
гай лийшашыжымат метафора-леведыш деч поснак сылны-
нат, чаплынат, акыллынат каласен шуктен.

<...>

Уста ен – утларакшым – шкет чонан лиеш, калык кок-
лаштат шкет улмыжым эре шижеш. Уке, кугешнымылан монь
огыл. Айдемым сай йолташлан шотлет гын, тудлан шўм-мок-
шетын ямжым ўмбал вургемла савырал ончыктыман, нимом
кодыде, нимом тойыде. А серыше данле айдемын тидлан жап-
ше ок код – тудо ўмыржө мучко, кажне татыште көргыш-
тыжө могай-гынат шонымашым йонгыжа. Тыйым, весым,
кумшым, эсмаса шинчаваш ончен, чылан олмеш иканаште
мутлана – көргө монологшо тыгодым пўтынь спектакльым
алмашта.

Поэт ден вес поэт, йолташ улыт гын, икте-весеыштым,
шып шинчен, шып коштын, утларак умылат. Саде анекдо-
тысыла, коктынат иканаште иктымак шонен, иктыже весе-
лан лач “ой, намысдыме!” манмашке огыт шу. Тиде шот гыч
ончаш гын, Колумб, очыни, Юрий Чавайнлан веле шкен-
жым пеледыш почылтмыла почын – мый тидым ятыр гана
да ятыр вере эскеренам.

Валентин Колумб нерген возымо годым нигө сенген керт-
дыме ик нелылык уло: тудым нигузе цитироватлаш ок лий.
Муат почеламутыштыжо ик ужашым – путырак чапле! Ав-
торын шонымыжымат ончыкта, тыйын оетымат пенгыдем-
да. Но ончалат ту почеламутыштак тудо верымак,- но по-
шкудо корно-влак коклаште,- ончет рефрен семын, ончыч-
со палемдыметым йөршын вестўрлын ойла. Амалже? Мумо
образшылан поэт тунар көргө куатым пуэн кертын – кеч-
могай моло корно коклаште тудо, почеламут образ, авторжо
гаяк шке тўсан, шке йўкан, шке чонан коदेश. Тиде – уста-
лык срабоч, тышеч усталык тўнгалеш.

Содыки цитироватлыде ом чыте, ожгунам айдеме ен нер-
ген ойлымаштыже шкенжым нимучашдымын раш сўретла,

сандене шкенжын ик статьяж гыч <...>: “Уста айдеме илышыш үчашен пура. Да тудын тыгай күчык үмыржө традицийын күэмалтше курыкшым пудештарыше куатыш савыренен кертеш, шкеж деч вара мондалтдыме волгыдым да үштылдымб кышам кода. Курымеш, тукум гыч тукумыш”. Ешараш мо иктаж-мом? Шке илышыж нерген огыл мо тиде шомак? Поэт – шкенжым ончылно ужын кертше енг.

Колумбым умылаш моткоч куштылго, тидлан шкендым тудын олмышко веле шынден мошто. Но кө кертеш тыге ыштен? Мый ом пале. А умылынем тудым мыят. Тидым шоненанак, “Кокымшо рвезылык” триптихышке Колумб нерген “Мурышто” лүман поэмым пуртенам ыле. Мылам тунам тыге сүретлалте Валентинын поэтнурышко толмыжо:

... только мурызо. Ёнгышө, лайык ончалтыш.
Ни енлан, ни пийлан торжа мутым ыш лук.
Только мурызо. Нугыдо вуйжо – почкалтыш!
Тулечат муржо нугыдын почылто трук.
Пеледалте у түсын кугезе муролык,
Шүдө семыштым луктыч пырля рвезе-влак.
Чон йонга! Ормалген савырна үдыр солык,
Пылыштүн дек копам лишемда кувайрак.
Марий мурышто күрылтө ял водо умыр,
Марий эрыште лие поян үжара.
Морко вел чодырасе ала-могай Пумыр
Эргыж йүк дене кумыл туням онгара.
Уло калык йүла: йолым жап дене викте,
Кызыт пүтынь элна тавадан тагаса.
Кенета, вучыде, ончык лектын гын икте,
Туп пуракым ончен, кө шүм-чон сбраса?
Сылнымут, поэтнур налын шуышт ийготым,
Талын, рвезын йонгалте чыла пасуна.

<...>

Валентин Колумб 1935 ий 2 майыште Морко районысо Мызеңер ялеш шочын. Мызе. Музо. Муза. Кө пала, ала тусо энгер түрешак сүан мурым шошо еда пөлеклыше кайык-влак, шулдырангын, чонешташ тунемыныт (“Эре чонешташ, чонешташ?”), вара шочмо элыште пыжашым опташ йөнлө верым кычалыныт (“Пыжаш деч посна ок шоч кайык?”). Кө пала? Но Колумбын нарашта Музаже тушан ылыжын, тушан чуриянгын да поэтын пытаргыш кечыж марте кава йүк дене шупшын (“Мыйым мланде шупшеш, ах, кузе мыйым мланде шупшеш?”). Ане, чонешташ куатым пуышо мланде Валентинлан шоналтымыж еда, ужмыж еда шке илыше вүд-

шым йүктен, ик татланат кошкаш пуэн огыл (“О мўян да шўран кундемем! Куэжат коеш шўр атыла”?), садланак Колумб муро пайданжым шўмын эн келге тавышкыже волташ тыршен, тушечын эн яндар, ушан, тауштымо мутым коштал-коштал, Музажлан шунен, шочмо мландысе туан калыкшылан курым йомакла, парымла, воштылмо куан шинчавүдла пўргыттен.

Да, чонештымыла пурыш тудо кугу литературышко – писын, кенета, ўшандарен да ўшанлын. Латшым ияш рвезын савыкталтше первый почеламутшак <...> – “Комсомольский билет” (семым Дмитрий Кульшетов возен) – витлымше ийлесе марий комсомол мурышко савырныш. Тольо авторжо гаяк чонештен, – лудшылан икшыве гай почмо чонан, поэт-влаклан кугыен гаяк ушан шомакан.

Тек тений комсомол ынде историйышке уралтын, но мемнан ийготан-влак тудым эше пашаште чевергыше чурияным, муро кычалшым, сандалыкышке да сўреман мландышке ик куат денак чыла яндар рвезылыкшым шупшын йўлышым огыт мондо. Ме комсомолым ура чонжылан йывыртен муренна:

– Мылам тыгай пуламыр писылык
Моткоч келша: эре вашкет, куржат.
Ме, колымшын, куатле рвезылык,
Она йўрате кавыскаш туржалт! —

манын серенам ыле. Валентин тунам лудын лекте да, шыма тўрвыж дене гына шыргыжалын, мыйын шинчашкем огыл, кагазышке — почеламутышко — ончен, шыпак пелештыш:

– Мыламат келша.

Сандене Валентин Колумб Марий комсомолын тўнгалтыш лауреатше гын, — пашажлан кўра. <...>

Колумбын йоча жапше ялеш эртен. Мемнан жапысе моло йочалак, пашан шере-кочыжым изинек тамлен — кўтўчат лийын, мыйын семынак имньымат ончен (“Тылат, имнем, шўм-чон гимнем!”), моло ял сомылкамат вуй шупше шуктен. Пайрем ўстелтўр гыч огыл, паша пўжвўд кокла гыч почын шкаланже шочмо пўртўсым, туан шомакын ямжым да нелыжым, тунамак чыла пошкудын куан-ойгыж дене иквереш, ик подыштў кўын.

Лудаш тудо эр тунем шуын, книгаг шке изажла йўратен, тўнгалтыш школыштак шке возен ончен. Онгай: тунам возымо “Ачамын тўсшў” почеламут, поэтын виян шумекыжат, чыла гаяк книгашкыже пурен, эше тунамак нўрў автор йоча

жапнан чынжым, кушмо ўмырын акыл шындымыжым, пагытын нөргө лончыжым ончыктен кертын.

1954 ийыште, кыдалаш школ деч вара, Валентин Колумб, усталык экзаменым мастарын эртен, Москвасе Горький лўмеш Литературный институтын студентше лиеш. Пузыр гычын, кўртнъыгорнылан тореш возын (могай чапле образ – кайымат ок шу, каяшат кўлеш! А купе вагонышто, чынжым вет, корнылан тореш возынак кудалытыс), марий Христофорын эргыже Валентин лўман Колумб литературышко ик жаплан москвич лийын пура.

Паленат: ораваже поэзийын неле,
Мунчалта лум ўмбач гына куштылгын тер.
Але мўндыр тылат чал вуян манме теле,
Але август гай тўвыргө тыйын мутер.
Сурлыкта кумылетым завод, ялын стройка,
Ўжеш кинде пасу, аздара олма сад.
Орденан кундем гоч чонешта муро тройка,
Мур мастар-влак у жапым моктен тагасат.
Лекте шкеак туге: тые тўплан кычкалтыч,
А пече – лу тесте
Тыйын кок могырнет!
Мочол стих, моктеммура, поэма возалтыч –
Такырга, йыгылга поэтнур кугорнет.
Чыла эл мурымаште
Палат марий семым,
Шочмо мурышто – тыйын йўкет эн чолга.
Тый ўшанле, ўшаньме йолчына семын
Калыкнан поро лўмжым нўлтет эл сага.
“Тўнг поэтда могай – калыкдат лач тугае”
Родо мландысе ой – ынде тыйын пелен.
Тыйын волгыдо, патыр,
Кугезе пикш гае
Йўкет шергылте йыр, йот эллашке солнен.

“Валентин Колумбым мый 1957 ий годсек палем, СССР Писатель ушемын институтыштыжо кушмо кажне ошкылжым эскеренам. Кунам тудо дипломжым сово кырыме йўкеш “визытанлан” аралыш, мыят пиалан ыльым”, – лудына ме Лев Ошанинын мари мурызым Писатель ушемышке темлыме серышыштыже. <...> Тыгаяк куан мутым каласыш ыле вес туныктышыжат – Борис Леонидович Пастернак. Шкеже кугу мастар, тудо студентше-влаклан мутышто чиям да йўкым муын мошташ нимучашдыме корным почын. Пас-

тернакын мурыжо тўнялан ўшаныше, шўмыштыжō пўтынъ тўням, а тўняште шўмым ужын моштышо ыле, маныт палыше-влак. А ынде шоналтыза: Колумбынат ик чапле ойырте могоржо лач тыгаяк огыл мо?

Яндар чонан айдеме Порылыкым нигунамат ок мондо, шке чон вашмутым тыгаяк Порылык вошт пōртылта. Шарнем, “чыла совет мер калык семынак” марий писатель-влакат Нобелевский премийын лауреатшым “Доктор Живаго” романжылан (а нигō ни лудын, ни ужын, ни эсогыл кучен ончен огыл) Писатель ушем гыч шўкшакла ўштыл лукташ, совет гражданствыжым шупшын налын, эл гычын кожен колташ (“антисоветчиным” возен манын каласен ыле Кремль) погынымаш-митингышке чумыргеныт. Ой, кузе гына карген ышт пытаре мемнан “аксакална-влак” тудым!.. Да кенета, пылдыме каваште кўдырчō рашкалтымыла, – Колумбын погынымашлан колтымo серышыже! Погынымаш вуй тудым игылт-йыгыжгенрак лудын пуыш. А Валентин тушто Пастернакын гений кўкшытшым, кугу поэт да яндар гражданин улмыжым чылаланна угыч ушештарен да Генийым пыдал налаш сōрвален... Теве тиде – комсомолец Валентин Колумбын ик эн кугу геройлыкшо, лўддымō, чын чонан улмыжым ончыктышо подвигше ыле.

<...>

Маяковский, Есенин, Блок, Твардовский – нунат Колумбын туныктышыжо лийыныт. Нуным тудо кусарыма гоч тунемын. А нигō деч коч лишыл лийын марий мурызылан Есенинын шўм шиялтышыже. Туге лекте: мемнан таҥаш-влак деч Есенинын мурыжым шылтеныт ыле, эсогыл тушман йўкан манын ўшандараш тōченыт тудын поэзийжым тунамсе лудшылан. А кунам Есениным пагыт угычын шке калыкше дек пōртылтыш, ме тудын чыла серымыжым корнеш кошкышо йолешкыла алкен йўаш пижна. <...>.

Есенинын шылтен ашныме мутвундыжо, калыкышке лекмыжлан йывыртыме дене пырля, мыланат чын мастарлык могорышко шинчанам виктарыш. Колумб гын почмо чонан эн ныжыл руш мурызым марий лудшылан шочмо йылмыж дене пōлеклыш. Тудын кусарен лукмо “Сергей Есенин. Почеламут-влак” книга (1970 ий) тачат мемнан сылнымутын шōрттын йылгыжман поянлыкше лийын ила.

Колумбын чыла кусарымыже марий йўкан, марий чонан ыле. Мастарын пашашкыже савырныш кусарыме сомылжо: кусарен – ме чылан у кўкшытышкō нōлталтына.

<...>

Колумбын тўн пашаже комсомол дене, рвезылык дене кылдалтын ыле, а комсомолын ўшанжым тудо муро дене сулен. Абакан-Тайшет, у ГЭС-влак, КамАЗ – кушко гына коштын огыл тудо комсомол путевка дене! Да чыла командировкыж гыч мураг пўртылын.

О тўням кумыландыше кокымшо рвезылык!
Уло тудо, йонга кажне волгыдо мурышто -
Чапле ег манмыла, поэтнурышто.
Йомак огыл мутем – чап да йўсылык.
Муро пырчым ўдат асыл акылын рокышко,
Кўн шўм-чон кавылан – муро вик илана.
А чанган – шочдеак, савырна ночко мокышко.
Пиалан, кў йўла ырыктен да ырен!

Тыге ваш полшымаште, ваш умылымаште пенгыдеме, шарлыш мурызын йўкшў. Сандене Валентин Колумблан Марий комсомолын Олык Ипай лўмеш тўнгалтыш премийжым, икымше номеран дипломым пуымо акций – пагытын кугу чынже ыле.

Шуко кутыреныт Колумбын мурпашаж нерген. Икте тудым улымен кертын огыл – мыскынь-мыскынь чон... Весе тудын возымаштыже марий тўнгалтышым ужде илен – туйо шинчан айдеме... Кумшылан Колумб путырак нелын чучын – нюмырий, лочо акыл... А Колумб – тудо мурен да чўчкен:

Тек москвич ила Москваште,
А Чукоткышто – чукча.
Мый шкенан марий каваште
Муро турийла чучам!

Ятыр почеламутышко тудо турийым омсаге, тўрзаге почын пуртен. Очыни, кўшкў кўзышыла мурымыжлан. Тыгаяк лияш таратен шке дечше лўманрак-влакымат, сылнымутышко у толшо полкымат.

Колумбын чытамсыр усталыкше тачат мыланна пеле нерен илаш ок пу. Ўжеш, нўлта, шке ўмылетым ончылтен илаш туныкта.

Но мужангмутшо, мужангмутшо... Рвезынек ош тўня гыч кайыше лынг поэт шке мучашыжым поэзийыште шинчанужын. <...>. Пушкинын лирик Ленскийже авторжо самынак , но улыжат кум ий ончыч дуэль пистолет йўкеш йўралтын...

Валентинат муро пайданже дене шке ўмыр палыжым, азапешна, чын кошталын: “Уста айдеме илышыш ўчашен пура...

шкеж деч вара мондалтдыме волгыдым да ўштылдымō кы-
шам кода. Курымеш...”

... Ал кенгеж гычын тельшке тер вончымаште
Муро тройкышто кўрылтō трук онгыр йўк,
Огеш ынгле иктат нимомат иканаште,
А тўп имне чонгештыме лугычак трук
... Кўбырдўк!..
... Вот чыла.
Чыла возышым, мом шўмем йодо.
Ане, кокымшо рвезылык, маньым, кунам...
Пельмат вончен ыш керт поэт,
А лу ўмырлан кода.
Ийым огыл, тугеже,
Чылан шотлыман сомылнам...

*С. Николаев. Мутын нелыже да ямлыже.
Йошкар-Ола, 1993. 76—92 с.*

К.Васин, А.Александров.

ВАЛЕНТИН КОЛУМБ. ТВОРЧЕСТВЫЖ НЕРГЕН.

“Порылык” поэма — В.Колумбын печатлалтше эн кугу
произведенийже. Тудым поэт эше Литинститутышто тунем-
мыж годымак возаш тўнгалын да колымешке эре у ужышым
ешарен шоген, угыч возымо южо ужашыже почеламут се-
мын савыкталтын. Чаманен ойлаш верештеш, тиде поэма
поэтын ик сборникышкыжат тўрысnek пурталтын огыл,
“Ончыко” журналешат кўчыкемден печатлалтын.

<...>

Порылык — поэмын тўн идейно-эстетический образше,
символический эпицентрже. Поэт ойла: поро паша деч посна
айдеме кумыл, чон яндарлык лийын ок керт. Порылык ик
шот дене тудлан эстетика ден этика категорий, вес шот дене
— социальный мировоззрений, историйым тергыме, умы-
лымо куат. Тиде шонымаш, порылыкым илыш аклыме йōн
семын рашемдыше сылнымутлан, поэзий ойлан шукертак
палыме. М.Горький манын: “В творчестве истинно народном
эстетика — учение о красоте — всегда тесно связана с этикой
— учением о добре”.

Руш калык шке мурыштыжо, былыныштыже чын верч,
калык верч шогышо енгым “добрый молодец” манын лўмден.
Марий калык “поро тўня”, “поро кече”, “поро шомак” ман-

мыж годым “поро” мутым “сай” мут дене икгаеш ужеш. Поро пашам ыштымым руш классика эн чапле подвиглан шотлен. Уло шемер калык кулла орланен илыме годым А.С.-Пушкин ура чонжо дене каласен:

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал.

Поро кумыл, енгым шке деч ўлык шынден моштыдымаш, айдемым жаплымаш – чапле традиций, сай нравственный качество. Но классовый, социальный явлений деч ойырлымеке, тиде традиций, качество шке рашлыкшым йомдара, яра шомакыш савырна, реальный илышын йодмыж деч торла. “Порылык” мут лавыран тўняште, азырен чон озаланымаште шелше кумыр гае. В.Колумб уло ару куатшым “порылык” лўм дене осалым аралыме ваштареш луктеш.

<...>

В.Колумб шўм йўлен, уло уш-акыл куатше дене лончылен, терген налын, раш умыла: колымшо курым – айдеме тукымын чыла илен эртарыме миллионло ияш пагытлаже гыч эн волгыдо жап, эн гуманизмле курым, тудо – эн драматичный тат.

Поэт, мемнан курымнан кагура койышыжым чытен кертде, шўмышкыжō налеш тўня ойгым, тўня азапым, вес мурызо-влакын шўм-тулшолышт дека ушна (мутлан, В.Луговскойын “Сказка о сне”, Д.Кугультиновын “Бунт разума”, Ю.Марцинкявичусын “Кровь и пепел” поэмыштым тудо шинчавўд лекшаш гай йўкын лудеш ыле; колымыж деч ончыч Хатынь нерген реквием шўлышан мутым возаш шонен кошто).

Тўнян ойгыжо, сусыржо поэтын ойгыжо, сусыржо ыле. Ойгырен, шўмжō коржын чытыдыме орлыкеш пернышевлак верч, но тудо эн чот тургыжланен айдеме тукымын, тўнян чевер саскажын ончыкылыкшо верч.

Совет поэзий тыныслыкын тистыжым кўшкō нōлта, поро лияш туныкта гын, кўсенвундо озаланыме тўняште опкын кашакым “тыныс” мутшак ўрыктара, лўдыкта. Лектыныт йот эллаште сарым, атомный бомбым моктышо, сълне пашалан шотлышо, вўран кредалмашын, айдеме пуштмын моторлыкшо, эстетика ямже нерген ойлыштшо-влакат. В.Колумб нунылан туран <...> вашмутым пуа:

Тыныслан мландыште
Вер ок лий уто,
Сар ден модаш -
Пеш изи мландына...

Тудо ойлен: Пентагонышто ик парнян изи пангам тем-далмыжат тымарте нигунам уждымо пұрымашым тарватен кертеш. Поэт атомный вашпижмашын кереметле сұретшым эртыше сар пагыт дене тагастара. Шарль де Костерын Тильже “онгыштем ачамын ломыжшо йўла” манын чон ойго дене ойлен гын, уло тўня ойгын ломыжшо В.Колумбын поро дечат поро шўмжым йўлалта:

Европа ўмбалне тўрген коя шикшым
Тўрлө Освенцим, Дахау, Бухенвальд.
Азий ўмбалне ийын ломыж лыйга,
Шарныктарен Хиросимым да Нагасаким.

Чыла тиде осал ынже лий манын, поэт-гуманист тынысым мут дене веле огыл, вий денат аралаш ўжеш.

<...>

Айдеме — кўдыратле социальный, биологический катаклизмын эпицентрже. Тудо тўням куатлын уэмда, шкенжын ончыкылык пұрымашыжым саемден, поро корно дене вктарен колтен кертеш. <...> М.Горький возен: “Наш мир, наше хозяйство, наш дом — Земля; все другие планеты и системы миров еще вне нашего влияния. Но на земле мы могли бы устроиться очень удобно, весело и празднично, если бы научились более внимательно относиться друг к другу и поняли, что самое удивительное, самое величественное в мире — Человек”.

Но тўням тўрлө семын весемдаш, тўрлаш лиеш. Прагматик гын шонымым керек-могай йўнат йўра манын шотла. Социалистический гуманизм эн ончыч могай йўн дене цельыш шумым акла да чылажат айдемылан порым кондыжо, айдеме чоным, айдеме уш-акылым пойдарыже манын шотла. В.Колумб шке поэмыштыже манеш:

Стихем ты йодышлан
Вашмут олмеш возалтын:
“Кушеч тыгае
Порылык мемнан?”

Марий поэт “порылык” манме шонымашым “айдеме” мут дене иктыш ушен, тўням поро шонымаш, поро вий дене гына уэмдаш лиеш манын, чын гуманистла каласен. Порылык — тудын поэзийыштыже политический, общественный идей веле огыл, сылнылыкын, муро семын рўдыжө, эстетика идеалже.

Шонымаш келгытше, сылнештарыме йўн поянлыкше дене “Порылык” поэма онгае. Тыште ме элнан тымарте эртыме

корныж нерген ойлымымат, айдеме тукумын ончыкылык-шо нерген шонымымат вашлийына; шке шонымым почын пуаш поэт түрлө мурпаша йөн дене моштен пайдалана, поэма көргыш авторский отступленийым, монологым, мурым, сказанийым, йомакым, элегий сынан балладым да монь пурта. “Порылык” поэмыште образный символика, лирика кумулан ныжылге шомак, философий шонымашан ой да публицистика ойыраш лийдымын ушнен шогат.

Поэт произведенийын идеяжым вигак почын ок пу, со-держанийым кок лончо дене чонга: ик лончыжо — поэмын вигак шинчаш перныше сюжетше, конкретле сүретым ончыктымыжо; вес лончыжо — поэмын туштылен каласыме ойжо, подтекстше. Произведенийын тунг шонымашыже, туштыжо лачак тиде лончышто. Мутлан, пүтынек туштен каласыме содержаниян “Мокшинчын ойгыжо” глава. Йөрәтен шынден шонго мокшинче тичмаш тылзым, тудо йөрәтымыжым вашлияш вүд үмбаке лекнеже, а вүдым ий леведын; “вичкыж ий, коклашкышт вочшо, тудлан ок пу тылзе дене ушнаш”. А йөрәтен шындыме вий торалыкымат, йөсымат сенгынежак, пиалже деке шунеже:

Мокшинче ийым левыкта, шүта -
А тылзе күшнө, койдара каваште!
Но йүд еда пүя пундаш лавраште
Мокшинче тудым үшанен күта!!!

Поэмын тиде ужашыже кенета йөршеш вес сүрет дене пыта. Автор, үскырт кол нерген ойлышыжла, айдемын йөрәтымашыже, тудын ныжылге кумылжо нерген шонен улмаш:

Мый тыйым йөрәтем, кузе мокшинче
Окмакын, йөсын тылзым йөрәта!

Эре пашаште шолшо айдеме поэтлан таве гыч йүдшө-кечыже вүдым нөлтышө пайдан гае:

Тек тамлашат мылам огыт пу теңызым,
Вет улам мыйже — лачак пайдан.
Но мом ыштем мый, тыглай ик сомьлым -
Тиде пайда! Кугу пайда!

Пайданын монологшо

Айдемым порылык куат дене пойдарыше мландым, порылык кумылым шочыктышо чыла чонаным поэт виан образыш, аллегорий шотан сүретыш савыра. Теве “Христос ден юмынава” балладыштыже неле сар пагытыште изи ик-

шыве-влакым шӧржӧ дене пукшен лукшо ушкалым кава юмо гаеш ужеш, тиде ушкаллан чапле шӱм шомакым ойыра. Ушкал тудлан — “утарыше”, “тутло ўйын аваже”, “поро юзо”.

Поэмыште ятыр эпизодшо, сӱретше символика сынан (“Кӱртньӧ калашым чийыше пӱ нерген мыскара”, “Чоным кочкын мутланымаш”, “Шыже тумо”). Теве тудлан пӱй — талылыкын, пӱсылыкын синонимже (“уш-акыл пӱэшат шындаш лиеш шӧртньӧ комым, но тидын дене уш-акыл ок лий шӧртньӧ”). Рыҥ шогышо тумо дене поэт “мландым савыралын кертше” айдемым, тудын куатшым таҥастара; поэтлан ылышын символжо — Мланде, нелыт вийже дене еҥым эре шкеж деке шупшшо Мланде, канде планета.

В.Колумбын эн йӧратыме образше, тыныс ылыш символжо — Ава:

О ава!
Кидыштет эн секретный оружий -
Ласкалык.
Кунам кечыла эргын шепкаш
Пӱгырна чуриет,
Шинчан сото висвисше,
Ончалтышет ден пеледалын,
Почылтеш да
Чурге шыргыжалын колта чукает.

Ава-влаклан

“Порылык” поэмыште ик рӱдӧ, тӱн герой уке. В.Колумб шуко еҥ нерген ойла, туге гынат чыла геройжо иктыш ушнен шогат, икте весыштым ешарат. Поэт мемнан пагытысе геройын коллективный образшым сӱретла, совет айдемын чумыр сынжым типизироватла. Но чыла тиде В.Колумб посна личностыым, тудын ойго-куанжым шотыш налде кода манын ок ончыкто. Посна личностыым жаплыдыме, коллектив манме шомакым торжан умылымо дене вульгарный социологизм сынан творчество ойыртемалтын. Мутлан, 30-шо ийлаште “У вий” журналеш шке статьяжым печатлыше шуко автор посна личностыым, еҥым шотыш налын огытыл, писатель, чумыр коллективым, еҥ тӱшкам моктышаш, психологизм нерген мондышаш манын ойленил. Чынжым гын, социализм пагыт, чыла айдемым ик кугу поро ешыш ушышыжла, посна еҥымат ӧрдыжкӧ налын ок кудалте, личностын интересшым обществоын интересше деке чакемда, тыглай еҥым духовно нӧлта. <...>

В. Колумбын поэмыштыже ме шўм кумыллан поян, поро чонан ег-влакым вашлийына: М. Шкетан – “Шкетанын куэже” почеламутышто; субботникыш лекше пашаче – “Чапле тўнгалтыш”; рвезе скульптор – “Мемнан Горький” почеламутлаште да монь. Шкет кодшо аван шўм ойгыжымат, тудын чон вийжымат ойыпло, ныжылге шомак дене сўретла, кугу сар пагытымат кочо шомак дене шарна (“Ава-влак-лан”, “Эн кўчык йўд”, “Кум пачаш угычын шочшо элем”, “Куат виса”, “Чап кўкшакаште”).

<...>

Поэтын ятыр ужашыштыже автор творчество куатым, искусствын юзо вийжым мокта, айдеме илышым литературын, искусствын ўмыржў дене тангла (“Шкетанын куэже”, “Чоным кочкын мулланымаш”, “Первый художник”, “Мо тугай искусство але чапле ондалчык-лан чап-мут”, “Туныктышем-лан серыш”, “Мемнан Горький”). Творчество айдемым нўлта, шўм-чонжым пойдара манын воза поэт:

Нўлта поэзий кўшкў, кўшкў, кўшкў,
Огеш кўл тыгай пўркыт деч лўдаш;
Кава вўран пашам ышташ ок кўштў,
Каваште ушым налыт чонешташ!

В. Колумб ойла: айдемым ир янлык гыч ушан вийыш паша веле огыл, мурпаша куатат савыраш полшен. “Сылнылык кугыжанышыш эркин вончен”, айдеме творец, художник улмыжым шижын. Веселан воштылде, сўретым ыштыде, мурым мураш тўнгалде, айдеме поро ойыпым шўмышкыжў налын кертын огыл.

В. Колумб искусствын вожшым, секретшым сайын пален: тушто чылажат илышысе гае, но тидын годымак условность койышан. Каткала тўнгалше скульптор кў моклакам; каткала, руа – кў чонан гай ылыжеш да илыш вийым налеш (“Первый художник”, “Мемнан Горький”).

Искусство илыш чыным пеш проста йўн дене, моткоч тыглайын почын ончыктен кертеш. Но тиде просталыкше, тыглайлыкше пеш келге вожан, кугу шонымашым тарватышан. В. Колумб поэмын ик ужашыштыже воза:

Чын искусство – тугай ондалчык:
Модыш “Потемкиным” Эйзенштейн
Сниматлен... Сандуновский мончаште -
Теңыз сўйым тўнялан ыштен!

Тиде возымым лудатат, уста руш поэт Н.Заболоцкийын парадокс койышан, но ушан ойжым вигак шарналтет:

Почему, поражая нам чувства,
Поднимает над миром такие сердца
Неразумная сила искусства!

Сылнымут творчествын ылышым төрлен, радамлен ончык-тымыжо, поэзийын шулдыран романтикыже, фантазийже лудшо енгым огыт ондале. Поэт ылышын поро тушыжым, тымарте шинчаш перныдыме чевер шөржым шылтыде, тура волгалтарен ончыкта; вес семынже ойлаш гын, тудо ылыш мурын курымаш семжым, уэмден, калык чоныш шукта, ылыш чыным утларак рашын, виянгден сүретла. В.Колумб ик статьяштыже каласен: “Поэзий – сылнымутеш уэш шочшо ылыш, тыште тудын вийже, тыште тудын ямже”. Илышын ямжым, келгын шонен, поэт-философла умылен, сүретлен пуымо. Айдемын порылык куатшым чапле мурыш савырымыж дене В.Колумб марий поэзийыште веле огыл, пүтын совет эл сылынымутыштат ончыко сай ошкылым ыштен. “Порылык” поэма литературым йөршеш у содержанияй, чылт у форма дене пойдарен. Ымбаж ончымаште, тиде поэма ик темылан возымо почеламут циклым ушештара, но, келгынак радамлымеке, раш шижат: “Порылык” – посна тыгыдемдаш лийдыме произведений; поэтын чон йүлен шонкалымыже, ойыпло кумылжо, шүм шижмашыже уло произведенийым иктыш чумырен. “Порылык” поэма – тўнямбал ылышым, айдемын пўрымашыжым, мурызын шке ылыш корныжым иктешлыше, иквереш левыктен шындыше сылне мут.

Поэтика шотышто тўрлў ойыртемьшан ужашлам иктыш ушен, тўн шонымашым ончыл верыш шынден, тўнямбал поэзийыште ятыр возымо. “Порылык” поэма – лачак тыге, шүм шолын, тўнян але ик радамле гармонийыш шудымыжлан чон йүлен, уло тўнялан поро саманым тыланен возымо произведений. Тиде поэмын вес кугу ойыртэмжат уло: поэт чыла шонымыжым, ойго ден куанжым ик кўрылтдымў моноlogyш, шке чоным почын мутланымашке савырен. Лирико-монологический поэма руш да моло калык литературылан сайын палыме (мутлан, руш поэзийыште – А.Блокын “Возмездие”, В.Маяковскийын “Хорошо!”, “Облако в штанах”, А.Твардовскийын “За далью – даль”, калмык сылнымутышто Д.Кугультиновын “Бунт разума”, белорус литературышто – А.Кулешовын “Варшавский шлях” поэмышт). В.Колумб “Порылык” поэмыж дене нине писатель-влак радамыш ушнен.

* * *

Валентин Колумбын творчествожым шымлыше-влак тудын возымаштыже фольклорын кугу верым налын шогымыжым ик йӱкын палемденит. <...>

Тўналтыш гычак палемдаш кўлеш: марий поэт фольклорлан чотак энгертен гынат, тудо нигунамат стилизаций корныш вончен огыл, калык творчеством тўналтыш гыч мучаш марте копироватлыме деч корангын. В.Колумб фольклор гыч утларакшым поэзий шўлышым, сылне чиям налеш да умбакыже шукыж годым шке гыч воза. Поэтын поснак шуко произведенийже легенда да преданий негызеш шочын (“Тул кайык”, “Кечын шочмыжо”, “Кўслезе ўдыр”, “Ўдыр анга”, “Илен улмаш ик марий”, “Яран кугыза нерген легенда”, т.м.), ятыр почеламутлаштыжат калык мурым, йўлам ушештарыме шижалтеш.

Фольклорын сылне чияже тудын творчествоштыже пўтынъ совет поэзийын, тўнямбал лирикын тўрлў ойыртемешан ойыпшо дене иктыш ушнен шога. Тидын годымак шке мурпашаштыже марий поэт синтез корно дене кая, традиций ден новаторством ваш ышта.

Марий сылнымут мастар-влакым шкенжын героический содержанияйже, шемер айдемын патырлыкшым чапландарымыж дене легенда жанр эреак шкеж деке шупшын. С.Г.Чавайнлан Ямблатын, Чоткар патырын, Мустайын образышт лишыл лийын, Н.С.Мухин Кугу ерым, Карман курыкым чапландарен, легенда да преданий деке Олык Ипай мелын шоген. Тўняште фашизм лўдыкшў шарлымеке, марий писатель-влак легендым умбакыже виянгденит (М.Майн, М.Казак, К.Васин да молат). Тиде жанр кызытсе сылнымутыштат ик эн ончыл верыште. Моланже раш, вет легенда – тўн шотышто героический жанр, тудо калыкын але посна енгын патырлыкшым, осал ваштареш шогымыжым иктешлен ончыкта, раш идеалым сўретла.

Валентин Колумб тыштат новатор койышыжым ончыктен, легенда жанрым весемден, тудын содержанияйжым кумдан ден. <...>. Теве “Макар ден ныл эргыже” да “Илыше вўд” легенда-влак идейно-эстетический содержанияйышт дене лишыл улыт да нуно “Мыскара сонар” сборникыш пурышо произведений-влак деке чакемыт. Автор тыште сут, темдыме койышым шылтала. Макар поян лияш шонен, тудо ныл икшывыжымат йонгылыш корныш шогалтен, но сутланыме порыш ок шукто, герой пиалдыме лиеш.

“Илыше вўд” поэма гыч налме легендынат финалже ты-
гаяк. Яндар памашеш чурийжым шўялтенат, шонго кугыза
самырыкемын, а тудын темдыме куваже изи азаш савырнен.
Авторын моральже раш. Мутат уке, тыште В.Колумб геройло
койыш нерген ок ойло, но шке произведенийжым легенда
манынак лўмда. Но тидын годымак тудо лудшо еным ка-
лыкклан келшыдыме койыш деч эрнаш ўжеш, сайлан тунык-
та, ончыл верыш легендын воспитательный кўлешлыкшым
луктеш. Тыгаяк сынан “Илен улмаш ик марий” легенда. Тыште
Пепарийын образше гоч коклан-коклан але мартеат тўланаш
тыршыше пешкыдылыкым, енлан кўранымым, чоялыкым
ончыктым, нунын кўлдымыштым почмо.

“Порылык”, “Тўня мемнан шинча дене онча” поэма-влак
тўн шотышто философский, гражданский шўлышышт дене
ойыртемалтыт гын, “Алдиар ден ўдыржў” – фольклорно-
философский сынан произведений. В.Колумб, акрет годсо
легендылан энгертен, марий кундемыште, шочмо калыкше
коклаште илыше Мастарлыкым, Порылыкым, Усталыкым
чапландара.

Легенда деке марий поэт творчестваже виянгаш тўнгалме
пагытыштак мелын савырнен. “Палыме лийына” лўман пер-
вый поэтический сборникышкыже “Кечын шочмыжо” ле-
генда пурен. Ондакше тудо “Кум энгер” маналтын. Тыште
Ўшут, Вончо да Элнет энгер-влакын шочмышт нерген ой-
лалтеш. Ава, шонго мланде, кум сўмсыр ўдыржым кум
эгерыш савыра.

Произведенийын идейный содержанияже кум энгерын
шочмыжым ончыктым деч кумдарак. Поэт шочмо кунде-
мын сўраллыкшым кече волгыдо дене иктешла, у пагытым
чапландара.

Формыжо, содержанияже, идейже дене В.Колумбын твор-
честваштыже “Яран кугыза нерген легенда” поснак палдыр-
на. Тудым чынлан, калыклан служитлыше творчествалан
чапмура семын аклаш лиеш.

Йот тушман тола марий кундемным, чыла чонаным пуште-
да, индыра, кулыш савыра. Патыр сарзе-влак колен пытат. Ту-
нам тушман ваштареш шонго Яран кугыза лектеш. Сар тарма-
ным нўлталаш тудын вийже ок сите. Шакше тушман ваштареш
тудо шўвыр мурыжо дене шогалеш. Эрыкыш ўжшў патыр сем
йот енг-влаклан ок келше. Яран кугызам эркын-эркын млан-
дыш урат, но пытаргыш шўлыш марте ок шыплане тудын
шўвыржў, а сарзе мурым – эрык верч шогышо калыкын чон-
жым – нигў пытарен, мланде йымалан пызырен ок керт:

А мурызо йӱлен
Эр волгыдо сортала -
Онар, Чавай,
Акпатыр ма, Яран -
Мыняре шеме капыр,
Тунар талын
Садлан марий кундем
Ыш код яра.
Йӱла усталык
Курымлан яндарлын,
Кундем ден шӱмын
Чакемден коклам.

Фольклор ден литература коклаште Валентин Колумб кызитсе пагытыште у сынан кылым палемден, саманлан келшыше чийым почын. <...>.

Тагастараш лиеш “Ӱдырамашын шинчаже” ден “Кӱслеze ӱдыр” легенда-влакым. Тыште характерым, ӱдырамаш койыш-шоктышым кок семын почын пуымо. Його ава, амырчык азам кавашке пыштенат, юмым карген. Кум сутка кава кӱшкӱ кӱзен, а пашаче, йорло аван шинчаже икмыняр кече гыч шӱдырла чӱкталтын. Шке икшывыжым тудо мландыш вучен ок шукто, садланак, ойганен, кавасе тул чинчыш савырна. Легенда тыгерак пыта:

Тушто ма, йомак ма – кӱ шинча,
Но, ойлат; кӱшӱч вучен пиалым,
О мочоло ӱдырамаш шинча
Йӱрыш арам чӱктымӱ сортала!
Вот садлан мучашдыме каваш
Шӱдырат мучашдымын шавалтын...
Корныш лектын, космонавт йолташ,
Тый вуетым нунылан савалте.

Тыште эртыше пагыт нерген шонымашым ызытсе космический илыш саман дене иктыш ушнымо. Тошто да кызитсе пагыт кокласе пенгыде кыл, национальный традиций нерген ойлалтеш “Кӱслеze ӱдыр” легендыштат. Ойго авалтен капеш шушо ӱдыр чоным, вет тудо кӱсле шоктен ок мошто. А кӱсле сем мерчен илыше марий ешыш чоным куандарыше пайрем сий семын пурышаш. Тиде произведенийыште поэт шочмо калыкшын ятыр курым мучко искусствым йӱратымыжым ончыкта, кресаньыкын илышыштыже мурын верже нерген шона, пашазе, весела кумыл да искусство кокласе кылдыш нерген мутым луктеш...

Шкенжын легендылаже дене Валентин Колумб кызытсе марий писатель-влаклан раш ончыктен: литературышто тоштемше форма уке, лийын кертеш тушто нүшкө шонемаш, а керек-могай формымат тачысе содержания ден пайдара, кызытсе саманын йодмыжлан келыштараш лиш...

*К.Васин, А.Александров Валентин Колумб.
Творчествож нерген. Йошкар-Ола, 1978. 52—64 с.*

Зиновий Учаев.

ВАЛЕНТИН КОЛУМБЫН МУТ ЧОЛГАЛЫКШЕ.

Йўлаш лиш корно воктен колятулла,
Но калыкым ончык вўден йўлыман.

В.Колумб.

Тыге сылнылык шочеш.

... Сылнымутан литература илышым раш сўрет, образ гоч ончыктен пуа. Писательын кид йымаланже шочшо сўрет илыш дене чак кылдалтше да лудшын шўмешыже пижше лийшаш. Тидлан автор эн ончычак возымо йылмыж нерген шоналтышаш. Илыш сўрет лудмо годым шинчалан раш кончыжо манын, мутын куатле вийжым моштен кучылтде ок лий. А тыгай вийже мут аршаш гыч сескемалт лектеш.

Марий мутым кучылт моштымаште, келге шонемашым раш да кўчык каласен пуымаште Валентин Колумбын вийже. Шочмо йылмын кўргө сылнылыкшым поэт моткоч устан почын ончыкта. Эн виан могыржо — метафора йўн дене шомакым шулдырандымаште. Метафора чўчкыдынак симфора марте нўлтатеш. Симфора — мутым метафора полшымо дене сўрестарыме эн куатле йўн. Тыге мондалтдыме образ шочеш. Теве ончалза, кузе сўралын каласыме: “Уло йўкын ойго шортын, йымен пусакеш”, “Тувраш гыч кече шинчам пўялеш эраткашат”. “Пожар” почеламутышто симфора поснак кумда верым налеш. Тушеч тўналтышыжым веле ончыктем: “Тайга йўлен, тайга киш дене шолын, чон йўсын урмыжын, ир янлык йўк ден шортын”. Могай раш сўрет пуалтын!

<...>

Мут дене кукшын ойлаш огыл, а мут полшымо дене сылне сўрет гоч мутланаш — литературный (поснак лирический) произведенийын задачиже. Тиде задачым Валентин Колумб кузе шуктен толын? <...>

Эн ончычак В.Колумбын марий шомакым кузе кучылт-мыжым ончалына. Пашажым пачаш-пачаш лончылымо почеш тыгай шонымаш лектеш: поэт моло деч ойыртемалтше кугу мастар. Тудо мланде-аважын пуымо шомакым онгайын тамлештарен мошта. Ик мутымак түрлө вере түрлө семын, түрлө шонымашым шындарен кучылтеш. Ончалза, поэтын шинча ончылныжо могай йүр лийын кертеш:

Тыге күлеш, тыге лийман:
Эл мланде пеледеш йырваш.
Она пу тудым нигунам
Сар күдырчан йўрлан кыраш.

Але:

Тыште гын
Вўд — кеч пўяле,
А олык —
Пуйто пеледыш йўр йўрын эрта!

Але:

Муро йўр йўреш...

Кече еда шолын шогышо илышым яндар образ гоч ончыктен, автор произведенийын идейжым почын пуа. Тиде — мут модыш огыл, а литературын ик ойыртемеже. Почеламутышто шомакын вийже поснак кугу. Лиеш — йомартле, лиеш-серыпле. Чылажат возышын уш-акылыште, тудын шортньо кидыштыже. Күлеш — куан шинчавўдым луктеш, күлеш — шыдым тарвата, күлеш — аярнуж семын когартенат налеш. Теве “маймыл семын перныл коштшо-влак” нерген поэт кузе воза:

Нуным мый ужынам: тўняшт
Энгырашышт деч ангышыррак,
Рож ноля гае лўдшў шинчашт,
Ушышт ўпышт дечат кўчыкрак.

Ик шомак түрлө стильште түрлө рольым шукта. Тылеч посна, мутын вийже да чын сўраллыкше моштен чонгым ойышто веле тўрыс почылтеш. В.Колумб чыла тидым шижын мошта. Поэт шукертсе шомакымак у значений дене пайдара, виянда, сылнештара. Палыме мутым у ойсавыртышыш пуртен, сўрет гай чатка шонымашым шочыкта. Теве *ЮЗО* мут. *ЮЗО КУВА* манмылан ме уже тунемынна. Шўведыш йўла дене кылдаттше шомак В.Колумбын возымаштыже йонгыдо ўмыр дене илаш тўналеш: *МУТ ЮЗО, ЯНДА ЮЗО, ЮЗО МАСТАР*.

Ик мутым весе дене ушаш каньылак огыл. Лач тыште — тўн секрет. Возышо ең ик шомакынак значенийжым тўрлө ойышто ятыр тўрлын вашталтыл кучылт кертеш. Кажне ганажаттыгай ой у шонымашым шочыкта. <...>

“Пычалын озаже — салтак” поэма гыч Маринан мурыйжым айста эше ик гана шарналтена:

Лышташла лывыжгем, кас лупсла йўкшем,
Кунам шўм таңгем укалеш.
Ойган мурем — кумыл йўксем
Ош куткыжем вучен чонешталеш.

Метафора ден метонимий йўным кучылтын, В.Колумб чон вошт витыше мурым чонга. “Лывыжгем”, “йўкшем”, “чонешталеш” метафора негызеш сылнылык шулдырым налыныт. А метонимий “ойган мурем” “кумыл йўксыш” савыра, Арий танжым ўдыр “ош куткыж” манеш. Нине мут орлангым ме В.Колумбын возымаштыже первый гана вашлийына.

Вес вере:

Йогор кўварым тошкале шўт!
Тўсшө шем пыл дечын шеме...

Ик ойышто “шем” мутым кок гана кучылтмо, но значенийышт икгай огытыл. Ончычсо шомакше пылын шемылыкшым ончыкта, а весыже — Йогорын шыдыжым, шучко улмыжым.

<...>

Илышым поэт шинча дене ончалаш куштылгак огыл, очыни. Пўртўс, йўратымаш, айдеме кумыл — лирикылан курымаш тема. Кажне поэт тидын нерген возен да воза. Кажне возымаште лач тудын гына тўсшө палдырна. Садлан ме М.Казаковым М.Майн деч куштылгын ойырена. Нунын дене В.Колумбым нигузе от луго.

Тугеже тўн пашаже мо нерген возымаште огыл, а кузе возымаште. Шке шонымым чылалан умылаш лийшын каласен пуаш манын, мутым моткоч тыршен ойыркалаш перна. <...>.

Ончал лектына “Кўдыр онгыр” книга гыч “Авам деч серыш” почеламутын южо строфажым:

Поро жапеш сугынемже шужо,
Вочшо вынер гай вияшын корнет.
Мый эр велеш поро омым ужым:
Кудыр ваштарым пакчаште шарнет?

Тудым, шонем, мардеж эрта шерын,
Тыйын тазалыккан тиде коеш.
Тудым -
Шарнет дыр? -
Волгенче перыш,
Ыле ачат, кувават,
Тичмаш еш.

Пүтынъ почеламутым В.Колумб тыгай лыжга кумыл дене возен. Чынак, шонет, ава эргыж дене мутлана. Пуйто поэт кидшымат пыштен огыл. С.Есенинын шўлышыжō марий сылнымут онгышто ямлын-ямлын шижалтеш.

<...>

В.Колумб марий мутер поянлыккан — эргыж семын оза. Кўлеш деч посна шалатыл ок пытаре. Кажне падырашым шōртнō дене тагла. Теве шомакым тўнг значенийже дене кучылтмым ончалына. Тыгай автологический стиль “Порылык” книгасе “Мыйын лу илышем лиеш гын...”, “Ни вучалын омыл...” почеламутлаште поснак шижылтеш. Южо строфам веле налына:

Мыйын шўдō корнем лиеш гын,
Чылажат тый декет намия.
Йōршын ом сыре, ом шыдешке,
Ик корнеш садиктак вашлиям.

Почеламутышто йōратыме енлан ўшанжат, чон ойгыжат, шўмбелжылан пўтынъ илышыжым, пиалжым, чонжым пуаш ямде улмыжат лудшын кумылжым шижде авалтат. Пытар-тыш строфа эшеат сылне, пеш чын, ўшандарыше:

Но лач икте, лач икте веле
Илышем, пиалем, шўмем.
Тудымат шўкалат — лиеш неле,
Итак кодо налде, шўмбелем.

Кечан кумыл денак “Ни вучалын омыл...” почеламут возалтын. Тўнгалтыш строфажак лудаш тарата:

Ни вучалын омыл,
Ни шоналын омыл,
Сонимакым шындымеке,
Лывыжга дыр манын,
Ни вучалын омыл,
Ни шоналын омыл,
Поро таг ден келшымеке,
Кудалта дыр манын.

Кажне корнышто — самырык пагытын чынже. Садланак почеламут шўмыш вита.

<...>

В.Колумбын творчествоштыже эпитет, таҥастарымаш, метафора, метонимий, моло йөн шке шотан улыт, сѳраллыкышт дене ойыртемаптыт. Онгай эпитет шўм-чоным шымата. Ик ойсапыртыш уто шомак деч посна сылне сўретым пуа. Мутлан, “Эре чонешташ, чонешташ” сборник гыч южо эпитетым налына: ўй тўрван ончыкылык, тўвыргѳ да ўжаран энгыж, аяр такма, южшо — мўй таман, тўжем кечан рвезылык, маке тўрвѳ, порсын муро, йонго чап, тулык кайык, келге пиал, ковыра лышташан кушкыл, кумыл рончышо музыка, пашалан шужышо кид, порлат ўжара, лѳзмѳн тайга да ятыр молат. “Кўдыр онгыр” сборник гыч: ялт ургалтше окна, Чолпан шўдыр шинчан ўдыр-влак, тул койдарчык йылман ўдыр-влак, лыж вольшо омо, ояр чуриян уна-влак, санга йымач кўтышѳ тайга да молат.

Авторлан поснак -ЛЕ суффиксан эпитет келша, теве южышт: кўдыратле самолет, онарле пушенге, аярле бомба, ойыпло репертуар, патырле марш, кожмакле ўдыр, намысле кузык, серыпле шулдыр.

Поро эпитет дене каласалтыныт: мланде, йўд, жап, стих, омо, кинде да молат.

В.Колумб литература йылмыш ятыр сѳрал таҥастарымашым пурта. Чылалан палыме мутым тўрлѳ ойсапыртышыш ушен, чолга образым сўретла. “Эре чонешташ, чонешташ” сборник гыч икмыняр таҥастарымашым налына: угыч волгенче — мурына; киса гай муремже; уремыште калык — пеледыш аршаш, уремыште калык — пиал вўдшор; шўшпык сем йоген кайыш, рудалтын шер ганяк, шўмжѳ — кўсле кыл, игече — пуйто шўшмўй, шыже — пешак чоя ўп тўредше, лыве гае лывырге латышка, мушкылтшо лу парня — волгыдо кечыйол орланге. “Кўдыр онгыр” сборник гыч: мый шкенан марий каваште муро турийла чучам; куэжат коеш шѳр атыла; пыл гай вольыкан кундемем; вўдшѳ гаяк пиал ташла; ош кѳгѳрчен гай кумылем; шошо кас — шўмчонлан мѳрѳ вўд; ухар тул йылме — кажне лышташ; куштымаште койышна — мардеж; курык...тул кѳрган когыльо ялт.

Тыгай таҥастарымаш сўретлыме образым сылнештара, ылыжтара, утларак тичмашын рашемден умылтара. Ик мутым весе дене таҥлыме почеш шонымаш уто шомак деч посна раш лиеш, мутлан: кече — тўнян шинчаже; кок шинчам

— кок шўм кече. Чынак, шўм кечына пыл шенгелне ма,
уке ма — шинчана вигак палдара.

<...>

Метафора — мутын значенийжым кумдангыме ик тўн
йөн. Сай метафорым кучылтмым тошто грек философ Ари-
стотель пўртўсыштō икгайлыкым ужын моштымo семын ак-
лен. Тыгодым икгайлык тангастарыме йөн дене муалтеш. Но
тангастарыме вес мутшо ок кучылталт. <...> В.Колумб мутын
значенийжым сылнештарен шараш поснак уста. “Кўдыр
онгыр” сборник гыч икмыняр аршашым налына: пўжвўдеш
йўштылеш, атом шўм, шонанпыл пўгō, омым тамлаш, ка-
лык дене пеледын урем, историйым толеныт, поэзийым
ылыжташ, ылыш мардеж, чап тулет чўкталтеш. Поэтын ме-
тафорыжо — чын да сōрал.

<...>

Викшым ойлаш, метафора марий йылмылан у огыл. Тудо
акрет годсек кучылталтеш. Шукыж годым ме тидым эсогыл
огынат шиж. Шўм йўла, пылыш мура, йўр толеш, курык
йол, конга санга, пуш нер, кленча шўй да ятыр моло ойым
каласыме годым метафорым нигō огеш шарналте. Тыште пў-
тынъ йылмын поянлыкше. Нине ой гыч шукышт поэтичес-
кий тамыштым шукертак йомдареныт, садлан нуным сыл-
нымут йөнлан шотлашат ок лий.

Но уста кид йымалне тыгай ой савыртышат у ойып дене
волгалт кая. “Пычалын озаже — салтак” поэмыште лудына:

Лач шем тўнык
Мардежлан вуйшийын шўшка.

“Тўнык мура”, “тўнык шўшка” — ик гана веле огыл
колатын. А ынде почеламут эшеат сылнештарен ушештара.

<...>

Адакат “Порылык” книга гыч икмыняр пример:

Но каласыза, но мом ышташ,
Чонжым сурала гын шўмбелет?
Лыве-лыве мутшым ылыжташ,
Тўрвō локамажым оярташ
Огеш сите уло ўмырет.
Огеш сите уло ўмырет.

Ужаш кўчык веле, а метафорыжо мыняре! *ЧОНЫМ СУ-
РАЛА ГЫН...* Пōртым огыт сурале гын, тиде оят ок шоч ыле.
Ушыштына ме вигак ты сўретым шарналтена. Вес семын ка-
ласаш гын, тыге лиеш: чоным пōрт семын сурала гын... Но

тагастарымым ме тогдаена веле. Садыгак сылне, тичмаш ой.
ЛЫВЕ-ЛЫВЕ МУТШЫМ... Почеламут тўнгалтыште автор,
телым лывым ылыжташ лиеш, манеш. У ойышто лыве ўды-
рын ныжыл-ныжыл мутшо дене тагастаралтеш. Туге гынат
поэт лыве *ЛЫВЕ ГАЙ* манме олмеш *ЛЫВЕ-ЛЫВЕ МУТ-*
ШЫМ кучылтеш. Ушышто тагастарымаш метафорыш савыр-
на. *ЛЫВЕ-ЛЫВЕ* манмым огына умыло гын, *БЛЫЖТАШ*
мутат яра кечен кодеш. Чынак, шонет, мутым кузе ылыж-
таш? Лывым, поэт манме семын, телым ылыжташ лиеш
гын, ўдырын лыве-лыве мутшым ылыжташ ок лий мо?

... Илыш – йогын?
Икте веле жалке:
Йўштылаш огеш лий кок гана,-

чамана поэт. Илыш да йўштылаш... Моло вере нигузе ваш
от ушо. А тыште В.Колумб метафора гоч пеш келге шоныма-
шым луктеш. Ойлаш нимом, илыш йогынеш кок гана йўш-
тылаш ок лий — ик ўмырым кок гана илен от лек. <...>

Лудшын кумылжым кузе писынрак тарвата, шўмыш кузе
келгынрак логалеш, шынга, метафора сылнымут вийже дене
тунарак кўдыратлын йонгалтеш:

Жап эрта.
Но таче Мавзолейыш
Ен вўдшор куатлырак гына,-

кугешнен воза В.Колумб. *ЕН ВЎДШОР...* <...>

Сап, кычкаш... Кажне кресаньыкклан палыме шомакын
значенийжым эшеат пойдараш лиеш манын, отат шоналте.
В.Колумб гын нине мутымак поэт шўмжө дене у семын
акла:

Изи ялем
Электроштырын сап дене
Кычкен Юл вўдым,
Шўшкалта вел покталеш!

Тошто шомак-влак — сап, кычкаш — у жаплан келшыше
илыш дене илалтен колтат. Пўтынъ ончалмаште сылне сўрет
шочеш. Ял калыкын электровийым кузе “шўшкалта вел по-
кталеш”, чылалан пале. Арамак огыл поэт ныл корным гына
ешара:

Маска пусак гыч утлынеже пеш,
Сандене
Тугай чолга куаным
Умылаш лиеш.

Кандаш корнан почеламутышто у ялын, чынже денак,
чолга куанже шижалтеш.

Метафорын кузе шочмыжым ужаш йӧсӧ огыл. Чыла годымат йӧн икте гына: у ой радамыш логалмекше, мут шке значенийжым кенета вашталта, мом шонымым, шижым ямлынрак каласен пуаш полша. Ты шотышто В.Коллумбын шке ойыртемеже уло. Тудо пырля каласаш лийдымыла чучшо шомак-влакым ваш ушылеш. А поэзий йылме утыр да утыр веселанеш. Тымарте вашлиялтдыме мут аршаш чумырга.

Муро пакчашкем ом пурто,
Кӧ пайрем йогеш варна,-

шижтара поэт. Муро ден пакча, пайрем ден його коклаште пуйто нимогай кыл уке. В.Колумб тиде кылым ужын моштен да поэзий шӱлышлан келшен толшо образым шочыктен. Вес вере, муро пасушто, манеш. Эше: муро пыжаш – чоныштем. *ПАКЧА, ПАСУ, ПЫЖАШ* значенийыштым кумдан деныт.

<...>

“Пычалын озаже – салтак” поэмыште у мут орлангым ужына: “Маринан кумыллан чон четлык шыгыр... Ымыр кӱслеже лугыч кӱрлмеш”... Тыштат *ЧЕТЛЫК, КӱСЛЕ* мут-влак тӱн значенийыштым палаш лийдымын вашталтеныт.

Лудшо-влак шижыт, очыни: южо вере метафора дене пырля метонимий кучылталтеш.

Предложений кӱргыштӧ мутын синтаксический кылже вашталтме дене пырля значенийжат весештеш. Контекстлан келшышын, ик шомакымак тӱрлӧ вере тӱрлын умылаш лиеш. Мутлан йомакысе шӧртньӧ кол чылалан палыме. Ончалына В.Коллумбын возымаштыже. “Арама шӧрӧкаш тылзын шӧртньӧ кол пижын...” Перифраз кӱргыштӧ арама ден тылзе вияш значенийыштым арален коденыт. Мольшт метафора йӧн дене пайдалартыныт. “Арама тылзе волгалтара”, - кушын каласыме олмеш, поэт шинча ончылно волгалтше сӱретым мыланна темла. Тыште *ШӧРТНЬӧ КОЛ* – чевер волгыдо. Але “Порылык” книга гыч *ШӧРТНЬӧ* мутым налына:

Ом пу чодыран ужар-лай шӧртньым
Тӱнян эн шерге шӧртньылан,-

Морко вел пӱртӱсшӧ дене кутешна поэт. Ик мутымак кок семын, кок значений дене кучылтмо. Ончыч – чодыра сылнылык, вара – металл.

Тидын почешак лудына:

Тай-влак!..
Шонем, пүртүснан шөртнӧ верчын
Чон шөртнӧ дене тӱледа!

Пытартыш корнышто кумшо значений ешаралтеш,
шөртнӧ – поро кумыл. Шөртнӧ акан сылнылыклан –
шөртнӧ акан кумыл.

Валентин Колумб ятыр-ятыр лӱм мутым тыге вучыды-
мын пойдара. Чыла каласкален лекташ гын, кажне книга-
жым статьяшке корно еда кусараш логалеш. <...>.

“Эре чонгешташ, чонгешташ” книга гыч ик строфа:

Кечын омыюан ончалтыш:
Кынелаш кӱлеш пеш ондак.
Вуйжо пыртак гына койылаттыш –
Пыл тӱшакыш шунгалте адак.

Пеш сылне сӱрет. Кажне корнышто метафорын кышаже.

В.Колумбын возымаштыже лӱм мут гына огыл, тыгак
глаголат чӱчкыдынак метафора йӧн дене йылмым сылнеш-
тара. Тыгодым метафора угларакше олицетворений дене ушал-
теш. “Эре чонгешташ, чонгешташ” книга гыч, мутлан:

А вот эртенат кайыш йӱр пыл кашакше,
Волгыдым кече тӱняш *КЫШКАЛЕШ*.

Пугачев нерген:

Кормыж кынела тушман-влакым *КӰРЫН*,
Шыдым саманлан *ШОЛТЕН* сӱй подеш.

<...>

Метафорын утларак виан йӧнжӧ — симфора. Тудын пол-
шымо дене глаголым моло мут пелен кучылтын, В.Колумб
кужу жап шарналтше сӱретым художник семын рашемда. Теве:

ШУНГАЛТЕШ шаранте ӱмыл
Вӱдыш унчыли вая,
Кидшым лывырге уаже
Мыйым ӱжшыла *ШУЯ*...

Шинчалын талгыде, улышым ӱжын,—
Тӱнян *МОГЫР ШЕРГЫЛТЫН* тиде йӱкеш!

<...>

В.Колумбын йӧратыме йӧнжӧ — пүртүс вийым ылыж-
тымаш. Тиде — метафорын ужашыже. Чондымым чонаныш

савырен, вольыкым, янлыкым, пүртүсүм айдеме койышаным ыштен, поэт чулым образым сүретла, тыгодымак мари мутым түрлө-түрлө у значений дене сөрастара. “Кудыр онгыр” сборник гыч южо пример: “Киш дене пужалтше у пундышыш кече шинчын, пашазыла каналта”, “Шопке мыйын толмо корнышко чокан оптен шөртнө тенгем”, “Кудыр онжым баян кадыртылын шокта”, “Ала поро, ала шем шыдан йүд толеш, кечыгут шылын коштын”, “Ал пеледыш – мландын шокшо түрвө,- йолварняш шогалын, кечым шупшалеш”, “Тенгыз рүпша ұжарам”,

“Кече, ойганен, шинчажым кумыш,
Чаманен, луман февраль сүсаныш”.

Олицетворений – калык поэзий дене литературышто кумдан кучылтмо стилистический йөн. В.Колумб тиде йөнүм метафора полшымо дене уэмда. Ончыктым примерла гыч ме ужына: олицетворений тудын йылмыштыже ушеш кодшо сүретым чоҗаш кучылталтеш.

Метонимий – түрлө мутыи икте-весышт дек лишемден алмаштыме йөн. Тудат В.Колумбын возымаштыже кугу верым айла. “Эре чоҗешташ, чоҗешташ” сборник гыч кок ойым ончыктена:

Латкандаш йылмын эргышт,
Латкандаш калык вий

Тыште *ЙЫЛМЕ* мут у значений дене кучылтмо — *КАЛЫК* олмеш.

... Койын кодо, кайыш канде тувыр,
Весела шинча гай ош тамган.

“Ўдыр” манме олмеш – “канде тувыр”. Ончыч возыма гыч чыла рашемеш.

“Кудыр онгыр” сборникыште, муглан: “Мемнан деч эрыклан тунемеш тўня” (тўнясе калык). “Салтак Тынысым кид гыч пукша!” (Тыныс – көг-рчен: метафора ден метонимий тыште пырля ушалтыныт.)

Ош кид, шем кид да нарынчат –
Тўняште эн мотор букет.

(Кум раса нерген каласыме.)

Поэт сылнештарыме моло йөнүмат кумдан кучылтеш. Тыге мастар кид йымалне тошто мут угыч шочеш. Тидлан пўсө уш-акыл лийман, илышым, пүртүсүм шымлен, лончылен

да иктешлен мошташ күлеш. Тунам гына икте-весышт деч тораште шогышо шомак-влак тўвыргө орлангыш ушалтыт. Авторын йылмыж нерген шке мутшо денак ойлена:

Уло шомак — күзө деч пүсө: шўмыш вошт витара,
Уло шомак моткоч тутло — лиеш киндыла кучен-налаш.

Калык йылме — мут памаш.

<...>

Валентин Колумбын йылмыштыже түрлө стиль ваш ушнен атылана. Эсогыл ик почеламутыштак нунын ойыртемештым шижына. Мутлан, “Авам деч серыш” почеламут калык йылме ден поэзий йылме коклаште пенгыде кыл вожланымым раш ончыкта. Аван мутланыме йылме ойыртемже, поэзий стильым алмаштен-алмаштен, йымыжа йогынла шоргыктен виянгеш:

Поро жапеш сугынем миен шужо,
Вочшо вынер гай вияшын корнет.

Але:

Лўдын иленна тыйын верчет ме:
Вийышке тый возынат пеш удан.

Але:

Ийготемат меранг тупышко шинчын;
Таче-эрла йомеш манын, лўдам.

<...>

Калыкын ушан мутшо, шулдыран ойжо — поэзийлык памаш. В.Колумб тиде поянлыкым кумылын аклен мошта, возымаште поэзий тамым пуртышо йөн семын кучылтеш. Теве “Эре чонгешташ, чонгешташ” сборник гыч икмыняр ойсавыртыш:

Шўшпык шинчыме укшым налат гынже тодылын,
Тый пиалым муат манын, калык ойла.

Мане: “Кийме верет мамык лийже”.

Бш шорт: “Мыйым молан ыжыч нал?”

Шортдымо азалан чызат ок лий омдышо.

Ўдыр ўмыр, ойлат, — киса ўмыр...

Калык йылме гыч налме ойсавыртыш почеламутым сōра-стара, йылмым яндарешта, мутлан: пулдырчо “пулдыр тич, пулдыр тич” тений киндым сōра; пōрѐен вуй дене , ик вуй — ик мучаш! шўмжō ойгеш утен.

<...>

Йомакысе, мурысо образ але ой чонгымо ойыртем почеламутым пойдараш кучылташ: пиал шым көгөн дене тўкылымо огыл, Саян курык – мо курык, революций – курымнан тулкайыкше.

Поэт шочмо вер-шөрысө диалектизм, мутланыме йылмыште кучылтмо шомакым почеламутын содержанияжылан келшышын пуртылеш. “Эре чонешташ, чонешташ” сборникыште вашлиялтыт: тиде магалыште, тыран, лучо, йовыр калпак, вольнашке, трук, шайтан, асат, врема, кыжганаш, тердывер, колой, шогыльо, эсмасан; “Кўдыр онгыр” книгаште: йытыгаш, мөчырес, шатын, чиялтарыш, мо-ли, наглят да молат.

В.Колумбын поэзий йылмыжым тыгак кўэмалт шичше ятыр ойсавыртыш сылнештара. Ик ойыртемже – руш мутер поянлыкым кучылт моштымаште. Руш ойым туге мастарын пуртен колта, вес йылмеш шочмым южгунам веле тогдаяш лиеш. “Эре чонешташ, чонешташ” сборникыште, мутлан, марланше тыгай аршашым лудына: куван кенгеж, шөртнө книга, шөртнө кидан, шөртнө кол, кумшо уто, оренбургский пун шовыч, каза йол (сигарке), вавилон менге, шинчаж “лўен” весын ўмбақ, палаш акым. “Кўдыр онгыр” сборникыште: мутым илыш верч кучем, пиал шўдырем, экзамен кучаш, революций тул налын, шелше когырлан кумалшевлак, первый йөратымаш. Ожнысо неле илыш нерген возымыж годым пўтынек ямде сўретым марлангда:

Но юмо кўшнө, кугыжа тораште,
Пиалын гын – шым көгөнан пыжаш.

Нине ойсавыртышыште шуко шомак у шонымаш дене яндарештын.

Парымым пөртылташ.

<...>

Налына В.Колумбын мут мастарлыкшым. Тудо йылме гыч ямдым налме дене ок серлаге. Шкежат илышлан келшыше у шомакым ыштылеш. Тыгодым марий грамматикын көргө йөнжылан энгерта, ямде мут вож ден суффиксым кучылтын, вес ойым чога, южгунам руш мутым ужашлен кусара. Тыге “муру пасушто” ешаралтыныт: мурпаша, вўдпровод, мурпамаш, йолзак, шуматлык, кечандыше, онгайлаташ да молат.

Собственный лүм нарицательныйыш савырна, у шоны-маш дене ылыжше мут вожлана, мутлан: “О кўнчемын колумбшо – тыглай кўртньö кольмо!” Тыште колумб – акрет годсек кучылтмо, родникым первый гана почшо ўзгар. “Келшымаш ола” книга гыч: “Йогын вўд гоч кўварлам шарен – Сибирьесе ломоносов-влакым у илыш корныш вончыштарен”. Тунемше-влакым “ломоносов” манын лүмдымö.

Поэтын вес ойыртежже – мужыр мутым чонгымаште. Мутлан, “Эре чонгешташ, чонгешташ” сборникыште: Шүдыр-Кече, киндына-шöртньына, элемлан-авамлан, нелым-йöсым, йылме-элнетым, окшак-чолак, рок-пуракыш, оргаж-туткарым, оньö вате-чевер, пўчим-качым, пўчим-авам, аважын-мландын, тул-сусыр, куэм-моторым. “Кўдыр онгыр” сборникыште: вожылмаш-тарай, намыс-энтгеклак, мура-уралта, ойго-качымарий, историйын-аван, туткар-энтгекым, Пушкин-кече, тангасаш-кучедалаш да молат. Нине мужыр гыч иктыже – приложений але эпитет, але тангастарымаш. Южышт мужырге иктöр значениян улыт але синоним семын кучылталтыт. Но чыланат “мура пакчаште” шке йырагыштым муыныт, сылне чурийышт дене почеламутым иландарат.

Марий йылмылан парышыжым пöртылтен, поэт сылнымут кугыжанышым шуко афоризм дене сöрастара. Теве южышт:

Мура – корнышто кече.

Йöсылыкым ондалынет гын,
Ондак йөгетым ондале.
Рыг коштын от мошто гын,
Корнылан öкынаш нимолан.

Шинчаже – шўм игечын воштончыш.

Айдеме лүм – шочмет кечын пуымо кузык,
Но тудым кужун сулыде кодаш ок йöрö.

<...>

Лүдшö уш верч шўм ила сусырген,
Йогылык шўмым кода намысеш.

Пиал верч колышым тўня ок мондо,
Илаш пиал верч эшеат асу.

Тугай ег кўшкö чонгештен ок сенге,
Кö мландыште огеш керт рыг шоген...

Пушенге вожын мланде гыч илыше вўдым налме семынак Валентин Колумб поэзий кумылжым калык йылме дене

шымартен, тудын деч куатле вийым поген шоген. Калык мутым лудшылан тўвырген шушо орлангыш савырен пёртыл-тен. Тыште — поэзийын вийже, чоным сымыстарыше южо...

*Кушмо корно. Литературоведческий ден
литературно-критический статья-влак.
Йошкар-Ола, 1977. 102—122 с.*

В.КОЛУМБЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Артамонов Ю. Колумбын шўдыржō: Повесть-эссе ННГ Ончыко. 1994. 4 №. 9—57 с.

В.Колумб ННГ История марийской литературы. Йошкар-Ола, 1989. С.395—407.

Валентин Колумб: “Ўмырем арам шым эрtare”: Шарнымаш-влак. Йошкар-Ола, 1995.

Васин К., Александров А. Валентин Колумб: Творчеством нерген. Йошкар-Ола, 1978.

Васинкин Аркадий. Курымашлык мурпого: Поэт Валентин Колумбын шочмыжлан — 60 ий ННГ Ончыко. 1995. 4 №. 62—68 с.

Зайниев Г. Палыдыме, савыкталдыме ННГ Кугарня. 1992. 12 июнь.

Иванов И.С. В.Колумб — школышто: Туныктышылан польш. Йошкар-Ола, 1993. 30 с.

Колумб В. “Порылык” поэме гыч савыкталдыме ужаш-влак ННГ Кугарня. 1995. 6 январь.

Николаев Семен. “Мый пайдан улам” ННГ Николаев Семен. Мутын нелыже да ямлыже: Сылнымут очерк, почеламут. Йошкар-Ола, 1993. 76—93 с.

Очирова Т. Неостывший след ННГ Литературная Россия. 1976. 21 мая.

Учаев Зиновий. Валентин Колумбын мут чолгалыкше ННГ Кушмо корно: Литературоведческий ден литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1977. 102—124 с.

Чокмар Э. Моско съезд гыч кондымо шугынь, але Кузе В.Колумбым “чын” корныш шогалташ толашеныт ННГ Кугарня. 1995. 17 февраль.

Шемйэр Л. Колумб да Есенин ННГ Кугарня. 1995. 29 сентябрь.

Шемйэр Л. “Пыштат мыйым, илышын эргыжым, шкем тумо онган пёртеш...” ННГ Кугарня. 1995. 14 июль. (Савыкталдыме дневникше-влак нерген).

Шуваева Т. “Горячий след” ННГ Литературное обозрение. 1976. № 9. С.36—3

Вениамин Иванов

И.Иванов.

“ЛОМБЕРСОЛАШТЕ” ПОВЕСТЬЫН СЫЛНЫЛЫКШЕ.

... Серышлан илышыште кеч-кунамат амал лектеш, тўнгалтыш лиеш. Повестьыштат тыгак. Район көргысө вольык ончышо пашаен-влакын погынымашыштышт Тоня Чендемерова ден Виталий Семенов икте-весьыштым шинчаваш первый гана ужыт. Йомартле рвезе ег икмыняр мутан кўчык серышым воза, вашлийме нерген ойым пидеш, а ўдыр мыскара йөре вашешта. Чолга койышан, артистка семын модаш йөратыше Тоня Чендемерова шке лўмжө олмеш йолташ ўдыржын, Сима Таныгинан, лўмжым каласа.

Виталий Семеновын чонысо йөратымаш сескем серышыш шындалтеш. Тудо Сима Таныгиналан серышым колта, ўдырын кумылжым порсынлаш, савыраш манын, чевер шомак-влакым кучылтеш, пўртўс илыш гыч налме тагастарымаш радамым пуртен колта. Рвезе ик вашлиймаштак келшыше ўдырлан воза: “Шошо кече дечат волгыдо, кенез пеледыш дечат мотор Симочка!..” Семеновын чонжым йодыш почеш йодыш авалтен: “Але марте кушто коштынат? Совещаний огыл гын, ала ме нигунамат ваш огына лий ыле? Могай пиал мемнан корнынам ушен? Көлан таум ышташ?” Рвезе ўдыр деч шокшо вашмутлан ўшана, серыш ок тол гын, пуйто шўмжым йўштө ий кылмыкта.

Икымше серыш йөратымаш кумылын вараксимже гына лийын. Ял гыч ялыш чонеш логалше серыш-влак көгөрчен семын чонештылаш тўнгалыныт. Уло кумылым почын возымаште волгыдо шижмаш ден чевер шошо сын иктешлалтын. Виталий Семеновлан шошыжат вес тўрлө гай чучеш. Сима Таныгина деч вашмутым тудо чевер шошым ий шулаш тўнгалме дене тагастара.

Рвезын ош кагазыш шўм ойлажым шавымым лудын лектатат, калык мурысо сынымат шижат. Тушто йөратыше айдеме лишыл егже деке кайык семын чонештен мийынеже, шўм почын мугланынеже. Виталий Семеноват серышыштыже воза: “Молан шулдырем уке, молан кайык омыл? Тый декет кызытак чонештен миём ыле”.

Семенов йөратымашым куштылгынрак онча гын, Сима Таныгина вуй йыр келгын шоналтен сера. Ушан-шотан ўдыр чылажымат радамлен, висалтен налаш ойым ышта. Тудо рве-

зым шылталенат налеш: “Мый гын тыге шонем: йӱратымашым модышлан шотлышо еҥ гына первый вашлиймаштак шке шӱмжым почеш. Чын йӱратымашым аклат, пурак се-мын шалатылаш ок лий. Кеч сыре, кеч ит сыре, мыйын вашмутем тыгай: ўдыр-влакым лывылан ит шотло. Лыве мотор пеледышым йӱрата гын, ме сӱрал мутлан чылаж годымак огына ўшане”.

Повестын шке шотан сылнылыкшым нергелен толмо годым кӱргӱ монолог нергенат мутым лукташ келша. Вет чон дене шонышо геройын кумылжым тичмашрак почын пуаш, рашемдаш полша.

Теве Алексей Айгловын шинчымаш верч кожмакланымыжым ончен, Миля Данилова шке семынже шонкала: “Кузе тыршен воза. Пашамат тыгак тыршен ышта, тунеммаштат почеш огеш код, очыни. Ынде кокымшо ий ял озанлык институтышто заочно тунемеш. Икмыняр ий гыч зоотехник лиеш”. Поро кумылан Миля Данилова Алексей Айгловын ончыкылык илыш пӱрымашыжым палынеже, шкаланже йодыш почеш йодышым пуа: “Шочмо Ломберсолашыжак ко-деш ала иктаж-куш вес вере кая? Нигушкат ок кай, очыни. Тудо шке фермыжым нимо денат ок вашталте дыр? Ешан, шочшан лиеш. Тонямак марлан налеш мо? Кунам илыш корнышт ушна? Эх, Тоня, Тоня, тыйын олмыштет молан мый омыл? Молан тыгай пиалан улат? Мый гын тиде пиалым шинчасорта семын аралем ыле, а тый модат гына...”

Ўдырын шонымыжо шыма мут чия дене возалтын. Лывырге шӱм кумылат палдырна. “Эх” междометий Тоня нерген уэш-пачаш, кок гана каласыме возымашке посна сыным пурташ полша.

Тоня Чендемерован шке семын шонымыжо кӱргӱ чон кумылжым нергелыше, шӱм шижмашыжым умылаш тыршыме сынан. Тудо чон илышыжым рашемдынеже.”Чынак, мо лийынам? — Тоня умылен ок керт. Ала йӱратенам? Ала Алексей каен да ойгырем? Ала тудын деч посна мылам йокрок? Ўдыр-влакат тыгак шонат дыр? Мутат уке, тыгак шонат. Уке, йонгылыш лийыт! Йонгылыш!”

Алексей Айгловын Тоня Чендемерова нерген шонымашыжат йӱратыме кумыл денак кылдалтын. “Мыйын нергенемак мура, очыни, — шона Алексей. — Кажне кастане пӱрт воктечем мурен эрта... Эх, Тоня, Тоня, чонет йӱла гын, молан вара ынет поч? Шинчем, тый мый дечем посна илен от керт, мый дечем посна тый йокрокланет. Молан вара кызытсе семын поро, ласка отыл?”

Ўдыр-влак шке кумылыштым, шўм шижмашыштым сыл-не калык муру гочат почыт. Нуно чоныштан келшыше кўчык лудыш мурым мурат. Теве Тоня Чендемерован йўраты-маш кумылжо лывырге такмак гоч почылтеш:

Пўрт воктечет, йолташем,
Нигунамат шып ом кай:
Я муралтем, я шўшкалтем
Шошым толшо шўшпык гай.

Мемнан куэреш куку мура,
Тендан ломбереш шўшпык шўшка.
Чонем весела, мурымем шуэш,
Тыйым йўратем, ужмем шуэш.

Тоня калык мурылан шўман, чонжым калык муру пор-сынла. Тудо южгунамже кутырымо годым кўчык лудыш муру денак вашешта. Теве Алексей Айглов дене торжаракын мутланен колтымо годым тыманмешке такмакым шергылтарен колта:

Мотор куку лиям ыле гын,
Эрат-касат мурем ыле.
Пеледыш гыч пеледышыш чонештылам ыле.

... Авторын лўмынак шошо чевер пагытым ончыктым-жым палемдаш келша.. Пўртўс помыжалтме ямле жап. Рвезе калыкын чоныштыжат шошо. Мотор пагыт сын ден нўргў рвезе кумыл иктешлалтыт. Вет садланак прозаик шошым путырак волгыдо мут чия дене сўретла.

“Шошо вўд. Ломбо пеледыш пушым шарен, леве мардеж пуалеш. Тўрлў йўкын, тўрлў велым шўшпык муру шарла. Ломберан марий ял, пеледыш пуш дене аңырген, шўшпык йўкеш пуйто шыпак нера, пуйто сайын малыза манын, лай мардеж кажне окнам шыпак пералтен эрта.

Но шўшпык йўкым сенген, ныжылгын, яндарын гармонь сем ял мучаш гыч шергылт толеш. Тушто ломбер коклаште, ўдыр-рвезе-влакын модмо верышт. Гармонист тушко миенат шуын, а шўм мужыржо эше лектын огыл, сандене гармонь тўрлў семын йўслана”.

Тыге лывыргын ончыктымшо шошо вўд сўрет повестын лирический ямжым вияндаш полша. Автор ломберан марий ялын пеледыш пуш дене аңыргымыж, шўшпык йўкеш нерымыж нерген воза. Лыжга, лай мардежат окнам шыман пералтен эрта. Автор, олицетворенийым келшышын кучылтын, пўртўс сўралыкым сылнын ончыктен.

... Теве повестысе южо тагастарымашыже калык поэзийысе гай. Мутлан, Тоня Чендемеровам сүретлыме годым прозаик калык кутырымо йылмым, калык ойпого сьлнылыкым шотыш налын. Илышыште артистка семын модшо чулым ўдырын йўкшө онгыр гай. Тыгай тагастарымашым ончычат вашлийынна. Теве С.Чавайнын “Элнет” романже гыч Почукат онгыр гай мотор йўкан. М.Шкетанын “Эренгер” романже гыч мотор Оринат онгыр гай йўкшө дене сьлнын муралтен колта, умбаке шергылтеш. Тыге В.Ивановын кучылтмо тагастарымашыже чьлт у лийын огыл. Тонян ўпшө күляш гай. Писатель калык мут чия дене пайдаланен. Пашаште уста ўдыр чаплын куштенаш мошта, “кидшым ладыра куэ укш семын лўнгыкта”. Автор тыште у тагастарымашым муын. Тонян йомартле, весела кумылжо гын артистым “эр кече семын шыргыж” колыштмыж гычат палдырна. Прозаик ўдырым эр кече гае шыргыжеш манмыж годым поян калык йылмылан энгертен.

Писательнын кучылтмо посна тагастарымашыже-влак геройын шўм пуштыланымыжым рашемдаш полшат. Теве Сима Таныгина Виталий Семеновлан чыным луктын каласа. Тидын годым Сималан чот пуштыланашыже логалеш. Вет пошкудо колхоз гыч рвезе Тоня олмеш Таныгиналан возен шоген. А шоненже Тоня нерген. Автор Таныгинан тиде татысе шижмашыжым почын пуаш кумда тагастарымашым кучылтын. Ўдырын “йўштө вўдыш тёрштымө семын могыржо шергылт кайыш”. Виталий Семеноват, чыла пален налмеке, уло чон кумылжо дене пуштыланен колта, тўжвал тўсшат вашталтеш. Автор пўртүс сын дене кельштаралтше кумда тагастарымашым моштен кучылтеш. “Виталийын шинчаже шарлыш, шўргыжө энгыж вўд дене мушмо семын чевергыш, вара ўжара шулымыла ошемаш тўнгале”.

Алексей Айгловын Тоня верч тургыжланымыжым ончыкташат онгай тагастарымашым кучылтмо. Тудын “шўмжө четлыкыш петырныше кайык гай пырткаш тўнгале, мланде савырныме семын вуйжылан выж-вуж чучо, шинчаже вудакане, тўрвыжө шопке лышташ гай лыб-лыб-лыб тарваныш”.

Шыже кече гай шўлыканденат манын, Тонялан каласымыже Айгловын шўм-чон ойганымыжым палемда.

Герой-влакын кутырымашыштышт кўэмалт шичше икмыняр ойсавыртышым вашлийына. Теве Айглов Тонялан тыге ойла: “Эре тореш товар гай руэт”. Торжан мутланымым рашемда.

Пүсө йылман Тоня гын ойлымашкыже калык мутымат пуртен колта, тыге шонымашыжым виянда. Теве Айгловлан туштенрак тыге вашешта: “Кўсын корка кужу вурдан!” Тонят качылан ўчим шуктен кертеш. Чолга ўдыр качылан тыгат пенгыдын ойла: “Айглов йолташ, имныжлан сырен, тортажым кырет!” Тоня ончыч чыла раш пален налаш, вара иже чын ойым пидаш темла. Ура чонан, кожмак ўдыр пашамат шот дене, тыршен ышташ кўлмө нерген калык мут дене ойла: “А вашке паша важык кая”.

Тонян кутырымаштыже мыскара кумылжат, койдарыме койышыжат шижалтеш. Шомак толмашеш, ўдыр Виталий Семеновлан куштылго мыскара йөре ойла: “Орышда пеш шуэ”. А варажым, койдарен, мутланыме ярымжым шуя: “Вожге кўрын кышкыман”. Тыге ойлымаште торжалыкат шижалтеш.

Писатель южо шомакын ончычсо көргө сынжым вашталта, у тўсым пуэн кучылтеш. Теве “лывыжгаш” мутым налаш. Тудо тўн шотышто кушкыл нерген ойлымо годым кучылталтеш. Автор, тиде мут дене пайдаланен, айдемын волышо кумылым ончыкта. “Ўдыр-влак, — лывыжгыш механик, — но молан вуйым шияшыже? Мылам каласеда гынат, сита ыле”.

... В.Иванов калык кутырымо, калык ойпого йылмын поянлыкшым сай пален, возымаштыже келшышын кучылташ тыршен. Тудо шуко мут кокла гыч эн шотлан толшым ойырен налын, моло шомак-влак дене лывыргын радамлен. Писатель шке гычат сылнылыкым кычалын, у ямым муаш тыршен, мотор марий йылмынам пойдарен.

Марий Эл учитель. 1991. 4 }. 59—61 с.

В.ИВАНОВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Иванов И.С. Волгыдо талант: Писатель Вениамин Ивановлан — 60 ий ННГ Ончыко. 1983. 6 №. 99—103 с.

Иванов И. “Ломберсолаште” повестын сылнылыкше ННГ Марий Эл учитель. 1991. 4 №. 59—61 с.

Иванов И. Вениамин Иванов — школышто ННГ Марий Эл учитель. 1994. 1 №. 3—17 с.

Кульбаева Н.И. Вениамин Иванов: Очерк жизни и творчества. Йошкар-Ола, 1991.

Лебедева Мария. Вениамин Ивановын творчествожы нерген икмыняр шонымаш НН Кушмо корно: Литературоведческий да литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1977. 125—135 с.

Муравьев Вл. Книги, рукописи, замыслы... Заметки о марийской детской литературе НН Детская литература. 1966. №9. С.49—51.

Любимов В. “Ломберсолаште” повесть нерген НН Марий коммуна 1961. 17 сентябрь.

Сандаков Г. Илышым чын ончыкта НН Ончыко. 1980. 4 №. 86—92 с. (“Арслан” роман нерген).

Эман Сергей. Кызытсе илыш кызытсе повестьлаште НН Эман Сергей. Сылнымут нерген мут: Литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1971. 3—18 с.

Александр Юзыкайн

А.Александров.

АЛЕКСАНДР ЮЗЫКАЙНЫН ТВОРЧЕСТВЫЖЕ.

Пытаргыш ийлесе марий сылнымутышто А.Юзыкайнын творчествоштыже эртыше илышым да кызытсе пагытымат тачысе кечын йодмыжлан келшышын ончалын да сүретлен моштымо дене ойыртемайтеш. Писательын эн сай возымыжо Марий кундем деч өрдыжат палыме: ятыр произведенийже руш, татар, башкир, латыш, якут да икмыняр вес йылмышкат кусаралтын. Але марте марий критик ден литературовед-влак тудын сылнымут лектышыжым тўрыс да келгын лончылен огытыл. А күлешыже уло. Тидыже А.Юзыкайнын ик произведений гыч весышке мастарлыкше виян, шуаралт толмым шергал лекме нерген веле огыл, тыгак кызытсе пагытыште пўтынь марий литературы ончык ошкылмыжым, кушмо корнышытыжо сай да экшык велжымат раш почын пуаш күлмым ончыкта. Мо дене пойдарат шуко калыкан совет литературым марий писатель-влак, кузерак умылат да сылнымут гоч ончыктат илышын тўрлө савыртышыжым, куатле йогынжым, патыр шўлышыжым, куштырак нунын возымаштышт лушкыдо верже? Нмне күлешан йодыш-влак-лан вашмутым пуаш уло литературный процессым иктешлаш тыршыме дене пырля посна писательын творчествожымат лончылыде огеш лий.

* * *

Сылнымут пашалан А.Юзыкайн 1947 ийыште кумылангын. Ондак тудо икмыняр почеламутым, ойлымашым, басным веза. Тўнгалтыш пагытысе произведенийже-влак кокла гыч “Калык пасушко лектеш”, “Мирын воинже постышто”, “Чавайн бульварыште” почеламут-влак, “Курныж ден көгөрчен”, “Энгыремыш” да моло баснят лудшылан утларак палыме улыт. Икмыняр почеламутшылан марий композитор-влак семым кельштареныт. Калык коклаште “Ме партий почеш каена”, “Москва” муро-влак кумдан шарленыт. Нунылан семым А.Искандаров ден К.Смирнов возеныт. Тунамсе произведенийлаште А.Юзыкайн шке йўкшым кычалеш, онгара, поэтический шижмашыжым терга. Самырык поэт калыкын Кугу Отечественный сар деч варасе онарле пашаже, элым йоратыме, тынысым аралаш күлмө нергенат кумылын веза.

1955 ийыште А.Юзыкайнын “Ямбатыр” исторический поэмыже савыкталтеш. Тиде произведенийыште писатель ятыр курым мучко индыралт илыше марий шемерын Степан Разинын вуйлатыме кресаньык сар жапыште шке тушманже-влак ваштареш кредалмыж нерген веза.

“Ямбатыр” поэмын рўдыжō шотеш А.Юзыкайн Ямбатыр ден Мезнечын кок вий семын ваш шогымыштым налын. Ямбатыр – тулык рвезе, изинекак шуко орлыкым ужын.

Ачаже колен индыралтын,
Лач тудо куклем чодыраштак.
Аваже ярналтын йоралтын
Марийже ден ик жапыштак.

Тўн геройын портретшым А.Юзыкайн марий калык творчествылан келшышын сўретла, традиционный кышкар деч огеш коранг. Чынак, фольклорышто шукыж годым “полутон” манме уке, поро кеч-кунамат порак, а осалже пўтынек осал. Тыгай йоным кучылтын, Ямбатыр ден Мезнечын образыштымат чонымо.

Тыге тулык кушкын ямбатыр,
Незер йоча-влак ден иктөр.
Но лийын солаште эн патыр,
Тўсшат лийын тудын мотор.
Вияш тумо гае кап-кылжым
Пўжвўд кажне кечын нортен.
Пўртўс пуйто самырык онжым,
Эр лупсым шўралын, куштен.

Ямбатырын вийже – тушман-влак ваштареш лүдде шогымаште. Тудым А.Юзыкайн сылнымут гоч раш ончыктен кертын. Но Ямбатырын тавадан шогалмыже, а иктешлен каласаш гын, Степан Разинын вуйлатыме кресаньык сар гудым индыралтше незер калыкын тарванымыжын социаль-но-классовой вожшо поэмыште тўрысnek почылт шуын огыл.

Класс тушман-влак ваштареш крeдалмаште тўрлө калыкын иктыш ушнымыштым ончыкташ “Ямбатыр” поэмыш руш Егорын, татар Абдулан образыштым пуртымо, но нунымат социальный тип семын аклаш ок лий.

Поэмыште утларак келгын Мезнечын шўм-чонжым почмо. Автор тудын янлык тўсшым, шакше чонжым кўчыкын да раш ончыкта. Мезнеч Ямбатырын йоратыме ўдыржө Яндалчын “ачажым, лупш ден кырен, пуштын Ангаш”. Мезнеч нигөм ок чамане, тудо вўр йўшө пире, тупыш шентгеч кўзым чыкыше шучко тушман.

“Ямбатыр” поэма А.Юзыкайнын ик кугурак произведенийже лийын. Тудо авторын мастарлыкше кушмым, илышым умылымо корным кычалмыжым, сылнымут тўня ужмашыже кумдан толмым ончыкта.

1956—1957 ийлаште М.Шкетан лўмеш марий театр А.Юзыкайнын “Корно вожышто” драмыж почеш спектакльым ончыктен. Тиде драма 50-ше ийласе драматургийыште койынак палдырныше у шўлыш дене кылдалтын. Тушто Ф.Москвиннын “Йўксер нурышто”, Ялмарий Йыванын “Вич йолташ” пьесыштышт да икмыняр вес произведенийыштат куштылго, негыздыме конфликт деч корангаш тыршыме шижалтеш. Драмын тўн геройжо, Петя Соловьев, лу классым тунем пытарымеке, институтыш пурынеже, но тидын олмеш Шкодан вуйлатыме хулиган-влак коклаш логалеш. Сашан, Зинан, Васян, Гаврилын полшымышт дене Петя чын айдемыш лектеш, заводыш кая, пашазе-влак деке ушна. Икманаш, А.Юзыкайн самырык тукымын койыш-шоктышыжо шуаралтме, тудын илышыште шке вержым кычалмыж нерген возен, пашазе-влакын образыштымат моштен сўретлен. Тиде у шонымашан ой лийын. <...>

“Корно вожышто” драмым лончылымо годым, иктешлен, тебе мом палемдаш лиеш: тудын тўн шонымашыжым почын пуымаште экшык уло гынат, тушто писатель шкенжын ончыкылык творчествыжлан корным палемден: “бесконфликтность” теориеш негызлалтше сылынымут коса деч корангын, келге социальный характерым ончыкташ. Тыге А.Юзыкайнын возымаштыже кок корно почылтеш. Ик ве-

лым, писатель илышым келгын шымла, шкежат тушко ушна, очеркым, репортажым воза. Вес велым, келге шонымашым почын пуаш келшыше формымат кычалеш, фольклор ден сылнымут коклаште у кылым палемда.

Тидын шотышто писательын “Кумшо бригадыште” очеркшым ончыкташ лиш. 1957 ийыште А.Юзыкайн мемнан республикысе студент-комсомолец-влак дене пырля Новосибирск областысе Барабо-Юдинский совхозыш, сөреман мландыш, миен. Тыге очерк шочын.

“Кумшо бригадыште” очерк эн ончыч авторын түрлө койыш-шоктышым ончыкташ тыршымыж дене палдырна. Маруся Бушкова, Надя Максимова, Вася Матвеев, Иосиф Масаев да молат студент улыт, иквереш тунемыт. Но пашам ик семын огыт ыште. Маруся ден Надя тидеч ончычат Казахстаныш у шурным погаш миеныт, уло кумылын тыршеныт. Тамарат пашалан тупынь огеш шого, но тудо йолташ ўдыржө-влак дене марла мутланымыжым чарна. А.Юзыкайн шке очеркыштыже герой-влакым эн ончыч паша гоч ончыкта.

Очеркыште сылнымут чиялан ятыр верым ойырымо. Автор герой лўмым, цифр-влакым ончыктымо дене ок серлаге. Тудо степынь сōраллыкшым, айдемын пўртўс вийым сенгымыжым, паша романтикым ончыкташ тырша: “Автомашина тарваныш. Чистоозерный поселкым шенгелан коден, кумда салма гай тōр Кулунда степь дене каена. Коклан-коклан гына имне оржа гае кодын, кўкшака вер-влак шинчалан сўретлалтыт. Ик вере чумырген кушкын шогалше тыгыде куэрым мардеж ниялткала. Шокшо кечеш кошкышо шинчалан ер-влак тора гыч левыктыме вулныла койын йылгыжыт”.

Илыш гыч налме сўрет ден сылнымут аршашым иктешлен кучылтмо. А.Юзыкайн шуко очеркшым ойлымаш деке лишемда. Тидыже 1958 ийыште “Йўлышō вўд” лўман книга гаш савыкталтше Башкир АССР-ысе Арлан села кундемшыте илыше марий нефтяник-влакын геройло пашашт нерген возымаштыжат, кудлымшо да шымлуымшо ийла тўнгалтышысе произведенийлаштыжат коеш.

А.Юзыкайнын очеркше-влак кўлешан илыш лончым тарватымышт дене ойыртегалтыт.

У илышым чонымо. калыкым воспитатлыме, тудым ончыко ошкылаш кумыландыме, поро ден осалым ойырен мошташ туныктымо пашаште полшымым А.Юзыкайн писатель-очеркистын моткоч кўлешан пашажлан шотла. Таклан огыл шке творчествыштыже тудо утларакшым илыш-йўла сынан йодыш-влакым тарвата. Тыгай произведений-влак кок-

ла гыч “Олма сад” драматический поэмым, йоча-влаклан возымо “Изий”, “Сусыргышо пеледыш”, “Мондалтше ава”, “Онар”, “Поро пүчө” пьесылам палемдыман.

А.Юзыкайнын “Олма сад” поэмыж нерген критик С.И-батов ик статьяштыже твге воза: “Тиде произведенийыште автор самырык тукумым ончен куштымаште ача-ава-влакым ответственный лияш үжеш. Мемнан элыштына түрлө калыкын икте-весышт дене келшен илымышт поэмын тун темыж дене кылдалт шога”. Но поэмын идейже тыгай шонымаш деч кумдарак. Вет Велков Александр Абрамовичын да Велкова Нина Аверьяновнан сар деч вара йоча пөрт гыч түрлө калыкын икшыве-влакым шке ешышкышт налме дене гына ушеш огеш код. Петя, Фарит, Ероним, Амантай шучко сар пагытыште шочыныт, тулыкеш кодыныт; Смирнов ден Велковмыт кредалме тул вошт эртенят. Шучко сар нунын чоныштышт айдемым йöратыме тулым утыр веле ылыжтен. Нуно тыныслыкын акшым сай палат, таклан огыл илышыштышт эн күлешан пашалан пеледалтше олма садым куштымым шотлат. Степан Смирнов, Александр Велков да тудын ватыже Нина Велкова шарнат: тыныс верч чарныде кредалаш күлеш, тек шучко үмылка самырык тукумын илышыжым огеш локтыл.

60-шо ийла кыдалне марий сылнымутын кушмо корныштыжат у йыжын палдырна. Тудо тематика ден жанр шотыштат ятырлан пойдаралтеш. Пистель-влак умыленыт: илышын түрлө лончыжым иктешлен ончалаш романым, драмым, поэмым вияндыман. Тыгай шонымашак А.Юзыкайным марий калыкын эртыше илышыж нерген романым возаш кумланганда. 1967 ийыште тудын “Кугызан вуй” луман романже лектеш да калык коклаште кумдан шарла. Тиде произведений писательын мастарлыкше пенгыдем шумым веле огыл, тыгак пүтын марий литературы ончык ошкылмыжым, кушмо корныштыжо сай ден эшшак велжымат ончыктен.

Писатель “Кугызан вуй” романыште эрвел марий-влакын илыш корныштым ончыкташ шонен возен. Автор романжым илышлан келшышын чога. Тидлан көрак тун герой-влак саман корнеш огыт йом.

Тужвач гына ончалаш гын, “Кугызан вуй” романым Йүкеч кугызан еш илышыжым ончыктышо произведенийлан шотлаш лиеш. Но писатель тыште революций пагытлан да марий калыкын историйжылан келшыше күлешан йодышым тарватен. Шонго Йүкечын кок эргыже кок корно дене каенят. Йүзай — революционер, а тудын шольжо Семон —

контрреволюционер, “кугыжан йӧратыме эргыже”, — маннын веле каласаш гын, тиде произведенийын идейжым куштылемдыме лиеш. Семон ден Йӱзай коклаште келшыдымаш — тиде еш кокласе гына огыл, а социальный конфликт. Вет нунын шенгелнышт илаш-колаш кредалаш пижше кок кугу вий шога. Йӱзай шемер калыкым кул илыш деч утараш шонышо-влак коклаште, а Семон помещик ден капиталист-влакын тарзышкышт савырнең, нунын поянлыкыштым аралаш тӧчышӧ тӱшкашке ушнен. Йӱзан ден Семон кокласе келшыдымашым поро ден осаллыкын вашпижмашышт манаш лиеш. Чынак, ик велне — калыклан пиалан, у илышым чонгаш шонышо вий, а вес велне — нимогай шакше паша дечат корандыме, калыкын пӱжвӱдшӧ дене пояш шонышо ең-влак.

Кудо корныжо чыраак? Йӱзай але Семон почеш каяш? Тиде йодыш шонго Йӱкечым веле огыл, а илышыште шке вержым ойырен шуктыдымо кажне еңым шоныкта.

<...>

“Кугызан вуй” романыште ме шӱдӧ наре герой дене вашлийына. Нунын рольышт икгай огыл гынат, шукынжо тӱн шонымаш дене кылдалтше образыш савырненыт. Историй герой-влак онычлан ик йодышым шынден: кушкыла каяш, ончылно улшо кок корно гыч кудыжым ойырен налаш? Семонлан, поян Васлийлан, юзо Паткан кугызалан, молла Айдыганлан чыла раш. Нуно пытышашлык улыт. Но иктыжат кредалде ок чакне. “Вӱдыш пурен кайыше олым пырчы-мат руалта” манме гай, поянлык ден религий, иктыш ушнен, калыкым аңгыртараш толашат. Тыге нуно Уналчым мыскылат, тудын пеледше самырык ӱмыржым кӱрлыт, Санепан илышыжым локтылыт, Пуркийымат пытарынешт. Санепа энгыремышвотыш пижше кармыла шемер калыкын тушманже коклаш логалеш, аңырга, нунын тарзышт лиеш. Пытар-тышлан Санепа Паткан кувам пуштеш гынат, шкенжын вийже илышым уэш чонгаш ок сите.

<...>

“Кугызан вуй” романыште ончыл верым Йӱзай, шонго Йӱкечын кугурак эргыже, налын шога. Тудо моло герой се-мынак неле илыш корным эртыше айдеме. Марий писатель-влак тыгай еңым эше 1920-30-шо ийлаштак ончыкташ тӱнга-лыныт. Чын, тунам нуно илышлан келшыдыме, шонен лукмо лийыныт, сылнымут мастар-влакын иктешлыме мастарлыкышт ситен огыл. Но М.Шкетан, С.Чавайн, Н.Игнатьев, Ш.Осып да моло ончыл писатель-влакат ончыкылыклан пен-гыде негызым пыштеныт, кӱлеш корным шочыктеныт.

Йүзай лудшын ончыкыжо вигак лектын огеш шогал. Роман тўналтышыште пеш нелын черланыше Йүкеч кугыза ончыкталтеш, колымыж деч ончыч өрдыжтө илыше кок эргыжлан толаш шүден серышым колтымыж нерген ойлалтеш. Эн ондак суртыш кум георгиевский крестан кавалер, сареш сусыргышо Семон пörтылеш. Тудо шкеж нерген “кугыжан эн йöратыме эргыже улам” манын ойла. Тидын годым лудшо эн Йүзай нерген шонаш тўнгалеш. Тудыжо могайрак айдеме? Семонын пörтылмыж лүмеш эртарыме пайрем годым Йүзайым кычалын, кок полицейскийын толмыштым ончыктышо сүрет изишак рашемдымашым пурта. А Йүзайын пörтылмекыже да Ленинын книгажым кондымым пален налкеме, рац лиеш: тудо большевик-влаклан полша.

Йүзайын шүм-чонжым сүретлымаште писатель ятыр лудшкыдылык дечат углен кертын огыл. Марий литературышто эше 20—30-шо ийлаштак южо герой, нимогай нелым вашлийде, титакым ыштыде, эре ончыко каен, тидлан көрак тудо схемыш савырнен ыле. Тыгай экшык деч қорангаш төчымө А.Юзыкайным вес велыш шүкалын да Йүзайын илыш-корныжым ончыктымаште 40—50-ше ийлаште марий сылнымутышто шарлаш төчышö авантюрно-приключенческий герой деке лишемден.

Чынак, шукыж годым Йүзай чылт вучыдымо койышым ончыктылеш: тюрма гыч йөршын йомакысыла куржеш, конвоир-влак деч утла, судышто мутым ойлымыж деч вара вүдыш пурен кайыме самынак йомеш. А Йүзайын трактирыште мулен коштышо Лиза дене вашлиймыжым да палыме лиймыжым ончыктышо сүрет чынжымак печке мүйыш логалше ик совла тегытыш савырна. Öрат веле, чылажат кузе писын вашталтеш. Теве айныше Семон кенета воктенже Лизам шижеш, изиш лиймеке, тышкак Йүзай толеш. Шургымаш кугу лиеш гынат, Лиза Йүзайым огеш уж. Вараже тудо жандарм кидыш логалеш. Тушто Лизалан “Петербургышто Чернядьева Елизавета Сергеевнам ужмыж” деч вара жандарм-влаклан кучыкташ ямде улшо Юкечев лүм дене возымо шояк письмам ончыктат. Ончыч революционер-влак дене кылым кучышо, вара, шке вийжылан ўшаныде, кабак воктене весела илыш дене илаш тўнгалше Лиза пеш вашке да каласен моштыдымын чоян большевик организацийыш логалеш.

... Романын “Слепые и зрячие” лүм дене рушла лекше изданийыште илышлан келшыдыме сүрет-влак лектын возыныт, книган кугытшат иземын.

А.Юзыкайнын “Кугызан вуй” романжым лончылымо годым поснак ўдырамаш образ-влакеш шогалде огеш лий. Вет Уналче, татар ўдыр Гульямал нерген лудмо годым авторын мастарлыкше кушмо, тудын фольклор ден литература коклаште ончычсо творчествож дене тагастарымаште у йӧным кычалмыже, роман мучко кайыше лирический корно да тыгак авторын руш да марий национальный классикын сенгы-машыжлан энгертыме шижалтеш.

Теве марий муро гыч толшо гай Уналче ўдыр. Тунамак ушыш М.Шкетанын пиалдыме Оксиде, С.Чавайнын Чачиже, руш литература гыч И.С.Тургеневын геройжо-влак пурат. Уналчым ужмо годым ег-влак веле огыл, пўтын пўртўс куана, а ойган пагытыште ойгыра. Тидын шотышто Семонын Санепам марлан налмыж годым Уналчын пикталташ тӧчымыжым ончыктышо верым ушештараш лиеш: “– Сита! Сита! – ушдымыла вудымата Уналче, пенгыжын чытыра, йырже ончыштеш. Шинча ончалтышыжат йӧршеш вашталте. Чурийже тыманмешке колаш ямдылалтше егынла шучко ош кандалге тўс дене леведалте”. “Уналче, мом толает, мом шонен пыштена? – маншыла, ўепу парча кожганыш. Тиде пушенгын чонжо лиеш гын, тунамак ўдырым шке дечше ӧрдыжкӧ налын шуа ыле, но чондымо ўепу нимом ыштен ок керг”.

Тыгай сўрет романыште ик гана веле огыл вашлиялтеш.- Тиде – романтика шўлышан пўртўс сўрет.Тудым автор произведенийын идеяжым але посна сцена-влакым нугыдо тўс дене ончыкташ, лудшо еглан шўм-чон вошт шижашыже полшаш кучылтеш.

Марий калыкын илышыже эреак пўртўс дене кылдалтын. Тудын мурыштыжо, йомакыштыже пўртўс кеч-кунамат ик эн ончыл верыште, тудо кажне уста возышын шомак корнышкыжо пурен, каласкалыме мут ярымлан чон шўлышым пуа. А.Юзыкайнын “Кугызан вуй” романже – тидлан раш пример. Писатель айдеме ден пўртўс коклалан онгай тагастарымашымат конда. Теве Уналче йӧршын “ладыра, вичкыж куэ гай”, а сер воктене кушшо кугу ўепу шала вуйжым шераш ӧрканыше ўдырла шинчалан сўретлалтеш. Шке произведенийыштыже А.Юзыкайн шуко тагастарымашым, чонангдарен ончыктым, эрвел марий коклаш пошкудо калык йылме гыч пурышо мутымат кучылтеш. Тидыже романлан марий койыш сыным пуа, мо лийшым раш вер деке лишемда. Романыште эрвел марий койыш-шоктышланат кугу вер ойыралтын.

Иктешлен тыге каласаш лиеш: А.Юзыкайнын “Кугызан вуй” романже – шуко ойыртеп кашан, түрлө-түрлө да күлешан ылыш-корно шонымашым тарватыше произведений.

1971 ийыште А.Юзыкайнын “Маска вынем” луман кокымшо кугу исторический романже савыкталте. Кудлымшо ийла мучашыште да шымлумымшо ийла тунгалтышыште марий сылнымут эртыше пагытым ончыктымаште ятыр сенгымашыш шуын. В.Ивановын “Арслан” ден “Тутан”, К.Исаковын “Марий шүшпек”, Тыныш Осыпын “Анук акай” романышт, А.Волковын “Алдиар”, К.Коршуновын “Кудырчан ўжара”, С.Николаевын “Комиссар-влак” драмышт, В.Колумбын “Пычалын озаже – салтак”, Г.Матюковскийн “Кум эрге” поэмышт да шуко моло возымат марий сылнымутын корныжым умбаке вияндаш полшеныт.

Ниде произведений-влак коклаште “Маска вынем” роман шкенжын у шүлышыжө да шоныш-кумыл сынже дене ойыртемалтеш. Тиде романыште марий калыкын латиндешымше курым мучаш – колымшо курым тунгалтышысе ылышыже, мемнан кундемыште чодыра пашан виянмыж нерген ойлалтеш.

А.Юзыкайн – романтический сүретым, ылышым кертме семын күшкө нөлтал ончыкташ тыршыше писатель.

Роман ондак “Марий чодыра” манын лумдалтшаш улмаш. Лач тыгай лум дене тудын икмыняр ужашыже ондак 1967, а вара 1968 ийыште “Марий коммуна” газетеш лектын. Но “Маска вынем” манмаш произведенийын чынжым почын пуаш утларак келша. Лач тыге лумденит революций деч ончыч марий кундемым. Пычкемыш маска вынемыш волгыдо кечыйолын пурымыжым ончыкташ шонен писатель.

Романын тунг геройжо – ылышын шере-кочыжым изинек пален толшо Йыванын ылыш корныжо, шонымашыже, чонжо, көргө сынже тудын моло герой-влак дене мутланымыж гоч почылтыт.

“Маска вынем” романысе ен-влак ылышыште кок түшкалан шелалтыт. Миклай Очандр, Овыча, Йыван, Тойгизя, Апшат Вёдыр, Опанас поро кумылан, пашам йоратыше улыт. Нунын ваштареш янлык чонан сут тушман-влак – Каврий, Тойдем урлык Тымапи Япык, Митропан Митрич, Янлык Андрий, Каврийын эргыже Мигыта да молат шогат. “Кугызан вуй” романысе семынак произведенийыште нине герой-влакын верышт икгай огыл. Теве Апшат Вёдырым А.Юзыкайн поро ен семын ончыктен. Вёдыр йорло кресаньык-влакым эн неле пагатыште арален налеш, айдемым индыры-

ме ваштареш шога, туге гынат тудын түсшым сүретлаш ушеш кодшо чиям муын шуктым огыл.

Романыште посна верым Анна Дмитриевна да Серафима Васильевналан ойырымо. Туныктышо Анна Дмитриевна илышыште шке пиалжым огеш му, ача-аважын кумылжым шуктен, поян Булыгинын эргыжлан марлан лектеш

Йорло ўдыр Серафима Васильевнамат волостной старшина Тымапи Япык виешак марлан налеш. Курныж түшкаште Серафима Васильевна шкежат курныж түсан айдемыш савырна. Марийжын маска йымалан ўмыржў кўрылтмў тудым огеш тургыжландаре, чоя Митропан Митрич тудечат чоя ўдырамашын кидыштыже курчак модышыш савырна. Серафима Васильевнам Йыван декат йўратымаш огыл, а рвезын тудым утларак пойдарен кертмыжым шижмаш веле шупшеш.

Йыван ден Микитан шўм-койышышытым А.Юзыкайн илыш йолгорно да чон-кумылым порын ашныме велым почын пуа. “Йыван ден Мигыта икте-весешт деч кече ден тылзе семын ойыртегалтыт гынат, йолташ семын келшат”.

Каласаш кўлеш, романын марий вариантыштыже Йыванат пўрымашыжлан пешыжак ўпкелен ок керт. Вучыдымын-колдымын Серафима Васильевна дене вашлиймеке, тудын илыш корныжо пеш кугу вашталтышыш возеш. Но Йыван ден Мигыта кокласе социальный ойыртегал роман мучашыште пешыжак ок палдырне. Произведенийын 1973 ийыште Москвасе “Современник” издательствыште лекше рушла вариантыштыже веле Йыванын социальный сынже утларак рашемын.

Пўртўс гоч Йыван ден Мигытан поро ден осаллыкым умылымашыштым писатель келгынрак ончыктен кертын. Йыван пўртўсым чамана, чодыра янлык, кайыквусо нерген шона, нуным аралаш ўжеш. Мигытан чонжо гоч А.Юзыкайн пўртўсым каргыше вийым иктешла.

<...>

Чаманен ойлаш верештеш: романыште историй пагытым начарын палемдыме, япон сар, 1905—1907 ийлесе революцийым, Столыпин реакциянын шўлышыжым калыкын умылымыжо, кумылжо огеш шижалт. “Энгек почеш энгек лийын шога. Тиле кўлдымаш сарлан верчын мемнан гай-влаклан неле. Салтакше сарыште пыта, калыкше тыште орлана”- тыге руш-япон сар нерген Тойгизя ойла.

... Романым лудмеке, тыгай шонымашат лектеш: чодыра промышленность виянгме Марий кундемыште пашазе клас-

слан шочашыже йӧным ыштен. Но авторын шонымыж почеш, чодыра промышленность виянме пӱртӱсым локтылеш, карга веле.

Пӱртӱсым аралаш ӱжмӧ — “Маска вынем” романын ик эн кӱлешан шонымашыже. Вара кузерак тиде “кышкар” гыч лекташ? А.Юзыкайн чын ойла? чодырам оза семын кучылтман, руэм олмеш у илышым ылыжтыман. Тидлан пӱртӱсым йӧратыше енг-влак кӱлыт. <...>

Ончыко. 1975. 1}. 87—91с.

И.С.Иванов.

ШКЕ СЫЛНЫЛЫКШЫМ КЫЧАЛЫН.

А.Юзыкайнын “Маска вынем” романже шке сылнылык тӱсшӧ дене ойыртемалтеш. Сӱретлыме герой-влакын койыш-шоктышыштым почын пуаш манын, прозаик тӱрлӧ сылнештарыме йӧным кучылтын.

Романыште герой-влакын тӱжвал тӱсышт ончыкталтын. Теве Сандай ӱдырын чурийвылышыже, кап-кылже тичмашын сӱретлалтын. Тудын нерген Йыван Ваштаров ден Мигыта ойлат. Тыгай ойыртемем посна сылнылык йӧн манаш лиеш. Йыван Ваштаров Сандайым куанен тӱсла, чын моторлыкшым ужеш. Сандайын кӱляш гай пушкыдо ӱпшӧ солык йымач изишак сангашкыже лектын. Ӱдырын волгыдо канде шинчаже, южеш яндарештше шӱргывылышыже, эше утларак чевергыше лышташым ушештарыше йошкар тӱрвыжӧ нимо деч моторын коеш. Ӱдырын кап-кылжат топката... Автор калык муро сылнылыкым шотыш налын. Калык мурышто, такмакыште айдемын ӱпшӧ кӱляш дене тагастаралтеш. Калык мурызо-влак ӱпын ош-шышталге тӱсышым да пушкыдо улмыжым палемдат. Писательын возымаштыже Сандайын ӱпшын пушкыдо улмыж нерген ойлатеш. Ӱдырын шинчаже канде гына огыл, а волгыдо канде. Тудо моторын коеш, яндарын онча. <...>

Сандайын моторлыкшым Мигытан ончымыж гычат ужина. Шӱргывылышыжат, кап-кылжат “мотор пеледыш” маналтын. Тыглай кутырымо йылме гыч налме тагастарымаш. Чатка, йытыра улмыжо ончыкталтын. <...> Шинча ончалтышыже “канде-канде, ояр кавам ушештара”. <...> Сандайын ошкылмыжат “лыжга, вӱд ӱмбач ийын кайымыла коеш, а кидшым туге ныжылгын рӱзалта, пуйто шинчаш койдымо юж толкыным ниялткала”. <...>

Йыван Ваштаров ден Мигытан тўжвал тўсышт кўчыкын, таңастарымаште пуалтын. <...>

Романыште Йыван Ваштаров ден Мигыта чиём шотыштат ойыртемайт. Автор контраст сылнымут йёным кучылтын. <...> Мигытан ўмбалныже – посто пинчак, йолыштыжо – йылгыжше хромовой кем, а вуешыже кызыт веле ургымо у картузым упшалын. Йыван капешыже вынер тувырым, вынер пинчакым чиен. Вуешыже меж дене йёрымё тыртыш упшым упшалын, йолешыже шоло ний дене керыштме у йыдалым пидын.

<...>

Герой-влакын илышыштым ончыкташ манын, романыште йўла сўретым кучылтмо. Теве чодыра пащаен-влакын илемыштым кумдан сўретлыме. Йыван ден ачаже чодыра пащаен-влакын илемышкышт пурышт. Самырык рвезылан тудо ялысе кудым ушештарыш: кўварже – мланде, тушан эсогыл онгамат вакшын огытыл; волгыдо пураш пырдыжеш изи окнам ыштыме; пырдыж воктелан тенгыл-влакым верландарыме; покшелне – кок онгам ушен ыштыме кужу ўстел; омса воктене, кок велнат, – лопка олымбал, малаш пушкыдырак лийже манын, тушко олым йёре нулго лўсым шарыме; илем покшелне – ныл йолан изи калай конга, шокшо лийже манын, тушакын йўд-кече олгат; умбалнырак эше изи шун конга уло, тудын ўмбалныже – кочкаш шолташ йёнештарыме кок ведра вўд пурымо под. <...>

Поян-влакын гын сурт оралтышт кўжгё, ашныме вольыкыштат, кайыкыштат шуко. Автор нунын пенгыде, улан суртпечыштым ончыкташ контраст йёным кучылтын. Чылажымат тичмашын, келгын тўслен сўретлен. Теве Каврий улан, пенгыдын ила. <...>.

Пўртўс сўрет геройын кумыл сынжым рашемдаш полша. Теве Йыван пўртўсын моторлыкшым ужын, аклен мошта. Кўдыр сўаным куанен, йывыртен онча, чоныштыжо волгыдо кумлым шижеш. Мигыта гын пўртўсын сылне тўсшым ужын ок мошто, кўдыр сўаным лугыч ышта, мотор кайыкым лўя. Шакше кумылжо почылтеш. Тыге Йыван ден Мигыта пўртўсыш тўрлө шинча дене ончат. автор контраст йёным кучылтын, кок геройын кок тўрлө кумылжым палемден.

Романыште ятыр таңастарымашым кучылтмо. <...> Овычан чот нойымыжым ончыкташ кўлеш сылнымут чиям мумо, шўдө менгым кудалше имнын вийже шагалемме дене таңастарыме.

<...> Старшина Тымапи Япыкын незер-влак ончылно торжаланымыжым шурмангше дене таңастарыме.

<...>

Произведенийыште пүртүсым айдеме кумыланым, айдеме койышаным ончыктым. Тыге метафора-влак шочыныт. Теве роман “Чодыра йўла, чодыра шортеш” ужаш дене почылтеш. <...>. Пүртүс нелыш логалын, азапыш пернен. Садлан автор шортеш глаголым кучылтын. <...>. Ойгыш логалше чодыра пүртүсым сүретлымаште икмыняр метафорым вашлийына: лишемеш, шучкым конда, шикшым пүтыркала, йылмыжым лупшкеда, сескемым кўшкө нөлталеш, йырваш шалата, тулвуйым кудалтен колта. Тыге пожарын осал койышыж нерген ойлалтеш, зиянже почылтеш. <...>.

<...>

Онгартыш мут-влакат возымым тўзаташ полшат, поснасылнымут ямым пуртат. Шомак толмашеш, автор кукшо кенжеж игечым сүретлымыж годым *шуй* онгартыш мутым кучылтын, ег-влакын ойгыштым палемден. “Кодшо ийынат пырче лектыш сайжак огыл ыле. А кызит пасуш лектын ончал колтетат, шўметлан *шуй* веле чучеш” <...>. *Юум* онгартыш шомак гын чулымлык койышым ончыкта. “Тойгизян парняже-влак пенгыде мушкындыш чумыргышт. Каврий, чакнен-чакненак, омсам почо да пўртончыч юшт веле койо” <...>. Тыге утларакшым айдемын кумылжо дене кылдалтше онгартыш мут-влак дене пайдаланыме. Нуно сүретлыме геройын койышыжым почаш полшат...

*И.С.Иванов. Писательын йылме сылнылыкше.
Йошкар—Ола, 1991. 52—59 с.*

А.Васинкин.

МАРИЙ ПРОЗА САР НЕРГЕН.

... “Эльян” — марий прозаикын (А.Юзыкайнын — Р.К.) нылымше романже. Автор ончыч историко-революционный тематикыште ятыр сенгымашыш шуын ыле, тиде ганалан Кугу Отечественный сар тематикым тарвата. Писатель сар пагытым ончыктымыж годым тўн шотышто шке шарнымашыжлан энгертен, романыште прозаикын автобиографийже дене чынжымак кылдалтше илыш факт-влакат ятырак улыт. А.Юзыкайн война жапысе марий ялын илышыжым тўрлөмогырым ончыкташ тырша: калыкын пашажат, канышыжат, куанжат, ойгыжат тўрыс почылтыт. Адакшым произведенийыш пуртымо событий-влакын хронологический гра-

нищышт ик сар пагытым гына ончыктымо рамкыш шынген огыл: 30-шо ийласе илышымат авалтыме, повествованийыште кызытсе илыш сўретат шке вержым муын. Салтакыш ужатыме, “Большевик йыран”, Пеледыш пайрем, Элай ден Маюкын вучыдымын тарваныше “сўанышт”, Секекей Ачываевичын юбилейжым уло ял дене ик ешла палемдыме гоч Эрвел кундемдыште илыше марий-влакын национальный койышыштым, йўлаштым удан огыл почын ончыкта. Автор марий литературышто але марте кучылтдымо сылнымут йўн-влакымат кычал муын. Мутлан, роман тўнгалтышыште Секекей Ачываевичын юбилейшыкыже унала толшо илалше повествователь да тудын йолташыже-влакын киносўретысыла шке самырык годсо жапышкышт пўртылмў ситуацийымак налаш. Экраныште тыгай вашталтмаш ик секундыштак лиеш да зрительлан тунамак чыла рашемеш гын, книга лудмо годым, ынде умбакыже мо лиеш манын, страница-влакым писынрак шергаш тўнгалат. Писательын секретше, киноискусство гыч кўсынлымў йўнжў. пытартышлан гына палдырна, санденак, очыни. экранын эффектше художественный книгаште шке сымыстарыше вийжым икмыняр йомдара.

Литературын тўн объектше – айдеме. Санденак писательын мастарлыкшым герой-влакын образыштым кузе сўретлымж гоч гына чынжымак палаш лиеш. <...> Писатель эн чот ўшандарышын Сулийын илыш пўрымашыжым чоҗен, тудын молемын, вашталтын толмыжым илыш чынлан келшышын да келгын почын ончыкта. А.Юзыкайн ўдырамашын койыш-шоктышыжо эркын-эркын вашталттым конкретный илыш ситуаций дене ўшандарышын пенгыдемда, сандене куштылго койышан Сулийын образше лудшо еҗым чынжымак тургыжландара, посна сўретлаште Элай ватым чаманыме кумылат шочеш. Тыгаяк сложный образ – Кытымыте кува. Тиде отрицательный персонажын психологийжымат марий прозаик диалектически ончыкта. Тўрлў кўлдымашлан ўшаныше айдеме марий литературышто традиционно пўтынек отрицательно ончыкталтын гын, А.Юзыкайн шке геройжын сай могыржымат, тудын поро пашажымат ўрдыжеш коден огыл. Ферма вуйлатыше Элай ончылно кенета шочшо илыш йодышым рашемдыме годым Кытымыте куван Маюклан пуымо лачеш толшо ойжо тудын кугу илыш опытым погымыжо, тыгак еҗ шўмчоным умылен моштымыж нерген ойла. Адакшым Сулийын илыш деке отношенийже вашталтмаштат тудын улышыжо кугу.

Романым пўтынек лудын лекмек, рашемеш: автор сар жапысе шуко илыш фактым авалта. Теве, мутлан, Санун ачажын письмаж гыч Днепр воктене салтак-влакын мурышо да куштышо марий ансамблын концертшым колыштмышт нерген пален налына. Ансамбль вуйлатыше Павел Степанович Тойдемар, Вера Евгеньевна Смирнова, куштызо-влак Макс Сатэран ден Елена Данилова – чыланат илыш гыч налме улыт, автор чын лийше событийлам сўретлен. Фронтовой концертный бригада 68 кече жапыште боец-влаклан 241 концертым ончыктен. <...> Тиде концерт Днепр воктене йонген але уке, Санун ачаже тиде событийым шке шинчаж дене ужын мо – тидыже художественный литературышто тўнг огыл, мыланна искусство пашаен-влакын тушман ваштареш кредалше боец-влакын кумылыштым нолтымō сўретым авторын ўшандарышын ончыктымжо шерге. Книгаште моткоч сайын, кельштарен возымо вер-влак ятыр вашлиялтыт. Сандыр ден Лаюшлан шындыме куэ воктен детдомысо пионер-влакын сареш шке вуйыштым пыштыше-влакым шарныме лўмеш эртарыме сборышт, сар жапыште эртыше торжественный погынымаште Маня ден Санян, ўмыр лугыч сареш колышо йōратыме йолташыштым шарналтен, лўман пушенгеш онгупшым сакымыштым сўретлыме верлам шўм вургыж лудат.

Чаманен каласаш кодеш, А.Юзыкайнын тиде произведенийыштыже сай ден пырля пужарен шуктыдымо вер-влакат ятырак улыт. Мутлан, Аптылман кугызан илыш улымымашыже вашталтме чийым автор моткоч ўмбачын, случайный фактла гоч ончыкта. Конешне, йоча-влакын Аптылманым “шке кудалше орва” дене пырля йўштылтен лукмышт але мончаште Чиян Васлийлан тыге куштылгын ик жаплан “ушым пуртымышт”, мутат уке, лудшо енгым воштылтат. Тыгай комический ситуацийлан ўшанаш лиеш гынат, тидеч вара шонго кугызан кенета вашталт кертмышлан инанаш неле. Чынжымак типичный факт-влакым кучылтмо олмеш, южгунамже писатель второстепенный событий-влаклан утларак вниманийым ойыра. Йоча-влакын Аптылман кугыза дене пырля шылше кучаш коштымшт, Санун пирым пуштымыжо, тудынак пу шольштшо пошкудыжын конгажым пудештарымыже <...>, Чиян Васлий ден Сулийым, шылше Эрканылан шотлен, пычал дене лўйылтмō, нунымак воштыр дене лупшымо, рамбуль таган шыде ўшкыж дене кредалмышт да таган ўшкыжым “туныктымжо”, тыгак онгайлан гына пуртымо моло второстепенный факт герой-влакын характерыштым почаш шагал полшат. <...>

Писатель у формым кычалеш гынат, герой-влак системым ончалмеке, вигак рашемеш: тудо 30-шо ийласе прозын традицийжым умбаке шуяш да вияндаш кумылан. Тўн шотышто А.Юзыкайн, ончычсо марий литературынын опытшылан энгертен, сар жапысе ял илышым кумдан авалта. Колхоз вуйлатыше Семекей Ачываевич, механизатор Иван Шайдаров, апшат Савка, ферма вуйлатыше Элай, мўкш ончышо Сайтий, конюх Семон, Паймырза, Миклай кугызаймыт, ялсовет вуйлатыше Карпов, партий райком секретарь Вахитов, йоча пўрт директор Чернов – уждыда мыняр шуко геройын образыштым сўретлаш кўлын (эше вет произведенийыште нине персонаж-влак веле огытыл, мый икмыняржым гына ончыктышым...). Тидыже, мутат уке, писательын задачейм шукулан нелемден. Кумда панорамный сўретыште посна енын характерже вудакан палемдалтеш. Произведенийын тыгай структурыжо шуко жаплан шарнымашеш кодшо, чонеш пижше образым чонгаш кугу чаракым ышта.

А.Юзыкайнын романже автобиографический сынан манын палемдышна. Тунамсе неле пагытым йочан, Санун, шинча ончалтышыж дене ужын сўретлыме, лач тидыжак произведенийын шке шотан архитектоникужым шочыкта. Шарналтена белорус писатель И.Шамякинын тиде гутлаштак возымо “Возьму твою боль” романжым. Вет тыштат сар пагыт йоча шинча ончалтыш дене ончыкталтын. Иван Батраклан, романысе тўн геройлан, сар тўнгалтышыште улыжат 7 ий веле лийын (колхоз эрге “Чемай Ямиевичлан” лач тынарак...). Мутат уке, Белорусийысе событийла ден А.Юзыкайнын ончыктымо илыш сўрет коклаште кугу ойыртеп палдырна, сандене нунын творчествоштым тагастараш неле. Башкирийыште, Эльян кундемыште, немьч-влак лийын огытыл. <...> И.Шамякин шке романыштыже йўршын вес структурым ойырен налын. Тудын изобразительный йўнжў утларак виян, герой-влакын кўргў тургыжланымашыштым почын ончыкташ келшыше. Марий прозаикын романысе тўн ситыдымашыже илышым событийно ончыктыма гыч лектеш, адакшым произведенийын архитектоникужым мучаш марте чатканден шуктымо огыл.

Романыште тўн шотышто ял илыш ончыкталтеш гынат, автор Совет Армийын сўйысў подвигшым ўрдыжеш ок кодо. Сар жапыште фронтовой событийлам Эльян кундемысе икшыве ужын кертын огыл, сандене тидым сўретлаш писатель вес йўным кычал муын: боевой эпизодлам романыште ачан фронт гыч колтымо серышлаж гоч ончыктымо...

Ончыко. 1982. 3 }. 101-102

**А.ЮЗЫКАЙНЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ
КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:**

Александров А. Роман шонкалаш тарата: А.Юзыкайн. “Маска вынем” ННГ Марий коммуна. 1973. 26 август.

Александров А. Александр Юзыкайнын творчествоже ННГ Ончыко. 1975. 1 №. 87—91 с.

Александров А. Ончылнына – у роман: А.Юзыкайн. “Тулото” ННГ Марий коммуна. 1978. 24 октябрь.

Богомолова З. Тунжө – илыш ННГ Ончыко. 1985. 3 №. 86—89 с.

Васин К. Страницы народной жизни ННГ Марийская правда. 1974. 19 февраля.

Васинкин А. Марий проза сар нерген ННГ Ончыко. 1982. 3 N. 101-102 с.

Васинкин А. Геройжо-влак илыш гычак толыт ННГ Марий коммуна. 1987. 29 ноябрь.

Васинкин А. Через призму человеческих судеб ННГ Марийская правда. 1996. 25 декабря.

Гадиатов Г., Иванов И. “Энгыремышвот” учашымашым лук-теш ННГ Марий коммуна. 1987. 29 март.

Иванов И.С. Шке сылнылыкшым кычалын ННГ **Иванов И.С.** Писательнын йылме сылнылыкше. Йошкар-Ола, 1991. 52—61 с.

Казанчина Г. Александр Юзыкайн. Эльян ННГ Литературное обозрение. 1983. № 9. С.77—78.

Колумб В. О чем поют белые журавли? О романе А.Юзыкайна “Медвежья берлога” ННГ Волга. 1975. № 9. С.186—188.

Куликов В. Зрелость и опыт: Творческий портрет писателя ННГ Марийская правда. 1979. 11 марта; Марий коммуна. 1979. 13 март.

Малинова К.В. Писатель, время, вдохновение : О творчестве А.Юзыкайна ННГ Марийская правда. 1984. 10 апреля.

Малинова К.В. Зрелость большого мастера ННГ Марийская правда 1989. 12 марта.

Петерин В. А.М.Юзыкайн. Медвежья берлога ННГ Молодая гвардия. 1974. № 11. С.307—308.

Сандаков Г. Правда жизни ННГ Восхождение. Йошкар-Ола, 1984. С.136—154.

Миклай Рыбаков

ШОЧМО КАЛЫК ДЕНЕ ПЫРЛЯ (Миклай Рыбаков шарнымашыже гыч).

Илыш-корнем

... Эртыме пүтынъ корнем калыкнан илышыже, илыш йыжыг. Обществын вянгмыж дене кылдалтын.

Авамын каласкалымыж почеш, колхозым ышташ тўнгалме пагытыште кочамым кулак радамыш пурташ шоненыт. Молан манаш гын тудын кок имныже, икмыняр ушкалже, моло волькшо лийыныт. НЭП пагытыште кочам икмыняр жап Озагыште приказчиклан ыштен. Ешыште ныл ўдыр да изиракше эрге лийыныт. “Могай мый кулак улам,— ойлен кочам,— мый вет чыла тидым шке вий дене чумыренам”. Туге гынат, кўн имныже, ушкалже, тарантасше уло, значит, тудо поян. Вара тыге кутырен келшенит: кочам кугурак ўдыржым нужна енлан, Рыбаков Федор Васильевичлан, марлан пуа да тудлан пўртым, клатым чоҥа, ушкал ден имныжым пуа гын, тудо кулак ражамыш ок логал. Кутырен келшыме почешак ыштенит. А авамын пошкудо Курыктўр ялыште йўратыме качыже лийын, сўан нергенат кутырен келшенит улмаш. Туге гынат тудым виешак нужна ешыш марлан пуэныт. Вара кочам, чынжымак, ачамлан пўртым чоҥен, волькым пуэн. Мыйжат кочам денак шочынам да иленам. Ача-авамын поро мутыштым йоча годым нигунамат колын омыл. Авам мыйым ок йўрате ыле. Молан? Очыни, сынем ачамла койын, а тудыжо йўратыдыме марий лийын.

Колхозым ыштымеке, илышна изиш саеме. Но сар тўнгале. Тудо жап моткоч неле ыле: кинде уке, тумлегым поген кочкынна, шудо вўдым йўынна. Илыш моткоч йўсў лийын. Латшым ияш улмем годым мый улыжат ик метрат пеле утларак кўкшытан лийынам. А вет лач тиде жапыште рвезе кушшаш, кап-вийым погышаш. 1948 ийыште, училищыште тунеммем годым, дистрофик семын больницыш логалым, урокыштак ушым йомдарен камвозынам. Тылзе наре тушто эмлалтынам, вийым погенам. Тунам тыгай закон лийын: шымше класс марте яра туныктеныт, а умбакыже тунемнет — шўдў витле тенгем тўлыман. А кушто оксам муат? Кочам мылам ойла: уныкам, манеш, тынар оксам мый тылат тўлен ом

керт. Тугакат кочкашна уке. Лек калыкыш, ала иктаж йöным муат. Мыет лектынам да каенам.

Шарнем, Помар станцийыште, вокзалыште, тенгыл йымалне мален кием. Шонымем дене Озангыш кайынем. Ты жапыште вокзалыш, гүжлен, ўдыр-рвезе-влак пурышт. Шке коклаштышт ала-кушко кайыме нерген пеш кутырат. Тидым колын, мыет тенгыл йымач лектым да нунылан ойлем: “Мый-ымат пеленда налыда мо?” – “Тыйже кө улат?” – йодыт. Чыла радам дене умылтарышым. Нунет ойлат, маныт, каена Йошкар-Оласе педучилищыш, ешарен погымо нерген увертареныт. Ўдыр-рвезе-влак, билетым налын, вагонеш верланышт, а мылам окса укелан көра вагон коклаште да мойн ола марте толаш вереште. Толын шуна олаш, педучилищым кычал муна. Но приемный комиссийыште мемнам чотак “куандарышт”: ме поген ситаренна, яра вер уке. Музыкально-театральный училищыште, актерский отделенийыште, але яра вер улмо нерген каласышт. Ме тушко. Кызытат шарнем: Л.Сахаров, А.Искандаров да молат приемный комиссийыште шинчат. Мый нунылан почеламутым лудын ончыктышым, муралтышым, кушталтышым.

Йöра маныт, кертат, чолга улат. Тылеч вара этюдым ончыкташ йодыт. А мо тыгай этюдшо, ом пале, колынат омыл тыгай мутшым. Заданийым умылтарат: урем дене ошкылат, а ваштарешет, ырлен, кугу пий лектеш. Мом ышташ тўнгалат, ончыкто, маныт.

Кушто, кунам, уремже, пийже. Умылтарат: тый шогымаштак йолет дене кайымым ончыкто, а пий нерген ушыштет шоно. Ынде пуйто ошкылам лиеш. Тыгодым ала-көжө пий йўкым лукто. Мыет, лавыран йыдал, шўкшö вургем денак воктене шогышо рояль ўмбака кырт-кырт веле күзен кайышым. Тидым ужын, ик туныктышыжо, туманлен, мыйым рояль ўмбака шўдырен волтыш. Сайын ончыктенат, маныт, налына тыйым тунемаш. Тыге мый студент радамаш логальым. Мо онгайже: пырля толшо ўдыр-рвезе-влак коклагыч шкетын веле конкурсым эртен кертым. Шоныдымын-вучыдымын театральный отделенийыште тунемаш тўнгалым. Ныл ий тушто шинчымашым, мастарлыкым погышым. Училищым йошкар диплом дене пытарышым. А тунам тыге ыле: кө йошкар дипломым налеш, тудо умбакыже тунемын кертеш. Вот ме, пырля тунемше ныл рвезе, Ленинградыш, А.Н.Островский лўмеш Кугыжаныш театральный институтыш тунемаш каяш кутырен келшышна. Келшашыже келшышна, но кушто корнылан оксам муаш?

Пиалешна, А.Т.Тихонова, артистка, депутат ыле. Тудын деке миен энгертышна, чыла радам дене умылтарышна. Тудо мемнам республикысе Верховный Совет Президиум председатель И.Р.Москвичев деке намийыш, мемнан азапна дене палдарыш. Иван Романович полшаш сӧрыш. Тыге Ленинградыш миен шуаш окса лие. Но институтыш миен шумеш кӱсенеш витле ыр веле кодо. Паленна, институтышто тудо жапыште марий студий тунемын, Р.Руссина, Альберт ден Иван Матвеевмыт, К.Коршунов да молат лийыныт. Но нунын – кенгеж каникул. Иван Матвеевше нигушкат каен огыл улмаш, общежитийыштак илен. Тушто ремонт каен. Мемнам, тунемаш пураш мийыше-влакым, спортзалеш верандышт. Эше увертарышт: санпропускникым эрташ кӱлеш. Тудлан ик тенгем тӱлыман. А мыйын санпропускникым эрташ огыл, кочкаш окса уке. Иван Матвеев вокзалыш вагоным ястараш каяш темлыш. Эр марте пашам ыштен, лучко тенгем ыштен нална. Кафеште котлетым кочкын лекмеке, экзаменым сдаватлаш кайышым, сочинений семын театроведческий статьям возаш кӱлын. Ятыр тема гыч мый свободный тема манметым ойырен налым, Н.Арбанын “Кенгеж йӱд” пьесыж нерген сераш тӱнгальым. (Тунам тиде пьесе М.Шкетан лӱмеш театрыште ончыкталтын.) Но нойышет шижде нералтен колтенам. Мыняр жап неренам, ом шарне, преподавательын вачым пералтымекше веле помыжалтынам.

“Молодой человек,- манеш,- вы сюда пришли спать или экзамен сдавать? Почти все уже сдали свои работы...” “Я тоже сейчас сдам”, - маньым да икмыняр страницым писын гына серен пуышым. Вара, кум кече эртымеке, оценке дене палдарышт. Ончем, мыйын фамилием эн ончылно возалтын. А пырля мийыше моло йолташем-влак экзаменым кучен кертын огытыл. Молан? Эн ондак, мый национальный темам тарватенам. А нуно, каласкалымышт почеш, возымаштышт тӱрлӧ статьяла гыч материалым кучылтыныт. Возаш тӱнгальше рвезе тыге яндарын серен кертеш, ужат. Тыгак шоненыт, очыни, туныктышо-влакат.

Ынде экзаменым умбакыже кучыман. Вес экзамен специальность дене. Колам, мыйым эн ончыч ӱжыктат. Пурен шогалям, ончем, иктаж лучко ег шинча, нунын коклаште директор (тунам ректором тыге маныныт) Николай Евгеньевич Серебряков коеш. Ала-кӧжӧ мыйым комиссийлан палдара. Музыкально-театральный училищым актер семын йошкар диплом дене пытарышем да журналистика отделенийыш пураш шонышем пален налмек, Николай Евгеньевич коридорыш ӱжын

лукто да шуко жап актерский отделенийыш пураш темлыш, ончыкылык нерген каласкалыш. Но мый шым кӧнӧ, журналист отделенийыштак кодаш шонымем нерген ойлышым. Пенгыдылыкем ужын, тудо умбакыже сӧрвалаш ыш тӱнгал, тунемаш пуренат манын ешарыш. Йошкар диплом тунемаш пуремаште кугун полшыш. Тыге вот институтыш логальым.

Институтышто кумшо курсышто тунемме годым ӱдырым налым, Валя дене таче мартеат келшен илена.

Тунем пытарымыж деч вара тудым направлений дене Донбассыш колтеныт ыле, туштак йочана шочын. А мыйын направлений Челябинскыш ыле, культпросветучилищыш преподавательлан. <...>

Но Йошкар-Ола гыч телеграмме только, Министр-влак Совет вуйлатыше Г.И.Кондратьевын подписыше дене. “Приглашаем на работу в родную республику. Квартирой обеспечим. Приезжай”. Ме, шуко шоныде, мо улшо вургемым погалтен, тышке толна. Толашыже толна, но икмыняр жап пашам муын ышна керт. Мом ышташ? Миен лектым Кондратьев дек приемышко. Тушто, мо кӱлешым рашемден, паша верым муаш сӧрышт. Вес кечынже, культур министерствыш ӱжыктен, радиоинформаций отделыш режиссерлан шогалаш темлышт. Кӧнышым. Паша палымыла чучеш. Тунам комитет председателылан З.М.Антоненко ыштен. Тудын деке мийышым. А тудыжо пеш йывыртен, марий режиссер эреак кӱлеш, манеш. Тыге радиокомитет гыч пашам тӱнгал.

Такшым институтышто тунеммем годымак пашам ышташ логадын. “Ленинградская правда” газетыште (театральный критике предметым тиде газетын пашаенже вӱден, тудак пашаш ӱжын), Изи академический оперный театрыште тыршенам. Адакшым “Ленфильм” киностудийыште ныл киносӱретыште массовкышто модынам.

Икмыняр тылзе режиссерлан ыштымек, Антоненко шкеж дек ӱжыкта, заместитель ставкым пуэныт, манеш, тушко мыйым шындаш темла. Тыге ныл ий заместительлан ыштышым. Тунам онгай, весела жап ыле: запись уке, кажне передаче вияш эфирышке каен. Кызытат шарнем, икымше постановкым М.Шкетанын “Якшывайже” почеш шындышна.

Вара ик кечын Министр-влак Совет вуйлатыше Кондратьев ӱжыкта, культур министрлан шогалаш темла. Келшаш перныш. Кызыт шарналтем тудо жапым да, шуко йонгылыш ышталтын, шонем. Эх, тунам тидым тыге ышташ кӱлеш ыле маньнат шоналтеш. Жапшат тунам весе лийын, опыт йӧршын гаяк уке, да эше самырык койыш.

Министрлан шогалмек, пашашке вигак вашталтышым пурташ тўнгална: театр-влакым иктеш ушышна, театрално-концертный объединенийым ыштышна.

Теве Москваште Марий АССР-ын кечыже-влак эртышаш улыт. Мый тушто ончыкташ концертный программым ямдыленам. Тиде программыв Ураевлан, партий обкомын икымше секретарьжылан, ончаш пуэныт. Садет, ончен лекмекыже, мыйым пеш вашке шкеж деке ўжыкта. Тый мом, манеш, ыштылат. Тыйже, манеш, политически безграмотный айдеме, националист улат. Молан тыге шонедә манын йодам. Концертыште, манеш, Н.Хрущев да молат лийыт, а тыйын программыштет пельже угла марий номер-влак улыт. Мутат уке, программыште руш, татар, удмурт, чуваш номер-влакат лийыныт. Мыланем концерт программыв вашталташ темлыш. Мый шым кӧнӧ. Ну, шурга, ну шурга. Колыштым-колыштым шургымыжым да луктын ойлышым, тендан дене пырля тетла пашам ышташ ом тўнгал, маньым.

Куш пурет, тўнгалат, манеш, эше нылйола сӧрвален толлат. Таче кече гыч мый министр омыл маньым да, омам кроп петырен, лектын кайышым. Пеш чот шурген кодо Ураевет. Ик кече пашаш шым лек, вес кече. Т.И.Горинов, тунам Министр-влак Совет вуйлатыше ыле, йынгырта, мом ыштылат, манеш, да Ураев деке мияш темла. Мый тореш лийым. Бюро деч ончыч ўжыктеныт, тушкат миен омыл. А бюрошто кадровый йодышым эн ончыко шындышт. Заявлениешыже мый творческий пашаш куснымылан кӧра министр должность гыч корандаш йодынам. Мый тунам СССР писатель ушем член лийынам.

Икмыняр жап кутырымек, паша гыч корандышт, вес паша верым кычал муаш сӧрышт. Вара култпросветучилище директорлан, преподавательлан каяш темлышт. Нигушкат шым кай, талук наре мӧнгыштак возгален шинчылтым.

Ты жапыште Ураев колен колтыш, республикыш В.П.Никонов тольо. Очыни, мыйын нерген тудлан ала-кӧжӧ каласкален.

Революционер уло мемнан икте, маныныт, министр должность гыч шке кумылын каен, кызыт нигушто ок ыште, возкален кия. Личный делам ончен лекмеке, тудо ик кечын кас велеш мыйым шкеж деке ўжыктен.

Тудо кечын ме коктын шым шагат кас гыч шагат йӧд марте кутырен шинченна. Тыге ок лий, манеш, айда пашам тўнгал. Кызытеш “Марий коммуна” газет редакторын алмаштышыжлан шогалаш темлышт. Шукат ыш эрте, “Пачемыш”

журналын тўн редакторжылан пенгыдемдышт. Тушто ик ий наре тыршенам. Тираж тунам мемнан кандашле тўжемыш шуэш ыле. Журнал СССР мучко шарлен. “Пачемыш” деч вара Гостелерадиокмитет председателылан шогалтышт. Коллектив кугу, паша шуко. Но йӧсӧ деч лўдмӧ огыл, эре ончыко ончен иленна. Теве, муглан, тўрлӧ чиян телевиденийым Юл кундеммыште ме эн ондак ыштенна. Телевиденийын кызытсе пӧртшымат мыйын годымак чонгымо. Председателылан лу ий ыштыме жапыште шуко поро паша илышыш шынгаралтын. Эре депутат лийынам, вич созыв почела.

Виктор Петровичын Москвашке кайымекеже, ик жап гыч республикым вуйлаташ Г.А.Посибеевым колтышт. Мыйын тынар шуко жап ик вере пашам ыштымем пален налмеке, вашталташ кутырен келшышт. Писатель ушем вуйлатыше В.С.Столяров пенсийыш лекте, олмешыже мыйым сайлышт. Ты жап мо дене шарнымашеш кодеш? Эн ондак, республикыште Совет литератур кечым эртарышна. С.В.Михалковын вуйлатыме делегацийыште мыняр лўмлӧ писатель-влак лийыныт! Вара финн-угор писатель-влакым иктеш ушаш шонымаш шочын. Но кузе тидым илышыш шынгараш? Шуко енге тиде пашам йўштын вашлие. Но мый тўнгалме паша деч чакнаш шонен омыл. С.Михалковат полшаш сӧрыш. Оса дене ММЗ директор Ю.Свирин полшыш, лу тўжем долларым ойырыш. Тыге финн-угор писатель-влакын икымше тўнямбал конгрессышкышт шуко кундем гыч писатель-влак чумыргышт, эсогыл Канада, Швеций гычат уна-влак ылыч. Тыршымым ужын, Сергей Владимирович мыйым Москвашке пашаш ўжӧ, национальный литература шотышто секретарылан. Те, манам, кумшо енг улыда, кудо мылам Москваште пашам темла. Ондак, министрлан ыштымем годым, йот эл-влак дене келшыме обществыш отдел вуйлаташ, вара телерадиокомитетыш радиовещаний шотышто управлений начальниклан ўжыныт. Мый, манам, тышан шочынам, тыште кушкынам, айдеме лийынам. Садлан нигушкат ом кай.

Писатель ушемыште шуко мероприятийым эртарена. Южыж нерген кызытат порын шонем. Ик жап гыч мыйым Россий писатель ушемын секретарыжылан сайлышт, мари й кокла гыч икымшым.

Вара перестройко жапет тўнгале. Республикын икымше президентшылан В.М.Зотин сайлалте. Ик кечын мыйым ўжыктыш, госсекретарь должностьым темлыш. Мый, ниго дене кутырыдак, келшышым. Тунам пашам ышташ пеш неле ыле. Рыночный экономикым она пале, чыла у, палыдыме

лийын. Элысе илыш дене пырля меат ончыко ошкылынна. Шүртнен, камвозын... но ончыко.

Госсекретарь паша шуко вийым нале. Мый нелын черланышым. Врач-влак паша гыч каяш темлат, операцийлан ямдылат. Шижам, вий ончычсо гай огыл, паша ыштыме кумылат начарештын. Чыла шонен-вискален лекмеке, паша гыч кайышым. Кызыт мөнгыштак тошкыштам...

Творчеством

Мый школышто тунеммем годымак түрлө газетлаш заметке-влакым возен шогенам. Сар годым драматург С.Н. Николаевлан серышымат колтенам ыле, писатель кузе лияш — умылтараш йодынам. Сергей Николаевич вашмутым пуэн, сайын тунемаш, шуко лудаш темлен. Вес могырым ончалаш гын, мемнан тукымыштак возышо-влак лийыныт. Мутлан, кочам церковно-приходской школым пытарен, рушла “Илеть” лүман романым чыра тул дене серен. Ала-көлан лудаш пуэн, да тудыжо йомдарен. Кудымшо классыште тунеммем годым мыят “Сүан” лүман трагедийым возенам. Кочам пörтыштö чуланым ыштымыж годым тетрадь листок-влакым улыжнек пырдыжеш пижыктен пытарен. Чот вуеш налынам ыле тунам.

Икымше кугу пьесым Ленинградыште тунеммем годым рушла серенам. Уш тунам ситен огыл, ик экземпляр дене веле печатлыктенам. Оперный театрыште тунам ыштенам, шуко артистшым паленам. Икана мутланыме годым мыет пьесе нерген нунылан каласкалышым. Ик балерина, палыме драматургем уло манын, лудаш нале. Арня гыч пьесым пörтылташ йодым. Тудет палыме драматургшылан лудаш пуэнам мане. Икмыняр жап гыч саде балеринет мылам ойла, пуйто драматургет соавтор лияш темла, “Ленфильм” студийлан киносценарийым воза. Мый шым көнө, пьесем пörтылташ йодым. Тудо ок пале, манеш, кушко пьесетым пыштен. Иктаж идалыкат пеле гыч киносүрет лекте, лүмжым кызыт ом шарне, сюжетше чылт мыйын возимем гаяк. Ленинградыште тунеммем годымак ойлымаш-влакым серкалалаш тўнгальым, “Ончыко” журналышкат колтеденам. Возаш тўнгалме жапыште Осмин Йыван пеш кугун полшен. Мыскара ойлымаш, сценке-влак калык творчестве пörтын “Репертуарный листокыштыжо” лектеденыт.

Икымше шындыме пьесем — “Кок эрге”. Тудым режиссер С.И.Иванов шынден. Вара “Керемет корем воктене”,

“Тошто тан”, трилогий (“Салтак вате”, “Онтон”, “Кинде”), “Морко сем”, “Венгр рапсодий”, “Томаша” да молат ош тўням ужыч. Возымо кажне произведенийже авторлан шерге. Кугу событий семын кышам кодыш “Мокмыр” фантазмагорий. Тунам КПСС лўнгген шога ыле гынат, тудын ваштареш возаш лийын огыл. Ну... пьесым возенам, а лўм уке. Шуко жап кычальым, келшышым шым верешт. Мийышым культур министерствыш, пуышым В.Л.Николаевлан (тунам министрын заместительже ыле) лудаш. Лўм нергенат шоналташ йодым. Садет лудын лектын, келшен тудлан. Муынам, манеш, лўмымат: “Мокмыр” пеш келшен толеш. Тыге тиде лўмеш шогална. Тиде пьесе нерген ала-кў обкомыш шижтарен. Г.А.Посибеев, икымше секретарь, рушлаш кусараш йодын. Руш вариантым лудын, пеш шуко вере йошкар карандаш дене удыркален. Тудо жапыштак мыйым шыгыремдылаш тўнгальч. Пиалешем, “Правда” газетеш “Мокмыр” нерген моткоч сай рецензий лекте. Тидыжат спектакльлан сценыш лекташ полшыш.

Шке возымо произведением кокла гыч мылам поснак шерге улыт трилогий, “Морко сем”... Нине пьесылаште айдемын чын тўсшў, ылышыже ончыкталтыт. Тунам вет калык шке элжын чын патриотшо лийын, совет айдеме улмыж дене кугешнен. Кызыт чылт тиде мондалтын.

Писатель ылыш шуко палыме енг дене вашлияш, кутыраш йўным ыштен. Мый тачат порын шарнем башкир А.Мирзагитовым, татар Т.Минуллиным, чуваш А.Емельяновым, мордва И.Калинкиным, удмурт С.Самсоновым... Чылашт нерген каласкаленат от пытаре.

Родем-влак, ваш-ваш келшен ылыза, лудса марла лекше произведений-влакым. <...> Ида чакне шентек, эре ончыко пентгыдын тошкалын кайыза.

Ончыко. 2002. 10 }. 173–181 с.

М.А.Георгина.

М.РЫБАКОВЫН ТРИЛОГИЙЖЕ НЕРГЕН.

Кызытсе марий драматургийыште Миклай Рыбаковын творчеством кугу верым налеш. Писательын мастарлыкше ий гыч ийыш кушкеш, тўзлана.

<...>

Ўмаште гына М.Шкетан лўмеш Марий театр М.Рыбаковын “Онтон” драмыжым ончыктыш. Тиде произведений дене

автор ялысе илыш нерген трилогийжым возен пытарыш. Кодшо ийынак Марий издательство трилогийым посна книга дене савыктен лукто. Тудо пеш вашке лудшо да самодеятельный артист-влакын кидышкышт кусныш.

Трилогийыште М.Рыбаковын ялысе илышым шке семынже лончылаш тыршымыже раш коеш. Тыгай пашаште драматурглан профессиональный шинчымашыжат полшен. Писатель сцена ден драмын законыштым сайын пала, илышыште лийше конфликт-влакым иктешлен, геройын илыш радмышкыже ойыраш лийдымын пурта.

Трилогийын тўналтыш пьесыжым “Салтак вате” манын лўмдымў. Тиде чынеш лектын. М.Рыбаков драмыштыже сар жапысе ўдырамашын неле илышыж нерген чон вургыжын ойла, ешыште да тўшка пашаште тудын кугу вийжым палемда.

Драматург Лыстывийын еш илышыштыжат ойыртегалтыше палым муын кертын. Тиде ўдырамашын чыла ўмыржў элнан пеш неле жапыше дене кылдалтын. Лыстывий акажын тулыкеш кодшо эргыжым шке йочаже семын ончен куштен. Сарыш кайыше марийжым бурлак бригадир пашаште алмаштен да эн неле жапыште нимо деч чакныде шоген. Шке йолташыже-влак лўмешак ўмыржат кўрылтеш: нуным чаманен, утараш тўчымыжў годым вўдыш пурен каен кола. Тыгай келге ўдырамаш характер марий драматургийыште эше шагал лийын. Лыстывийын чыла койыш-шоктышыжым чынжымак илыш гыч налме, тудым тўшка пашаште кушшо да шуаралтыше келге шўм-чонан ег семын аклаш лиеш. Енгым туныктен, еглан полшен, Лыстывий шкежат илышым чын умылен моштышо айдеме лийын кушкеш. Тўналтыш сўретыште тудо ешыште марийжын сай илыш йолташыжла веле ончыкталтын гын, вараже тудым шке вужа мер калыкым, тўшка вийым вуйлатен кертышым ужына. Тидым драматургын творческий сенгымашыжлан шотлыман.

Писатель “Салтак вате” драмыште Лыстывийын поро чонжым, уш-акылжым, лўддымылыкшым, неле жапыште йўным муын моштымыжым ончыктен кертын. Теве Лыстывий тулыкеш кодшо Аликым эргыже семын шымата, тудын верч тургыжлана. Вара чыган Ондрем самосуд деч утара да тудын титакшым шке ўмбакше налеш. Чыганлан иктат ок ўшане, а Лыстывий тудым чаманен да сай пашаче егыш савырен. Тале ўдырамаш бурлак бригадым пенгыдын, лўдде вуйлата. Йолташыже-влаклан кылым кучаш, ваш умылаш полша. Драматург ўдырамашын образшым коллектив дене пырля ончыктен сўретлен. Теве Янаш кува тошто илыш-йўлам аралаш

төча, шешкыжым мөнтгө үжеш, пөръен паша гыч коранды-неже. Весыже – Ониса – эреак вашталт толшо кумылан, Елук куштылго илышым кычалеш, шканже вес ег күшеш поянлыкым муаш төча. Высылый – шотан, шкем кучен моштышо Лыстывийлан шүм-чонжо дене полшаш тырша. Нельш логалше Семон вате тулык йочаже-влак верч шортын кош-теш. Чыла нунын образышт илыш негызеш чонгалтыныт, пашаштат, койшыштат драмын тўнг конфликтше дене кылдалтын, тудым вияндаш полшат.

“Салтак вате” драмын прологшат шотеш толшо. Тудо произведенийын рўдө шонымашыжым, романтический шўлышым, публицистический да тунамак лирический чон тургыжланымым рашемда.

Чаманен каласаш логалеш, автор трилогийысе кокымшо пьесыште – “Кинде” драмыште – реалистический негызым йомдарен. Тыште персонаж-влак пеш куакш илыш дене илат, тыгыде шижмаш-шонымаш нерген шуко ойлат, келге действииым почын ончыктымаш олмеш сценыште кўлеш-оккўллан шургат, мөнгеш-оньыш коштыт. Санденак драматический конфликт лушкыдемын да вараже йоммо гай лийын, манаш перна.

Кумшо ужашыште – “Онтон” драмыште – М.Рыбаков угыч виян конфликттым да тыглай огыл геройым ончыктен. Пашаште да кредалмаште шуаралтше колхоз вуйлатыше, коммунист Онтон ял озанлыкым нөлталшаш верчын чыла илышыжым пуаш ямде. Но драмыште тўжвал шургымашат кодын. Туге гынат тудын негызыштыже көргө конфликт шижалтеш.

Герой-влакын илыш-кучышыш тачысе ялын нравственный проблемыже палынак солна. Ял озанлыкын промышленный негызеш виянмыжым да молымат драматург айдемын көргө чон-шижмашыж гоч ончыкташ тыршен. “Онтон” драма паша культура, технический да образовательный кўкшыт нөлталмым, ола ден ял, уш-акыл ден вий паша коклаште ойыртом пытымым шижтара. Автор шуко могыран ял илышым озанлык вуйлатымаш дене чак кылден. Драмын конфликтшымак нравственно-этический негызеш чоңымо. Тиде – пьесын ик эн сай могыржо.

Колхоз вуйлатыше Янаев Онтоным у шўлыш дене илыше, кызытсе жап йодмым палыше айдеме семын ончыктымо. Тўнгалтыш сўретыштак вуйлатыше шкетын огыл, тудлан ару да поро чон-кумылан шуко колхозник полша. Онтон калык коклаште, калык дене пырля кушкеш.

<...>

Онтон — психологический характер. <...> Автор Онтоным төрсыр деч пеш арала, тудын корныж гыч нелылыкым корандаш төча. <...>

Трилогийште йордымө койышан Карповланат шуко верым ойырымо. Тиде илыш гыч налме образ. Самырыкше годым тудо илыш корныжым шке локтылын, вараже чылалан тушман лийын. Поснак тудо Онтоным ужын огеш керт, тудын чапле илышыжлан көрана...

Ончыко. 1974. 2}. 101—102 с

М.РЫБАКОВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Александров А. Напевы моркинской стороны: О спектакле Марийского драматического театра им.М.Шкетана “Морко сем” ННГ Марийская правда. 1975. 17 мая.

Алексеев Н. Жап ойыртом да характер: М.Рыбаковын драматургийже ННГ Ончыко. 1978. 6 №. 79—86 с. (“Кинде” трилогий нерген.)

Васин К. Уста драматург: Миклай Рыбаковлан — 50 ий ННГ Марий коммуна. 1982. 4 ноябрь.

Галютин-Ялзак Ю. Изинекак мардеж ваштареш: Писатель да жап ННГ Марий Эл. 1997. 4 ноябрь.

Георгина М. Рыбаковын трилогийже нерген ННГ Ончыко. 1974. 2 №. 101—103 с.

Георгина М. Писатель и общественный деятель ННГ Восхождение. Йошкар-Ола, 1984. С.197—215.

Гордеев Г. “Илыш түрлө йодышым шочыкта...” ННГ Марий Эл. 1992. 4 ноябрь.

Ершов В. Жизнь широким планом: Драматург М.Рыбаков ННГ Лауреаты премии имени Олыка Ипая 1968—1980 гг. Йошкар-Ола, 1982. С.54—60.

“Моркинская песня-2”. Пьеса об авторе пьесы с прологом, эпилогом, возвращением утерянных страниц ННГ Странички биографии Миклая Рыбакова собирала Б.Поморцева ННГ Марийская правда. 1997. 4 ноябрь.

Пирогов Г. “Морко сем” куандара: Зрительын заметкыже ННГ Марий коммуна. 1975. 31 октябрь.

Рыбаков Н.Ф. Я не мог не писать: Лауреаты ННГ Беседовала И.Кропотова ННГ Молодежный курьер. 1993. 20 октября.

Рыбаков Н. Осень патриарха ННГ Беседовал С.Смирнов ННГ Молодежный курьер. 1996. 21 ноября.

Рыбаков Н.Ф. Шочмо сурт гыч лектын каяш корно кўчык...
Н Ю.Русанов мутланен ННГ Кугарня. 1996. 1, 15, 29 ноябрь.

Шочмо калык дене пырля. Марий Элын калык писательже
Миклай Рыбаковлан (Николай Федорович Рыбаковлан) – 70 ий
ННГ Ончыко. 2002. 10 №. 173—181 с.

Юрий Артамонов

Алексей Александров-Арсак.

МЕМНАН ЖАПЫСЕ ПРОЗЫН ИК ЛОНЧЫЖО.

**Писатель Юрий Артамоновын творчеством
йыр шонкалымаш.**

Артамоновын эн ондак савыкталтше кугурак произведе-
нийже кокла гыч чоным порын тарватен ушеш кодшыжо,
очыни, “Сонимаке пеледыш” повестьше ыле. Вуймутшак
кумылым тарватыш: ах, манам, могай чапле лўмым пуэн!
Мый тыгай пеледыш улмым пален омыл, да мемнан велне
тыгай мутшат шоктен огыл. Ты повестьым автор, векат, Ко-
лумб дене пырля “Ончыко” журналыште ыштымышт годым
возен, Колумб дечак, можыч, пеледыш лўмжымат колын.
Вет Морко калыкын йылмыштыже ала-могай чечен шома-
кат уло, кугезышт дечак аралалт толын. Валентин Христофо-
ровичат жапше годым ты шомакым ик почеламутыштыжо
кучылтын улмаш, варажым композитор Вениамин Захаро-
вын тудым семыш пыштымекыже, йōратыме мурышкына
савырныш.

“Ни шоналын омыл, ни вучалын омыл,
Сонимаке пеледеш гын, йōраташ вел кодын”, -

йонгалтеш ныжыл муро тачат радио дене. Тыгаяк, йōра-
таш кўлмō кумыл денак возалтын повесть, ик сылне ўды-
рын чечен чон шижмашыже, чевер йōратымаш нерген ой-
шомак.

Но Артамонов моло весе семынак совет властын шоч-
шыжо, тунамсе партий ден правительствын таптен-шуарен
куштым писательже. А партий тунам писатель деч иктым
веле йодын: илышым моктен, сайын, чаплын возаш. Тиды-
же партийын политикижым илышыш шындараш полшышо
орудий лияш кўлмым ончыктен. Тыге газет, журнал, книга
– чылажат партийын пропагандистше лийшаш улыныт. Сан-

дене возышо еңын шүм-чоңышкыжак шынген, уш-акылышкыже витең ик тўн шонымаш: тый возымет дене ылышым саемдаш полшышаш улат, калыкым чапле пашашке, героизмом ончыкташ ўжшаш улат. Пырляк айдемын чоң моторлыкшым почаш, тудым порылыклан гына туныкташ.

Иквеч ончымаште, тыште нимо удажат укес, сандене чумыр совет писатель радам, калыкын ончыл отрядше, гвардийже манына – тыге акленыт тунам писательым – тиде суапле пашалан кумылын пижын. Тышечак литературышто социалистический реализм манме метод, произведенийым возымо кышкар-ойыртом шочын.

Но ты ўжмө почеш возымаште ик чыр кодын улмаш: писатель-влак ылышын тўрсыржым посна вуйлатышын ситыдымашыштышт, вустык койышыштышт гына ужын кертеныт, а власть, кугыжаныш кучем системе – тиде эн ончыл, эн титакдыме, вет идеяже чынжымак волгыдо – коммунизм. Сандене кажне гаяк произведенийыште тошто дене у коклаште вашпижмаш ончыкталтын, шонго вуйлатыше ден самырык полышкалышыже кокласе конфликт рончылтын. Да эре-эре гаяк озанлык пашан кузе воранымж нерген возымо. Тыгодым писательын тўн цельже – колхоз-завод ылыш, паша верч тыршымаш лийын, а айдемыже, произведенийым вўден нангайыше тўн геройжо писательын шонымыжым шуктышо йылман курчакыш савырнен.

Тышечынак совет власть жапыште атыланен кушшо марий литературышто, поснак кугу сар деч вара возымаште, произведенийысе тўн герой-влакын образышт пеш шапалге але ик чия дене шўрымө гай яндар лийыныт. Книгам лудшо ең содержанияйым умыла, куанен шымла, а геройым, лўмжө деч молыжым, пешыжак ок уж, образ уке.

Арам огыл вет А.С.Пушкин шке романжылан геройын лўмжым пуэн: “Евгений Онегин”.Кугу поэтын тўн шонымашыжак тугай лийын: шке жапысе ончыл айдемын иктешлыше образшым йырвечынат почын ончыкташ. Онегин – Татьяна, Ленский – Ольга – те выс авторын цельже: нуным йырвечат чаплын сўретлаш. Но нуно ылышыште, шке ылымаштышт сўретлалтыт, тыге ту жапысе чумыр Россий ылышымак ончыктен пумашке шуын автор.

<...>

Мемнанат сылнымутышто тўнгалтыш жапыште шочыныт “Элнет” ден “Эренгер”, но тыште герой-влак класс кучедалмаш гоч эртат – тидым йодын власть кучемын политикиже. А варажым, ынде ятыр жап ойлат: кугу кўкшытан произведе-

денийна-влак уке, маныт. Можыч, тидыже тыгак. А титакше посна писательын мастарлыкштыже огыл, очыни, а угла-ракшым тудым шуарен куштышо, терген-эскерен шогышо власть кучемыште. Мом ўдымө, тудым тўредынна.

Вот тыгай шонымаш, иктешлымаш гоч ончыман дыр мемнан сылнымутнан лектышыжым.

Писатель Юрий Артамоноват перестройко пагыт деч ончыч возымаштыже лач тыгай корныштак ”Киндет перкан лийже” книга, “Суқыр” повесть, “Какшан” роман...

“Какшан” романым мый рукописьыште улмыж годымак лудынам. Тудо шымлуымшо ийлаштак возалтын, вара илыш вашталтме дене эреак ешарен, тумыштылмо ыле. Лач тудо пагытыште мемнан республикыш романовский урлык шорыкым конденыт, тудын деч кугу пайдам налаш шонымо да тидын нерген пешак ойлат ыле. Лач ты шомак тургымак пурен кая “Какшан” романышкат, произведенийын тўн геройжо парторг Кугуялов тыгай шорык комплексым чонгымо верч чот азаплана. Но тўнжө тиде огыл, писательын эн кугу шонымашыже – пеш чапле айдемым сўретлен ончыкташ, тудын парторг Кугуяловшо мланде ўмбалне коштышо суксо гай, чыла вереат эн ушан, эн шотан, эн моштышо, кертше.

Тыгаяк улыт “Суқыр” повесть гыч Денис ден ачаже Васи Йыван: кинде верч, колхоз мландысе шурно верч вуйыштым пышташ, чоныштым пуаш ямдын шогышо, пашашт дене крдалше-влак.

Тыгай произведенийым возаш мыят шоненам. Комбайнер-влакын пасуэшак чырык шурныжым йоктарен коштыштым ужын, чон коржын, колхоз идымыште пырче кышыл пеле шўйын, тошкалт пытымым ончен, шортмо шуын. Тыге ынже лий манын, пример шотеш, сай вуйлатыше, шотан пашаен-влакын образыштым сылнымут книгашке пышташ кўлын. Тидым Юрий Артамонов ыштен кертгын, а мый тоштын омыл, чонем торешланен. Молан манаш гын, тиде илыш чыным ончыктымо огыл, а шонен лукмо сылне сўрет гына.

Ом пале, можыч, тыге возашыже кўлынак. Вет шомакшым кеч-кузе гынат тарватыман ыле, ато чылт ир варвар гай колхоз мландым, кыугезе пасунам каргеныт. Ик вечынже, пешакат чапле шурным ончен куштат – ўяндыш шуко возеда; вес вечынже, тудым локтыл пытарат. Моланже – пале: мланде тыйын огыл, киндыжат тылат ок логал, шкежат колхозлан пашаче вольык гына улат. Ял калык ала-көн йылмыдыме кулышкыжо савырнен ыле.

Но мемнан возымына, конешне, илышым вестүрлемдаш, сай могырыш савыралаш полшен огыл. Зато писательын лүм чапше нөлтын. Юрий Артамоноват Олык Ипай лүмеш комсомол премийын лауреатше лие.

Адакше вес шонымашат уло: күшнө ончыктымо произведений гай произведений-влак школ йочалан кўлытак дыр — нуно кушшашлык улыт, тек шинча ончылнышт чапле пример лиеш.

* * *

Перестройко пагыт тўнгалмек, калык уш лугалт помыжалте, илышын сай могырыш савырнымыжлан ўшан шочо. Но совет ушемым шалатышт, коммунист партийым вуйлатыме тронжо гыч корандышт. Тунам Российысе кугу лўман писатель-влакын йўкышт йомо, а марий-влак ўрын шогальыч: ынде мом, кузе возаш?

Но Артамонов утларак веле ылыже докан. Тидлан амалжат ыле. Тудын шке илышыштыже кугу азап, ойго лийын кудалтыш: йонгылыш тошкалмыж дене шке пачерысе балконжо гыч, кокымшо пачаш гыч ўлык камвозын, каен кертдыме лиймеш сусыргыш. <...>

Тыге Юрий Артамоновын, Юрий Кельдыбай лўм дене, ойлымашыже-влак, тўрлө статьяже, эссеже-можо кажне газетлаште, журналыште пешакат чўчкыдын савыкталташ тўнгалыч. Кушко от ончал — эре тудын лўмжө, возымыжо шинчаш перна. А тўрлө сынан, акан, икте-весешт деч темыже, чоңгалтмыже дене ойыртегалтше, но эреак лывырге йылман повестьше-влак ий еда “Ончыко” журналыште, газетлаштат савыкталтыч, посна книга денат лектедышт.

<...>

Перестройко пагытыш Артамонов “Каза шөр” повестьше дене пурыш. Рукописьыште ончыч тыге огыл лўмдымө ыле, М.Шкетанын “Кок сўанат пеле” койдарчык пьесыже семын кум ала ныл сўанат пеле маналтын. Лач тунам 1986-шо ийыште мый “Ончыко” журналыш пашам ышташ пурышым. Ўстембакем Артамоновын тиде возымыжым конден пыштышт: луд, акле, печатлаш лиеш але уке? <...>. Повестьым лудын лектым, чын: тиде совет властыым, мемнан илышым, калыкнам мыскылен возымо произведений.

Чынжымак, власть могырым иктешлыше образ — участковый милиционер — пелодар айдеме, ик куван йомшо кум чызан казажым кычал коштеш, сурт еда пурен, вўташте каза водарым ниялткала, пасусо кўтўштө вольыкым поктыл

куржталеш, повесть мучко тудын вес сомылжо укеат. Кас еда капка ончыкшо лектын, ”порядкым” колыштеш. Йүк-йўан ок шокто, тымык да – пешакат куана: чыла сай.

Озанлык вуйлатыше – совхоз директор – куралмашеш йомшо гусеничный тракторым пасу тўр чашкерыште муэшат, вўранг дене кылден, авалудо гай койын шупшын толеш, пуйто кугу кўртнў оратам огыл, а издерым шўдырен конда...Самырык вате-марияк ойырлымашке шуытат, чыла сурт погым пеле гыч шелыт. Марийже бензопила дене ўстелым, пўкеным, диваным, шифоньерым монь покшеч пўчкеда. Ынде ик йочаштым гына лош палаш кодын. Кузе тудыжым пеле гыч пўчкаш: тореш але кутынь? Пўрўен, шортын колтен, кўварвак шунгалтеш... <...> Кум ватым ойырышо шкет пўрўен, чыла сурт погыжым ужален йўын пытарен, ынде яра кўртнў койкышто мала. Йўд ороллан ыштыме пашадар оксаж дене лач арака ден кукшо киндым налын, кочкын-йўын ила. Урем покшек шинчеш да пийже дене коктын мўшкырым темат: ик чаркам шке йўэш, вес чаркам пийжылан йўкта, ылыжтыме тамак сигаркыжым ик гана шке шупшылеш, вес гана пийже нер гыч шикшым луктеш. <...>

Тыге ялысе калыкын чыла тўрлў егыштат мыскылтышын ончыкталтыныт, а чумыр повесть йомшо казам кычалме дене кылдалт чоңалтын.

Ўжмем почеш редакцийыш повестын авторжо тольо. Тунам мый Артамоновым первый гана лишычрак палышым, могай улмыжым шижым. Тыге-тыге, манам, мыят ончыч аклыше йолташ-влак дене келшем, возымет печатлышашлык огыл. Тиде антисоветчина, мемнан калыкым мыскылымаш. Юрий Михайлович пудештшаш гай чымалт оварен шинче, мыйын ик мутемат ок колышт, огешат шотло. <...>

Иктаж кум кече шкежат орланен коштым, нимогай титакем уке ўмбач чонлан йўсў...Кенета ала-мо гутлаште ушем волгалт кайыш, пуйто мыйым волгенче перыш: да вет тиде мыскара повесть огыл, а сатир! Мемнан тўрсыр илышнама кочо койдарчык, сатир йўн дене чын ончыктымаш! А сатирыште кандыра дене тракторым веле огыл, Моско кў полатымат шупшын каяш лиеш!

Чыла шке верышкыже шинче. Повестлан “Каза шўр” лўмым пуаш темлышым, автор келшыш. Редколлегий погынымаште повестым савыкташ кўлмў верч тавадан шогальбым. <...>

“Каза шўр” повесть – тиде чумыр марий литературыштыжат кокымшо сатирический кугурак произведений. Икым-

шыже Никон Игнатьевын “Савик” повестьше лийын (тудым эше роман маныт). Моло весым, мо-гынат, мый ом пале. “Савикыште” кугыжан власть жапысе марий ял илышым пешакат мастарын воштыл койдарыме гын, “Каза шӧрышто” мемнан жапысе “застой”, “верыште тошкыш-мо” манме илыш ончыкталтеш. “Савикыште” кажне лостык еда воштылчык лынак гын, тыштыже воштылаш йӧршӧ ик шомакат уке, кажне эпизодшо, чыла каласкалымыжат чон йӧсӧ шӧлышан. Илышнан тугай шотдымо лийын шуктымыжо авторым чон шортын, шыргыжалде воштылаш туныктен.

... Саман вашталте, коммунизмыш кайыше карапнан рулжым мӧнгешла савыралыч, адакат капитализмышкак вктарышт. Писатель йолташемат умылыш, витне, волгыдо ончыкылыкыш ѳжмӧ шомакна ыш полшо. Тугеже йытын да кукуруз нерген огыл возыман, шорык комплекс верчат нечым колянаш, а чевер Майра ден Тайрамак тӱткынрак ончалаш лучо. Тыге писатель ѳстембачше лудшо ончык “Кӱтӱчӧ” повесть толын возеш. Но Тайра–Майранан утларак кӱлешлыкышт нерген умылымаш соцреализмеш шуаралтше писатель деке куштылгын толын огыл, коеш.

Оласе завод инженерын, алысе вольык кӱтӱчыш савыренен, пиал корныш тошкалмыж нерген возаш шонен пыштат, жанржым кузе манашат але ӧреш: ала повесть, ала шарнымаш, ала дневник. Вет тыште нимо верч огыт кучедал, произведенийын сюжетше кок вийын ваш тӱкнымышт негызеш огыл чоңалтшаш, а ик егын илыш корныжым гына каласкалалаш шонымо. Садлан автор ончылмутыштыжо тыге манеш: тиде – повесть-дневник. Произведенийым тыге тӱнгалме койышланымаш, литературный прием веле огыл, а автор чынжымак тыге шона гын, тугеже каласыман: жанрже лачшымак классический повестьын. Кеч дневник, кеч шарнымаш семын возо, тудо повествованийын ойыртемеже гына, содержанияйже дене саде повестетак лиеш. Тидым мый авторлан огыл, а самырык лудшылан шижтарем, возышын чоянлен тӱнгалме шомакшым эреж годымак чынлан ынже шотло.

А повесть мыйым чынжымак куандарыш <...>. Вет тушто айдемын илышыже, тудын шӧм-чон пералтмыже ончыкталтын да шкежат литературный образ семын утларак раш почылтын. <...>

Тагастарен шоналташлан ешарен ушештарем. Молан ме йочана годсек Пушкинын “Дубровскийжым” огына мондо? Але Лермонтовын Бӧлаже, Таманьже мондалтыт мо? Чылажат чатка, ушеш кодшо содержанияйжылан кӧра. Тунамак

эше сылне, моло деч чот ойыртегалтше геройын образшым ончыктен моштет гын, возымет шке акшым да чапшым муэш.

Тиде шот гыч ончалын, Артамоновын “Иленыт кум йолташ” повестьше утларак раш койшо. Кум илалше пөрбен – кум ойыртегалтше айдеме – нуно ынде ондакрак возымо гай сындыме, ик чиян суксо огытыл, а мландумбалне шкенак коклаштак илыше улыт – утларак кумдан, йырвечат, манме гай, ончыкталтыт, тугеже сылнымут образ манмым шогатак. А кок ўдырамашыже, ик марийынак ондаксе да кызытсе ватышт? Нунаг кече ден йўд семын палдырнен, ваш шогат, кок тўрлў марий ўдырамаш, коктынат лудшым сымыстарат: иктыже сай, шокшо улмыж дене; весыже осал, йўштў чонжылан кўра, шўмеш кочын возын, ушеш кодеш. <...>.

Ты повестьыште <...> Юрий Артамоновын эше ик вийже куандарен почылто: сюжетым пеш чаплын чонген мошта, произведенийын содержанияйже ўрыктарен сымыстарыше, авторын фантазийже кугу. Повесть рукописыште улмыж годым “Тудо” маналтын. Тудыжо – тиде Иосиф Сталин. Произведений мучко автор ик шонымашым ушышто куча, сталинизмом. Сталинын вийже, осалже, суапле пашаже, вождь улмыжо да тунамак айдеме чоным шынга виса аклымыже – иктешыже сталинизм манме умылымаш. Тудо ала тачат мыланна кўлеш, ала Сталинын гай пенгыде кид деч посна Россий вопси атыланен илен ок керг? Сталин манме умылымаш але енг-влакын ушышто, чоныштышт илаш тўнгалеш? Калыкын власть деч лўдмыжў Сталин денак кылдалтын гын, кунамсек але тудо, вуйлатыше-влак ваштареш пелешташ тоштде, вуйым нўлгалде, мерчен илаш тўнгалеш? Тевыс могайрак йодыш-шоныш-влак авторым тургыжландарат, да повесть мучаште шкеже иктешлымашке толеш: сталинизм але ятыр жап илаш, мемнан калыкым кепшылыште кучаш тўнгалеш.

<...>

Но Артамоновым утларакше илыш тўрсырак йўсландара, виеш манме гаяк, кагаз ўмбаг возеш. Тудын кеч мыскара, кеч койдарчык повестьше, кеч социальный шўлышан (...) ойлымаш лийже – эреак калык йодмылан вашештыме мут семын чумырга. Эше совет ушем жапыштак, Афганистаныште вўран сар каен шогымо годым, “Кабул шикш” повестьше шочеш. <...>

Автор ончылно ик задаче шоген: ты войнан шучкыжым калык чоныш шукташ. Кузе, могай йўн дене? <...> “А война – это та же политика, только другими средствами” манме

вождын мутшат ок мондалт гын, шонем: сар нерген возашлан политикым тарватыде ок лий. Вет автор тушто кредалше салтакым ок сүретле, тидым Артамонов ыштенжат ок керт. Тудо сарым өрдыж гыч ужмым, шижмым, тиде шучкылык нерген шонымым ончыкта. А тидыже лач публицистике йөн дене политике нерген ойлыкта.

<...>

Артамонов Кабулыш миен коштымж годым госпитальлаште шке шинчаж денак вүрлөзык сусыргыл пытыше пел йолан-могыран-влакым, илышынек коваштыжым ныктын пуштмо совет салтакым ужын гын, йүдвошт вуй үмбалныже бомбо пудештылме йүк-йүанеш шүм чытырен киен гын, вара тудо ынде могай вий дене шкенжым тыпландара да тургыжланыде серен кертеш? А кунам чылажат чонет гыч кышкалалтме гай ташлен лектеш, тыглай шоныметшат политикыш савырна, тыглай ойжат публицистике шүлышан лиеш.

... Ойлымаш, эссе, шарнымаш, статья, повесть, роман...- Да вет чылажат тачысе илышын тургымышкыжо, сай-йөсө могырышкыжо тўкна. Икманаш, айдеметичмаш куат дене ила, күжгө уш-акыл, шүм-чон лончо дене пайдалана.

Теве “Чавайнын куэже” повесть-эссе, Волжский район Помар кундемысе война деч ончычсо “Передовик” ял озанлык артель нерген кугу документальный повесть-очерк, поэт Ошел Васлийын илышыже негызеш “Айдеме илаш шочын” повесть-шарнымаш (повесть Ошел Васлийын лүмжө дене лектын, но возышыжо – Артамонов). Тиде ик сынанрак, документ негызеш серыме лудыш-влак.

Весыже мыскара шотан, кызытсе пазар пагытын йодмыжым шуктышо сынан, лудаш куштылго да онгай, сылне сюжетан повесть-влак. Теве иктыже – “Яндывай – окса чондай”. Совет властым сўмырал шуышо у руш-влак кугыжаныш вуйлатымашке толын шуыт веле – чумыр эл калыкын банк ден сберкассылаште кучымо окса аныкыштым йөрдывыш луктыт, тыге тыглай пашаенжым яраш кодат, нуждаш савырат. Тиде калык трагедий писательлан онгай сюжетым кычал муаш полша, да сылне произведений шочеш.

Окса реформо нерген калыклан увертарыме деч ончычак эше, йүдым, госбанкысе чыла оксам мешаклашке куштыра гай шүшкын, машинаш оптен кудалыныт. Корно төрсырыштө ик мешакше лектын возын. Тудым йүд паша смене гыч толшо Яндывай муэш да мөнгыжө конда. Манаш веле вет – ик мешак окса! Тудым марий ден ватыже ынде кузе вашлийыт?

Ты йодышлан вашештыме семын, повестьыште пӧрӱен ден
ӱдырамаш образ сӱретлалтыт.

Ватыже, мутат уке, пеш чот йывырген, тыгай кугу поян-
лык толын вочмо дене ынде вет ала-момат налеш, манмы-
ла, ший-шӧртнӧ кӱмыжеш кочкын-йӱын илаш лиеш, ӱмыр
мучко пашам ыштыде, ракатланен керат. А марийжылан ойго,
азап. Тудо умыла: тиде вет казна окса, тудым кӧ-гынат йом-
дарен да ынде мутым кучашыже перна: ала решетка коклаш-
ке шинчеш, ала лӱдмыж дене шкенжымат пытара. Сандене
Яндывай ынде орланен, азапланен коштеш. Тыге кок образ,
кок тӱрлӧ илыш умылымаш да шӱм-чон шӱргӧ почылтыт.

Саман вашталтме дене йырыштына пеш шуко пашадыме,
суртдымо-печыдыме, илаш йӧным муыдымо-влак лектыч.
Тиде илыш шӧрат Артамоновым “Окмак Йыван” повестьым
возаш кумыланга. Тудо ынде илышлан кӱлдымӧ тӱрлӧ кӱ-
чызӧ, бомж-влак коклаште йомакысе гай виян Йываным
луктеш да тӱрлӧ онгай ситуацийлашке логалыкта. Окмак, но
пешакак виян Йыванын приключенийже гоч тачысе илы-
шын котыран могыржо почылтеш, южгунамже воштылат,
но тунамак шыдет погына. Тугеже автор шонымашкыже
шуын, тачысе власть ваштареш шогаш кӱлмым лудшылан
чоян шижтарен.

Марий-влакын ӱдырйӱыш пайрем йӱлаже уло. Тыште ка-
пеш шушо ӱдыр-влак шкеныштым каче-влаклан ончыктат.
“Тыгай сату улына, келшена гын, налза”,- пуйто маныт
нуно ты пайремыште. Тидым ушештарен, илышын ик му-
гыль могыржым пален, Артамонов “Качыйӱшӧ” повестьым
воза. <...> тесте наре каче ик ялыште йокрокланен ила. Кене-
та нунын ялыш клуб вуйлаташ пеш чапле ӱдыр толеш. Тудо
ынде кудо качыжын танже, ватыже лиеш, рвезе-влак кузе
шкеныштым ончыктат, мом ыштылыт – лач тидын нерген
повесть. Каче-влакын содомланен коштмышт гыч нунын кой-
ыш-шоктышышт, шӱм-чон кумылышт почылтеш, а икте-
шыже – тачысе ял илыш.

Икманап, повесть почеш повесть, мут негызше эл кун-
демыште я шкенжынак сурт-пече, еш кӧргыштыжӧ. Теве
“Ятман каче-влак” повестьыште Юрий ден Лида лӱман ӱдыр-
каче, конешне, нигӧ весе огыл, а шкештак, вате-марий,
лӱмышт денак самырык пагытышт гыч пурен шинчыныт,
“Тарля куван кудывечыже” – тиде, мутат уке, Ежово селасе
шке аваштынак сурт-печыже, кайыквусыжо да сурт озава-
тын пашалан лым лийдыме кумылжо, вольыккан шӱман
улмыжо, илышым йӧратымыже...

Иктешыже теве мом каласынем: Артамонов сылнымутышкына арам толын огыл, шуко сай произведенийлаж дене ойыртемалте, мемнан жапысе калыкым шуко сай литературный образ гоч ончыктыш, поснак сюжетым чоңымо поян фантазийже дене куандарыш.

Юрий Артамоновын творчествыже – мемнан жапысе прозын ик чапле лончыжо. Кугытшо дене ты лончо кужгö да лопка, көргыжö пенгыде, тужвал сынже шонанпыл гай түрлө-түрлө түсан, сылне...

Ончыко. 1998. 3}. 78–92 с.

В.Шаймарданов.

“СУКЫР” КЁЫН ШУЫН МО?

Колхоз илышым, мланде пашам, кресаньык характерым тыршеныт 60-шо ийлаште В.Иванов ден В.Косоротов, 70-ше ийлаште П.Корнилов. Шке творчествыштышт уэш да уэш пörтылыт тиде тема деке А.Мурзашев, З.Каткова, В.Юксерн. Поснак палемдыман, очыни, Ю.Артамоновым. Тудо тагысе марий прозаик-влак кокла гыч ял илыш нерген эн шуко воза. “Перкан кинде” (1984), “Кок повесть” (1988) – нине пытаргыш ийлаште лекше книгалаштыже гына шагал огыл произведенийым ял темылан пöлелыме. Адакшым Ю.Артамонов эре у формым кычалеш. Повесть-дневник, койдарчык повесть – писательын у пашаже-влак – марий прозын виянмаштыже, очыни, пале кышам кодат. Но у форма у содержанияйым йодеш. Тидыже произведенийлаште пешыжак эше огеш кой: келге шонымаш, илышым утларак кумдан, пүсын ончалмаш огыт сите.

Ончалына “Кок повесть” книгаште лекше “Сукыр” повестьым. Тудо йөршынак у произведений огыл. “Киндет перкан лийже!” повестьын (Ончыко. 1980. 5 N) у вариантше веле. Марий литературный критика тунам тиде повестьым шокшын вашлие. <...>.

Мо дене тиде произведений критикылан келшен? Умылаш неле огыл. Повестьысе событий-влак тун геройын – Васи Йыванын – илышым ужмыжо да умылымыжо гоч ончыкталтыт. Произведений лирико-психологический сынан, повествований сказ йон дене чоңалтын. Икманаш, у формым кычалмаш палдырна. Адакшым, Ю.Артамонов күлешан темым ойырен налын, киндым ончен куштышо, поген налше кресаньыкын образшым сүретлен. Кумдан палыме руш

писатель М.Алексеев семьянак, Артамонов кинде нерген шўм вургыжын воза, тудым илышыште эн шергылан шотла, эн кўшкө шында, киндым ончен куштышо енг дене кугешна. Кузьма Никифорович Удальцов “Хлеб – имя существительное!” манеш гын, Ю.Артамоновын геройжо тыге ойла: “Тудо чылалан оза, кеч-кунамат эн ончыко киндым шындыман”.

“Киндет перкан лийже!” повестьыште Ю.Артамонов тўн вниманийым Васли Йыванын образшылан ойырен. Геройын койыш-шоктышыжо, көргө шонымашыже, чонжо Денис эргыж дене когыныштын кокласе конфликтыште почылтеш.

“Суқыр” повестьыште образ-влак система кумдарак да келгырак. Васли Йыванын ойыртемеже, моло персонаж-влак дене тагастарымаште, угларак рашемеш. У вариантыште авторын ожнысо илышым ончыктымыжо геройын образым келгырак почаш полша.

Васли Йыван неле илыш корным эртен. Изинекак киндын акшым умылен налын, моло кресаньык йоча семьянак мланде пашаште шуаралт кушкын. Лач теммеш кочкашыже гына логалын огыл. Кўчен кошташат, поян деч сөрвалашат пернен.

Октябрь революций деч вара илыш вашке төрланен шуын огыл. Кинде верч кучедалмаш угларак веле талышнен. Васли Йыванын ачаже, Йошкар Арми гыч толмекыже, продрозверстка дене коштын. Кулак-влак киндым тоеныт, шўктеныт, но Совет властылан пуэн огытыл, продотряд-влакым пуштеденыт. Сар гычын таза пörтылшö Кори Васли кинде верч кучедалмаште изиш гына колыма деч кодеш.

Йыванынат пўтын илышыже кинде верч кучедалмаш дене кылдалтын. Шочмо ялышкыже первый тракторымат тудак конден. Вара комбайныш шинчын, нылле ий угла киндым поген. Ялыште моткоч неле жап лийын гынат, тудо моло семын öрдыж вельш лектын каен огыл. Васли Йыван – мланде пашан эн ўшанле енге, шочмо кундем дене ўмырешлан пенгыдын кылдалтше айдеме. Тудо колхозын мотор ончыкылыкшылан ўшана, тиде жапым лишемдаш вийжым огеш чамане.

Ю.Артамонов повестьыштыже кресаньыкын, мланде пашангын кызытсе илыш шартлашыште вашталтмыжым шўм вургыжын эскера. Пытаргыш ийлаште ял моткоч вестүрлемын. Научно-технический революций, урбанизаций манмет илышыш ала-могай у шўлышым пурта, кресаньык психологийымат логалде огеш код. Ялысе самырык тукум кызыт

вес түрлө: тунемше, техникым пала. Но кресаньык чон, мланде пашам йөрәтен, лийже манынак ыштымаш огыт сите.

Ю.Артамонов проблемым чын ончыкта, но тудын амалже нерген кўлынак огеш шонкале. Чынжымак, молан самырык тукум (да тудо гына мо?) вашталтын? Оласе койышын шынген пурымыжо титакан? Да, тидат уло. Но тўнг амал весыште, очыни. Вет коллективизаций жап гыч кызыт марте кресаньыкым виешак мланде деч йўкшыктарыме. Тидын нерген кызыт чыла вере уло йўкын ойлаш тўнгалыныт. Васли Йыван гай кресаньык шагал кодын. Чын ончыктен Артамонов: “Васли Йыван гай ег — ял озанлыкын эн тошто, эн намысан айдемыже. Тудо шуко пала, кеч-молан вуйын шогаш ямде. Жалке, кызыт тыгай енгым шуэнрак ужаш верештеш”. <...>. Васли Йыван — совет айдеме. Тудо рвезынек мер пашаште кушкын. Мытыри Семен гай шке озанлыкше верч огыл, а пўтынъ колхоз верч тырша.

Ю.Артамоновын повестьыштыже ик эн кугу сенгымаш — тиде, очыни, Мытыри Семонын образше. Писатель тиде образ гоч ожнысо кресаньыкын пашаче кумылжым, но тидын годымак собственник чонжым почын пуаш тыршен.

Мытыри Семон ден Васли Йыван иктангаш улыт, ик ялыште шочын кушкыныт. Илышышт гына икгай эртен огыл. Киндулкин тукум ожно киндылан поян улмаш. Моло семын Алтай чонгаште мландым пургедын огыл, кундемлан эн чапле верыште, Пургыж рошаште, озаланен. <...>

Мытыри Семон — моткоч шотан оза, йөнум муын мошта, пазар акым пала, тудым волтен-кўзыктен кертеш. Шотан оза семын, тудо киндым кышкылтмым чытен огеш керт. Адакшым, Мытыри Семон — пеш пашаче айдеме. Васли Йыван семынак пенсийыш лектын гынат, яра шинчен огеш керт: вўта тич вольыкым, сурт кайыкым, кроликым ашна. Шылым, коваштым ужала. Шкаланжат пайда, элланат уто огыл чай. Рвезыракше годым тыге ыштен кертын огыл: тунам шке озанлыкыштат йўдым, шыпак тыршаш пернен. А ынде тидлан эрыкым пуымо.

Мыйын шонымаште, Ю.Артамонов Мытыри Семонын образшым моткоч чын, илыш гыч налын сўретлен. Но, сайын шоналтен шуктыде, ожнысо стереотип почеш шемемдаш тыршен. Колхоз имне дене йўдым шке озанлыкыштет ыштет — опкын улат, кинде катышым поген коштат — кўчызө. Шоналгаш кўлеш, молан Мытыри Семон тыгай? <...>

Ме Мытыри Семон гай кресаньыкым, шотан озам ужын моштен огынал: коллективизаций годым пытаренна, вара-

жым түрлө семын шыгыремденна. А тудо чыла пытен. Ильше кодын гына огыл, шке пашаж дене, озанлыкше дене мемнан шинчанам почаш полша. Мытыри Семон гай кресаньык чыла шижеш, чыла ужеш, чылажымат шке ушыж дене радамла. Тудо кўшычын кўштымō почеш огыл, а шке семынже, кресаньык чонжо кўштымō почеш ила. Мытыри Семон гай ег шотдымын илымым чытен огеш керт, уло ушыжо, чонжо озадымылык, тептердыме указаний ваштареш кынелеш. Тудо изи ял-влакым пытарыме ваштареш ожнак чот шоген. А кызыт, ўчым ыштышыла, пōртшō уло гынат, у полатым чонга. Мытыри Семон, Васи Йыван семынак, шочмо кундемешыже пенгыде вожым колтен, тышеч тудым ни-могай вий тараватен огеш керт <...>

Мытыри Семон ден Васи Йыван коклаште шуко икгайлык уло. Нуно шукыж годым ик семын шонат. Коктынат тошто кресаньык вож гыч иланеныт, шочмо кундемыштым моткоч йōратат, киндын тамжым нигō деч сайын палат, паша деч посна шинчен огыт керт. Икманаш, шотан кресаньык, шотан оза улыт, мланде ўмбалне пенгыдын шогат. Таклан огыл, очыни, нуно коктынат Порис Ванюм чытен огыт керт.

Порис Веню, нунын семынак, ўмыржō мучко ялыште ила гынат, кресаньык лийын шуын огыл. Тудын шот дене озанлыкшат уке. Пашаштат нигунам шкенжым индырен огыл. <...> Порис Венюлан чыла йōра: кече эртыже да логар темже, Мытыри Семон тудым кресаньыкын мыскылтышыжлан шотла. Но нунын коклаштат икгайлык уло: Мытыри Семон ден Порис Веню коктынат шукертсек тўшка озанлык ўмба кидым лупшалыныт. Только Мытыри Семон шке озанлыкшылан пўтынъ чонжым пуа гын, Порис Веню тидыжланат шотшо уке, Какшан воктен да ял воктен перныл коштеш. Онгай образ-влак: иктыже – собственник, кресаньык, шотан оза, пашаче айдеме; весыже – мōнгешла. Коктынат тўшка озанлык деч торленыт. А молан? Содержаний почеш тыге лектеш: Мытыри Семон – кулак иге, кулакак кодын, а Порис Веню шочынак тыгай. Тидлан нигузеат ўшаныме ок шу. Икманаш, илышым келгынрак ончалмаш авторлан ситен огыл, илыш явленийын социальный вожшым шымлымаш огеш сите.

... Васи Йыван <...> эн ончыч тўшка озанлык нерген шона. <...> Шурно пасу тудлан кучедалме пасум шарныкта. Лач тушманже гына кызыт весе – киндым йўлатыше фашист огыл, а йūr, лум. Васи Йыван нигунам шийвундо поянлык нерген шонен огыл. Эн кугу поянлыклан тудо ян-

дар лўмым шотла. <...> Васи́л Йыван пиалан, молан манаш гын, тудо калык деч, тўшка паша деч ойырлен огыл, енгат тудым пагала. <...>

Кинде – чылалан вуй. Тиде шонымаш повесть мучкак шындалтын. Киндым ончен куштымаш, поген налмаш – кресаньыкын тўн пашаже. Тиде пашаште айдемын могай улмыжо коеш, тидын дене ялыште егым аклат.

Васли Йываным, пўтынъ илышыжым мланде паша дене кылдышым, ялыште пагалат. <...>. Васи́л Йыван кугу көргө виан, күкшө нравственностян айдеме. Автор ўшана: мланде пашам ыштыше, киндым ончен куштышо ег тыгаяк лийшаш. Кинде нуным тыгайым ышта.

Повестын ик эн виан верже – угинде пайрем сўрет. Автор калыкын илыш-йўлажым пала да чынжымак поэт-лирик семын сўретла. Тиде пайрем Логиновмыт ешыште кажне ийын эртаралтеш, эн пагалыме, йўратыме улеш. Тиде кечын чылан ала-мо шот дене вес тўрлырак лийыт: порырак, ныжылгырак. <...>.

Ю.Артамонов шке произведенийлаштыже шочмо кундем, шочмо сурт нерген чон пытен воза. Тидын годым авторский позицийже дене чак ушна. “Васли Йыван шенгекыже ончалеш, шочмо-кушмо Тошлемжым ужеш. Ик уреман, рат дене шинчыше, окнашт дене ваштарешла ончышо суртан ялже. <...>. Урем виаш да йонгыдо, ял чонгаште шинча <...>. Мыняр марий ял петыралте, нуж да коржанге дене леведалте! Южыштын олмыжымат от му”. <...>

Сурт – тыгак ик тукумым вес тукум дене кылден шогышо кыл. Тидым Ю.Артамоновын геройжо-влак сайын палат <...>.

Ю.Артамонов кызытсе суртын вашталтмыжымат шижеш. Тудо угларак поян, чаплырак лийын. Пўртым ынде кугум чонгат. <...>. Но сай дене пырля удажат уло. <...>. Ожнысо семын пырля-пырля келшен илыме пытен толеш мо? Тидын верчат Васи́л Йыван тургыжлана.

“Суқыр” повесть, – шижалтеш, шуко ий тыршен ыштыме пашан саскаже. “Киндет перкан лийже!” негыз лийын гын, кышкарым “Перкан кинде” (“Перкан кинде”, 1984) ойлымашат, “Кинде суқырат” (кодшо ийлаште “Марий коммунын” икмыняр номерыштыже лектын ыле) нўлташ полшенят. Туге гынат повестьыште кўын шудымо вер-влак лыгнак улыт.

<...>

Комбайнер-влакат пеш идеальный улыт. Рвезе шоферын титакым ыштен колтымекыже, ик ен семын тудым шылталаш пижыт. <...>

Васли Йыванын образшылат утыжым идеализироватлыме, сакче марте нолтымö. ...Икманащ, повестьыште ситыдымаш шуко. Нунын кокла гыч тўнжö – пўсö социальный конфликт, реальный илыш, кызытсе ялын проблемыже-влак огыт сите.

Посна мутым йылме нерген каласаш логалеш. Произведенийыште онгай ой-савыртыш, калык мут шуко. <...> повествованийым сказовой йөн дене чонгаш тыршыме. Действийым Васли Йыванын шинчаж гоч ужына, садлан тўн геройын йылмыже повестьыште кугу верым налеш. Туге гынат тидыже стиль да грамматический йонгылышым ышташ кўлмö нерген, очыни, ойлышаш огыл. А тыгайже произведенийыште лынгак...

Марий коммуна. 1989. 2 ноябрь.

Ю.АРТАМОНОВЫН ИЛЫШ ДА ТВОРЧЕСКИЙ КОРНЫЖО НЕРГЕН ПАША-ВЛАК:

Апакаев П.А. Юрий Артамонов – 7-ше классыште НГГ Марий Эл учитель. 1992. № 1. С.61–71.

Александров-Арсак А. Мемнан жапысе прозын ик лончыжо: Писатель Юрий Артамоновын творчествыже йыр шонкалымаш НГГ Ончыко. 1998. 3 №. 76–92 с.

Васинкин А. Марий проза сар нерген НГГ Ончыко. 1982. 3 №. 104–106 с. (Ю.Артамоновын “Ошкылыт салтак-влак” новеллыже, “Мый кочам дене мутланем” ойлымашыже да “Ятман ватевлак” повестьыште нерген).

Делянов М. Айдеме да мланде НГГ Марий коммуна. 1981. 28 апрель.

Кудрявцева Р.А. Рассказ Ю.Артамонова “Весомый каравай” (Изучение современной марийской литературы в 11 классе) НГГ Открытый урок: Материалы, планы, конспекты. Йошкар-Ола, 1996. С.59–69.

Луков П. Кинде – кече падыраш НГГ Марий коммуна. 1981. 9 январь.

Матюковский Г. Шонкалаш тарата НГГ Марий коммуна. 1975. 7 декабрь.

Сандаков Г. Сылнымутышто кумылым савырыше герой НГГ Марий коммуна. 1985. 5 апрель.

Шаймарданов В. “Суқыр” кўын шуын мо? НГГ Марий коммуна. 1989. 2 ноябрь.

Марий литературын иза-шольо литератур-влак дене кылже

Ким Васин.

ИЗА-ШОЛЬО ЕШЫШТЕ.

Шочмо сылнымутнан рӱдӱ ойыртемжым, виян толмо корныжым шергыме да лончылымо годым эреак ме ойлена: марий литература – тӱрлӱ йылман чумыр совет литературын ужашыже, иза-шольо ешыште келшен, татун илымын саскаже. Тудо, моло калык сылнымутлан энтертен, тӱшка опыт дене пайдаланен, чарныде виян толеш. Марий писатель-влак шке пашаштышт эстетика ойым, образный шонемашым чӱчкыдынак иза-шольо калык автор дечат налыт. Марий мурын, марла поэзий шомакын ямже пошкудо калык декат вонча. Марий прозаик, поэт да драматург-влакын произведенийышт, Мӱндыр Эрвел гыч тӱнгалын, Балтик теҥыз марте тӱрлӱ кундемыште, тӱрлӱ йылме дене печатлалтеш. Ӹнде кумло угла йылме дене нунын кумыл шомакышт йонга. А марий йылмыш витле угла йылме гыч сылнымутан произведенийым кусарыме. Эн шукежым йыгыреак илыше калык йылме гыч кусарыме. Творчество кылна пошкудо иза-шольо калык-влак дене ойыртемнак виян, чесле. Шуко курымаш илыш корнына, пырля эрык верч кучедалмына, социализмым иктыш ушнен чоҥымына мемнам нунын деке кӱрылдымын чакемден. Санденак историк ден ученый-влак кереккунамат, марий калык нерген ойлымышт годым, вигак татарым, чувашым, мордвам, башкирым, удмуртым да комим ушештарат. Пӱтынӱ совет литературым шымлыше-влак Юл ден Урал кундемым икгай сылнымут йыжынлан, посна литературный регионлан шотлат. Мутлан, СССР наука академийын член-корреспондентше Г.И.Ломидзе ятыр статьяштыже, монографийыштыже “Поволжье регион” нерген ойла; шуко том дене савыктен лукмо “Совет литература историйыште” Юл ден Урал кундемысе калык-влакын литературыштан ик тӱшкаште посна верым ойырымо да нунын шуко шотышто икгае улмыштым негызлен ончыктым.

Урал ден Юл могыр калык-влакын фольклор творчествыштым, литературыштым терген да иктешлен ончалмек, венгр ученый-филолог П.Домокош “Урал кундем сылнымут” (1985) книгаштыже каласен: “Чарныде чумырымо

материал гыч раш коеш: Урал вел литература-влак шке ой-ыртемышт, көргö сынышт дене тўнямбал литературышто посна верым налын шогат... Урал могыр сылнымутым пошкудо литературыла дене, эн ончычак руш литература дене тагастарымаште тидыже раш палдырна. Традиций, йылме, творчество радам шотышто икгайлык, географий ойыртем, экономика тиде кундем литература-влакым иктыш ушат. Мутлан, марий культура чуваш ден татар деч ятыр ойыпым, муру сескемым шкаланже кўсынлен налын...”

Чуваш писатель Юхма Мишши Чебоксареш савыктыме “Онарын родыжо” статьяштыже (1983) воза: “Марий ден чуваш-влак тўжем ий утла лиеш йыгыре, поро пошкудо семын илат. Суртымат эре йыгыреак чоненыт, курал-ўдымö пасуштат йыгыре улмаш. А пайрем шумеке, пырля шогалын, кушталтеныт, муреныт. Тунам чуваш муру марий мурыш савырнен, а марий шомак – чуваш шомакыш...”

Татар такмакын сöрал ойжо чўчкыдынак марий мурызо деке вончен, а удмурт эпос марий эпос* деке лишыл лийын. Ший пўян Пампалче марий йомакын героиняже гын, “Мор-два муру” сказанийыште тудо – эрзя ден мокшан тале ўдыржö. Икгай историй корным эртыме, пырля илыме шуко шотышто икте-весеыштым ушештарыше классик-влакым шочыктен, эрык верч, сото ончыкылык верч шогаш нуным таратен (Г.Тукай – Татарийыште, К.Иванов -Чувашийыште, М.Гафури - Башкирийыште, К.Герд – Удмуртийыште, И.Куратов – Коми кундемыште, С.Чавайн – Марий Элыште).

Кугу Октябрь, социализмым йыгыре чонгимо Юл ден Урал кундем калыклам утыр чакемденыт, онарле руш калык йыр чумыреныт. Тыге ваш келшен толшо тематика, икгай сюжет, икгай образ иза-шольо писатель-влакын творчествыштышт шочын. Мутлан, татар классик Г.Ибрагимовын “Мемнан пагыт” романже марий классик С.Чавайнын “Элнет” романже дене икгай йыжырган. Революций деч ончыч ужмоколмо, революционный демократий велке 1905-1910 ийлаште мелын савырныме кок романистшыланат виян шўлышым, мурпаша куатым пуэн. Татар прозаик Шариф Камалын “Чапле саман шочмо годым” романже идей шотыштат, илыш сўрет шотыштат М.Шкетанын “Эренгер” романже гае. <...> поян кулакым сенгыше йорло ўдырым татар прозаик А.Шапов “Рауфа” повестьыштыже, марий писатель Д.Орай

*”Эпос” термин тыште фольклор (калык творчество) манме олмеш кучылталтеш.

“Ача-ава кумыл” ойлымашыштыже моштен ончыктеныт. Ончыктеныт ик жапыште – 1928 ийыште. Мордва драматург П.Кирилловын “Литова” трагедийже, марий писатель С.Чавайнын “Акпатыр” драмыже, чуваш поэт Я.Ухсайын “Тудимер” драматический поэмыже героика пафосышт, историзм сынышт дене иктёр шогат. Шке произведенийыштым серымышт годым ик калык писательжат вес калык писательын возымыжым лудын огыл, туге гынат йыгырле историй ситуаций чылт ик семын шонаш кумыланден.

Тематика, сюжетный конфликт, илыш-йўла колорит шотышто ятыр икгайлык уло мемнан регион сылнымутыштына кызытат. Арамлан огыл Марий театр драматург Т.Минуллынын пьесыжым кумыл нўлтын модын ончыкта, а татар ден чуваш театр-влак А.Волков ден Н.Арбанын музыкальный драмыштым шке репертуарышкышт пургеныт. Татар, башкир, чуваш, удмурт калык шочмо йылмыже дене лудеш В.Ивановын, М.Рыбаковын, В.Юксернын, Ю.Артамоновын ойлымашлаштым, М.Казаковын, Макс Майнын, С.Вишне夫斯基н, Г.Матюковскийн, В.Колумбын почеламутлаштым. Юл кундемесе чыла калыкын ик эн пагалыме, йўратыме мурызыжо – М.Казаков. Тудын возымыжым шуко гана татар, башкир, чуваш, мордва, коми да удмурт йылмылаш кусарыме. Марла лектын чуваш поэзий сборник, башкир ойлымаш книга, татар поэт-влак З.Нурин, С.Шакирын йочалык книгашт. Чувашийын калык поэтше П.Хузангай Марий кундемлан, марий мурызо-влаклан пўлеклен поэзий шомакшым (“Куатле толкын”, “Чавайн”, “Йыван Кырлялан”, “Казаков Миклайлан”). Чуваш прозаик М.Юхма “Москошко корно”, “Канде пикш” исторический романлаштыже, “Элевин пеледыш аршашыже” ойлымаш-легенда циклыштыже тале марий герой-влакын образыштым сўретлен ончыктен. Уста эрвел марий рвезын образше татар да башкир йылме дене серыше прозаик Х.Сарьянын “Фотоаппарат” повестьыштыже рўдў верым налын. Уло ўмыржў мучко марий кундемым сылне шомак дене моктен, марий калыкым чапландарен шоген Татар АССР-ын калык поэтше Сибгат Хаким. Тудын “Марий ўдыр Улина”, “Марий плотник Вылий”, “Шочмо вер”, “Суслонгер”, “Шонго кугыза”, “Республика нерген декрет” почеламутшо-влак, “Куку иге” поэмыже марий кундемлан, марий калыклан чапле моктемуро улыт. Башкир поэт, РСФСР Государственный премийын лауреатше Н.Наджми “Латик муро” поэмыштыже марий ўдыр Саликан образшым сўретлен, пошкырт йыгыт

дене тудын келшымыжым, поро кумылжым сӧралын почын ончыктен. Уло поэма мучко рефрен семын марла каласыме строка йонга: “Мом ыштет? Молан?”

Парымеш кодын огытыл марий мурызо-влакат. А.Бик “Эрвел сем” сонет-влак циклжым шочмо-кушмо Пошкырт кундемжылан пӧлеклен, С.Вишневский -Чуваш Элан, М.Казаков, В.Колумб иза-шольо калык поэт да артист-влакын образыштым яндар, ток кумыл дене сӱретленыт, чуваш да татар калык нерген поро, ныжылге шомакым каласеныт. Марий прозаик А.Юзыкайнын “Кугызан вуй”, “Маска вынем”, “Тулото” романже-влак революций пагытым сӱретлен ончыктымаште ятыр шотышто башкир проза деке лишыл, сылнымут ойыртемже дене Х.Давлетшинан, Ф. Иснгуловын, Я.Хамматовын книгаштым ушештара.

... Сӧрал, чевер шонанпыл семын волгалт шога Юл ден Урал кундем сылнымут, иканаште шым йылме дене тудо нӧлталтеш, шым мотор йыжынже дене тӱням куандара. Тудо – Совет илышын, социализм саманын ямле саскаже, мотор пеледыш аршашыже.

Ончыко. 1987. 3}. 89—91 с.

Шабдар Осып.

ПУШКИН МАРИЙ ЛИТЕРАТУРЫШТО.

... 1905 ийысе революцийын куатше дене эн первый марий сылне литература шочаш тӱнгалме годымак первый марий поэт-влак С.Г.Чавайн, М.С.Микай, Н.С.Мухин руш классический литературым лудын шогеныт, тудын гоч, тудын полшымыж дене шке литература творчество пашаштым тӱнгалыныт. Тиде шотышто первый марий поэт-влаклан эн утларак А.С.Пушкинын гениальный творчествыже полшен. Нуно, руш кугу поэтын серымыжым лудын, поэзийым йӧраташ тӱнгалыныт, тудын деч илышым ужын умылен шогаш, саде илышым сылне мут дене сӱретлаш тунемыныт. Тидын нерген нуно шкеныштын автобиографийыштышт пеш раш ончыктеныт. “1904 ийыште Озан семинарийыш пурышым. Тушто руш поэт-шамычын возымыштым марлаш кусараш тӱнгалым. Эн чотшо Пушкин, Гоголь, Никитин, Кольцов мыланем келшенит”, - воза С.Г.Чавайн. Тыгак Чавайнын эн первый возаш тӱнгалме почеламут тетрадьыштыже иктаж лу вере “Пушкин” манын серыме уло. Тидымат чылт случайны-

лан шотлаш огеш лий: тышеч марий сылне литературым тӱнгалше рвезе поэтын гениальный руш поэт нерген шонен коштмыжо, тудын йӱратымыже коеш.

Марий литературышто А.С.Пушкинын влиянийже пеш кугу. Марий писатель-влак тудын творчествыжым тыглай гына лудын тунемме дене серлаген огытыл, ӱнарышт шутымо семын ожнак тудлан подражатлен (тудын семын возен), тудын произведений-влакшым марий йылмыш кусараш тыршеныт. Садлан вет классический литература гыч кусарен печатлен лукмо эн первый произведений А.С.Пушкинын лийын. Тыге 1910 ийлан лекше “Марла календарыште” Эвайнын (Кармазинын) “Уверан кува” лӱман Пушкинын “Сказка о рыбаке и рыбке” йомакше печатлалтын. Йомак эрвел марий йылме дене кусарыме. Чынжымак, саде йомакым чылт тӱрысnek кусарыме манаш огеш лий. Кусарыше Эвайн Пушкинын йомакшын содержанийжым чумыржо весемден огыл гынат, тыгыде вашталтышым шуко ыштылын. Тыге тудын колызо кугызаже тыглай колызо гына огыл, адак “эллан уста мурызо”, колжо шӱртньӧ кол огыл – ший кол, куваже – “ӱдырамашын осалже” лийын. Тыге шке гыч ешарымым молымат шуко ужаш лиеш. Туге гынат йомакын сылнылыкше волен огыл, калык мутым, сылнештарыме йӱным моштен кучылтмылан кӱра саде йомак тунамсе лудшо-влаклан утыр веле лишеме. Почеламутым чонгымо йӱнжат утларакшым марий муро семынак ышталтын. Тыге эн первый гана А.С.Пушкинын произведенийже марий йылме дене печатлалте.

С.Г.Чавайн Пушкинын “Теле корныжым” 1908 ийыштак кусара. Адакат тиде почеламутымат чылт тӱрысын шуктен кусарымылан шотлаш огеш лий. Шым строфан оригинал гыч нылытшым веле налме, тудыжымат весемден, марий лудшо-влаклан кельштарен кусарыме. Теле шӱлык корно, тылзан йӱд, корно дене “писе тройка” олмеш ӱштыган-влак каят, ямщик муро олмеш “кычыр-кочыр” тер йӱк, эркын тарваныше имне, тер воктен марий ошкылеш. Йӱштӧ, шӱлыкан, ала-кушто мӱндырнӧ изи тул коеш да адак шып йомеш.

Ик пушенгат, ик чонат...
Корно воктен ончылнат,
Корно воктен шенгелнат
Маяк гына тып шогат.

Рвезе марий поэт А.С.Пушкинын почеламутшым шке семынже умылен, тудым кусарымашкат эре ужын тунемме сӱрет-влакым пуртен, шке шонымашыжым, шке шижма-

шыжым почын пуэн. Садлан тиде почеламут, ик могырым, Пушкинын влиянийжым ончыкта, вес могырым, тыште тунамсе шўлыкан теле йўд гай, кычыкан корно гай шем реакцией жапысе кресаньык илышат раш коеш.

Революций деч ончыч марий поэт-влакын кусарымышт шуко лийын гынат, печатгыш лектын шушым лач нине кок произведенийымак веле ужына. Моланже пале: Октябрь революций деч ончыч марий сылне литература пеш шагал печатлалтын. Мутлан, Н.Мухин ден М.Микайын возымышт тунам йөршынат печатгым ужын огыл.

Революций деч вара С.Г.Чавайнын творчествоштыже Пушкинын влиянийже кугун лийын. Тыге “У саска” сборникыш 1920 ий 20 февральыште возымо “Теле кас” почеламутым пуртымо. Тиде – лачак Пушкинын “Зимний вечержым” кельштарен кусарыме. Тыште шке гыч шарнымым шуко ужаш лиеш. “Пире гай урмыжшо мардеж”, “ойган шикшан кудо”, “төрза воктен шып шинчыше куавай”, але теве:

“Корным ўштын пургыжталын,
Корно енгым йомдара...” -

манмыже ялт шке гыч ешарыме, оригиналыште тиде уке. Чумыржо тыге манаш лиеш: руш кугу поэт Чавайнлан тўн темым, сюжетым пуэн, тудлан шкаланже лишыл марий ял илыш гыч налме сўрет-влакым, тудын дене шке шонымашыжым почын ончыкташ чот полшен.

Почеламут чонгымо шотыштат Чавайн А.С.Пушкин деч шуко тунемын. Тудын тымарте возымо почеламут-влакше шукыжым ныл корнан силлабика стих дене возалтыныт гын, “Теле корно” ден “Теле касыште” ныл стопан хорейым шуктен возаш тыршымыжым ужына. Тышечын ме ик пунчалым ыштен кертына: С.Г.Чавайнын почеламут чонгымо мастарлыкше ожнысек кўшнө шоген гын, тудо тиде мастарлыкклан эн чотшо А.С.Пушкин деч тунемын.

Литература влияний – пеш сложный процесс, тудо эртак кусарыме дене я тыглай подражений дене веле огыл, моло тўрлынат лийын кертеш. Илышым ужын, умылен шогышо, тудым аклыме, тема налме, сюжет, композиций, сылнештарыме йөн, поэзий йылме – чылаштыжат подражений лийын кертеш. Теве С.Г.Чавайнын творчествоштыже моло жанрым налына гын, вигак койын шогышо подраженийым ужаш йөсө. Туге гынат келгын ончымаште Чавайнын прозыштыжат, драматургийыштыжат А.С.Пушкинын влиянийжым шуко муаш лиеш. Тидым ончыкташ “Язык гыч язык сулыш”

ойлымашыште “Дубровскийын” влиянийже кугун уло. Налына Эрмак ден Владимир Дубровскийын сүретыштым. Нуно коктынат “разбойник” улыт, поян купеч-влакым толат, Шке көргыштышт сай шүм-чонан айдеме улыт. Нуно коктынат самодержавий строй ваштареш протестым ыштат, когыньыштынат протестышт стихийный, бунтарь корно дене кая. Вара нине кок сүрет случайно икгай улыт мо? Огыл дыр, очыни. “Эрмакыште”, ик могырым, А.С.Пушкинын, вес могырым, Ф.Шиллерын “Разбойник-влак” драмыжын влиянийжым ужаш йөсö огыл. Пашаже эртак Эрмак сүретыштат веле огыл, разбойник-влакын чодыра лонга илемышт, нунын мурыштат садымак ончыктат.

Тыгак “Акпатыр” ден “Капитанская дочкан” лишем шогмышт историйысе ик фактымак налын ончыктымаште веле огыл. Ме шинчена: Пушкинын Пугачевым сүретлымаштыже тудын сай койышыжым ончыкташ тыршымыже коеш. Акпатырат тиде семынак ок сүретлалт мо? Налына посна эпизод-влакым: Акпатырын Пекеш Савий дек толын лекмыже, купечым сакен пуштмыжо, Пашайын изменыже — тыште чылаштыжат А.С.Пушкинын влиянийжым ужаш лиеш. Влияний — вияш подражаний огыл манына. Ойлыманат огыл, 1935 ийыште С.Г.Чавайн Пугачевын движенийжым Пушкин деч вес семын ончен, вес семын аклен, садлан драмын идеяжат чылт весе.

<...>

Вес марий поэтын — Н.С.Мухинын — поэзийыштыжат А.С.Пушкинын влиянийжым ужаш лиеш. Чынжымак, тиде влияний варарак тўнгалын да вес корно дене каен. Революций деч ожно (революций деч вара ик жаплан) Н.С.Мухин “калык орлыкым ончыктышо поэт” лийын шоген. Йорло кресаньык, тулык ўдырамаш, кўчызö, сокыр, тулык йоча — теве поэтын эн пагалыме образше. Тидын кўдын Н.Мухинын шке шонымашым почын ончыктышо лирикыштыжат, пўртүс пейзажым сүретлымаштыжат саде шўлыкан шонымашыжымак ужнына. Садлан дыр, очыни, руш классический поэзийын влиянийжат Н.С.Мухинлан вес тўрлö лийын: тудлан утларакшым Никитинын, Некрасовын поэзийже келшен. 1912 ийыштак, Никитин гыч кусарен, “Куралше” ден “Нимодымын мурыжо” почеламутым воза. Революций деч вара “Орлыкан авам”, “Ямщиклан коштышым”, тулеч мольым кусара. Но жап эртен, саман вашталтын, кугу революций Н.С.Мухинын илыш умылымашыжымат весемден, тудын дене пырля поэтын пессимизмжат пытен толын.

Н.Мухиның поэзийыштыже А.С.Пушкинын влиянийже 1920-21 ий гутлаште палемдалтеш. 1921 ийыште “Теле корно”, “Пыл”, “Возышылан” почеламут-влакым сера. Нине кум почеламут кумынек А.С.Пушкин гыч кусарыме улыт. Н.С.Мухинат оригинал-влакым тыглай огеш кусаре, шке илышыже дене келыштарен воза. “Пыл” почеламутышто содержанийым, образ-влакым кугун вашталтыде воза гын, “Теле корно” пеш кугун вестүкемдыме. С.Чавайн гаяк неле теле корным, корно дене кайыше ўштыган тўшкам ончыкта. Но тўн идеяже Чавайнын дечат вес тўрлө, тўн шонымаш – мурын куатшым ончыктымаште.

Пелен улшо йолташемже
Шўшкалталеш, муралта.
Ойго-орлык чоныштемже
Вара йомеш кенета,-

манеш поэт.

“Возышылан” почеламутын негызышкыже Пушкинын “Поэту” лўман почеламутшо возын гынат, тыште кусарыше утларакше шке шонымашыжым почеш, поэзийым, тудын значенийжым кугу руш поэт полшымо дене умылаш тырша. Але налына теве “Овда курык мынь йўмалне” манын тўнгалешат, умбакыже шке шочмо-кушмо вержым сўретла.

... кызытсе марий литературышто поэт-влакын мастарлыкышт кушмым, почеламут чонгымашым, сылнештарыме йөн-влакым налына. Тыште ме кызыт пеш кугун ончык кайышна. Тошто гай 7-8 слоган почеламутым пытартыш жаплан пеш шагал возат. Поэт-влак утларакше силлабо-тонический стихын тўрлө размержым кучылтыт. Тиде шотышто поэт Олык Ипай пеш кугу пашам ыштен. Ты марте “марий йылмыште ямб дене возаш неле” манме ой ыле гын, Олык Ипай кызыт ямбым моштен кучылтеш, тудын почеш моло поэт-влакат сай тунемыт. Тугак кум слоган размер-влак, тўрлө строфа – октава, терцина, тулеч молат марий поэзийыш пеш виян пураш тўнгалыныт. Поэзий техникылан тунемме пашаште мемнан поэт-влаклан эн кугунжо А.С.Пушкинын творчеством, тудын кугу мастарлыкше пеш чот полша. Тыгак сўретым ыштымаште, таңастарымашым, эпитетым, тропым, тулеч моло сылнештарыме йөнум кучылтмаште, йўк-влакым келыштарен, стихлан музыкальностыым пуымаште марий поэт-влакын Пушкин деч тунеммыштым шуко муаш лиеш.

Кызытсе марий литературышто А.С.Пушкинын влиянийже эртак поэтикыште да литература мастарлыкыште гына огыл.

Темым налмаштат, илыш материалым кучылт моштымаштат саде влиянийым ужнына. Мутлан, “мөнгө пөртыл толмо” тематикым налына. Тыгай тема шуко поэтын уло: Олык Ипайын “Пиал” ден “Вашлиймаш” почеламут-влакше, Ф.Масловын “Шочмо мөнгыш”, Шабдар Осыпын “У пасушто”, тулеч молымат муаш лиеш. Нине почеламут-влакыште тун тема, — шочмо ялыш пөртылын, тудым сүретлымаште, тунамак шке шонымашым, шум-кыл шижмашым каласен пуымаште. Поэт кок-кум ий шочмо мөнгыжым ужын огыл, толынат, моткоч кугу вашталтышым ужеш. Ялын түсшө весемын, тебе трактор мугыра, у муро лўшка, калыкат ятыр вестүрлемын, тебе комсомолка-трактористка шыргыжеш, тебе “янгар” кугыза у илыш дене пырля рвеземын, эргыж деч сай ватым темлаш йодеш, мыскарам ышта, воштылеш. Чынжымак, тыште А.С.Пушкинын “Вновь я посетил..” почеламутыштыж гай элегий (ойган) шонымашым огына уж, тыште — куанымаш, тыште — пиал, тыште — пеледше илыш. Но кеч-кунамат тыгай почеламутым лудмо годым кугу руш поэтын “Эсен лий, рвезе, палыме огыл тукум!” манын саламлен кычкыралмыже ушеш возеш. Пушкин тошто годсо ялым ончен ойганен, ме у, колхоз ялым ужын, куанена. Тыге шүдө ий ожно илыше гениальный поэт меменан дене мутлана...

1937.

*Тўналтыш ошкыл.
Йошкар-Ола, 1975. 92—97 с.*

ШКЕ ГЫЧ ЛУДАШ ТЕМЛЫМЕ ЛИТЕРАТУР:

Александров А. М. Шолохов да марий литература НН Ончыко. 1975. 2 №. 85—88 с.

Алешкин А.В. Эпос дружбы: Типология жанра поэмы в литературе народов Поволжья. Саранск, 1985.

Апатеева Т.Г. Горький и марийская литература НН Молодой коммунист. 1968. 28 марта.

Беспалова Галина. Марий сьлнымут — пошкудо республикылаште НН Кушмо корно: Литературоведческий ден литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1977. 160—178 с. (Тыште моло калыкын йылмышкышт кусарыме марий сьлнымут произведений-влакын спискыштым пуымо.)

Ванев И. Константин Симонов да марий литератур НН Ончыко. 1995. 11 №. 144—149 с.

Васин К., Осмин И. В.Маяковский и марийская поэзия НН Марийская правда. 1960. 13 апреля.

Васин К. Горьковские традиции в творчестве марийских писателей НН Марийская правда. 1968. 28 марта.

Васин К.К. Творческие взаимосвязи марийской литературы. Йошкар-Ола. 1969.

Васин Ким. Марий сылнымутын надырже: Библиографий обзор НН Кушмо корно: Литературоведческий ден литературно-критический статья-влак. Йошкар-Ола, 1977. 136—159 с. (Марий сылнымутын моло калык сылнымутлан влиянийым ыштымыже, мемнан кундемна деч öрдыжыштö кузе тудым аклыме нерген.)

Васин К.К. Творческие взаимосвязи марийской литературы на современном этапе НН Межнациональные связи марийского фольклора, литературы и искусства. Йошкар-Ола, 1984. С.37—53.

Васин К. Лермонтов и марийская поэзия НН Лермонтовская энциклопедия. М., 1981. С.380.

Васин К. Координаты братства НН Литературный Марий Эл. 1987 (январь). (Марий писатель-влакын книгагаштым вес калык-влакын йылмышкышт кусарыме нерген.)

Васин К. Келшымаш муро НН Марий коммуна. 1988. 7 июнь. (Марий да чуваш поэзий нерген.)

Васин К. Напевы “Калевалы” НН Марийская правда. 1989. 19 мая.

Васин К. Родство и творчество НН Марийская правда. 1989. 16 мая. (Финн-угор калык-влакын литератур кокласе кыл нерген.)

Васин Ким. Родо кыл НН Марий коммуна. 1989. 21 май.

Васинкин А.А. Героические годы: Жанр военного романа в литературах народов Поволжья. Йошкар-Ола, 1987.

Васинкин А.А. Венгерские ученые и марийская литература НН Венгерские ученые о Марийском крае и народе. Йошкар-Ола, 1990. С.57—64.

Домокош П. Формирование литератур малых уральских народов НН Перевод с венгерского. Йошкар-Ола, 1993.

Ермаков Ф.К. Связи К.Герда с марийской культурой НН Современные проблемы развития марийского фольклора и искусства НН МарНИИ им.В.М.Васильева. Йошкар-Ола, 1994. С.43—50.

Зайниев Г. Муро-келшымаш ок йүкшö НН Марий коммуна. 1989. 15 ноябрь. (Марий — удмурт сылнымут кыл нерген.)

Инин Г. Марий — чуваш сылнымут кыл: Пошкудынан книгаже НН Марий Эл. 1993. 21 апрель.

Исламов Ф. Келшен илыме кыл НН Ончыко. 1991. 2 №. 77—81 с. (Татар-марий сылнымут кыл нерген.)

Исламов Ф.Ф. Татарско-марийские культурные связи и Сергей Чавайн НН Живое наследие. Йошкар-Ола, 1992. С.87—102.

Кубаев Геннадий. Эстонско-марийские связи в области литературы и искусства ННГ Проблемы реализма в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1979. С.171—183.

Кучерова Светлана. Колжо молан ший? ННГ Ончыко. 1998. 7 №. 179—186 с. (А.С.Пушкинын “Сказка о рыбаке и рыбке” произведенийжым марлаш кусарыме негызеш возымо Г.Кармазинын “Вувер кува” да С.Чавайнын “Колызо да шӱртньӧ кол” йомакышт нерген.)

Сандаков Г.Н. Эпос революции и современность: Марийская литература в контексте литератур Поволжья. Йошкар-Ола, 1990.

Черепкин Н.И. В братском содружестве. Саранск, 1969.

Черных П. В. Колумб и Ф. Васильев ННГ Ончыко. 1990. 6 №. 105 с.

Юхма Мишши. Келшымаш памаш ННГ Ончыко. 1989. 6 №. 82—85 с. (Марий чуваш — марий сӱлнымут кыл нерген.).

Родо-тукым литератур

Геннадий Матюковский.

ИК ЕШ.

Финн-угор писатель-влакын Йошкар-Олаште эртаралтше первый вашлиймашышт лӱмеш.

Ме — финн-влак, угор-влак, ош калык,
Акрет годсекак родо-влак, ик еш,
Кумда тӱняжын чырыкшым ӱшталын,
Шарленна Обь деч Альпышке шумеш.

Ме шочынна гӱжлалше шем чодыраште,
Ош толкынан ший энгерла воктен.
Мурен йонгеж да ончык пикш чымалтын.
Чӱчалын урым да маскам пыштен.

Энгер ӱмбалне шикшын ӱжараже,
Да пӱрдын эрыкын кумда агур.
Чытырыктен кугезынан атмажым
Я ал пардашше, я чортанже, сур.
Йӱдвелне пӱчын пӱсӧ кӱч йымалне

Йӱштеш лум кӱрт шке мурыжым мурен.
Да йол ден рокым Юлын сер ӱмбалне
Тул аргамак-влак ӱрӧ серыплын руэн.
Чыменыт, у пиал кычал, мадъяр-влак

Дунайыш, шочмо мландыштым коден,
Урал чал курыкым да
Юлын тумерлажым
Шўм-чонышт кертын огыл вет монден.

А Балтик сер ошмашке ошкыл лектын
Эстон, кўляш ўпан, қужу капан,
Да тушто койын патыр Таллинн нўлтын -
Апшат, купеч да колызын карман.

Вес велныже куэр мундыра коклаште,
Тўжем-тўжемле ший ерла воктен,
Пўнчер руэн, кечан лумеш волгалтын,
Йўк пуыдеак, финнже верланен.

А меже кодынна туан мландешак:
Марий, мордва, удмуртшо, коми да карел.
Куатле Русь дене ушнен ик ешыш,
Тышеч чыла тушманым чактарен.

Тек лийже манын тыныслык элнаште,
Огеш когарте тул кугу тўням —
Ме тачыжат марий Йошкар-Олаште
У илыш верчын луктына йўкнам.

Ме — мут мастар-влак,
мутынак оза-влак,
Шогалына ме тыныс верчын икте гай.
Пырля мемнан ден таче юзына-влак:
Шке Пўтефи, да Лўнрот да Чавайн.

Тек у куатым, поро вийым налын,
Тек модшо веле йывыртен онгат,
Муралын сылне, сото “Калевалым”,
Кўсле ден кантеле пырля йонгат.

Тек шергылтыт мемнан марий велнаште,
Нўлталтын шокшо кумылнам кум пай,
Мокталме пўтынъ музыка тўняште
Сибелиус да Кодаи, Эшкпай.

Мый вашлиям Йошкар-Олаште одым:
Эх, тавалта моторын “Италмас”!
Моткоч шуэш возалме чапле одым,
Чынак, ме родо улына улмаш.

Ужам шыман
 мый тышке шыргыж толшым
Мотор Сура энгер мордва родем.
Вет скульптор Эрьзя -
 тудын шўмжō шолшо,
Лач чынжымак Юл сер гычын Родэн.

Да тидымат мый йōршын монден омыл:
Иван Куратовын ўшанле уныка
Шуялтыш Тютчевым, кусарымым, коми,
Ужаш пўрмашым ончык туныктал.

Эстон-влак денже кылна чак да поро,
Мыняр жап ынде ваш-ваш коштына!
Пашаш, наукиш чапле тура корным
Пырля ме, ондалалтын, тошкена...

Тек лийже манын тыныслык элнаште,
Огеш когарте тул кугу тўням,
Ме тачыже марий Йошкар-Олаште
У илыш верчын луктына йўкнам.

Ме – финн-влак, угор-влак, ош калык,
Акрет годсекак, родо-влак, ик еш,
Кугу тўняжын чырыкшым ондалын
Шарленна Обь деч Альпышке шумеш.

Марий коммуна. 1989. 21 май.

И.Иванов.

РОДО-ТУКЫМЫН СЫЛНЫМУТ САДВЕЧЫЖЕ.

Венгр литература.

Венгр калыкын литературыжо поэт Шандор Петōфин лўмжō дене кылдалтын. “Мый венгр улам” почеламутышты-жо автор шочмо калыкшын пўрымашыж нерген шонкала. Мурызыланат илышыште йōсым чыташ логалеш. Тудлан “шем ойго пўйжым шыра”. Поэт сай кумылжым огеш йомдаре: тудын шўм-кылже элже пелен илана. Поэт “Сита!” мурсас-каж дене шочмо калыкшым эрык верч кучедалаш ўжеш.

Габор Гараин “Индеш шўдō кече...” почеламутшо Ленинградым аралыше-влаклан пōлеклалтын. Поэт калыкнан кугу йōсым чытымыжым, нелым сенген лекмыжым, патырлыкшым ончыктен.

Айдемылан поро кумылым кондымо, икте-весым умылымо нерген Агнеш Рапаи “Черле поэтын молитваштыже” воза. “Корнышто”, “Шонышым...” – лирический геройын йӱратыме лишыл енге нерген шонкалымашыже.

Венгр прозаик-влак шке произведенийыштышт илышыште вашлиялтше түрлӱ йодышым нӱлталыт. Лайош Надь “Эржикан тунеммыже шуэш” ойлымаштыже Стракота ешын пӱрымашыжым сӱретла. Стракота кокай кужу ўмырым эрта-рен, чоныштыжо марийже дене волгыдо йӱратымаш кумылым арален. Шонго ўдырамаш тунеммашын кӱлешлыкшы-мат аклен мошта. Йӱратыме рвезыж дене мужырангме годым возен моштыдымыжлан кӱра вожылмашке пуремыжым сайын шарна. Кандашлу ийым темыше Стракота поро кумылжо дене Эржика уныкажлан тунемаш темла.

Финн литература.

Суоми калыкын литературыжо шуко чапле произведений дене пойдаралтын. Ятыр тукум поэт кушкын. Сылнымут мастар-влак илышын түрлӱ шӱрынжым сӱретлаш тыршат. Салли Лунд “Илыш корно” мурсаскаштыже тӱрсыран илышым сӱретла. Тыгай пагыт геройым “теңызла лонгын, йӱштӱ йӱр пужарен йӱд-кече, волгенче шуарен”. Вӱд ваштареш ияш логалын. Айдеме, кӱргӱ куатым муын, неле ончылно вуйым сакен огыл, “ўмыр шиялтышым” шокта. Автор геройын шонымыжым ончыкташ пӱртӱс сӱретым кумдан кучылтеш.

Тайсто Сумманенын “Лӱмет – чон энгертыш” стихсе тукумын илыш яндарлыкшым, сай койышыжым арален кодымым чапландара. Волгыдо лӱм “чон энгертыш” семын умбаке шуйна, самырык тукумлан илаш полша.

Финн прозым шуко писатель пойдарен толын. Нунын кокла гыч иктыже – Антти Тимонен. Тудын “Ваке тӱрыштӱ” ойлымаштыже у ден тошто вийын кучедалмыштым шымлыме. Илыш тургымым Хуоти рвезын шинчаж дене ончен сӱретлыме. Герой илышын чынжым умылаш тырша. Автор Хуотин шӱм-чон шижмашыжым, шонымыжым почын пуа. Ушакыл рашеммыже палдырна.

Эстон литература.

Эстон-влакын сылнымутышт поян, келге вожан. Поэзийыште Владимир Бэекманын лӱмжӱ кугу верым налеш. Тудын “Мыйын ачам” почеламутшо пашаче енгын илыш пӱрымашыж нерген мутым луктеш. Кожмак чонан айдеме эреак

түрлө суапле сомылым шуктен толеш. Варажым тудо сар тул лонгаште коштеш, эрык верч вуйжым пышта. Произведенийын геройжо – пашаче да салтак. Тудын образше гоч тукымын ылыш пұрымашыжым иктешлыме. Чумыр көргө шўлышыж дене почеламут сар ваштареш виктаралтын, тыныс верч кучедалме кумыл дене шындалалтын.

Михкель Вескен произведенийлажат шўмеш логалше улты. Тудо, кумдан палыме йылмызе, ик жап Озанг университетыште пашам ыштен, түрлө вере ылыше марий-влак коклаште лийын. 1889 ийыште “Исследования о наречиях черемисского языка” пашаже савыкталт лектын.

Шочмо мландыж деч өрдыжтө лиймыж годым Михкель Веске шке кушмо верже нерген шонкала. Такланак огыл ик почеламутшым “Йот кундемаште” манын лўмден. Мурызо шўмлан лишыл верже верч ойгана. Идалыкын түрлө жапыштыже Эстон мландын моторлыкшым шижеш. Почеламут шке кундемым шокшын йөратыме кумыл дене шындалалтын.

Юхан Смуулын сылнымут пашаже тенгыз пўртүс, колызо-влакын пашашт дене чак кылдалтын. Тидын шотышто “Колызо воштылеш” почеламут онгай. Паша куан дене кылдалтше кумыл почылтеш. Автор серыпле тангастарымашым кучылтеш: колым ший да волгенче дене тангастара, пысын тарванылмыже полмезын куштымыжым шарныкта.

Эстон литературышто ятыр прозаик пашам ышта. Нунын кокла гыч иктыже – Арво Валтон. “Мадис” ойлымаште айдемын шўм-чон яндарлыкше нерген йодышым тарватыме. Произведенийын геройжо Мадис ылышыште чыным йөрата. Пашам уло кумылын, устан ыштыше еным кўкшын акла. Ондалчык койышым, паша жапым айда-лийже эртарышым чытен огеш керт. Мадис моштен вуйлатыме нерген шонкала, уым шижын шога.

Эйнар Маазикын “Мемнан кована” ойлымашыж гыч илалше ўдырамаш тўшка озанлык пашалан кумылан. Йўштө шўман енг-влакын йөрдымө койышыштым тўжваке луктеш. Чын верч шогымыж годым лўдын-аптыранен ок шого.

Коми литература.

Коми калыкын сылнымутшылан тўналтышым И.Кура-тов ыштен. “Мом ўчашеда тынар?” почеламутыштыжо шочмо калыкын ончыкылык пұрымашыж нерген шонкала. Мурызо коми калыкын койышыжым, йўлажым арален кодымылан ўшана. Поэтын “Ой, ылыш, идыш! Кажне кечын...”

почеламутшо илыш нерген кумда шонымаш дене шындалартын. Автор илен толмо корныжым нергела. Тудлан шуко ойгым ужаш логалын. “Мый неле-йӱсым шупшын тольым лач коло вич ий имныла”, - возен И.Куратов. Лирический геройын азапым сенгаш кӱргӱ вийым мумыж нерген “Икана пеш йӱсӱ лие илыш” почеламутышто ойлалтеш.

Мурызын йӱратымаш лирикыже самырык-влакын кумылыштым нӱлта. “Кумда каваште кажне енгын...” почеламутышто йӱратыме ег кавасе шӱдыр дене тагастаралтеш. Йылме шотыштат поян: калык поэзийысе образым кучылтмо. “Пуйто суксо чевер, ош, мотор ӱдыржат!” почеламутышто рвезе енгын чолга сонарзе улмыжо ончыкталтеш. Поро шӱмкыл шижмаш палдырна.

А.Ванеев “Фредерико Гарсиа Лорка” почеламутыштыжо испан поэтын эрык шӱлышан улмыжым, патырлыкшым моктен мура. Чолга испанецын эрык верч кучедалше калыкым йӱратымжым да тудлан ӱшанле улмыжым мастарын сӱретлыме.

Удмурт литература.

Удмурт калыкын сылнымутан литературыжым виянгдымаште Кузубай Герд чот тыршен. Лу-латкок ий жапыште возымыжым 23 книга дене савыктен лукмо. Шочмо калыкшын культурыж нерген писатель шуко статьям серен. Руш автор-влакын произведенийыштым кусарен. Нунын коклаште А.С.Пушкинын “Полтава”, “Цыганы” да моло произведенийымат палемдаш лиеш.

Кузубай Герд – уста поэт. “Мый удмурт улам” почеламутыштыжо калык дене пырля илымыж нерген ойлалтеш, эрык толмылан тудын куан кумылжо почылтеш. “Эх, окнам мыйын ӱлыкшӱ пеш” почеламутыштыжо незер калыкын йӱсӱ илышыже ончыкталтеш.

Келге шонымашан почеламут-влакым И.Гаврилов возен. “Кузьма чӱчӱ” почеламутыштыжо тыршен ыштыме пашан илыш вийжым рашемда.

“Келгын кӱнчымӱ тавыште гына яндар вӱд лиеш,- манеш тудо.- Тыгак уло вийым пыштен ыштыме паша гына ег-влаклан куаным конда”.

Ф.Васильевын поэзийже писын кушкын толын. Тудын произведенийлаштыже илышым келгын нергелыме. Автор ег-влакын кумыл ойыртемаштым шымлен моштен. Калык мур-рылан энгертен, поэт “ӱдыр-влак” почеламутым возен. Ялысе самырык-влакын жапым веселан эртарымышт нерген мут

лектеш. Нуно кастене тўшкан погынат, мурат, куштат, ныжылгын йөрәтен моштат. Калыкын кумылжым савырен кер-тше вяян шиялтыш-чипчирган ик тукум гыч вес тукумыш куснен толеш. Ныжыл семже чоным куандара. Автор ожнысо поро койышым чапландара.

Мурын ылыш вийжым моло поэт-влакат палемденыт. Н.Байтеряков “Калык муро” почеламутыштыжо возен:

Йөрәта мурым
шочмо верем,
Кергеш муро
кеч-көм савырен.
Кузе вўдыжгым
мланде пога,
Тугак муро
шўм-чоным уша.

М.Казакөв кусарен

М.Покчи – Петровын “Таң-шамыч” почеламутшо Кугу сар жапыш кусара. Мурын келшымашым вяндаш полшышо вийже почылтеш.

Удмурт прозаик-влак кокла гыч М.Петровын лўмжө кумдан палыме. Тудо “Тошто Мултан” исторический романын возен. Автор удмурт калыкын XIX курым мучашсе ылышыжым кумдан сўретлен. 1982 ий май тылзыште Тошто Мултан селаште ылыше кресаньык-влакым йонгылыш титакленыт, калык ончыко мут кучаш шогалтеныт.

Романыште йорло удмурт кресаньык-влакын орлыкан ылышыштым сўретлыме. Автор Миток Геройын, Григорий Дмитриевын, койыш-шоктышыжым келгын шымлен. Тудым тўн карт семын титакленыт. Григорийлан ылышыште шуко йөсым чыташ логалеш. Ачаже колымо деч вара тунеммыжым чарна, незер ылыш гыч углаш, имнян лияш шона. Туныктышын чын ойжым колыштмыжо, шолым волтымаште лиймыже Дмитриевлан морально кушкашыже полша. Тўрлө вере неле пашам ыштымыж годым чыным утларак пален налеш. Кугыжан верысе тўраже-влакын йодыштмышт годым шкенжым пенгыдын куча, яндар койышыжым арала.

Г.Красильниковын “Тый денет кодам” повестьше кызытсе ял ылыш нерген возалтын. Произведенийын геройжо Алеша Курбатов шочмо мланде да ял нерген шонкала, ылыш пўрымашыжым шке кундемшытыже ужеш. Шонго Олексан мланде пашан суапшым нергела, мланде деке шўман, тыршыше енгым алал кумылын пагален онча.

Мордва литература.

Поэт-влакын чоныштым түрлө йодыш тургыжландара. П.Кириллов “Тыныс вахта” почеламутыштыжо тыныс верч кучедалме нерген воза. Автор ойгыш логалше ўдырамашын образшым сўретла. Куту сарыште кылышо марийжым монден огеш керт, тыныс илыш нерген шона. Ўдырамашын ныжылге ава кумылжо ончыкталтеш.-Эргыжлан шыма койышым ончыкта, тудын верч азаплана.

И.Калинкин икшыве нерген эреак тургыжланыше ава кумылым, ең-влакын порылыкыштым “Ожнысо пөрт” почеламутыштыжо лончыла.

Поэт-влак шочмо мландышт нерген возат, Российын түсшым ужыт. А.Мартынов шке ик почеламутшым “Российын эргыже улам” манын лўмден. Автор кундемжын моторлыкшым сўретла. Тиде вер-шөрын эрелан Российын пўрымашыж дене кылдалтым палемда.

Шочмо-кушмо вер эре айдеме чон пелен. Тыгай шоньмашым муро семын шыман почын пуымо Н.Эркайын “Торасе кумда ер воктене...” почеламутыштыжо. Шўмлан лишыл вер мурызылан “ош йўксө гай сай шоньмашым” пөлекла, возаш кумылым луктеш.

И.Антоновын “Ик келшыше ешыште” романыштыже Куту сар жап ончыкталтеш. Автор 1941 ий июнь гыч тўнгалын, 1942 ий ноябрь марте жапым авалта. Салтак-влакын шочмо элын эрыкше верч талын кучедалмыштым, нунын келшымыштым, икте-весьлан полшен шогымыштым романыште кумдан ўшандарен ончыктым.

Произведенийыште салтак-влакын образышт кумылым савыра. Петр Павелкин, Степан Вавилов да молат лўддымө салтакыш савырат.. Петр Павелкин тушман дене кучедалме годым чолга лиеш. Степан Вавиловын кумылжо салтакын сар тўнгалтыш жапысе шўм шижмашыж дене келшен толеш. Тудлан шочмо мландым кудалтен каяш пеш йөсө: пуйто мландын шортмо йўкшым колеш. Вавилов йолташыже-влак дене лыжга кумылан, поро, нунын нерген лым лийде шона, полшаш эреак ямде. Илья Лаборкин поро чонан, весела кумылан пөрьен. Тудын мыскараже салтак-влаклан келша.

Ныжылге рвезе кумылым моктышо произведеният шагал огыл. А.Щегловын “Кудыр вуян Кыстынчи” ойлымаштыже Кыстынчи ден Майрук кокласе йөратымаш ончыкталтеш. Нуно икте-весьштым вигак умылен огыт керт, но, вашлийын, куаным шижыт. Кыстынчи мыскара кумылан, пашалан кожмак. Майрукынат чонжо садым ончен куштымо верч йўла.

Марий Эл. 1993. 2, 3 июль.

Шке гыч лудаш темлыме литератур:

Калиев Юрий. “Калевала”: спектакль да эпос НН Ончыко. 1997. 7 №. 150—160 с.

Куликов В.И. Типология жанра поэмы в молодых финно-угорских литературах НН Проблемы жанра в марийской литературе. Йошкар-Ола, 1981. 156—166 с.

Черных Павел. Финн-угор сылнымутын корныжо (ХІХ курым) НН Ончыко. 1993. 3 №. 142—149 с.

Вуйлымаш

10 класс.

11 класс.

Кугу Отечественный сар жапысе марий литератур

Г.Зайниев. Поэтлан поэт воза... Кугу Отечественный сар жапысе марий поэзийын историйже гыч

А.Васинкин. Сар жапысе сылнымут

Шке гыч лудаш темлыме литератур

Миклай Казаков

А.Асылбаев. Миклай Казаковын поэзийже

М.Казаковын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

М.Казаковын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Кугу Отечественный сар деч варасе марий литератур

Ген. Матюковский. Туныктышем: Писатель Н.Ф. Ильяковын шочмыжлан — 70 ий

Г.Матюковскийын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Никандр Лекайн

Гельсий Зайниев. Кулак муризо, але Никандр Лекайннын илышыж гыч икмыняр йыжын

Иванов И.С. Писательын йылмыже.

Н.Лекайннын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Геннадий Матюковский

Миклай Казаков. Тыге тўналын поэт

Иванов И. Совет патырлык нерген у роман

Г.Матюковскийын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Николай Арбан

Ким Васин. Порылык симфоний: Марий драматург Николай Арбанын шочмыжлан 80 ий

А.Иванов. Трудности и противоречия в развитии драматургии в послевоенные годы *Н.Арбанын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак*

Кызытсе марий литератур

Семен Черных. Кызытсе марий прозын корныжо
Тачысе марий проза: куанже да азапше. “Йыргешке үстел”

Раисия Кудрявцева. Кызытсе поэзий да почеламутым лончылымаш

А.Иванов. Марий драматургийын корныжо

Наталья Кульбаева. Кызытсе марий драматургий. Кризис нерген огеш лий ойлаш

Шке гыч лудаш темлыме литератур

Валентин Колумб

Семен Николаев. “Мый пайдан улам”

К.Васин, А.Александров. Валентин Колумб. Творчествож нерген

Зиновий Учаев. Валентин Колумбын мут чолгалыкше

В.Колумбын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Вениамин Иванов

И.Иванов. “Ломберсолаште” повестьын сылнылыкше

В.Ивановын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Александр Юзыкайн

А.Александров. Александр Юзыкайнын творчествоже

И.С.Иванов. Шке сылнылыкшым кычалын

А.Васинкин. Марий проза сар нерген

А.Юзыкайнын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Миклай Рыбаков

Шочмо калык дене пырля (Миклай Рыбаковын шарнымашыже гыч)

М.Георгина. М.Рыбаковын трилогийже нерген

М.Рыбаковын илыш да творческий корныжо нерген паша-влак

Юрий Артамонов

Алексей Александров-Арсак. Мемнан жапысе прозын ик лончыжо. Писатель Юрий Артамоновын творчествоже йыр

шонкалымаш.

В.Шаймарданов. “Сукур” кўын шуын мо?

Ю.Артамоновын илыш да творческий корныжо нерген
паша-влак

**Марий литературын иза-шольо литератур-влак дене кыл-
же**

Ким Васин. Иза-шольо ешыште.

Шабдар Осып. Пушкин марий литературышто

Шке гыч лудаш темлыме литератур

Родо-тукым литератур

Геннадий Матюковский. Ик еш

И.Иванов. Родо-тукымын сылнымут савечыже

Шке гыч лудаш темлыме литератур

